

TOHIR MALIK

SHAYTANAT

Qissa

Birinchi kitob

MUQADDIMA

Bismillohir Rohmanir Rohim.

«Qachonki (bu) ish tugagach (ya'ni jannat ahli jannatga sazovor bo'lib, do'zaxiyalar do'zaxga hukm qilingach), shayton dedi: «Albatta, Oллоh sizlarga haq va'da qilgan edi. Men esa (yolg'on) va'dalar berib, sizlarni aldagan edim. (Lekin) men uchun sizlarning ustingizda hech qanday hukmronlik yo'q edi, illo men sizlarni (kufr yo'lga chaqirishim bilanoq) o'zingiz menga itoat etdingiz. Endi meni emas, o'zrlaringizni malomat qilingiz. Men sizlarga yordam bera olmayman, sizlar ham menga yordam berguvchi emassiz. Albatta, men sizlar ilgari (Oллоhga) meni sherik qilganingizni inkor qilurman. Albatta, zolimlar (ya'ni kofirlar) uchun alamli azob bordir...».*

«Shayton g'olib, jon berarda shoshdim mano».*

Yaratganga ming-ming shukrlar bo'lsinkim, Siz — azizlarga aytmoq uchun dilimga yana bir gap soldi. Oллоhning o'zidan madad so'rab, qo'limga qalam oldim. Umid shulki, aytar so'zlarim sizlarni befarq qoldirmas...

Oллоh subhanahu va taolo bandalariga «shayton yo'lidan yurmanglar», degan.

Nadomatkim, haq yo'l turganida shayton yo'li bizga durustroq ko'rinib, shu tomon og'amiz. Oyoqlarimiz yaxshilik emas, zulm sari yurishni ma'qul ko'radi. Peshonamiz devorga urilganda esa, «shayton yo'ldan ozdirdi», deb ko'ksimizni dog'laymiz.

Shayton ham kishi bilmas ulug' qudrat egasi. U hasad, riyo, jaholat, razolat, xiyonat, g'azab, shahvat, safohat, xasosat, anoniyyat, namimat, kizb, zulm, tama

saltanatlarining sultoni. Uning saltanati qurg'oqchilikni bilmaydi — u ekan urug'larga Siz bilan biz suv berib, o'zimiz anglamagan holda xolis xizmat qilib yuramiz. Shu bois uning saltanatida qadalgan har bir urug' nish berib, unib chiqadi, o'sib, meva tugadi...

Yon-atrofimizda shayton saltanatining fuqarosi ko'pmi, yo' iymon va vijdon so'ziga itoat qilguchi tobunlarmi? Albatta, shaytonni yenga olganlar ko'p. Ammo shayton yo'lidagilar ko'zimizga ko'pday ko'rinaveradi. Chunki ular ekan yomonlik daraxti tez shoxlaydi, mo'l meva beradi. Men shu yomonlik daraxtining ildizini izlab toparman, deb yana sizlarga

murojaat etyapman, vaqtingizni olyapman. Uni topmoqqa bir odamning aqli qosirlik qilmog'i aniq. Ko'plashib fikrlashaylik-chi, inshoolloh, to'g'ri xulosa chiqarib olsak. Hayot turfa rang. Ko'zni yashnatib, dilga quvvat berguchi chiroyli ranglar ham, ko'ngilni vayron qilguchi qora rang ham bor. Avvallari qora rangni ishlatishga bir tomondan ijozat, ikkinchi tomondan jur'at yo'q edi. Qoraning yonida albatta oq, pushti, zangori... ranglar bo'lishi shart edi. Zamon bergan erkinlikdan foydalanib, turmushimizning qora ko'chalariga kirishga jazm etdim. Yozganlarimni o'qib, chor-atrof zimiston-ku, deb vahimaga berilmang. Yorug' kunda barcha yaxshi narsalarni ko'rib turamiz. Qorong'ida esa ko'rmaymiz. Urilib, surilib, qoqilib yuramiz. Alqissa, yorug' kunning qadriga yetmoq uchun qorong'ulikni ham ko'rish lozim emasmi?

Asarni oxirigacha o'qiy olsangiz, bunga sabringiz va vaqtingiz yetsa, bir qancha odamlar bilan tanishasiz. Ular balki qo'shningizga, balki do'stingizga, balki qarindoshingizga o'xshab ketar. Shu hol yuz bersa, «Falonchini yozibdilar» deb yurmang. Bu shunchaki tasodifiy o'xshashlikdan boshqa narsa emas.

Hech bir inson yomonlik uchun yaratilmaydi. Inson dunyodan lazzatlanish, bu dunyo sinovlaridan o'tish uchun keladi. Odam yerda yuradi. Shoir Asqar Qosim aytmoqchi:

Samodagi tuzoq nima bilmagay,
U hech kimga itoat ham qilmagay.

Afsus, oyoqlar ostida tuzoqlar ko'p. Bu tuzoq odam bolasining hayot yo'lida hal qiluvchi vosita ham bo'lishi mumkin. Men asarda sizga hamroh bo'lguchi fuqarolarning ayrimlarini avvaldan tanishtiray. Shu maqsadda bir oz ortga qaytishimizga to'g'ri keladi.

---

* «Ibrohim» surasining 22-oyati. Alouddin Mansur tarjimai.

* Ahmad Yassaviydan satr.

ELCHIN

1978 yil, 8 sentyabr.

U momiq bulutlar ustida sarxush suzardi. Birdan bulut choki so'kilib, pastga qarab sho'ng'idi. Yuragi shuv etdiyu ko'zini ochdi. Chindan ham bulut ustida sayr qilardimi, chindan ham pastga sho'ng'idimi — daf'atan idrok etolmadi. Xayolini jamlashga urindi. Ko'rib turgani — naqsh bilan bezatilgan shift — demak, o'z uyida. Ajab, uyga qachon, kim bilan qaytdi ekan?

«— Men hazil o'yin deb o'ylabman...

— Qimorda hazil bo'lmaydi, erkak.

— ...To'layman... faqat bugun emas. Bir-ikki yil ichida.

— Pulni-ku, to'larsan-a, xotining-chi? Xotiningni ham tikvorgansan-ku».

Bu xirildoq ovoz boshiga gurzi bo'lib urilib, sapchib tushdi. Beixtiyor:

— Noila! — deb baqirdi.

Javob bo'lmadi. «Olib ketishdimi?!» degan fikr vujudini parchalab tashladi. Bu safar jonholatda baqirdi: «Noila!!!» Ayvondagi qafasda mudrayotgan to'tiqush patirlab, bir chug'urlab qo'ydi-yu, tinchidi. Tashqarida it ulidi.

U seskanib, atrofga olazarak boqdi: o'ng tomondagi yotoq eshigi qiya ochiq. Ichkarida chiroq yoniq. Noila yolg'iz qolgan tunlari chiroqni yoqib yotardi. «Uyda ekan...» — shu fikr uning parchalangan vujudiga jon qaytardi. Eshik tomon yurdi. Ostona hatladi-yu, toshday qotdi: ikki kishilik karavotda, umrining eng shirin damlari o'tgan o'rinda Noila

sochlari parishon holda yotardi. Agar choyshab qonga belanmagan, chap ko'kragiga pichoq qadalmagan bo'lganida uni shirin uyquda deb o'ylash mumkin edi. Achomlashgan uzun kipriklar pastki qovog'iga soya tashlagan, bejirim lablari qimtilgan, qaldirg'och qanotidan nusxa olgan qoshlari esa taranglashgan. U hozir xotining na kiprigiga, na qoshiga qaraydi. U hozir Noilaning bo'yni, baqbaqalari tishlanganini ham ko'rmaydi. Uning ko'zi hozir ko'krakka qadalgan pichoqda. Dastasi kiyik shoxidan ishlangan pichoq javonda saqlanar edi. Uni kim oldi? Kim Noilaning ko'kragiga sanchdi? U bir necha daqiqa telbalarcha turdi. So'ng, esi o'ziga kelgach, shoshilib borib ko'krakdagi pichoqni sug'urib oldi...

ASADBEK

1949 yil, 31 dekabr.

Tongga yaqin onasining ingrayotganini eshitdi. Keyin otasi nimadir dedi. Tancha sovub qolgan, badani sovuqdan junjika boshlagan edi. Otashkurakni olib kulni titib qo'ysa-ku, olam guliston, ammo erinchoqlik sovuqdan ustunlik qildi. Bu yumushni ertalab onasi bajarar edi. Uchovlon tanchaning uch tomonida yotishardi. Hozir onasi narigi uyda ingrayapti, otasi nimadir deyapti. Sovuq uyda nima qilishyapti ekan?

— Uyg'ondingmi, toychoq? — dedi dadasi ostonada turib. — Turaqol, ayangni kasalxonaga tashlab kelaman. Bugun qorbobo senga ham chana, ham uka olib keladiganga o'xshaydi. Sen yaxshi bola bo'lib o'tirib tur.

Ayasi dadasining qalin yoqali katta og'ir paltosini kiyib olibdi. Uning nazarida ayasi paltoning og'irligidan qiynalib inqillayotganga o'xshardi. Ayasi tancha oldida to'xtadi. U turdi. Ayasi uni o'pib, yig'ladi.

— Dadasi, tanchaning cho'g'ini ochib qo'ying. Toychog'ingiz sovqotibdi, — dedi. Dadasi engashib, ko'rpaning bir tomonini ko'tardi-da, kulini titib, cho'g'ni ochdi. Keyin chiqib ketishdi.

U joyiga yotdi. Avvaliga yolg'izlikdan bir oz qo'rqdi. So'ng uxlab qoldi. Bu safar oshqozoni tatalab uyg'ondi. Sandal ustini qoplab turgan to'rt burchakli katta patnisda bir burda non, bir siqim turshak bor edi. Turib, yuvinishga erindi. Qo'lini cho'zib nonni oldi. Ko'cha tomondan bolalarning quvnoq qiyqiriqlari keldi. Non bilan turshakni yeb bo'lguncha «ko'chaga chiqsam dadam urishadilar», deb o'ziga o'zi so'z berib o'tirdi. Qorin g'ami bir oz arigach, dik etib o'rnidan turdi-yu, ayasi tikib bergan paxtalikni egniga ildi.

Ana shu paytda ko'cha eshigi ochilib, ikki kishi kirib keldi. Ayvonga chiqib oyoqlarini tap-tap urib, qorni qoqishdi. So'ng eshikni ochib tanchali uyga kirishdi.

— Uyda kim bor? — deb so'radi past bo'yli kishi.

— Otang qaerda? — deb so'radi novcharog'i.

— Dadam ayam bilan ketdilar.

— Qayoqqa?

— Uka olib kelgani.

Ular bir-birlariga g'alati qarab oldilar.

— Joyingda qimirlamay o'tir, — deb buyurdi past bo'yli kishi.

Qo'rqib ketganidan qimirlashga ham holi qolmadi. «Bular o'g'ri, yaxshi ham nonni yeb qo'yganim», deb o'yladi.

Ular etiklarini yechmay, eski kigiz ustida iz qoldirib, tokcha tomonga o'tishdi. Kitoblarni titkilashdi. Keyin sandiqni ochishdi.

U titray boshladi.

— Tanchaga o'tir, — deb buyurdi past bo'yli kishi.

U sovuqdan emas, qo'rquvdan titrayotgan edi. Tanchaga o'tirganda ham qaltirog'i bosilmadi. «Hech narsa topisholmasa, meni o'ldirishadi», degan xayolga kelib, yig'lab yubordi.

— Nimaga yig'layapsan, qo'rqayapsanmi? — dedi novcha odam.

Tili gapga kelmay, boshini irg'adi.

— Qo'rqma, biz o'g'ri emasmiz. Biz xalqni o'g'ri, muttaham, dushmanlardan himoya qiladigan odamlarmiz. Sening otang ham dushman. Oddiy emas, xalq dushmani!

— Bolaga bu gaplarni gapirmang, foydasi yo'q.

— Foydasi bor. Bilib qo'ysa chakki bo'lmaydi.

Tintuv tugagach, bittasi patnisni surib qo'yib, kursi ustiga, ikkinchisi deraza tokchasiga o'tirib, papiros tutatdi.

Ular uzoq kutishdi. Nihoyat, ko'cha eshigi og'zida dadasi ko'rindi. Qo'lida chana! U suyunganidan irg'ib turib, tashqariga yugurib chiqishi kerak edi. Ammo o'rnidan jilolmadi. O'g'lining peshvoz chiqmaganidan dadasi ham ajablanib, «Toychoq, uydamisan?» deb qo'ydi. Eshikni ochib, tanchali uy ichkarisiga bir odim tashladi-yu, hayratlanib to'xtadi.

— Siz qamoqqa olindingiz, — dedi past bo'yli odam, uning orqasiga o'tib.

— Xalq dushmani sifatida, — dedi novcha odam, uning ro'parasiga turib olib.

Dadasi indamadi. U: «Dadam ikkalasini urib-urib ko'chaga otvorsalar edi», deb juda-juda istagan edi. «Nimaga urmayaptilar, kuchlari yetmaydimi? Men borman-ku!»

— Dadamga tegmang! Tegmang dadamga! — daf'atan kelgan hayqiriqni to'xtata olmadi.

Irg'ib turib uzun bo'ylining yelkasiga tirmashdi.

— Jim bo'l, ilonvachcha! — u shunday deb itarib yubordi.

— Bolaga tegmang! — deb baqirdi dadasi.

— Bo'ldi, tomosha tamom, yur, — dedi past bo'yli odam.

— Birodarlar, — bu safar dadasining ovozi titrab chiqdi, — axir bugun yangi yil, o'g'lim yolg'iz. Ertaga tong sahar aytgan yeringizga o'zim yetib boraman.

— Mumkin emas, yur.

Dadasi ularga boshqa yalinmadi. Faqat: «O'g'lim bilan xayrlashib olay», deb izn so'radi. Ruxsat tekkach, uni bag'riga olib, yuzini yuziga bosdi. Shunda yuziga dadasining ko'z yoshi tegib, u ham yig'lab yubordi.

— Yig'lama, o'g'lim, Jalil o'rtog'ingnikiga chiqib o'tir. Men ertalab qaytaman. Ayang senga uka olib keladi. Otini Samandar deb qo'yamiz. Esingdan chiqmasin — Samandar! Dadasi shu ketganicha qaytmadi.

ZOHID

1980 yil, 10 iyun.

Ular to'rt kishi edilar. Aka-uka ularga bas kelolmasdi. Oochdilar. Ko'cha uzun, go'yo adoqsiz edi. Hammasi xuddi tushdagiday kechdi: jonholatda tez yuguramiz deyдилару yugurolmaydilar — qochoqlar bilan quvloqlar orasidagi masofa tobora qisqaradi. Ana, uch qadam qoldi... ikki qadam... Orqadagilarning hansirashlari yaqqol eshitiladi. So'ng o'ng chakkasiga orqa tomondan musht tushdi. Oyoqlari chalishib, muvozanatni ushlolmay qoldi — munkib borib deraza tokchasining qirrasiga kallasi bilan urildi. Ko'zlari tinib, a'zoyi badani bo'shashdi. Shu ahvolda ekanida akasining ihraganini eshitdi. Keyin akasi joni boricha baqirdi:

— Zohid, qoch!!!

U ham «aka, qoching!» deb baqirmoqchi edi, ovozi chiqmadi. Faqat lablarini arang qimirlata oldi.

Kasalxonada o'ziga kelib, bo'lgan voqealarni esladi: shanba oqshomida aka-uka darsdan chiqib, qishloqqa qaytdilar. Onasi tandinga g'o'zapoya qalab, non yopishga hozirlanardi. Sovchilar ishni pishirishgan, ertaga qizning uyida non sindiriladi. Qarabsizki, yozgi imtihonlar oyoqlashi bilan to'y boshlanib turibdi-da. Aka-uka ertaga bo'ladi-gan shodlikni bilishsa ham bilmaganga olishadi. Faqat uka ayyorlik bilan ko'z qisib, akasiga qarab qo'yadi.

— O'rtoqlaring kelib ketishdi. Afzaling harbiydan qaytibdi. O'sha yerda o'tirisharkan, — dedi ona bo'lajak kuyovga mehr bilan boqib.

Aka o'sha yoqqa otlandi.

— Hay, o'rtoqlaringga qo'shib ichmagin-a! — onasi shunday deb uni ham akasiga qo'shib mehmondorchilikka yubordi.

Jo'ralar quchoqlashib ko'rishdilar. Bir ko'chani changitib ulg'aygan yigitlar fotiha to'yidan darak topishgan, ular uchun Afzalning harbiydan qaytgani bir shodlik bo'lsa, ulfatlaridan birining bo'ydoqlik qo'rg'onini buzib uylanayotgani o'n shodlik edi. Chin shodlik shishalar bo'shatilguncha ekan. Bir-birovlariga bitta gap kam, ikkitasi ortiqcha darajaga yetishgach, barchasi unutildi. Akasining qaysi gapi jo'raboshiga yoqmadi — u eslolmadi. Ziyofat tugab, ko'chaga chiqishdi. Ana shunda jo'raboshi:

— Hali nima devding, quruq! — deb yoqasiga yopishdi.

Akasi ham hayron. Nima degani esida yo'q. Ularni ajratib qo'yishdi. Aka-uka tinchgina ketishayotgan edi. Yo'l yarimlaganda orqadan to'rttalasi quvib keldi...

...Fotiha to'yiga atab yopilgan non janozaga kelganlar uchun yozilgan dasturxonga qo'yildi. Murda yuviladigan uyga gullar sochildi. Chimildiq tutildi...

Bu paytda u kasalxonada xushsiz yotardi.

To'rtta edi ular. Qora kursida esa yolg'iz jo'raboshi o'tiribdi. U aka-uka bilan mushtlashib, «bexos urib o'ldirib qo'yibdi». Jinoyat qasddan qilinmagan. Davlat qoralovchisi ham, oqlovchisi ham shu fikrda.

Sudxonaga akasining suratini olib kirishdi. Jo'raboshi yig'lab turib, suratni olib qo'yishni iltimos qildi. Guvohlar ham o'tinib so'rashdi. «Ha, bularda insof bor ekan-ku», deb o'yladi. Lekin jo'ralarning barchasi yolg'on gapirishdi. Marhum xotirasi ham bulg'anib tashlandi. To'rtovlon akasini urayotganda mard edi. Endi, javob berishga kelganda nomard kimsaga aylanishdi. Jon shirin ekan. Shu shirin jon uchun xoinlik qilish oson ekan, juda oson ekan.

* * *

Bayon qilganim — uch voqea ularning hayotidagi alg'ov-dalg'ovning boshlanishi xolos. Shu voqealardan so'ng ularning ahvollari ne kechdi, boshlariga yana ne savdolar tushdi?.. Ana endi muqaddimani yakunlab, asosiy muddaoga o'tsak bo'lar.

Asarni so'nggi nuqtasigacha o'qib chiqishingizda Yaratgandan Sizga sabr tilayman. Assalomu alaykum va rahmatulillohu va barakatuh.

I b o b

1

Qishloqda tongni xo'rozlarning qichqirig'i, qushlarning chug'uri, nihoyat, eshakning hangrashi uyg'otadi. Ruhiy xastalar shifoxonasida esa derazalariga temir panjaralar

mahkamlangan xonalardagi jinnilarning hayqirgan ovozlari tongni bir titratib so'ng uyg'otadi. Yanada aniqroq aytsak, bu ovozlari shomdan tongga qadar tinmaydi. Bu baqiriqlardan bezor bo'lgan tun bu yerlardan tezroq qochmoq istaydi. Uchinchi qavatdagilar tunning o'zlarining qudratlaridan masrur — go'yo ular tongni uyg'otish uchun betinim xizmat qilib chiqadiganday. Anvar buni birinchi kelgan kuniyoq fahmlagan. Gaplari almoyi-aljoyi odamlar bilan hamxona bo'lgach, «chindan ham mening esim og'ganmi?» deb o'yladi. Unga mehribonlik ko'rsatganlarning chin maqsadini anglamoq niyatida xayolning turli ko'chalariga kirib chiqdi. «Mehribon»lar safining boshida «xalq otasi» turgani aniq. Umrini maqto'v eshitishu chiroyli qiz-juvonlar bilan aysh qilishga tikkan idora boshlig'ini Xolidiy emas, balki kinoya bilan «xalq otasi» deb atash rasm bo'lgan edi. Xolidiy «xalq otasi» degan so'zni eshitganida zarracha ranjimasdi, balki unvon sifatida qabul qilishga ko'nikkandi. Aniqrog'i, bu «unvon» unga juda xush yoqar, vaqt o'tgan sayin chindan ham xalq otasi ekaniga ishonib borardi. Xolidiy xorijga ko'p safar qilguchi edi. Agar tug'mas xotinlar delegatsiyasi chet elga boradigan bo'lsa ham bu odam ro'yxatning boshida turardi. Mabodo ro'yxatga kirmay qolsa, «axir men ham tug'maganman-ku», deb da'vo qilishdan toymas edi. Safardan qaytgach esa, albatta idora xodimlarini to'plab, bir necha soat davomida xotiralarini so'zlab berardi. Xalq tarixini o'rganishi lozim bo'lgan ilmgoh asosan Xolidiyning xizmatini o'tash bilan mashg'ul edi. Navbatdagi safardan qaytgan Xolidiy xotirago'yliklarning birida «majlisdagi ajnabiylar nutqimni eshitib, «siz oddiy olim emas, xalqning otasi ekansiz!» deb olqishlashdi» deb bir yayradi. Bu gapni eshitib Anvar «shu odam ota bo'lgan xalqning padariga la'nat!» dedi. Yonidagi hamkasblar avvaliga bu burama gapning mag'zini chaqishmadi. Keyin tushunib qolib, kulib yuborishdi. Shubha yo'qki, Anvar-ning gapi Xolidiyga yetib borgan. Biroq, uni jinnixonaga yuborish uchun bu gap kifoya emas. Xolidiyning shogirdi dissertatsiya yoqlayotganida Anvar bu ilmiy ish emas, lo'ttivozlik deb fikrini isbot qilishga uringan edi. Uning gaplarini barcha ma'qullagan, lekin uni himoya qilmagan edi. Dissertatsiya yaxshi baho oldi. Xolidiy istasa Anvarni o'sha kuniyoq ishdan bo'shatar edi. Bunaqa idoralarda «shtat qisqarishi» degan gaplar bo'lib turadi. Anvarday cho'rtkesar olimning bahridan o'tish Xolidiyga cho't ekanmi? Lekin u Anvarni ishdan haydamadi. Yaxshi muomalada bo'lib yuraverdi. Yaxshi muomalasini darig' tutmagan holda jinnixonaga jo'natdi. Ammo nima uchun bunday qildi— Anvar uchun ham, uning atrofidagilar uchun ham sir edi. Anvar birinchi kechada shu jumboqqa javob topishga harakat qildi. O'sha kecha uchinchi qavatdan taralayotgan ovozlarni eshitib, yuragi siqildi. «Meni bu havaskor jinnilar xonasiga keltirishga kuch topgan odamlar uchinchi qavatga ham ko'tarishga qudrat toparlar?» Anvar tunlari ijod qilib uxlamas edi. Bu yerda esa dam vahimali, dam ayanchli ovozlardan uxlay olmadi. Avvaliga dahlizda yurib chiqdi. Hamshiralalar norozi bo'lavergach, karavotida shiftga tikilib yotishni odat qildi.

Bu tun ham shu zaylda kechdi. Tongga yaqin o'rnidan turdi. Dahlizga chiqdi. Hamshira stol ustiga qo'llarini qovushtirib, bilagini bolish qilib uyquga ketibdi. U bemorlarning telba-teskari gaplariga, uchinchi qavatdan kelayotgan baqiriqlarga ko'nikib qolgan. Eshikning tashqari oynavand tabaqasini mahkam yopgan, ichkarigi tabaqa — temir panjaraga qulf urgan — bu yog'i xotirjamlik.

Anvar temir panjaraga yaqinlashib, tashqariga tikildi. Uchinchi qavat ham jimib qolib, hammayoqni o'lik sukunat qoplasa, bu yer yanada vahimali bo'lsa kerak. Har holda «jinnixonaga» degan nomi bor. Har kim ham yurak betlab yaqinlasha olmaydi. «Men esam ular bilan birga yashayman. Biz ularni «jinni» deymiz. Ular-chi? Ular bizni nima deyishar ekan?.. Ularning ko'ziga biz jinni bo'lib ko'rinsak kerak. Bu dunyoga qip-yalang'och holda kelamiz. U dunyoga ketishimizda ham hech narsa olmaymiz. Bir odamga ikki quloch

surp kifoya. Ana shu kelish-ketish orasidagi bir chimdim, umrimizda nimalarni talashamiz? Bir-birimizga xoinlik qilamiz, hasaddan kuyib-yonamiz. Hatto... o'ldiramiz! Obro' topmoqchi, pul yig'moqchi, shuhrat orttirmoqchi bo'lamiz. Barchasiga ega ham chiqamiz. Shohsupada taltayib o'tirganimizda hazrat Azroil keladi-yu, pattamizni qo'limizga tutqazadi. Biz esi sog' odamlar buni tushunib yetmaymiz. Ular — jinnilar balki shu haqiqatga yetib borganlari uchun bizning ko'zimizga ruhiy xasta bo'lib ko'rinishar? Axir ular orasida mansab talashishlar, maishat, hasad, xoinlik... yo'q-ku?...»

Anvar shularni xayolidan kechirib, yuragi toshib ketdi. Temir panjarani buzib uchinchi qavatga chiqqisi keldi. Panjarani siltab tortdi. Temir sharaqlab ketib, hamshirani cho'chitib yubordi. U uyqusiragan holda shoshib boshini ko'tardi-da, atrofga alangladi. Anvarni ko'rib, o'rnidan turdi.

— Sizmidingiz? Qo'rqib ketibman, — dedi.

«Demak, mendan qo'rqmaydi. Demak, mening esim sog'. Bu yaxshi», deb o'yladi Anvar.

— Xavotir olmang. Kelajagi porloq havaskor yosh jinnilaringiz orom qo'ynida javlon urmoqdalar, — dedi u hamshiraga, hazil ohangida.

— Nimaga unaqa deysiz! Qo'ying, hamma tuzalib ketadi, — dedi hamshira, soddadillik bilan.

— Hamma tuzalib ketsa siz ishsiz qolasiz. Odamlarga ham qiyin bo'ladi. Kim sog', kim jinni — ajratolmay ezilib ketadi.

— Gaplaringiz qiziq.

— Jinnichami?

— Yo'-o'q. Hecham unaqamas. Sizni nimaga chiqarib yuborishmayapti, hayronman.

Sizga yana yangi dorilar buyurishibdi.

— Kuchliroqmi? Yashirmay aytavering. Kuchliroq dori buyurgan. Kecha boshlig'ingizga qarab turib: «Sizni so'ysa yetmish kilo go'sht chiqsa kerak», devdim. Qo'rqqanidan ko'zi olayib ketdi.

— Nimaga shu gaplarni aytasiz-a?

— Kimgadir qitmirlilik qilishim kerak-ku? Keling, qo'ying, bu gaplarni. Daftaringizga «shu kuchli dori bilan emlab qo'ydim» deb belgilayvering. Buning evaziga bitta latifa aytib beraman.

— Yana jinnilar haqidami, kerakmas.

— Siz eshiting, bu yangisi. Xullas, bir jinnixonada jinnilar tuzaladimi yo yo'qmi, bilmoqchi bo'lishibdi. Jinnilarni samolyotga joylab osmonga uchirishibdi-da, qo'llariga bo'sh shishalar tutqazishibdi. Bir mahal qarashsa, salonda bir kishi o'tirganmish.

Boshqalar qani, deb so'rashsa, shisha topshirgani ketishdi, debdi. Sen-chi, deb so'rashsa: «Nima, men jinnimanmi, bugun dushanba, magazin ishlamaydi», dermish. Hamshira kulib, yuzini chetga burdi.

— Agar meni olib chiqishsa, shartta tashlab yuborar edim, — dedi Anvar.

— Qo'ying-e, — dedi hamshira. Nazarida Anvar chindan ham osmondan o'zini tashlab yuboradiganday tuyulib cho'chib tushdi. — Kirib bir oz damingizni oling.

Anvar unga ma'yus tikildi. U belgilangan dorilarni ichmaslik, emlatmaslik uchun hamshiralarning ko'nglini ko'tarishga, kuldirishga harakat qilar edi. Keyin esa o'zining masxarabozligidan g'ijjib, ranjirdi. Hozir ham shunday bo'ldi. Hamshirani kuldirdi-yu, o'zi ezildi. Endi ortiqcha gapga hojat yo'qligini anglab, xastalar yotog'iga qarab yurdi. «Agar osmonga olib chiqishsa, o'zimni tashlardim, xudo haqqi, tashlardim. Bu yerdan qutulishning boshqa chorasi yo'q», deb o'yladi.

«Sizni yo'qlashyapti» degan gapni eshitib ajablandi. «Kim yo'qlashi mumkin? Yakshanbadan boshqa kunlarda bu yerga hatto Azroil ham kiritilmasdi-ku?» Tabibboshining xonasi tomon yurishgach, Anvarning xayoliga «xalq otasimi?» degan fikr urilib, to'xtadi. «Nima hunar ko'rsatarkin? Meni bu yerdan bo'shatadimi yo uchinchi qavatga yo'llaydimi?»

— Yuravering, — dedi hamshira, uning to'xtab qolganidan ajablanib.

Ostona xatlab ichkari kirdi-yu, ko'zlariga ishonmadi.

Elchin!

O'n yillik ayriliq jinnixonada barham topar, sog'ingan ko'ngillar shunday joyda qoniqar, deb kim o'ylabdi?!

Anvarning Elchinga yozgan xatlari javobsiz qolaverdi. U do'stini ko'rish ilinjida hatto Uchquduqqa ham bordi. Biroq, Elchin u bilan uchrashishni xohlamadi. Keyin uni Sibir tomonlarga jo'natishdi. Anvar: «Oshnam mendan qattiq xafa ekan-da», degan xulosaga kelishdan o'zga chora topmadi. Ana shu do'sti, xatlariga javob qaytarmagan, ko'rishishni istamagan qadrdoni jinnixona tabibboshisining xonasida unga jilmayib qarab tursa! Harholda uzoq ayriluvdan keyingi bu diydor ko'rishuv aytarli shirin kechmadi. Elchin unga sog'inch to'la ko'zi bilan tikilar, Anvar esa bu qarashga o'zgacha ma'no berib, «sog'manmi yo rostdan jinnimanmi, shuni aniqlamoqchimi?» deb o'ylar edi. Shu xayoli o'zi uchun haqiqat tuyulib, o'zini jinnilikka soldi:

— Mana, oshna, — dedi u kulib, — shu oromgohda davlatning tekin ovqatini yeb yotibman. Besh kun ishlamaymiz, ikki kun dam olamiz. Kelajagi porloq havaskor jinnilar yuksak onglilik namunalarini ko'rsatmoqdalar. Haligacha birorta do'xtirni yeb qo'yishgani yo'q, — u shunday deb tabibboshiga qarab qo'ydi. — Men bu yerda dunyoning tuzilish formulasini ishlab chiqdim. Birgina masala qoldi: shu opamni so'ysam, necha kilo go'sht berarkin? Chamamda yetmish kilo. Nima deysan? Kalla-pochalari bunga kirmaydi. U shundoq deb do'mboqqina, oppoqqina tabibboshiga ko'zlarini lo'q qilib oldi.

Elchin uning bu ahvoliga ishonib-ishonmay bir oz o'zini yo'qotdi. So'ng tabibboshiga qarab, iltimos qildi:

— Men oshnam bilan gaplashib olay, malol kelmasa siz chiqib turing.

Tabibboshi malol kelganini yashirmay chimirilib qo'ydi. Elchin buni sezib endi qat'iyroq, buyruq ohangida dedi:

— Siz hujjatlarni to'g'rilang, hozir ketamiz.

— Men darrov chiqara olmayman, yaxshi yigit. Maslahatlashib olishim kerak.

— Maslahat pishgan! — dedi Elchin ovozini bir parda ko'tarib. — Asadbek ikkita gapni yoqtirmaydi.

Tabibboshining rangi bo'zardi. Lablari titradi. Binoyi kiyingan, xushsurat bu yigit kirib kelganida tabibboshining tosh yuragi yumshagan edi. Bu qoraqosh yigit ko'zlarini sal suzib qarasa, uncha-muncha ayol zoti dosh berolmay qoldi. Olti yildan beri bevalikning taxir oshidan bezgan tabibboshi uchun birgina shunday qarash yetarli edi. Ammo «Asadbekning istagi bilan keldim», degan gapdan badaniga muz yugurdi. Asadbekning kimligini, qo'lidan nimalar kelishini hech kim bilmasa ham shu ayol biladi. Bevalik unvoni ham unga shu Asadbek istagi bilan berilgan. Asadbek turgan joyda «xalq otasi»ning sariq chaqachalik qadri yo'qligi ham tabibboshiga ma'lum. Bu xushsurat yigit, xotini o'ldirib qamalib ketganidan keyin ham shuhrati so'nmagan bu mashhur qo'shiqchiki Asadbek bilan bog'liq ekan, kichkina jinnixonaning boshlig'iga taysallashni kim qo'yibdi?! Tabibboshi noshud, befahm ayollardan emas edi. Buni darhol tushunib yetdi. Rangining bo'zargani, lablarining titrashi g'azabdan emas, qo'rquvdan edi. U ortiqcha gap aytib yuborganini sezdi. O'zini oqlash, Asadbek istagiga zid ish ko'rish niyati yo'q ekanini

ma'lum qilish uchun gapni boshqa tomonga burdi:

— O'rtog'ingizni bilmagan odam hozirgi hazillarini eshitsa, rostdanam... — «jinni» deyishga uning tili aylanmadi, — halidaqa deb o'ylaydi.

Elchin ayolning maqsadini angladi. «Bu bechora bir ijrochi, dilini vayron qilib ketmay», degan fikrda jilmaydi, oradan sovuq gap o'tmaganday hazil ohangida dedi:

— Bu oshnam shunaqa hazilkash. Asli artist bo'lishi kerak edi-ku, Xudo urib olim bo'lib qolgan. Yana shoirligi ham bor. Esingdami, Anvar, maktabda «Tumov bo'lgan oshiq» degan she'ring bor edi. O'qiganda kulaverib ichaklar uzilardi.

— Sen ham yaxshi bola eding, Xudo urib ashulachi bo'lib qolgansan.

Anvar bu gapni juda sovuq ohangda aytdi. Elchin uning ko'zidagi sovuq nurni ko'rib, nafasi qaytdi. O'zini majburlab kulib, tabibboshiga tushuntirgan bo'ldi:

— Bunga gapiring-u, qoching. Gapi shunaqa, jonni sug'urib oladi. Zo'r-da, zo'r. Ha, siz hujjatlarini to'g'rilayvering.

Tabibboshi ham zo'raki jilmayib, chiqib ketdi. Holi qolishgach, Elchin gapni nimadan boshlashni bilmadi. Oradagi sukutni Anvar buzdi.

— Meni Xudo urgani rost. Lekin sen aytganicha emas. Olim, balki bir oz shoir bo'lganim uchun urgan. Men bu dunyodan haqiqat toparman deb yurgan edim.

*Shoir bo'lib tug'ilmasaydim,
Ko'rmas edim bunchalar xo'rlik...*

—Anvar, qo'ysang-chi, hazillashdim-ku? Shuncha yillik ayriliqdan keyin bir hazillashsam...

— Men seni sog'indim... Xatlarimga nima uchun javob bermading? Meni ko'rishni ham istamagan edingmi?.. Endi nimaga kelding? Men seni qutqarishga ojiz edim. Endi sen meni ozod etmoqchimisani? Unamasam-chi?

— Anvar, xatlaringga javob bermay, Uchquduqda ko'rishishga chiqmaganimning sababini boshqa safar aytib beray. Mana bu yerimda, — Elchin ko'kragini mushtladi, — jon qolmagan, zardobga to'la. Dardim to'lib-toshgan, senga aytmasam kimga aytaman?

— Noilani sen o'ldirmagan eding. Bunga hammaning aqli yetib turuvdi. Sen uning ruhiga xoinlik qilding.

— Men qamoq muddatini o'tab qaytdim. O'zim chiqargan hukm esa hali ijro etilgani yo'q. Jazoimni tortib yuribman. Agar o'shanda otishga hukm qilishganida birato'la qutular edim... — Elchin shunday deb xo'rsindi.

Anvar unga tikildi: sochlariga oq tushgan, mijjalari atrofini ajin bosgan. Ruhini tetik ko'rsatishga intilayotgan bo'lsa ham, ko'zlaridan nur qochgan. Qarashlarida ilgarigi jon yo'q...

— Otishganida xoin sifatida o'lib ketarding.

— Jon oshnam, meni qiynama. Hozir menga yordaming kerak.

— O'z kuching bilan meni bu yerdan chiqarib ketganingda rahmat aytardim. Sen bir boshi buzuqning marhamati bilan menga ozodlik bermoqchi bo'libsani. Miyang aynib qolibdi. Men hali senga dunyoning formulasini topdim, dedim. Bu sen o'ylagandek jinnicha hazil emas. Chindan ham topganman. Eshit: haqiqat degan narsa bu no'!

Dunyoni ko'zga chiroyli ko'rsatib beruvchi niqob, choyshab. O'likning ustiga gulli choyshab yopib qo'yganing bilan murda chiroyli bo'lib qolmaydi-ku, to'g'rimi? Hayotda hech qanday o'zgarish yo'q. Faqat choyshabning nomi o'zgarib turadi. Choyshabning hozirgi nomi nima, bilasanmi? Qayta qurish!

— Anvar, qo'y, bu gapni keyin gaplashamiz.

— Yo'q, eshit, mening nimadan jinni bo'lganimni bilishing kerak. Demak, dunyoning

formulasi: haqiqatni iks deb turaylik, — Anvar stol ustidagi qog'ozni, chiroyli qalamni olib tez-tez yozdi-da, Elchinga uzatdi. — Mana, qara:

$H(\text{haqiqat}) = \text{xiyonat} + \text{riyo} + (\text{hasad} + \text{ochko'zlik}) + \text{adovat} + \text{g'iybat} + \text{nifoq} + \text{shuhratparastlik} + \text{mansabparastlik} - \text{vijdon} + \text{iymon} + \text{hayo} = 0$

Elchin qog'ozdagi satrlarga uzoq tikilib qoldi. So'ng uni ikki buklab stol ustiga tashladi.

— O'rislarda bir maqol bor: Amerikani ikkinchi marta kashf etmaydilar. Oddiy haqiqatni kimga isbot etmoqchisan? Dunyoda hamma narsa nisbiy. Men falonchiga nisbatan insofliman, sen esa menga nisbatan, yana bir odam senga nisbatan insofliroq. Har birimiz haqiqatni o'zimizcha tushuna- miz.

— Bizning nodonligimiz ham shu tushunchalardan suv ichib ko'karadi.

— Bo'pti, sen haqsan. Bahslashgan bilan qorin to'ymaydi. Narsalaringni yig'ishtir.

— Men... ketmayman. Menga shu yer yoqib qoldi.

— Jinnilik qilma.

— Yo'q, shu imkoniyatdan foydalanmasam, chindan ham jinni bo'laman.

— Bu ishga Asadbek aralashganini bilmasang indamay chiqarding. Men atay aytdim.

Bilib qo'yishing kerak buni... Seni bu yerga jo'natgan odamga faqat Asadbek bas kela oladi, — Elchin shunday deb boshini egdi. Xuddi o'zi bilan o'zi gaplashayotgandek davom etdi: — Qaytgan kunimoq senikiga bordim. O'larday sog'inuvdim. So'ng... aytadigan

gaplarim ko'p edi senga. Men endi pulga muhtoj bo'lmayman. Bolaligimizda sen kuchli eding. Meni himoya qilarding. Hozir bu himoyaga muhtoj emasman. U tomonda orttirgan oshnalarim bor. Sen yonimda bo'lsang bas. Nafasingni his qilib tursam bo'lgani. Men

adolatga sig'inay desam, qayga boraman, haqiqatga sig'inay desam, qayga boraman? Ezgulikka-chi? Bilib qo'y, men uchun hammasi — sensan! Keyin, men seni bu holda

tashlab qo'ymayman. Men xunxo'r odamman. Ha, Noilani men o'ldirmaganman. Lekin u mening ablahligim tufayli halok bo'ldi. Shuning uchun jazo olishim kerak edi. Bu — bir. Ikkinchidan, begunohligimni isbot qila olmas edim. Ular bunga yo'l qo'ymas edilar.

Bilaman, o'lim jazosini o'shalar bekor qilishgan. Menga yaxshi bir saboq berishmoqchi edi. Saboq oldim. Lekin ular mo'ljallagan xulosaga kelmadim. Endi mening suratim

odam. Aslida esa, men ilonman! Ularni bo'g'ib qiynayman, so'ng qonini so'raman. Men ularning ko'zlarini o'yaman, tillarini sug'uraman, qo'llarini sindiraman, quloqlariga

qo'rg'oshin quyaman. Umrimning mazmuni ham, totadigan lazzatim ham shu! — Elchin xo'rsinib, Anvarga qaradi. Uning ko'zida yovuzlik o'ti chaqnadi. Endi u yosh dillarni

vayron qiluvchi «lirik xonanda»ga sira-sira o'xshamas edi. Anvar uning so'zlarini eshitib, ko'zlariga tikildi-yu, bir so'z aytmadi. Elchin undan javob kutmay gapini davom ettirdi:

— Sen menga keraksan. Rad etishga haqqing yo'q. Bu dunyodagi umrim o'lchovli, meni ranjitsang gunohga botasan, bilib qo'y.

Anvar javob qaytarmadi. Og'ir kulfat toshi yelkasidan bosib turganday bukchayganicha o'tiraverdi. U do'stining maqsadini tushundi. Asadbek huzuriga bosh egib borishining

ma'nosini ham angladi. Elchin jonini tikib, xavfli o'yinga kirgan edi. U uch boshli ajdahoni yengish qasdida chiqqan ulovsiz, yarog'siz pahlavon holida edi. Bir paytlar bu ajdaho

ko'ziga farishta bo'lib ko'ringan edi. Anvar «Adashyapsan!» deb uni yo'ldan qaytarishga ko'p urindi. Ammo harakati zoe ketdi. Endi-chi? Endi nima qilsin? Yana yo'ldan

qaytarishga urinsinmi? Ilgari Elchinning ko'zlari ojiz edi. Endi ko'ra-bila turib, o'limga rozi bo'lib ketyapti.

Anvar bir qarorga kela olmay dog'da edi. Shu bois boshini ko'tarib o'ychan ko'zlarini do'stiga qadadi.

— Sening orqangda tog' bo'lishi kerak. Men... afsus, tog' emasman. Bir toshchaman. Hayot meni ermak qilib o'ynab, istagan paytda uloqtirib tashlashi mumkin. Menga ishonma.

— Yaxshi, buni keyin gaplashamiz. Bu yer masala so'qishadigan joy emas. Tur, lash-lushlaringni yig'ishtir.

Anvar hazin jilmaydi.

— Men ketmayman.

— Istasang, seni bu yerga jo'nattirgan it emganlarning hammasini haydab kelib, qarshingda tiz cho'ktiraman.

— Bundan nima foyda? Shu bilan insofga kelishadi, deb o'ylaysanmi? O'zingni ham, meni ham qiynama, og'ayni.

Elchin tizzasiga urib, o'rnidan turib ketdi.

— Qaysarlik ham evi bilan-da... — u bir oz jim qoldi. So'ng Anvarga yaqinlashib, uni yelkasidan tutdi.— Hech bo'lmasa bir kunga chiqarsan. To'yimga borarsan, kuyovjo'ra bo'larsan?

Bu gapdan keyin Anvarning ko'zlariga insof nuri qaytib, yuziga qizillik yugurdi.

— Uylanyapsanmi? Outlug' bo'lsin. Shuni oldinroq aytmayсанmi? Xo'p, bir kunga chiqaman. Kimga uylanyapsan, sir emasmi?

Elchin yangilikni eshitib qochib ketmasin, degandek Anvarning yelkasini yanada mahkamroq ushladi:

— Asadbekning qizini olyapman, — dedi do'stiga tikilib.

Elchin «jodugar kampirga uylanyapman» deganida Anvar bunchalik hayratlanmas edi.

Lekin Asadbekning qiziga uylanish!!! To'g'ri, Elchin xushsurat yigit, avvalgi shuhrati ham unchalik so'nmagan. Eng lo'bar qiz ham unga jon-jon deb tegishi mumkin. Lekin

Asadbekning qizi?.. Qiz xohlagan taqdirda ham, Asadbekning rozi bo'lishi?.. Anvar uchun bu yechimi og'ir jumboq edi.

3

Aslida esa bu jumboqning yechimi unchalik og'ir emas. Yechimga Noila o'ldirilgan tunda kirishilgan bo'lsa-da, hal qiluvchi palla deb 1988 yil 31 dekabrni belgilash mumkin.

Otasini olib ketishganidan beri, o'ttiz birinchi dekabr, nasariy hisobidagi yangi yil kechasi Asadbek uchun motam tusini olgan edi. Ulg'ayib, uylanib, bola-chaqali bo'lganidan keyin ham, atrofida odamlar to'planib, qudratli kuchga aylanganidan keyin ham yilning so'nggi kunida yolg'iz qolar edi. Bu kuni uni hech kim bezovta qilmasdi. Aniqroq aytsak, bu kuni unga birov yurak yutib betlay olmasdi. Bu kuni u eng muhim ishlarini ham chetga yig'ishtirardi.

Oldi peshayvon, ikki xonali o'sha eski uyiga borib, chiroqlarni yoqmay, tanchaga cho'g' tashlamay tong ottirardi. Yangi yil kechasi uning eng sara, eng sodiq to'rt yigiti uchun ham harom edi. Ularning ikkisi ko'chaning u boshida, ikkisi bu boshida sergak turardi. Shu tun qor tugul tosh yog'sa ham, sovuq ming darajaga chiqib ketsa ham bu hol o'zgarmas edi.

...Asad o'sha kech otasining aytganini bajarmadi — qo'shnisi Jalillarnikiga chiqmadi. Nazarida haligi odamlar hazillashganday, dam o'tmay otasi qaytib keladiganday tuyuldi... Ana, ko'cha eshik «g'iyt» etib ochildi. Ana, dadasi haligi ikki kishi bilan birga kulib kirib keldi. «Qalaysan, toychoq! Mening o'g'lim azamat, hech narsadan qo'rqmaydi, desam, bular ishonishmay, men bilan garov o'ynashgan edi. Sinab ko'rib yutqizishganini tan olishdi. Qoyilman senga, ularni boplading!» Shunday deb dadasi uni o'pdi... Ko'cha eshigiga ilhaq tikilib o'tirganida ko'ziga ko'rindimi yo bir zumgina mudroq yenggan chog'ida shirin tush ko'rdimi — farqlay olmadi. Har holda dadasining qaytishiga qattiq ishonadi. Tancha sovudi. Chiroqni yoqmadi. Qo'rqmadi. Ishonch qo'rquvdan ustun keldi. Nigohi qorong'ilik bag'rini titib, timirskilanib kezdi. Oy ko'tarilgach, hovlini qoplagan qor

oppoq oqarib atrofni yoritdi. Oy nuri singan ko'zi o'rniga qog'oz qoplangan deraza orqali uyga ham kirdi.

Ko'cha eshik ertalabgacha qilt etmadi. Dadasining ketishi hazil emas, chinga aylanayotgan damda ko'cha eshik ochildi. «Dadam!» U irg'ib o'rnidan turdi-yu, eshik og'zida oshnasi Jalilni ko'rib, o'sha zahoti joyida qotdi. Jalil hovliga kirib, bir-ikki qadam bosgach, to'xtab atrofga alangladi. Uning bunaqa odati yo'q edi. To'g'ri uyga kirib kelaverardi. Hozir esa bir narsadan qo'rqib to'xtadi.

— Asad!

Jalil hovliga kirishi bilan shunday deb baqirib qo'yib, uyga qarab yurardi. Bu safar past ovozda, birovni cho'chitib yuborishdan qo'rqqanday asta chaqirdi. Javobni kutdi. So'ng yana o'sha ovozda «Asad», deb qo'ydi.

Asadbek o'rtog'ini ko'rib yig'lab yuboray dedi. Badanidan o'tgan sovuqni ham endi sezdi. Qo'rquv ham endi iskanjaga oldi.

Jalil yana chaqirdi. Javob bo'lmagach, iziga qaytmoq uchun o'girildi. Shunda Asadbek jonholatda «Jalil!» deb baqirdi-da, hovliga otildi. Jalil ranglari oqargan, ko'zlari kirtaygan, ko'kargan lablari titrayotgan o'rtog'ini ko'rib baqrayib qoldi. Keyin yugurib keldi-da, qo'llarini ushladi.

— Sovqotdingmi? — dedi soddalik bilan.

Asadbekning ko'zlaridan tirqirab yosh chiqdi. Ho'ngrab yubormaslik uchun pastki labini qattiq tishladi. O'zidan kattaroq yoki zo'rroq boladan kaltak yesa yoxud o'yin chog'i yiqilib u yer-bu yeri og'risa yig'lab yuborardi. Kuzda birdaniga o'n yettita yong'oqni yutqizganida ham alamidan yig'lab yuboruvdi. Hozir o'zini yig'idan tutdi. Vujudida o'zi ham anglamagan kuch uyg'onib undagi yig'ini bo'g'di. Hozir dadasini olib ketganlarini, yangi yil kechasi qorong'i, sovuq uyda bir o'zi o'tirganini aytib yig'lasa ham o'rtog'i ayblamasdi, kalaka ham qilmasdi. Bu holatni u keyin, ulg'aygan chog'larida ko'p esladi. Yig'ini bo'g'a olgan qanday kuch ekan, deb o'yladi. Ammo o'ylab o'yiga yeta olmadi. Bu g'oyib kuchi uni faqat yig'idan to'xtatmay, ojizligini ham yenggan, sirli qudrat ham bergan edi. O'sha onda u mutelik kishanini o'zi bilmagan holda parchalagan edi. Shu bilan birga inson bolasiga xos eng pokiza tuyg'ularni quvgan ham edi. Qorong'i kechada unga qo'rquv yaqinlashmadi, lekin mitti yuragiga yovuzlik tuxum qo'ydi. Yovuzlikning birinchi ovozini o'rtog'i Jalil eshitdi:

— Ularni o'ldiraman!..

Titroq, yig'i aralash ovozda aytilgan bu so'zni eshitib, Jalil qo'rqib ketdi. Ko'chada janjallashib qolishganida «qarab tur, o'ldiraman seni» deb ko'p marta aytishgan. O'ldirish qanaqa bo'lishini bilishmas, shu bois ham bu po'pisadan cho'chishmas edi. Ammo Asadbekning labidan uchgan hozirgi so'zlar... Bular po'pisa emas, amalga oshishi haq bo'lgan hukm edi...

O'shandan beri yangi yilning birinchi kuni Jalil bu xonadonga kiradi. Asadbekning onasi vafot etgan yili o'ttiz birinchi dekabr oqshomida chiqqan edi, «meni xoli qo'y», deb iziga qaytardi.

1949 yilning 31 dekabri Asadbekka «hayot beshafqat, hayot naq urushning o'zi, og'zingni ochib lalayganing — o'lganing», degan haqiqatni oydin qilib bergan edi. O'sha kuni u urushga kirgan edi. Oradan yillar o'tib, urushda mutlaq g'olib bo'ldim, degan to'xtamga kelib edi. G'alabasiga ishongan edi. Kutilmaganda mutlaq g'olib emasligi ma'lum bo'lib qoldi.

Ikki kun burun qizi o'qishga ketdi-yu, qaytmadi. Yigitlari shaharning titi-pitini chiqarib ham topisholmadi. Qiz o'qishda bo'lgan, tanaffusdan so'ng esa darsga qaytmagan. Ota-onadan xafa bo'lib yoki biron ko'ngil qo'ygan yigiti bilan qochdi, degan faraz Asadbek uchun behuda edi. Asadbek g'animplari uchun toshbag'ir, farzandlari uchun g'oyat

mehribon edi. Ammo mehrning chegarasini bilar, bolalarini erkalatmasdi. Shu bois qizning yengiltaklik bilan qadam bosishiga ishonmasdi.

G'animlari bilan har kun, har soat olishuvchi, har daqiqa biror falokat ro'y berishi mumkinligini hisobda tutib yashovchi odam noxush damlarda tez fikrlash, tez xulosa chiqarishga odatlanadi. Asadbek ham tezda bir to'xtamga keldi: uning hokimligi tuzdan yasalgan qasr ekan. Yomg'ir yoqqan mahali qasrning erib bitishini hisobda tutmagan ekan. Qizining o'g'irlanishi (aynan o'g'irlanganiga Asadbek shubha qilmaydi) ana shu yomg'irdan nishon edi. Qizining o'g'irlanishi yana bir narsadan — shaharda yangi to'da paydo bo'lganidan ham darak edi. Asadbek faqat shahardagi emas, butun o'lkadagi yirik to'dalarni biladi. Barcha to'daboshilar «Asadbek!» deganda uning hurmatini joyiga qo'yishadi. Ayrimlar esa qo'rquvdan zir titrashadi ham. Asadbekka qarshi biror ish qilish u yoqda tursin, sha'niga mos kelmaydigan xunukroq so'z aytishdan ham cho'chishadi. Ularga «xudo bor», desangiz, ishonishmas, lekin «devorning qulog'i bor», desangiz, ishonishadi. Ularning nazarida daraxtlarning, hatto o't-o'lanlarning ham qulog'i bor. Tildan uchgan har bir nojo'ya so'z Asadbekka yetib borishini bilishadi. Ular Sadirqimorbozga o'xshab o'lim topishdan qo'rqishadi...

...Sadirqimorboz vodiya beli baquvvat yigitlardan edi. Bir kechada bir yarim million yutib olib, katta ziyofat berdi. Shunda manmanligi tutdimi yo ajal tilini qichitdimi: «Asadbeklaring menga qulluq qilib kelsin. Istasam, oldiga bir burda non qo'yaman, istasam, suyak tashlayman», deb yubordi. Sadirqimorboz bu so'zlarni kayfning kuchi bilan aytdi-yu, unutdi. Ikki kundan keyin ko'chalarida asfalt bosadigan mashinalar, egniga pushti kamzul kiygan ishchilar paydo bo'lishdi. O'tgan hafta u ijroqo'm rahbaridan biriga «bizning ko'chaga ham son bitadimi yo yo'qmi», degan edi. Ko'chadagi harakatni ko'rib, «bizning gapimiz ham yerda qolmaydigan bo'libdi», deb g'ururlanib qo'ydi. Qo'ni-qo'shnilar «pulning kuchi shu-da, qimorboz bo'lmaganida ko'chamizga it ham, bit ham qaramas edi», deyishdi. Uzun ko'cha ikki kunda asfaltlandi. O'sha kundan e'tiboran qimorboz ham ko'rinmay qoldi. Qimorboz «safar»ga ketsa, bir-ikki oysiz qaytmas edi. Buni qo'ni-qo'shnilar ham bilishardi. Lekin bu gal besh-olti kundan keyinroq «qimorboz hech yerda yo'qmish», degan mishmishlar tarqab qoldi. O'n kundan keyin esa Sadirqimorbozning uyi sotiladigan bo'ldi. Uning xotini uyga xaridor chiqishini ham kutmay: «Sadir akamlar katta shahardan joy olibdilar», deb ko'ch-ko'ronini yuklab jo'nab ketdi. Hamshiralikka o'qib, turmushga chiqqunicha bir yilgina ishlagan ayolning katta shahardagi jinnixonaga boshliq bo'lib qolganini eshitgan qo'ni-qo'shnilar hayratdan yoqa ushlashdi. Ayrimlar «pulning kuchi shu-da», deb qo'yishdi. Shu ko'chadan ko'p qatnaydigan aravakashlar qimorbozning uyiga yaqinlashganda otlarining hurkishidan bir nimani sezishdi-yu, ammo «astag'firulloh!» deb qo'yishdan nariga o'tishmadi. Hammaga ham jon shirin-da!

Asadbekni bilganlarga shu voqeaning o'ziyoq kifoya edi. Uning qudratiga ishonqiramay turganlar ham ta'zim qiladigan bo'lishdi. Chunki Asadbek manmansiragan g'animdan bu atroflar uchun butunlay yangicha bo'lgan, g'oyatda vahshiy tarzda o'ch olgan edi. Shunday ekan, Asadbekka kim qo'l ko'tara olishi mumkin? Qo'l ko'targanda ham pichoqni duch kelgan joyga emas, yurakni mo'ljallab uribdi. Asadbek har bir to'daning imkoniyati, ish usulini fikr oynasidan o'tkazib, «yo'q, ular jur'at etisholmaydi», degan qarorga keldi.

Bu ish tasodifan ro'y bergan emas. Puxta o'ylangan. Uzoq vaqt payt poylangan. Balki g'animga Asadbekning yaqinlaridan biri yordam bergandir? Qiz kuppa-kunduz kuni, ko'pchilik orasidan o'g'irlangan. Demak, qizi ko'chaga chiqib, mashinaga qadar ham o'zi yurib borgan. Qizi tanimagan odamning orqasidan yurib bormaydi. Qizining dugonasi ham nom-nishonsiz yo'qolgani ma'lum bo'lgach, Asadbekka kalavanning bir uchi

ko'ringanday edi. Ana shunda Asadbek keyingi bir yil ichida qamoqdan qaytganlar bilan qiziqdi. Elchinning ham qaytganini bilib o'ylanib qoldi: «Oradan o'n yil o'tibdimi? Ikki oydan beri nima qilib yuribdi ekan, nima uchun menga ro'para kelmadi? Otuvdan olib qolganimni aniq biladi. Bila turib kelmagani qiziq...» Asadbek yigitlariga Elchini, qamoqdan qaytgan yana besh odamni qattiq nazorat ostiga olishni tayinladi.

Ko'ngli notinch bo'lganiga qaramay, o'ttiz birinchi dekabr kuni eski uyiga qarab ketdi.

Asrdan o'tib, shomga yaqinlashgan paytda ko'cha eshigi ochilib, xotini ko'rindi.

Dadasi ham xuddi shu paytda kirib kelgan edi. U eshikni shart ochib, ichkari kirib, «toychoq!» deb suyunchilagan edi... Xotini esa eshikni ohista, xuddi sindirib qo'yishdan avaylaganday ochdi. Hovliga horg'in-horg'in qadam tashlab kirib keldi.

Dadasi ko'ringanida bolaligiga borib, yot kishilarni bir nafasgina unutib, irg'ib o'rnidan turgan edi.

Xotini ko'ringanda esa... tosh qotdi. Issiq jon oyoq-qo'llarini tark etib, badaniga sovuqlik yugurdi. Dastlab xayoliga «qizim topilibdi!» degan xushxabar keldi. Ammo bu fikr umri yashin umridan ham qisqa bo'ldi. «Shum xabar keltirgan!» — shu fikr uning tanasidan jonni quvib chiqara boshladi.

Manzura — erining ko'ziga biron marta bo'lsin tik qaramagan, biron marta bo'lsin ishiga aralashmagan, «nima qilyapsiz, pulni qaerdan topyapsiz» demagan, «vazifam erimni suyib-erkalash, bola tug'ib berish, uyni sarishta tutishdangina iborat» deb bilgan ayol yostiqdoshi uchun muqaddas bo'lgan bu kunda uni bejiz bezovta qilmas edi.

Ko'cha eshikdan ayvongacha o'n besh qadam, ayvon ikki qadam. Asadbekning nazarida Manzura bu yo'lni bir necha soatda bosib o'tganday bo'ldi. Avvaliga «tezroq yur!» deb baqirib bermoqchi edi. Ammo sovuq xabarni bir soniya bo'lsa-da, kechroq eshitganim ma'qul, degan yashirin o'y bunga yo'l qo'ymadi.

Manzura ostona xatlab qadam qo'yishga jur'at etmay, eriga baqrayib qarab qoldi. Uning qarashida iztirobdan ko'ra qo'rquv zohir edi. Asadbek u bilan salkam o'ttiz yil birga umr ko'rib, biron marta urmagan, so'kmagan edi. Shunga qaramay xotini undan qo'rqardi. Odamlardan Asadbekning yovuzligi haqidagi gaplarni eshitib yurak oldirgan desak, bu ovozarlar keyinroq chiqdi. Asadbek chimildiqqa kirib kelganida uning ko'zidagi o'tni ko'rganu yuragi shuv etib ketgandi. Holbuki, u damda Asadbek ko'zida yovuzlik emas, kuyovlardagina bo'ladigan hirs o'ti mavjud edi.

Manzuraning otasi badjahlroq edi. Onasi esa huda-behudaga kaltak tushib qolishiga ko'nikib ketgandi. Er zoti xotini mana shunday uraveradi, degan tushuncha Manzura ongiga singib ketgan, shu bois erining bir kunmas-bir kun qattiq do'pposlab qolishidan qo'rqib yashardi. U ba'zida o'zicha: «Bunaqa qo'rqib kutgandan urib yuborganlari ming marta yaxshi edi. Kaltak yeb o'ladigan bo'lsa, onam allaqachon o'lib ketardilar», deb qo'yardi.

Asadbek xotini behad hurmat qiladi, boshiga ko'tarib yuradi, desam, sizni aldagan bo'laman. Asadbekka muhabbat begona, desam, siz ishoning. Hayotdan alamzada yurak ko'zlari yovuzlik pardasida to'silgan, muhabbat otlig' pokiza fazilat bunday biqiq va qorong'i bo'shliqda yashay olmas edi. Lekin shunga qaramay, xotiniga bir buyum yoki o'yinchoq sifatida ham qaramas, Manzuraning ayrim qiliqlari, ishlari yoqmaganda ham qattiq gapirmas edi. Manzuraning hatto «ovqat tayyor» deyishga qo'rqib turishidan achchiqlanib, «bolalarni o'zingga o'xshatib mute qilib qo'yma» derdi.

Sezib turibman. Siz bu gaplarimga unchalik ishonmadingiz. Odamni o'limga hukm etganida yuragi jiz etib qo'ymaydigan Asadbekning uyda musulmonsheva bo'lishi siz uchun g'alati tuyulishi mumkin. Lekin men sizga Asadbekning onasi haqida hali so'zlaganim yo'q. To'ng'ich farzandi emaklay boshlaganida erini urushga kuzatgan, ikki oydan so'ng qora xat olganiga qaramay, besh yil yo'lga ko'z tikkan, og'zim oshga yetdi

deganda esa boshi toshga tekkan, ikkinchi o'g'lini tug'ib chiqqanida erining qamalganini eshitgan, so'ng «dada» deb tili chiqqan Samandarning o'pkasini sovuqqa oldirib, Egamga topshirgan, har sahar turib, samovar qo'yib erini kutgan mushfiq ayol haqida keyinroq so'z ochaman. Qani, ayting-chi, onasining dardli hayotini ko'rib ulg'aygan odam ayolga qo'l ko'tarishi yoki haqorat qilishi mumkinmi? Shuning uchun ham Sadiqimorbozning xotinini yolg'iz tashlab qo'ymadi, shuning uchun ham Noilaga pichoq sanchgan yigitni surgun qilib yubordi, desam ishonarsiz? Hozir bu gaplarning o'rni emas. Hozir Asadbekning eski hovlisidamiz. Asadbekning o'zi nimqorong'i uyda, xotini esa ostonada turibdi.

Asadbek ostonada turib qolgan xotiniga «ishqilib xushxabar aytsin» degan ilinjda tikildi. «Tezroq gapir!»— dedi ichki bir hayqiriq, «Yo'q, indamay tursin!»— dedi boshqa bir ovoz.

Er-xotinning bir-biriga unsiz tikilib turishi uch-to'rt nafas davom etdi. Ammo Asadbekning nazarida soniyalar soatlar kabi kechdi. Beixtiyor: «Gapir!»— dedi. Biroq, ovozi o'zi ham eshitmadi. Hatto tili ham muzlab qolganday g'o'dirandi. Manzuraga bu ovoz g'oyibdan eshiltiganday bo'ldi. Gapirishga mador topolmay yutindi.

Asadbek o'zini qo'lga olishga harakat qildi:

— Topildimi?

Manzura «ha» deganday bosh irg'ab, yig'lab yubordi.

— Tirikmi?

Asadbek nima uchun bunday deb so'raganini o'zi ham bilmadi.

— Xudoga shukr, tirik...— Manzura shunday deb labini tishladi.

Shu so'z Asadbekka jonini qaytarib berdi. Shart o'rnidan turib xotiniga yaqinlashdi-da, uni ikki yelkasidan tutib, silkidi:

— Unda nimaga yig'laysan, nimaga vahima qilasan?

Manzura boshini egib, yig'lab yubordi. Asadbek, shu paytgacha xotinini chertmagan odam, tarsaki qo'yganini o'zi ham sezmay qoldi.

— Gapir, deyaqman!

O'zini qo'lga olish uchun Manzuraga shu tarsaki kifoya edi.

— Mengina o'lay... qizingiz... aytolmayman, dadasi...

— Gapir, xuddi bo'g'ib tashlayman, — Asadbekning ovozi tahdidli, bu shunchaki bir po'pisaga o'xshamas edi.

— Qizingizni bir ahvolda tashlab ketishdi...

Asadbek nima gapligiga tushundi. «Bundan ko'ra o'ldirishgani yaxshi edi,— dedi o'ziga o'zi, — bu shunchaki tasodif emas. Kim bo'lsa ham meni o'tmas pichoq bilan so'ydi. O'la-o'lgunimcha it azobini totishimni istagan odam qilgan bu ishni. O'ch olishni bilarkan. Meni o'ldirib keta qolganda lazzat ololmasdi. Endi azobda to'lg'onishimni ko'rib, lazzatlanmoqchi... Yo'-o'q... chuchvarani xom sanabdi. Lazzatlana olmaydi. Men o'zim yuragimni sug'urib olib chaynab tashlashim mumkin, lekin u ko'zlarimda azob uchqunini ko'rmaydi. Bu meni jangga chaqirdimi, demak, kurashaman!!»

4

— Uningni o'chir! — dedi Asadbek dag'al ovozda. — Uyga bor, ovozingni chiqarma. Bitta-yarimta so'rasa... ammasinikida edi, de.

— Voy...— Manzura eriga ajablanib qaradi. — Ammasi yo'q-ku?

— He noshud, — Asadbek shunday deb g'ijindi. «Bu lalaygan xotin eplab bir bahona topolmasa...» — ammasi bo'lmasa... ko'chada mashina sal turtib ketibdi, de, kasalxonada ekan, de.. Bor... To'xta, kim bilan kelding?

— Jamshid bilan.

— Seni tashlab, Jalilni olib kelsin.

Jalil hozir shaharning kunchiqar tomonidagi ko'pqavat uyda turadi. Ukalari ulg'ayib, siqilib qolishgach, Asadbek shahar ijroqo'miga birgina imo bilan to'g'rilab berganini o'zi bilmaydi. Ishxonadagilarim lutf ko'rsatishdi deb quvonib yuribdi. Asadbek shahar markazidan, g'ishtli uylardan olib berishi mumkin edi. Bu holda Jalil darrov sergaklanib, homiysi kim ekanligini anglab qolar va bu marhamatdan, shubhasiz, voz kechardi. Qaysi bir o'zbek ishchisiga shahar markazidagi g'ishtli uydan nasib etibdi — Jalilning bunaqa ikir-chikirlarga fahmi yetadi.

Jalil shom chog'i kirib keldi. Asadbek qorong'i uyda, pisillagan tanchada qunishib o'tirardi. Do'stining salomiga javoban bir qarab qo'yib, lom-mim demay o'tirgan yerida qo'l uzatdi. Jalil Asadbek yo'qlayotganini eshitiboq noxush voqea yuz berganini sezgan, «Nimaga? Nima bo'ldi?» deb o'tirmay, norin to'g'rashni ham yig'ishtirib, chaqqon otlangan edi. Oshnasining qunishib o'tirganini ko'rib, xunuk voqea yuz berganiga ishonch hosil qildi. Shu sababli ham Asadbekdan ranjimadi. Boshqa payt bo'lganida «Azroilning qavmidan bo'lsang o'zingga, men bilan odamga o'xshab so'rash!» deb bobillab berardi. Asadbekka bu yorug' olamda shu Jalil bas kelib tik gapira oladi. Jalil kezi kelsa otasini ham ayamaydigan, gapirganda ham hamisha baland pardada oladigan toifadan. Burni bir oz puchuq, yuzi dumaloqdan kelgan, qalin qora qoshli bu odam xunuk ko'rinsa-da, bejirim burun, bejirim lab, bejirim yuzli odamlarga nisbatan istaraliroq edi. Lekin u Asadbekka yaqin bo'lgani uchun a'yonlar ham astoydil uni hurmat qilishadi, desak adashamiz. Hurmatning sababi boshqa: hayotning qaltis o'yinlarida ishtirok etayotgan, hamisha tig' ustida yurib, ertaga kimning qahriga uchrashi-yu, kimning fatvosi, kimning qo'li bilan umrlariga nuqta qo'yilishini bilmay hamisha xatarda yashaydigan a'yonlar bu beg'ubor odamning rost gaplarini eshitganlarida o'zlarini dunyo tashvishlaridan bir oz forig' bo'lganday his etardilar. Ammo Xudoning bu adashgan bandalari inson umri faqat yaxshi gaplar uchun, yaxshi ishlar uchun berilganini anglab yetmas edilar. Asadbekning yurak ko'zini alam, qasos o'ti ko'r qilgan, ularning aksari esa mol-dunyo, shuhrat, maishat ilinjida ojiz edilar. Jalil buni bilgani uchun ham ularni ayamasi edi. To'g'ri, ba'zan u quyushqondan chiqadi. Ularning, hatto Asadbekning ham hamiyatiga tegadi. Shunday bo'lsa-da, uni kechirishadi. Boshqa odam Jalilning tilidan uchgan gaplarni aytib yuborsami — hukm tayin. Ammo Jalil bu davrada, o'z iborasi bilan aytganda «shaytonsaroy»da, moziy yodgorxonasining qirilib ketayotgan pokizalik ramzi sifatida saqlanuvchi anjomi kabi asraladi.

Asadbek ko'pincha, dam xursandchiligida, dam ko'ngliga qil sig'may qolganida Jalilni yo'qlatardi. Yo'qlov borganda u «xo'jayiningning kayfiyati qandoq?» deb so'raydi. «A'lo» degan javobni eshitsa, «meni ko'rmoqchi bo'lsa, o'zi kelsin» deydi. «Chatoq» deyilsa, «Sen ketaver, meni onam mashinada tug'magan, avtobusda boraman», deb yo'lga otlanadi. Asadbekning bugun — 31 dekabrda chaqirtirgani uni ham ajablantirdi, ham bir oz tashvishga soldi. Shu sababli yuborilgan mashinaga o'tirib kelaverdi.

— Ha, ukam, tinchlikmi? — dedi Jalil, fotiha o'qilgach.

Asadbek asta «ha» deb bosh irg'ab qo'ydi. U Jalilni chaqirtirishga chaqirtirib, gapni nimadan boshlashni bilmay garang o'tirardi. U dardini faqat shu oshnasiga ayta olardi. Uni shuning uchun ham chaqirtirgan edi. G'animlar qizining emas, o'zining nomusini bulg'aganini anglagani uchun ham dardini aytish og'ir edi.

Tashqarida qor bo'lmagani, oy ko'tarilmagani uchun atrof tezda zimistonga aylandi.

— Samandar o'lmaganida qirqqa qadam qo'yardi, — dedi Asadbek, horg'in ovozda. Jalil bu horg'inlik zamirida titroq ham sezdi. Juda ko'p yillardan beri oshnasini bu holda ko'rmagan edi. Shu sababli darrov javob qaytarishga so'z topolmadi.

— Ha, endi... umri kalta ekan... Hur ketdi, — dedi.

— Bu olamda na akam bor, na ukam... yolg'izman...

— Gaping uyingdan ham sovuq, a? Odam ham yolg'iz bo'larkanmi? Faqat Xudo yakka! Sening bola-chaqang bor, akam yo'q deysan, men kimman, katta xolangning erimanmi? Yarim po'pisa, yarim hazil ohangidagi bu gap oradagi sovuqlikni picha ko'targanday bo'ldi.

— Akamsan, sen akamsan...— dedi Asadbek o'zini jilmayishga majbur qilib. Lekin bu hazin jilmayishini qorong'ilik yutib yubordi — Jalil ham ko'rmadi. — Samandar tirik bo'lganida...

— To'xta! Gapni chaynama. — Jalil uning tizzasiga shap etib urdi. — Diplomim bo'lmasa ham miyam ishlab turadi. O'zingni qiynama, bo'ladigan gapdan gapir. Samandarni Xudo rahmat qilsin. Sen bilan men bir qop-bir qop gunohni orqalab boramiz u yoqqa. Samandar esa begunoh ketdi. Bu dunyoning g'alvalarini ko'rmay ketdi. Xudoning suygan bandasi ekan. Endi u dunyoda huru g'ilmonlar bilan ayshini surib yurgandir.

Jalilning baland ovozda aytgan bu gaplari Asadbekka quvvat berganday sergaklantirdi. O'zidan o'zi nafratlandi. «Bu qanaqasi, mishiqli boladay ping'illab qoldimmi? Endi unga ko'z yoshi qilaymi? U meni yupatsinmi? «Qo'yaver, bunaqalar ko'p hozir» deydimi yo «Sen birga bo'lgan qizlarning ham ota-onasi shunday kuygandir» deydimi? Men... charchabman... kuchdan qolibman... Bu yaxshilikka olib bormaydi. Menga qarshi urush ochdilar... Men esa ping'illab o'tiribman...»

— Jalil, — bu safar Asadbekning ovozi dadilroq yangradi, — sen ketaver.

Jalil «nimaga chaqirding u nimaga haydayapsan?» demadi. Tushundi shekilli. Indamay o'rnidan turdi.

— Mashina kutib turibdi, — dedi Asadbek.

— Oyim meni mashinada tug'maganlar. Besh tiyin to'lasam, g'irr etib olib borib qo'yadi.

— Ertalab kelib, ovora bo'lib o'tirma.

— O'zing bilasan.

Asadbek o'rnidan turib, uni kuzatib chiqdi. Muyulishga qadar birga bordi. Jalil xayrlashib, qo'nalga tomon yurgach, Asadbek olcha daraxti panasida to'xtab turgan ko'k «Jiguli»ga yaqinlashdi. Eshik ochilib, jingalak sochli yigit tushdi.

— Elchin degan otarchini yerning tagidan bo'lsa ham topib kellaring.

Asadbek shunday deb yo'lida ketaverdi. Bu holat tashqaridan kuzatgan kishiga go'yo jingalak sochli salom berganu u alik olib o'tganday tuyulishi mumkin. Asadbek uch qadam qo'ymay ko'k «Jiguli»ning motori o't olib, joyidan xuddi poygachi mashinaday uchib qo'zg'oldi.

5

Elchin yonboshlagan holda televizor tomosha qilardi. Ko'zi televizorda, xayoli esa o'zga tomonda edi. Qamoqdan qaytganiga ikki oy bo'lyapti. Qamoqning dastlabki kunlari, oylari zax hujralarga, sassiq baraklarga ko'nikishi qanchalik og'ir kechgan bo'lsa, uyga qaytgach, shinam xonalarga, yumshoq o'rindiqlarga o'rganish shunchalik og'ir bo'ldi. To'g'ri, yumshoq o'rindiqlarda tan rohatlanadi, ammo ruhi tikanaklar uzra yotganday azobda.

Bu uyda o'n yil bo'lmadi. Noilasi o'n yildan beri bu uyda nafas olmaydi, yurmaydi, shirin kulgisi, pichirlab aytuvchi ehtirosli so'zlari eshitilmaydi. Qamoqning birinchi yillari u Noilasi bilan birga edi. «Marhumni so'nggi marta qay holda ko'rsang, uni shu holda xayolingga muhrlaysan. Marhum senga kulib qaragan bo'lsa, umring bo'yi uni shu holda tasavvur etasan...» deydilar. Chindan ham avvaliga ko'zlari yumuq Noila bilan

suhbatlashardi. Keyinroqqa borib xayolidagi Noilasi ko'zlarini ochdi. Lekin bu Elchin suygan kulib turuvchi ko'zlar emasdi. Bu nigohda «Gunohim nima edi?» degan ajablanish zohir edi. Elchin bu savol nazariga javob berishga majbur edi. O'zini, faqat o'zini ayblab javoblar qaytarar, biroq, Noilaning ajablangan nigohi bundan taskin topmasdi. Mana shu holat, shu nigoh ta'qibi Elchin uchun oliy jazodan battar edi. Uchquduq quyoshida jizg'anagi chiqib ketay deganda ham, Sibir o'rmonlaridagi qahraton qishning sovuq nafaslarida muzlab qolay deganida ham bunchalar azoblanmas edi. Ruh azobini dushmaningga ham ravo ko'rmasin ekan.

Oqlovchi so'nggi suhbatda «yaxshi odamlar oraga tushib sizni otuvdan olib qolishdi. Giyohvandlik, qotillik oliy jazoga loyiq edi. Siz menga emas, o'sha odamlarga qulluq qiling», degandi. Elchin, ruhi qiymalangan kezlari, «yaxshi odamlar»ning «marhamati»ni esladi. Bu «marhamat» uni azoblardan halos qilmay, balki bir umrlik jabru jafolarga hukm qilganini anglab yetdi. Shunda «Pichoqni sug'urib o'z yuragingma sanchmaymanmi!» degan o'yda afsus chekdi.

Qamoq muddati yarimlaganda Noilaning nigohidagi «Gunohim nima edi?» degan savol «O'ch oling!» degan undov bilan almashdi. O'ch olish fikri unda o'sha mudhish kunning ertasiqayoq tug'ilgan bo'lsa-da, «men bir kuchsiz ashulachi bo'lsam, ular baquvvat bir to'da, qo'limdan nima kelardi?» deb bechoraligidan kuyardi. Qamoqda turli taqdirli, turli fe'l-atvorli odamlarni ko'rgach, «Men ham erkakman. Ularga bas kela olaman!» degan ishonch tug'ila bordi.

Elchin qamoqdan shu ishonch bilan qaytdi.

Qamoq azobi tugab, ruhiy azob xuruj qilganini uyga keliboq his qildi. Ozodlikning bunchalik beayov kechishini u tasavvur etmagan edi. Birinchi tunni xuddi jinniday alahsirab o'tkazdi. Keyingi tun yarimlamay, ko'chaga chiqib ketdi. Ko'chalarda tentiradi. Ertalab uyiga qaytib, o'zini la'natladi: «Noilaning ruhi meni bu uyda o'n yil kutgan edi. Men uni yolg'iz tashlab, ko'chaga qochdim. Noilamning ruhidan qo'rqib qochdim-a?! O'zimni erkak deb yuribmanmi, hali?!»

Agar ko'kragida qasos o'ti bo'lmaganida bu ruhiy azoblar uni ezib tashlardi. Vujudi uch-to'rt kun mobaynida janggohga aylandi. Bir tomondan xotira izidan ergashuvchi ruhiy kechinmalar uni ezishga chog'lanadi, ikkinchi tomondan esa qasos o'ti alanga olib bu kechinmalarni quvishga harakat qiladi. Alqissa, qasos o'ti g'olib chiqib, u qaddini rostlashga muvaffaq bo'ldi.

Qasos olishning turlari ko'p. Qamoqdan chiqqan kuniyoq «yaxshi odam»larning birini yoki bir qanchasini so'yib tashlashi yoki uylariga o't qo'yishi mumkin edi. Lekin bu oson yo'l Elchinga ma'qul tushmadi. U nihoyatda uzun, nihoyatda xatarli yo'lni tanladi. Elchin «yaxshi odamlar» to'dasiga kirishi shart edi. Shu niyatda qamoqdan chiqqan kuniyoq ularning oyoqlariga bosh ursa olam guliston bo'lardi. Lekin u bunday ham qilmadi. Yanada boshqa yo'l tutdi. Xatar ko'chasining eshigini ochib birinchi qadamini qo'ydi. Endi «yaxshi odamlar»ning o'zi chorlaydi. Elchin bu chorlov ikki-uch kun orasida bo'lar deb o'ylagan edi. Biroq, yangi yil kirishiga yarim soat qolganida Asadbekdan elchi kelishi uning uchun kutilmagan hol bo'ldi.

Jingalak sochli yigit — Jamshid gapdan ko'ra ishni ma'qul ko'radigan yigit edi. U bilan o'n kun turib, birga yurib to'rttagina gap so'rasangiz, hushiga kelsa ikkitasiga javob qaytarar, xohlamasa shu ikkita gap ham yo'q edi. Indamas bu yigitni kuzata turib, yorilib ketmayotganiga ajablanasiz. Buning yoshidagi yigitlar o'ynab-kuladilar, askiya qiladilar. Jamshidning kulganini ko'rganman degan odam dunyoda yo'qdir-ov. Lekin uning jilmayganini ko'rish sharafiga muyassar bo'lgan baxtiyorlar bor. Bunga ishoning. Kamgaplik hech zamonda, hech yerda fojia sanalmagan, balki fazilat hisoblangan. Shunday ekan, siz ham asardagi yangi tanishingiz Jamshidning kamgapligini asosiy

fazilat deb bilavering. Bir voqea sabab bo'lib mehr, lutf, hayo kabi tushunchalarning yaqiniga ham yo'lamay qo'ygan bu yigitdan o'zga fazilat qidirib ovora bo'lmaylik. Ha, darvoqe, sadoqatni unutibmiz. U Asadbekka sadoqatli edi. U o'sha voqeadan keyin kuchli, shafqatsiz odamlarni yaxshi ko'rib qolgan. Asadbek uning nazarida eng kuchli odam. Garchi undagi sadoqat bizning nazarimizda yaxshilikka emas, zulmga xizmat qilsa-da, o'ziga xos fazilat deb qabul qilishimiz mumkin.

Elchin bu yigitni zimdan bilardi. Qamalmasidan ilgari Asadbek xonadonida bo'lganida uni bir necha bor ko'rgan. Shu sababli Jamshidni darrov tanidi. Jamshid o'zbeklarga xos lutf bilan salom berib, «Siz falonchi akamisiz?» «Sizni falonchi akam yo'qlayaptilar» deb latta chaynashni yoqtirmas edi. Eshik qiya ochilib, Elchin ko'rinishi bilan «Sizni Bek akam chaqiryaptilar» dedi-yu, mashinasi tomon yurdi. Elchin uning fe'l-atvorini bilmagani sababli to'ng muomalasidan taajjublandi. Ko'ngli yomonlik yuz berganini sezdi.

«Asadbekka ma'lum bo'ldimi? Kim sotishi mumkin?» Kiyinayotganida ham, mashinaga chiqib o'tirganida ham xayoli shu savol bilan band edi.

Jingalak sochli yigit gapiravermagach, Elchinning yuragi toshdi. Uni gapga solish uchun: — Chaksam maylimi? — deb so'radi.

Jamshid yo'ldan ko'z uzmagan holda, «ha», deb qo'ydi.

— Bek akangiz salomatmilar, ko'rmaganimga ham o'n yil bo'ldi, — dedi Elchin. Jamshid unga bir qarab oldi-yu, indamadi. «Demak, ahvol chatoq, — deb o'yladi Elchin. — Agar Asadbekka ma'lum bo'lsa... Nimaga huzuriga chaqirtirdi? Bu yigitga «olib kel», demay, «o'ldirib kel» desa ish osonroq pishardi-ku? O'n yil avval o'limdan olib qolgan edi. Endi nima qilmoqchi?»

Elchin Asadbek saltanatiga qarshi urush ochganida dadil edi. Hozir nima uchundir cho'chiyapti. Uchquduqda ekanida qamoq ahlini yotqizib-turg'izadigan mahbuslar unga ozor berishmasdi. Keyinroq o'ziga ma'lum bo'lishicha, u «Asadbekning odami ekan». Bu ta'rif Sibirda ham uni qiynoqlardan xalos etgan edi. To'g'ri, u yoqlarda Asadbek, desangiz birov bilmas edi. Lekin «O'qilon» ko'pchilikka taniqli edi. Elchin umrida o'qilonni ko'rmagan, biroq, o'zi kichkina bo'lgan bu ilon o'qday uchib yuradi, odamga duch kelsa tovonidan teshib, miyasidan chiqadi, deb eshitgandi. Asadbekka «O'qilon» deb laqab qo'ygan odam shuni nazarda tutganmi?

Elchin ovozi uzoqlarga ketgan ana shu dahshatli O'qilonga qarshi chiqdi. Birinchi qadamini qo'ydi. Bu ham birinchi, ayni choqda so'nggi qadam bo'lib qolmasmikini?

— Og'ayni, tanishib olaylik, ismingiz nima edi?— Elchin bu yigitni avval yaxshi taniganu shu damda ismini unutib qo'yganday so'radi.

Jamshid javob bermadi. Qarab ham qo'ymadi. Elchin: «Tirik bo'lsang bilib olarsan, deganimi bu?» deb o'yladi.

Mashina eski shahar tomon burilganida Elchinning tashvishi ortdi. U Asadbekning bolaligi o'tgan hovlini, uning odatini bilar edi. Qorong'i hovliga, so'ng qorong'i xonaga kirganida «kuragim ostiga hozir pichoq sanchiladi» deb kutdi. Yo'q, u o'limdan qo'rqmadi. Elchin o'limni bo'yniga olib, shu yo'lga kirgan edi. U yo'l boshidayoq pand yeganidan, muddaosiga yeta olmaganidan alamda. U necha yil qasos yog'ida qovrildi. Endi esa... U o'zini qafasga tushib qolgan quyondek his etdi. Lekin bir necha daqiqadan so'ng esa bu ojizligi uchun o'zini o'zi la'natladi.

Elchin kuragi ostiga pichoq sanchilishini kutdi. Buning o'rniga qorong'ilikdan Asadbekning ovozi keldi.

— Ha, hofiz, eson-omon chiqib keldingizmi?

Asadbekning ovozida piching yoki tahdid ohangi yo'q edi. Elchin bundan yengil tortdi. Xavotiri bekor ekanini anglab, ovoz kelgan tomonga qarab salom berdi.

— «Keldim» deb ham qo'ymaysiz-a, hofiz, — dedi Asadbek salomga alik olib. — Har

holda men sizga begona emas edim. Aka-ukaligimiz bor edi, a?

Asadbekning «sizni otuvdan olib qolgan men bo'laman» demoqchi ekanini Elchin fahmladi. Ko'zi qorong'ilikka o'rganib, uying chap tomonida do'ppayib turgan tanchani, devorga suyanib o'tirgan odam qorasini ilg'adi. Uchrashuv nima uchun qorong'ida bo'layotganiga tushunmadi.

— Qamoqdan qaytgan ukadan xabar olish akadan lozim, deb o'ylabman, — dedi Elchin gina ohangida.

— Kelganingizni bilganimda uchib borar edim, — gap ohangida endi kinoya sezildi. So'ng ohang keskin o'zgardi: — Hofiz, chaynalmasdan erkakcha gaplashaylik. Xotiningizning o'limida mening zarracha aybim yo'q. Siz mening ziyofatlarimni gullatar edingiz. Sizni yo'qotishdan men nima naf ko'rarkanman? Aksincha, zarar ko'rdim. Siz kimgadir yoqmay qolgansiz. Jallodni bizning ichimizdan emas, o'zingizga o'xshagan otarchilar orasidan qidiring. Bir-biriga surma ichirib ovozlarni bo'g'adigan otarchilarning qo'lidan bundan battar ishlar ham keladi. Aybni bo'yningizga olib, ahmoqlik qildingiz.

Chindan ham qotillik Asadbekning ixtiyorisiz sodir bo'lgan va u aybdorni beayov jazoga tortgan edi. Hozir buni aytmay, gunohkorni otarchilar ichidan qidirish kerak, deb qo'ya qoldi.

Elchin uchun Asadbekning gaplari yangilik emas edi. Qamoqda o'tirganida gumonlar ko'chasi uni hamkasblari tomon ham boshlagandi. To'g'ri, «falonchi hofiz falonchi ashulachining choyiga surma qo'shib ichiribdi», degan gaplarni ko'p eshitgan. Biroq, o'z ko'zi bilan ko'rmagan, bunday voqeaga shohid bo'lmagan. Mana-man degan ashulachi ikkita-uchta bo'lsa shunday qilishi mumkindir. Hozir kunda bir arava qo'shiqchi yog'ilayapti. Mikrofonni tumshug'iga tirab kuchanadi. Ovozi bor-yo'qligini ham bilib bo'lmaydi. Ammo har biri o'zini zo'r hofiz deb fahmlaydi. Latifa qilishlaricha, bir tasodif bilan yuzta hofiz harbiyga chaqirilibdi. Zobit ularni safga tizib «bir chekkadan sananglar» deb buyuribdi. Saf boshida turgani «bir» debdi, ikkinchisi «ikki» deyish o'rniga u ham «bir» dermish. Uchinchi... qirqinchisi ham «bir» dermish. Zobit achchiqlanib turganda saf boshidagi unga asta tushuntiribdi: «O'rtoq boshliq, biz ashulachilarmiz. Bizda ikkinchi degan gap yo'q, hammamiz birinchimiz». Hofizlar mayda qabihliklarni qilar-u, lekin begunoh ayolni zo'rlab, so'ng yuragiga pichoq sanchishga jur'at etisholmas. Elchin bunga qattiq ishonadi. Shu sababli ham Asadbekning gaplarini bee'tibor eshitdi. «O'sha voqeadan oldin odamlaringiz mendan boj talab qilishdi. Har oyda falon ming so'mdan to'lab turishim lozim edi. Rad etdim. Shunda hazillashdik, deb meni ziyofatga olib borishdi. U yerda hazillashib qimor o'ynadik...» demoqchi ham edi, lekin «To'g'ri, ular hazillashishgandi» degan javobni eshitishini bilib, indamadi.

— Mendan bir xatolik o'tgan: hasadgo'ylaringiz ko'pligini hisobga olmaganman. Sizni himoya qilishim kerak edi. Bir ashulangiz bor edi:

*«O'ynamasa kim o'zganing nayiga,
Shum niyat-la tushadilar payiga!»*

Siz endi o'sha naychini qidiryapsiz, bilaman. Qidirmaganingizda sizni o'g'il bola demas edim. Naychi bilan... allaqachon hisob-kitob to'g'ri bo'lgan. Siz uni o'ylamang. Siz... uylandingizmi?

— Yo'q.

— Tirikchilik nima bo'lyapti?

— O'zbekning to'yi bor ekan, xor bo'lmaymiz.

— To'yning ham to'yi bor. Kim aytsa boraversangiz obro'yingiz qolmaydi. Siz eng zo'r ashulachi bo'lishingiz kerak. Odamlar «xo'p» deyishingizga mahtal bo'lib haftalab

ostonangizda yotadi. Bu yog'ini menga qo'yib bering. Televizor, radio faqat sizning ashulalaringizni beradi. Sherali-yu, G'ulomlaringiz sariq chaqa bo'lib qoladi. Siz ashula aytganingizda Ortiqlar «amma-xolasi havodor» deb etak ochib o'tiradi.

— Rahmat, Bek aka, bularning evaziga men nima qilishim kerak? Har holda «hisobli do'st ayrilmas», deganlar. Siz ko'p so'ramaysiz, bilaman. Nari borsa, sizga qul bo'lishim kerak-da, a?

Asadbek Elchindan bunaqa ignali gapni emas, balki samimiy minnatdorchilik kutgan edi. Asadbek lof urmayotgan edi, aytganlarini albatta ro'yo qilardi. «Bu otarchi nimasiga ishonib katta ketyapti?» Asadbek bir g'ijini oldi. Kimda-kim zid so'z aytsa, u gapini kalta qilardi. Uning nima hukm chiqargani bir qarashidayoq a'yonlariga ma'lum bo'lardi. Asadbekka botinib gap qaytargan odamning sho'riga sho'rva to'kilishi aniq edi. Elchin buni bilardi. Bila turib beixtiyor nojo'ya gap aytdi, degan gapimga ishonib chalg'imang. Elchin bila turib aytdi, bu gapni. Uning maqsadi Asadbekning qanotiga kirish edi. Lekin mute bo'lib emas, qaddini g'oz tutib kirmoqchi edi. Hozirgi marhamatga javoban minnatdorchilik bildirish yana mutelik jandasini kiyish bilan barobar bo'lardi. U holda Asadbekning atrofidagi parvona fohishalardan farqi qolmas edi. Elchin shu uchun azob chekibdimi, shu uchun payt poylabdimi, reja tuzibdimi?!

Asadbek Elchinni avval ham durustroq bilmas edi. Elchin Asadbek uchun bir qo'shiqchi, pul qistirganda irshayib qulluq qiluvchi otarchi edi. Asadbek man-man degan ashulachini ham odam qatoriga qo'shmas edi. Unvoni, shuhrati ulug' ashulachilarni esa ko'pchilik oldida mazax qilishni, kamsitishni yoqtirardi. To'yda viqor bilan yurib o'rtaga chiqardi, ashulachiga yaqinlashib cho'ntagiga qo'l solardi. Agar marhamat qilsa ikkita yuztalikni chiqarib ashulachining ikki yelkasiga «pogon» qilib qo'yardi. Kayfiyati chatoqroq bo'lsa — yoqasiga qistirardi. Asadbekning izidan chiqqan boshqalar ham faqat yuztalik qistirardi. Shuning uchun ham yoqasiga pul qistirilgan ashulachi o'zini kamsitilgan deb hisoblamas, balki «akaxon»ning hazillari deb bilib, irshaygan holda ta'zim qilardi. Elchin birinchi marta Asadbekning qahriga o'shanday holatda duch kelgan. Asadbek yoqasiga pul qistirmoqchi bo'lganida bo'y bermagan edi. O'sha kuni yengil jazo oldi — ikki yigit yaxshigina do'pposlab, torini majaqlab tashladi.

Asadbek hozir o'sha voqeani esladi. Eslab turib «qamoqda ham aqli kirmabdi bu bachchag'arning», deb qo'ydi.

Qorong'ilikni titratib chiqqan Asadbekning qahrli ovozi oraga tushgan bir damlik sukutni buzdi.

— Mening qullarim ajib-bijib yotibdi. Sendan durustroq qul ham chiqmaydi. Sen... ashulangni bilsang bas. Boshqa ishlarga tumshug'ingni suqma.

Elchin Asadbekning sensirashiga o'tganidan bildiki, u g'azab otiga mindi.

— Sen mol emassan. U yoqdan burningni oqizib kelmagansan. Tishingni qayrab yuribsan.

— Bek aka... — Elchin «mening hech qanday yomon niyatim yo'q», deb gapni chalg'itmoqchi edi, Asadbek yo'l bermadi.

— Ovozingni o'chir! Men gapiryapman, haddingdan oshma, bola! Sen xotining o'ldirilganini, u yoqlarda yurib kelganingni unut. Ammo Asadbek akangni unutma! Asadbek akang, Xudoga shukr, tirik. Mabodo u o'lib qolsa, o'ligidan ham qo'rq. Men go'rimda ham tinch yotmayman. Atrofigda kimlar bor?

Bunday ochiq savdoni Elchin kutmagan edi. «Bilib turib so'rayaptimi yo taxminan mo'ljalga olyaptimi? Qizi yo'qolganidan keyin yigitlari izg'ib hid olishgan bo'lsa-chi? Unda nima uchun qizidan gap ochmayapti?» Elchin arqonni uzunroq tashlash maqsadida o'zini go'llikka soldi:

— Ota-onam o'tib ketishibdi, Xudo rahmat qilsin ularni...

— Chaynalma! Kimlarni so'rayotganimni bilib turibsan. Sen men bilan mushuk-sichqon o'ynama. Mayda baliqlar hammavaqt kattalariga yem bo'ladi. Senlar chivinsanlar, men — burgutman. Farqi bormi?

«Farqi bor, — deb o'yladi Elchin.— Afsuski, burgut chivinni yeyolmaydi-da».

— Atrofingdagilar o'zbeklarmi yo o'sha yoqdan topgan qalang'i-qasang'ilaringmi? O'zbek bo'lmasa yo'qot ularni. O'zimiznikilar ham yetib ortadi. Zerikmasliging uchun besh-o'nta bolani senga topshiraman.

«Demak, yonimdagilarni bilmaydi. Qizini kim zo'rlaganini ham bilmaydi. Taxmin qilyapti. Ishonchi komil bo'lganda men bilan pachakilashib o'tirmas edi. Bir otarchi nomusini bulg'aydi-yu, u safsata sotib o'tiradimi?»

— Bek aka, men yolg'izman. Qasos olish niyatim borligi rost. Ammo birovning yordami bilan olinadigan qasos menga tatimaydi. Yonimga odam to'plamaganman.

— Qasam ich!

— Xudo ursin!

Elchin taqvo degan narsani, qasamning qadri degan narsani bilmas edi. Bolalar bir-birlarini ishontirish maqsadida kunda yuz marta «xudo ursin» deyishadi. Elchin hozir xuddi bola kabi o'ylamay-netmay «xudo ursin» deb yubordi. Asadbek osonlik bilan ichilgan bu qasamga ishonmasa-da, bir oz taskin topganday bo'ldi.

— Sen tezroq uylan. To'yingga o'zim bosh bo'laman.

Asadbek shunday deb jim bo'ldi. Elchin gap tugaganini anglagan bo'lsa-da, bir oz turdi. So'ng «ketaveraymi?» deb so'radi. Asadbek sovuqqina qilib «ha», deb qo'ydi. Elchin uning g'azabga to'lgan nigohini qorong'ida ko'rmadi.

Elchin Asadbek «uylan» deganida, «qizini menga beradi endi» deb o'ylagandi. Elchinning nazarida Asadbek uchun eng to'g'ri yo'l shu edi. Bu yo'l Elchinni maqsad sari tezroq olib borardi. Ammo u yanglishdi. Qo'shiqchi eplab raqsga tusholmagani, raqqosa esa eplab ashula aytolmagani kabi u jinoyatning hadisini olmagan edi. U xayolan ish pishitishga usta edi. Asadbeklar xayolda emas, amalda bajarardilar. Asadbek qizini qamoqdan chiqqan otarchiga berganidan ko'ra o'ldirib yuborishi mumkinligini Elchin hisobga olmagan edi.

Elchin Anvarga «Asadbekning qizini olyapman» deb yanglish gap aytdi. Xayolidagi ishini haqiqatga aylantirib yubordi.

I I b o b

1

Qayta qurish sharofati bilan depara qidiruv bo'limining inspektori, leytenant Zohid Sharipovning yelkasiga oftob tegdi. «Halolligi, o'z ishiga vijdonan munosabatda bo'lganligi» tufayli uni shahar prokuraturasiga ishga olishdi. Jumlaboshini qo'shtirnoq orasiga olganimga, kinoya qilyapti, demang. Bu jumla depara ichki ishlar bo'limi boshlig'ining tavsiyanomasidan ko'chirmadir. Zohid chindan ham halol, vijdonli yigit. Uning aynan shu fazilati boshliqqa yoqmas edi. Boshliq «qayta qurish, oshkoralik degan balo qayoqdan chiqdi!» deb norozi bo'lib yurganida, aynan shu qayta qurish joniga ora kirdi: yoshlarni ko'tarish masalasi kun tartibiga qo'yilganda shartta Zohidning nomzodini ko'rsatdi.

Mahmadona leytenantning har majlisda bir igna sanchib olishi, haqiqat talab etishi boshliqning esini teskari qilib yuborgan, majlis desa ko'ngli ag'dariladigan, ko'z oldiga Zohid keladigan bo'lib qolgan edi. Zohid ketgach, atrofidagi ikki-uch

haqiqatparvarlarning o'z-o'zidan tinchishiga ishonardi. Boshliq Zohidni «mening ko'richagim», deb piching qilardi. Osongina tashrih tufayli bu ozorli darddan qutulganiga shukr qildi. Lekin Zohid ko'richak emas, buyrakdagi tosh ekan. O'qtin-o'qtin qo'zg'ab, bezovta qilib turishi mumkin ekan.

Zohid prokuraturada vazifasini o'tashga kirishgan kuniyoq uning qo'liga shu deparaga oid ish berildi. Kecha tantana bilan kuzatilgan leytenant bugun yana boshliq huzurida paydo bo'ldi. Ilgari boshliq unga baqirib, hatto chiqarib yuborishi mumkin edi. Endi esa jilmayib ko'rishishga majbur. Boshliq Zohidni butunlay yo'q bo'lib ketadi, deb hisoblamagan. Biroq bunchalar tez kelar, deb o'ylamovdi.

Usti choynak izlaridan dog' bo'lib ketgan bitta stol, oshiq-ma'shug'i arang ilinib turgan kitob javoni turgan tor xona Zohidga meros bo'lib qoldi. Stol tortmasidan «VT» sigaretasining bo'sh qutisi, besh-olti dona cho'pi qolgan gugurt bor edi. Zohid ularni olib simto'rxaltaga tashladi-da, stol ustini changdan tozalash uchun uch-to'rt bora qattiq pufladi. Shu puflash oqibatida qo'qqis uyg'onib ketgandek telefon jiringladi.

— Sharipov, — dedi u, telefon go'shagini qulog'iga tutib.

— Lola ko'chasidagi o'n yettinchi uydin qoradori topilgan. Qidiruv guruhi jo'nadi. Bu ish sizga topshiriladi.

Buyruq qisqa va qat'iy edi. Zohid shoshilmay o'rnidan turdi-da, go'shakni joyiga qo'yib, tashqariga yo'l oldi. U Lola ko'chasini bilardi. O'zi xizmat qilgan militsiya bo'limiga yaqin, mahalla guzaridan chapga burilishdan shu ko'cha boshlanardi. Bu mahalla tinch, yilda bir-ikki mushtlashish bo'lib turishi hisobga olinmasa jinoyatdan ancha yiroq edi.

Mahallaning osoyishtaligi militsiya bo'limi yaqin joylashgani uchun emas. Milisaxona ko'chib kelmasidan oldin ham mahalla tinch edi. Bu yerdagilarning aytishicha, biz tilga olgan «bir-ikki mushtlashuv» ham milisaxona ko'chib kelganidan so'ng boshlangan. Bu qanchalik to'g'ri yo noto'g'ri — Yaratganga ma'lum. Mahallaning osoyishtaligiga sabab, bu yerdagi odatlarga na «turg'unlik» deb nom olgan yillar ta'sir o'tkaza olgan, na qayta qurish degan gaplar. Mahalla azaldan qariyalar hukmiga bo'ysunib kelgan. Umri adosiga yetgan qariyalar eng yaxshi odatlarni o'zlari bilan olib ketmay, ortlarida qolayotganlarga meros qoldirishgan. Kimga yolg'on, kimga chin, shaharda bo'kib ichib, oyoqda turolmaydigan darajaga yetgan odam ham mahalla hududiga qadam bosishi bilan sergak tortib qolarkan. Salomni kanda qilmay guzardan o'tib, uyiga yetib olarkan.

Zohid mahallaning odamlarini yaxshi bilgani uchun ham boshi qotdi: qoradori bilan kim shug'ullanishi mumkin?

Biron joyda jinoyat sodir bo'lsa qidiruvchilarning ko'z oldiga dastlab yaqin orada qamoqdan qaytganlar keladi. Bir uyni o'g'ri urib ketgan bo'lsa, avval o'g'irlik usuli bilan qiziqishadi. Yozuvchining o'ziga xos uslubi bo'lganidek, jinoyatchilarning ham o'z usullari mavjud. Ali o'g'riining ishi hech mahal Vali o'g'riining ishiga o'xshamaydi. Ba'zan jinoyatchilarning o'zlari militsiyaga yordam berishadi: uslub kimniki ekanini aytishadi. Qora dorining topilishi ham shunday «xolis xizmat» oqibati bo'lishi mumkin.

Lola ko'chasidagi o'n yettinchi uy oldida ikkita yengil va bir tez yordam mashinasi turardi. Hangomatalablar ham to'planishib qolishgan edi. Uy tashqi tomondan qaraganda xarobgina ko'rinadi. Yondagi imoratlar ko'krak kerib turgani uchunmi, chiroyli peshtoqsiz bu uy oddiy bostirmaga o'xshardi.

Zohid ichkari kirdi. Uzunasiga ellik qadamcha keladigan hovli ishkoldan iborat edi. Tashqarisidan g'aribgina ko'ringan uy ichkarisi ham shu ahvolda ekan. O'rtada dahliz, dahliz to'rida obrez. Chap tomonda kichikroq uy kimyogarlikka oid turli-tuman idishlarga to'la. O'ng tomonda kattaroq xona — yotoq ham, yemakxona ham shunda mujassam. Jinoyat qidiruv bo'limining xodimlari — Zohid-ning kechagi hamkasblari shu yerda. O'rtada dumaloq stol. Stol ustida oq kukunli shaffof xaltachalar — tanish manzara.

Deraza yonidagi kursida yosh juvon boshini ushlab o'tiribdi. Yig'layverib shishib ketgan. Xona to'rida — divan. Divanda bir yigit behush yotibdi. Qidiruvchilar boshlig'i — Hamdam Tolipov axborot berdi.

— Uy egasi Sharif Namozov — anavi yotgan yigit, vino zavodida bosh muhandis ekan. Bir xalta portfelidan chiqdi. Qolganlari narigi xonada. Tajribaxonasi emish.

— O'zi mastmi?

— G'irt mast. Bilagida igna izi bor. Hozir qon olishdi, natijasini aytib qolishadi. Anavi ayol xotini ekan. Hech nimani bilmayman, deydi.

— Iziga qanday tushdinglar?

— Ikkita giyohvand yigitni tutuvdik. Qaerdan oldilaring, desak, shu yerni aytishdi.

— Osongina aytishdimi yo qiynadinglarmi?

Hamdam «meni bilasan-ku», deganday kulimsirab qo'ydi. Zohid bo'sh stulni olib, ayolning ro'parasiga o'tirdi-da, o'zini tanishtirdi.

— Ismingiz nima?

— Nasiba, — juvon shunday deb unga najot ko'zi bilan tikildi.

— Eringiz nima ish qiladilar?

— Vino zavodida ishlaydilar. Ikki oygina bo'ldi, ko'tarishuvdi. Portugaliyaliklar bu kishining ishlarini sotib olishgandan keyin odamlarning o'zlari saylab qo'yishdi.

Ko'nmasalar ham zo'rlashdi. Boshliq bo'lishga sirayam toqatlari yo'q edi.

— Portugaliyaliklar qanaqa ishni sotib olishdi?

— Musallas qilishning yangi usulini topganlar. Besh yildan beri sarson edilar.

O'zimiznikilar hech o'tkazishmadi. Ular qayoqdandir eshitib qolishib, atay kelib tekshirib ko'rishdi.

— Eringiz ko'p icharmidilar?

— Yo'-o'q, bunaqa ichmasdilar. Sinash uchun bir ho'plam-bir ho'plam ichardilar, xolos.

Bunaqa ahvolda hech ko'rmaganman. O'zim ham qo'rqib ketdim.

— Soat nechada kelgan edilar?

— O'n ikkilarda. Bunaqa kech yurmasdilar. To'yga borsalar ham vaqtli qaytardilar.

— O'zlari yurib keldilarmi?

— Bilmadim, — Nasiba o'ylandi. — Mashinada keldilar shekilli. Ha, avval mashina to'xtadi. Keyin qo'ng'iroq chalindi. Chiqsam, devorga suyanib o'tiribdilar. Uyga zo'rg'a olib kirdim.

— Bular qaerdan keldi? — dedi Zohid stol ustidagi xaltachalarni ko'rsatib.

— Bilmadim... Bular kelishdi. Uyni tintishdi. Men anqayib turaverdim.

Zohid o'rnidan turib, dahlizda chekayotgan Hamdamga yaqinlashdi.

— Tintuvga ruxsatnomangiz bor edimi? — dedi.

Hamdam kulib qo'ydi.

— Ruxsatnoma olguncha bular kutib o'tirishmaydi. Tintib, topib qo'yibmiz-ku?

Zohid uning ish uslubini bilardi: Hamdam hamisha shoshilib ishlardi. Ba'zan qonun-qoidalarga rioya ham qilmas edi. Javobdan bo'yin tovlayotgan jinoyatchining qorniga bexos musht tushirib qolishni yaxshi ko'rardi. Musht yegan odam bukchayib, ixranayotganida u xotirjam sigaret tutatardi. Zohidga uning bunday usullari yoqmas edi. Lekin halolligi, jinoyatchiga beshafqat bo'lgani uchun uni hurmat qilardi.

— Giyohvandlarning surati bormi?

Hamdam ko'krak cho'ntagidan beshta surat chiqarib, ikkitasini ajratdi:

— Mana bular. Ko'rsatdim, tanimadi.

— Bu yerga qachon kelishgan ekan?

— Uch kun oldin.

Zohid suratni olib, iziga qaytdi.

- Mana bularga diqqat bilan qarang. Shoshilmang. Birontasi uyingizga kelganmi? Ayol sinchiklab qarab, bosh chayqadi.
- Yaxshilab eslang. Balki birontasi uch kun oldin kelib eringizga uchrashgandir?
- Kelsa bilardim. Adasiga uchrashishlari mumkin emas. Uch kun oldin u kishi Yerevanda edilar.
- Qachon keldilar?
- Kecha ertalab kelib, choy-poy ichib keyin ishga ketdilar.
- Bu yerga notanish odamlar kelib turisharmidi, masalan, bir narsa so'rabmi?
- Yo'q, odam kam bo'ladi uyimizda. U kishi doim ish bilan bandlar. Bekordan-bekorga gaplashib o'tirishni yoqtirmaydilar.
- Musallas so'rab kelishmaydimi?
- Qo'ni-qo'shnilar chiqib turishadi.
- Dahlizga oq xalatli ayol kirib, Hamdamga nimadir dedi. Hamdam ichkari kirib Zohidning qulog'iga shivirladi:
- Qonidan qoradori topilgan.
- Zohid o'rnidan turib dahliz tomon boshladi.
- Giyohvand yigitlaringiz qaerda?
- O'zimizda.
- Yuring, ular bilan gaplashishim kerak.— Zohid shunday deb tashqariga yo'naldi. Giyohvand yigitlardan birining pastki labi osilgan, ko'zlari chaqchaygan, ikkinchisining qarashlari sovuq, o'ng yuzida uzun tirtiqlik bor edi.
- Bilagingni ko'rsat, — dedi Zohid tirtiqlikqa.
- U «shu ham ishmi?» deganday erinibgina kurtkasini yechib, ko'ylagining yengini shimardi. Labi osilgan yigitning bilagida ham igna izlari bor edi. Ularning giyohvandligiga Zohidda shubha qolmadi.
- Kukunni qaerdan olardilaring? — deb so'radi Zohid.
- Bratanga etganmiza, qayoqdan oganuvzani,— dedi labi osilgan yigit.
- Menga ham ayt.
- Lola ko'chasida... o'n... yettinchi uyda turadigan Sharif aka degan kishi.
- Ikkoving birga borganmisan?
- Bir xil paytda man borardim, bir xil paytda u borardi, bir xil paytda ikkalavuza borardik.
- Zohid hali Hamdamdan olgan suratlarni cho'ntagidan chiqarib, uchtasini ajratib oldi-da, stol ustiga yoyib, labi osilganini chaqirdi.
- Qara, Sharif akang qaysi biri?
- Yigit o'rdakka o'xshab lapanglab kelib suratlariga uzoq tikildi-da, bittasini ko'rsatdi.
- Joyingga o'tir, — Zohid shunday deb suratlarning joyini almashtirdi-da, tirtiqlikni chaqirdi. U boshqa suratni ko'rsatdi.
- Oxirgi marta qachon boruvdilaring? — deb so'radi Zohid.
- Uch kun bo'ldi.
- Balki to'rt kundir?
- Vey bratan, man o'zim borganman. Soqqa yo'g'idi, qarzga bergan. Nishtyak odam u. O'zini laboratoriyasi bor. Ayn moment tayyorlab beradi.
- Laboratoriyasiga kirganmisan?
- Kirganman-de. Shundoq chap tomonda.
- Ayvondan o'tgandami?
- Ha-de, bilib turib so'ruvrasizmi?
- Zohid «bu yog'iga nima deysiz?» deb Hamdamga qaradi.
- Ayvonning oldi rommi?

Labi osilgan yigit o'ylanib qoldi.

— Rom bo'lsa kerak, — dedi ikkilangan holda.

— Yolg'on gapirma! — dedi Hamdam baqirib.

— Bratan, aldavotganim yo'q.

Hamdam unga yaqinlashib, yoqasini changallab o'rnidan turg'izdi.

— Yolg'on gapirma, xunasa, uyida bo'lmagansan. Ayvoni yo'q uning.

Labi tirtiq birdan tutqanog'i tutgan odamdek baqirib yubordi:

— Qo'yvoring! Men kechasi borganman. Ayvoniga qarabmanmi, o'zi zo'rg'a turuvdim.

— Borganmisan?!

— Ha, borganman!

— Uch kun oldinmi?

— Ha, uch kun oldin.

— Juda yaxshi! — Hamdam uni qo'yib yubordi. — Menga shu kerak edi. Yozib qo'ying, o'rtoq prokuror. Borganini tan oldi. Endi bilib qo'ylaring: uch kun oldin u uyida o'ldirilgan!

Ikkala yigit avvaliga «xato eshitmadikmi?» degandek qarab oldi. So'ng xuddi kelishib olishganday Hamdamga baravariga dahshat bilan boqishdi.

— Yo'q! — dedi tirtiq jon holatda.

— Nima yo'q? — dedi Hamdam g'olib kishining muloyim ovozida.

— Bormaganmiz.

— O'rtoq prokuror, bunisiga nima deysiz?

— Soqchini chaqiring, olib ketsin.

Giyohvandlar chiqib ketishgach, Hamdam divanga o'tirib, oyoqlarini stol ustiga chalishtirib qo'yib oldi.

— Hamdam aka, darrov topganingizdan ajablanmadingizmi? — dedi Zohid uning yoniga o'tirib.

— Ajablanishga vaqt bo'lmadi. Ana endi o'zing, mazza qilib ajablanaverasan. Men topdim. Sen tergayver. Operativ ishlaganim uchun okaxoning rahmatnoma e'lon qiladi menga.

— Yuvarkanmiz-da, — Zohid shunday deb yelkasiga asta urib qo'ydi. Keyin jiddiy ohangga ko'chdi: — Bularni kim ishga solgan bo'lishi mumkin?

Hamdam darrov javob bermadi.

— Vino zavodida nima gap ekan? — dedi u ma'nodor qilib.

— Men ham shuni o'ylab turibman.

— O'ylasang o'ylagin-u, ammo vinzavodga osila ko'rma.

— Nimaga?

— Kimga qaraydi zavod, bilasanmi?

— Oziq-ovqat vazirligigami?

Hamdam kulib, tizzasiga shapati urdi.

— Ey, prokuror, ko'zingni och! Shuncha yil ugroda saqich chaynab yurgan ekansan-da, a? Vinzavod Asadbekning tasarrufida-ku?! Buni ko'chadagi mishiqli bola ham biladi, sen bilmaysanmi, qishloqi?

Zohid ham eshitgan bu gaplarni. Zavod direktori Asadbekning tavsiyasi bilan qo'yiladi, hatto qorovul ham uning ruxsatisiz ishdan bo'sholmaydi, degan gaplar yuradi. Xalq og'zidagi mish-mishning qandaydir asoslari mavjud. Biroq, Asadbek haqidagi gaplar ko'pincha g'irt yolg'on bo'lib chiqadi. Zohid o'tgan yili bunga ishondi: kutilmaganda bir gap tarqalib odamlar behalovat bo'lib qolishdi. Emishki, bir odamni qo'shnisi mashinasida qaergadir olib borib qo'yishi lozim ekan. Mashina aytilgan tomonga emas, bo'lak yoqqa burilibdi. «Nimaga bu tomonga burilding?» deb so'rsa, mashina egasi «jim

o'tiravering, ko'rasiz» debdi. Xullas, mashina gadoy topmas ko'chalardan yurib, shahar tashqarisiga chiqibdi. Borib-borib yo'l qamishzorga taqalibdi. Mashina egasi o'tirib turing, deb g'oyib bo'libdi. Haligi odam qo'rqib, mashinadan tushibdi. Qamishzor oralab qarasa, bir chuqurda allaqancha murdalar yotganmish. U «meni ham o'ldirib tashlashar ekan-da» deb o'ylab, o'liklarni surib, tagiga tushib yotaveribdi. Bir oz vaqt o'tgach, besh-o'nta odam paydo bo'lib, uni qidirishibdi. Keyin «bizni aldadingmi, hali» deb mashina egasini do'pposlashibdi. Tongga yaqin haligi odam o'liklar orasidan chiqib qarasa, uzoqda bir chiroq miltillab turganmish. Borib qarasa, bir qozoq cho'ponning uyi ekan. Qozoq uni uyiga olib kirib, yuvintirib, o'zining toza kiyimlarini beribdi. Gapning qisqasi, o'sha odamlar Asadbekka tegishli ekan. Shu vahima gaplar kuchaya borgach, tekshirib ko'rish Zohidga topshirildi. U bir hafta urinib, chuvalangan ipning uchini, o'sha odamni topdi. U odam o'n yetti yildan beri ruhiy xastaliklar shifoxonasida ro'yxatda turarkan. Zohid bir qarasa, uning gapi bama'ni, bir qarasa, g'alati edi. U qo'shnisini ko'rsatdi. Qo'shni ajablendi. Ustiga-ustak uning mashinasi yo'q. Haligi odam qamishzorni ko'rsataman, dedi. Zohid ko'ndi. Qadimda «Xotinko'prik» deb atalgan joyga boshlab bordi. Qamishzor yo'q. Hammayoq ko'ppqavatli imorat edi. Haligi odam mo'ltillab turib, so'ng yig'lab yubordi. Zohid uni uyiga emas, shifoxonaga eltib qo'ydi.

Bu voqeaga bir yildan oshibdi. Zohid o'sha odamning mo'ltillab turishi, yig'lab yuborishini o'qtin-o'qtin eslardi. Hozir vinzavod haqida gap chiqqanida yana yodiga tushdi. Yon daftariga «jinni odam, Xotinko'prik» deb yozib qo'ydi.

— Demak, bu ish Asadbekka borib taqaladimi? — dedi u daftarchasini cho'ntagiga solib.

— Bo'lishi mumkin, — dedi Hamdam. — Lekin bu ikki galvarsdan gap olaman, deb ovora bo'lma. Ular Asadbekni bilishmaydi. Sharif Namozov bilan suhbatlashsang ko'p narsa oydin bo'ladi. Olimligi bor ekan. Bunaqa odamlar haqiqatparast bo'lishadi. Adolat qilaman, degan bo'lsa, qopqonga tushirishgan. Endi istasang-istamasang, qamoqqa olasan. Qoni tekshirilib giyohvand deb turilibdi. Uyidan kukunlar chiqdi. Yuz ming so'mning nari-berisidagi mol-a! Yuz mingdan kechishibdimi, demak, ish katta.

— Agar siz aytganday Asadbekning yo'lga to'g'anoq bo'lsa, osongina yo'q qilishmasmidi?

— Maydaroq odam bo'lganida balki sen aytgan yo'lni tutishardi. Namozov biron-bir masalada ochiqchasiga qarshi chiqqandir. Umuman... Yuz ming so'm ularga tramvay pattasiday gap. Agar Namozovni qamoqqa olishga ruxsat bermasang, ertaga uyingga besh yuz ming tashlab ketishlari mumkin. Unda ham ko'nmasang...

— O'ldiradimi?

— Yo'q, o'ldirmasa kerak. Lekin yo'lini topadi. Har holda ish Asadbekka borib taqalsa, u bilan o'chakishma. Sendan zo'rlar ham eplasha olmagan uni. Biz sen bilan komissar Katani bo'lolmaymiz. Lekin Asadbek advokat Teraziniga dars berishi mumkin. Senga maslahatim: Namozovni qamash kerak. Qamasang, uning jonini saqlab qolasan. O'ylab ko'r.

2

Hamdamning taklifini o'ylab ko'rishga ulgurmay depara ichki ishlar bo'limi boshlig'i kapitan Mirsultonov kirib keldi:

— Ot aylanib qozig'ini toparkan. Bizdan qutulib bo'psiz! — u shunday deb Zohid bilan qo'shqo'llab ko'rishdi. — Yaxshi, yaxshi. Ishni o'zimizdan boshlaganingiz, yaxshi bo'libdi. Qiynalmaysiz. Mana, bu yoqda biz bor. Borib ko'rgandirsiz? Nima qilmoqchisiz?

— Hali tayin bir xulosaga kelganim yo'q.

— Bu ko'p o'ylaydigan ish emas. Qamoqqa olish haqida sanksiya beravering.

Zohid o'zini quvnoq tutishga urinayotgan kapitanga qarab ajablendi. «Namozovni qamoqqa olishimga buncha qiziqib qoldi? Yana eski hammom, eski tos desangchi? Ashyoviy dalil bor, soxta guvohlar bor. Men qamoqqa olaman, u yoqda hakamlar yeng shimarib shay turishibdi. Necha yilga hukm qilishni yaxshi bilishadi. Restoranda mashshoqlarga uch so'm berib istagan kuyni chaldirgani kabi pul tashlab istagan odamni istagan muddatga qamatish cho't bo'lmay qoldi. Men adolat qilaman, desam, bular «ovora bo'lma, qo'lingdan kelmaydi. Sen uch so'mlik restoran mashshoqisan», deyishmoqchimi?» Zohid xayolidan shularni o'tkazib, asabiylashdi. Hamdamdan sigaret so'rab olib tutatdi. Boshliq stolni nog'oraday chertib, javob kutardi.

— To'g'ri aytasiz, — dedi Zohid, unga sinovchan tikilib, — qamoqqa olish kerak. Ammo bu yerda emas, shahar turmasida o'tira turadi. Haligi ikkita guvoh ham uch-to'rt kun qamoqda o'tirsa, ancha o'ziga kelib qoladi.

«Haligi ikkita guvoh» degan gapni eshitib, Mirsultonov sergaklandi:

— Guvohlarni... majburiy davolanishga yuborish kerak, — dedi u Zohidga.

— U yoqqa yuborish vaqti ham keladi. Avval tergovni tugatib olaylik.

Boshliq Zohiddan tayinli gap ololmasligini bilib, Hamdamga savol nazari bilan qaradi.

— Guvohlar soxtaga o'xshaydi, — dedi Hamdam boshlig'iga. Keyin Zohidga yuzlandi. — Menga qara, prokuror, mijg'ovlik qilmay to'g'risini aytib qo'ya qolmaysanmi, —u yana boshlig'iga qaradi. — Bu bola vinzavodni ham kavlashtirmoqchiga o'xshaydi. Fe'lini bilasiz-ku?

Mirsultonov yana stolni chertdi.

— Yaxshi, yaxshi, — dedi u Zohidga qaramay. — Fe'lini bilaman, bu o'jarning. Avval gapirsam, insofga chaqirsam amalidan ajrashdan qo'rqadi, derdi. Endi amalidan ko'rqadigan boshlig'i boshqa, — u boshini ko'tarib Zohidga qaradi. — Bukirni go'r to'g'irlarkan. Sen ko'zingni ochib yur. Bukir bo'lsang ham shu yorug' dunyoda yuraver. U yoqqa shoshilma. Senga «Choqsunla»ni aytib beribmidim? — boshliq kulimsiragan bo'ldi. — Bir tajang uyg'ur yigit sochini ustarada qirdirib yayrab kelayotgan ekan, qayoqdanam ari uchib kelibdiyu naq boshini chaqibdi. Yigit arining izidan yuguribdi. Yetib, qarasa, eski paxsa devor yorig'ida otning kallasiday keladigan in bormish. U shartta cho'p olib arining inini obdan kavlabdi, ari rosa to'zigandan keyin yoriqqa boshini tutib, «Choqsunla emdi, odash!» degan ekan.

Odatda boshliq buni latifa ohangida aytib, miriqib kulardi. Bu safar xazil aralashtirmay, jiddiy turib aytdi.

— Sen o'sha «Choqsunla»ga o'xshaysan. Lekin sen arining emas, naq o'limning uyasini kavlashni niyat qilibsang. Joning tekinga kelgan bo'lsa ham qadamingni o'ylab bos. Bola-chaqang borligini esdan chiqarma. Meni qanday tushunsang tushunaver. Qo'rqoq deysanmi, olchoq deysanmi — nima desang deyaver. Men osmondagi haqiqatdan yerdagi jonimni azizroq bilaman. Har kuni haqiqat, adolat deb javrayotganlarga ham jon shirin. Sen ularning gaplariga uchma. U haqiqat deb boshimizni aylantirib, bizni kushxonaga boshlaydi. O'zi qo'ng'iroqli serka singari o'tib ketadi. Pichoqqa senga o'xshagan laqmalar duch keladi.

Zohid sobiq boshlig'ining gaplarini toqat bilan eshitdi. Avvallari biron masala xususida gap talashguday bo'lsa, boshliq qo'rs muomala qilar, siltab-siltab tashlardi. Hozirgi muomalasi, siniqroq ohangda, nasihat tarzida gapirishi Zohid uchun yangilik edi. Boshliqning asl qiyofasi qaysi — hozir jonli odamday kuyib gapirishimi yo avvalgi temir odamday tersligimi — Zohid farqlamay qoldi. U sobiq boshlig'iga «ha» ham, «yo'q» ham demadi. Qishloqqa har borganida onasi ham shunday gaplarni ko'p aytardi. O'zingni o'qqa-cho'qqa uraverma, deb iltijo qilardi. Onasi-ku unga kuyganidan aytardi. Boshliq-chi? Nahot, Zohidning taqdiriga u ham kuyinsa?

Zohid siz bilan biz kabi dunyodan adolat izlardi, haqiqat topmoq istardi. Uning nazarida haqiqat qaerdadir kul ostida yoki bir uyum axlat ostida yotgan haykalu uni topib, tozalab, tiklab qo'ysa olam guliston bo'ladi. Mana shu kuchli istak uni yon atrofidagi odamlardan ruhan uzoqlashtirardi. «Izlab ovora bo'lma», deganlar u uchun ojiz maxluqqa aylanardi. Bu odamlardan fazilat izlashga harakat qilmayoq qo'ygan. Sobiq boshliqni ham shular qatoriga qo'shgan edi. Boshliqning ham odam ekanini, ozgina bo'lsa-da, insoniy fazilatlaridan bahramand ekanini o'ylamasdi. Sobiq boshliq uni yomon ko'rgani bilan taqdiriga befarq qarayolmas edi. Mana, o'zingiz tasavvur qilib ko'ring: siz ham kimnidir yomon ko'rasiz. Ha, ha, yashirmay bo'yningizga olavering. Barchani birday yaxshi ko'rish mumkin emas. Xullas, siz ham kimnidir yomon ko'rasiz. Lekin o'sha odamni o'ldirib ketishsa achinmaysizmi? Achinasiz. Hatto uni yomon ko'rib yurganingiz uchun, salomiga alik olmay qo'yganingiz uchun o'zingizni la'natlaysiz. Agarchi bu fojidan quvonsangiz, «o'ldirib ketishgani yaxshi bo'libdi», desangiz, u holda siz odam emassiz. Shu o'rinda «odam emassiz, hayvonsiz», desam qo'polligim uchun ranjiysiz. Ammo boshqa bir sabab bilan «hayvon» deya olmayman. Buni aytsam, o'sha begunoh jonivorlarni haqoratlagan, balchiqqa bulg'agan bo'laman.

Chekinishni bas qilib, yana depara ichki ishlar bo'limiga qaytaylik. Endi sizga Zohidning tuyg'usi qisman ma'lum. Sobiq boshlig'ining gaplari u qulog'idan kirib, bu qulog'idan chiqmaydi. Bu gaplarni so'nggi nafasda, jon taslim qilayotganida hali eslaydi...

3

Zohid ertalab idorasiga kirmay Sharif Namozov bilan gaplashish uchun shahar turmasiga keldi. Temir to'siqlardan o'tib, tergov xonasiga kirdi. Besh-o'n daqiqadan so'ng eshik ochilib, soqchi ko'rindi-da, mahbus olib kelinganini ma'lum qildi. So'ng qo'llarini orqasiga qilib olgan Namozov kirdi. Uning oyoqlariga kishan urilmagan, lekin qadam bosishi zanjirband mahbuslarnikiday og'ir edi. Ozig'in, siyrak sochlari to'zg'igan bu odamning dumaloq ko'zlari ich-ichiga botgan, qarashlarida esa kishining rahmini uyg'otuvchi iltijo zohir edi. Yelkasidagi dunyo yuki og'irlik qilayotganday bir oz bukchaygan. U yerga mahkamlangan qattiq kursiga o'tirib, boshini xam qildi.

Zohid chekmasa ham yonida sigaret olib yurardi. Mahbusga bir necha nafas tikilib turgach, cho'ntagidan sigaret chiqarib, unga uzatdi.

— Cheking.

Sharif indamay qo'l uzatib, titroq barmoqlari bilan qutidan bitta sigaretni ajratib oldi. Zohid unga gugurt uzatdi. Sharif avval gugurtga, keyin Zohidga qaradi. So'ng sigaretni stol ustiga qo'ydi.

— Uzr, chekmayman.

Chindan ham Sharif chekmas edi. Hozir nima uchun sigaretni olganini o'zi ham bilmadi. Kayfi tarqagan bo'lsa ham u hanuz karaxt edi. Turmaga qanday qilib tushib qolganiga xayron, xayol uni turli ko'chalarga haydardi. Berk ko'chalarning biriga kirib, tentirab, undan chiqardi-da, so'ng yana boshqa berk ko'chaga ro'para bo'lardi. Uning esida qolgani — boshqonga shartta-shartta gapirgani, «fosh qilish qo'limdan keladi!» deb katta ketgani. Boshqon «osmon qo'lingda bo'lsa tashlab yuboraver», dedi. Sharif «endi boshqon bilan yuz ko'rmas bo'ldim», deb o'tirganida, peshinga yaqin xonasiga kirib keldi. Boshqon ishi bo'lsa uni xonasiga chaqirtirardi. Sharif uning kirib kelganini ko'rib «gapim jonidan o'tibdi-da», deb o'yladi. Lekin boshqon, uni hayron qoldirib, bir soat ilgari bo'lib o'tgan noxush suhbatni eslamadi. Yo «sizdan o'tganini men kechirdim, mendan o'tganini siz kechiring» demadi. Kirdiyu:

— Yuring, ketdik, — dedi.

— Qayoqqa? — deb ajablandi Sharif.

— Sattornikiga, bugun otasining yigirmasi.

Sharif bir bahona topib, to'yga bormasa bormasdi, ammo ma'rakalardan qolib bo'ladimi? Shu bois indamay turib, boshqonga ergashdi. Boshqonning mashinasiga yana idoraning ikki xodimi o'tirib, to'rtovlon yo'lga chiqishdi. Ma'raka bo'layotgan ko'chani to'planib turgan behisob mashinalardan ham bilsa bo'lardi. Odamlar ham qator tizilishib, ichkari kirib osh yeb chiqish uchun navbatda turishardi. To'g'ri, ularning maqsadi qorinni to'qlab ketish emas. Niyat — marhum ruhini eslash, xonadon egalariga hamdardlik bildirish. Shunday bo'lsa-da, Sharifga navbatda turish malol kelardi. U o'zicha «obbo», yarim soat turarkanmizda», deb qo'yib mashinadan tushdi-da, odamlar qatorida turib chetga chiqmoqchi edi, boshqon «bu yoqqa yuravering», deb hech qayoqqa qaramay to'g'riga yo'l oldi. Sattor ularni ko'riboq peshvoz chiqib, qo'shqo'llab so'rashdi-da, uyga boshladi. Katta hovlidagi barcha o'rinlar band. Xizmatdagilarning qo'li qo'lga tegmaydi. Boshqon bilan kelganlarni alohida izzat bilan ichkariga, uyga boshlashdi. Keng, naqshinkor uyga ziyofatlardagiday dasturxon yasatig'liq, tashqaridan eshitilib turgan tilovat ovozlari demasa, ziyofatga keldik, deb o'ylash ham mumkin edi. Boshqonning o'zi, Sharifni hayron qoldirib, qiroat bilan qur'on tilovat qildi. Choy kirdi, non sindirildi. Sharif «endi osh kirar», deb o'yladi. Ammo yana choy kirdi. Ikkala choynakni olgan idora xodimi boshqonga qaradi:

— Oqidanmi yo qizilidanmi, xo'jayin?

— O'ldirsa ham qizili o'ldirsin.

Sharif «ma'rakalarda ichilyapti», degan gapni eshitgan, ammo o'zi bunga hali guvoh bo'lmagandi. Unga ham quyib uzatishgach, bir ijirg'andi-yu, olmadi. U xudojo'y emasdi. Boshqon kabi tilovat qilish ham qo'ldan kelmas edi. Ammo bunday marosimda ichishdan hazar qilardi. Ko'kragida uyg'ongan bir his nafrat uyg'otar edi. Hozir shu nafrat bilan boshqonga qaradi:

— Bu yog'i o'rischa bo'p ketdi-ku? — dedi.

— Olavering, gunohi mening bo'ynimga, — dedi boshqon. Keyin qo'shib qo'ydi: — Niyat bilan olsa gunohi yo'q. Buning kayfi harom, o'zi halol. Uzunning suvini shu paytgacha birov harom demagan. Sattor «otamning joyi jannatda bo'lsin», deb niyat qilib dasturxon yozgan. Kimda-kim shu niyatiga yetmasin desa, mayli, olmasin.

Sharif shu gapdan keyin ham ichmadi. Keyin shunga o'xshagan gap yana qaytarilgach, uni ham shayton yo'ldan urdi. Go'yo uning aybi bilan marhum do'zax olovida qovurilayotgandek tuyulib, bir-ikki xo'plam ichdi. Keyin esa... So'ng bu «ma'raka»dan chiqib, kimnikigadir ziyofatga kirishdi. Gapdan gap chiqdi. Boshqonga nimadir otgani esida. Keyin... o'zini qamoqda ko'rib «bitta-yarimtani o'ldirib qo'ymadimmi», deb ham o'yladi.

Hozir tergovchi uzatgan sigaretni olganida shu dahshat iskanjasida o'tirgan edi. Shu talvasaga bandi bo'lib, sigaretga qo'l uzatganini o'zi ham sezmedi.

— Men Zohid Sharipovman. Shahar prokuraturasining tergovchisiman. Aybingizni bilasizmi? — dedi Zohid unga tikilib.

— Yo'-o'q... — Sharif Namozov o'zining ovozi o'zi bazo'r eshitdi.

— Siz qoradorifurushlikda ayblanyapsiz. Uyingizdan katta miqdorda qoradori kukuni topilgan. Portfelingizdan ham. Xaltachalarda barmoq izlaringiz bor.

— Nima dedingiz? Qoradori... furushlik? Mening uyimdan... Portfelimdan... — Namozov Zohiddan «adashibman, gunohingiz boshqa» degan gapni kutib, ilinj bilan tikildi. — Siz... adashmayapsizmi? Gunohim boshqadir?

— Yana qanday gunohingiz bo'lishi mumkin?

— Gunohimmi? — Namozov daf'atan javob berolmay chaynaldi. — Masalan... birovni

urgandirman... Kayfda bo'ladi-ku?

— Birovni urgan bo'lsangiz, bu ish bilan shahar prokuraturasi shug'ullanmas edi.

Adashganimiz yo'q.

Namozov yengil tin oldi. Yelkasidan tog' ag'darilganday bo'ldi. Zohid undagi o'zgarishni sezdi. U Namozov aybnomani darrov rad etadi, isbot talab qiladi, deb o'ylagan edi.

Indamay o'tirishiga qarab, «bo'yniga oldimi», deb taajjublandi.

— Nimaga indamayapsiz?

— Men... ochig'ini aytsam, odam o'ldirib qo'yibmanmi, deb qo'rqquvdim.

— Qoradorifurushlikni yengilroq jinoyat deb o'ylayapsizmi?

— Sizning tilingizda yengilmi yo og'irmi, bilmayman. Balki unisi uchun ham, bunisi uchun ham otarsizlar. Lekin men uchun odam o'ldirib otildi, degan nomus yomon.

— Qoradori o'nlab yosh jonlarni halok qiladi. Bunisiga nima deysiz?

— Nima derdim, bunga qoradori sotadiganlar javob beraversin.

— Siz-chi?

— Umrimda qilmaganman bunaqa ishni.

— O'zingiz ham iste'mol qilmaganmisiz?

— Nimani? Qoradorinimi? — Namozov bosh chayqadi.

— Qoningiz tekshirilganda tarkibida qoradori topilgan. Siz faqat aroqdan emas, qoradoridan ham mast edingiz.

— Yolg'on.

— Sizga sudmedekspertiza xulosasini ko'rsatamiz. Hozir esa... bilagingizga qarang.

Namozov shoshilib pidjagini yechdi-da, yengini shimarib bilagiga qaradi. Yo'g'on tomir ustida bilinar-bilinmas igna izini ko'rib, Zohidga dahshat nazari bilan qaradi. Uning yumaloq ko'zlari yanada kattalashganday bo'ldi.

— Tamom! — dedi u titroq ovozda.

— Nima tamom! — dedi Zohid tushunmagan odamday.

Namozov boshini egib, xuddi o'zi bilan o'zi gaplashayotganday dedi:

— Men ajal bilan o'ynashgan ekanman... — u boshini ko'tarib Zohidga qaradi. — Mening bo'larim bo'пти. Bola-chaqam omonmi, faqat to'g'risini ayting.

— Xotiningizni ko'rdim. Bolalaringizni...

— Bolalarim oyimnikida edi.

— Siz kimdan qo'rqyapsiz?

— Kimdan qo'rqyapsiz? Men qo'rqmayman. Qo'rqqanimda bu yerda o'tirmas edim...

Zohid qalin daftar ochib, taomilga ko'ra Namozovni so'roq qila boshladi. Ism-sharifini, tug'ilgan yili, kunini so'radi. Namozov savollarga qisqa, sovuq ohangda javob berar edi.

— Qoradorini sizga kim yetkazib berar edi? — deb so'radi Zohid asosiy maqsadga ko'chib.

— Tanimayman, — dedi Namozov gap ohangini o'zgartirmay. U qamoqqa kimning istagi bilan kelib qolganini anglagan, puxta o'ylangan tuzoqqa tushganini fahmlagan edi.

Tuzoqdan qanday qutulishni bilmas edi. Tergovchi ham balki ularning odamidir, degan

o'y uni nochor ahvolga solib qo'ygan, na ochiq gaplashishni, na o'zini go'llikka solishni

bilardi. Qisqa muddat ichida tanlanishi mumkin bo'lgan yagona yo'l — «bilmayman» deb turish. Zohid uning tutgan yo'lini ko'ra bildi. Shuning uchun arqonni uzun tashlab,

so'roqni davom ettirdi:

— Mijozlaringizni ayting?

— Tanimayman.

— Qanchadan olib, qanchadan pullaringiz?

— Kilosinimi?

— Aytaylik, kilosini?

Namozov o'yladi. O'zicha chamaladi.

— Ming so'mdan olib, bir yarim mingdan sotardim.

— Demak, kilosidan besh yuzdan qolarkan-da?

— Ha, shunaqa.

— Ko'pdan beri sotarmidingiz?

— Ko'pdan... uch-to'rt yil bo'ldi.

— Pulni nima qilardingiz?

— Pulnimi? Yeb-ichib...

— Meni laqillatmoqchimisiz?

— Savollaringizga to'g'ri javob beryapman-ku?

— Qoradorining kilosi ming so'm ekanmi? Qaysi ahmoq ishonadi bu gapga? Siz ilmdan boshqa narsalarga ham hech aralashganmisiz?

Namozov «ilm» degan so'zni eshitib, xuddi «daftarim uyda qolibdi», deb yolg'on gapirib qo'yib uyalgan boladek boshini egdi.

— Yolg'onni eplagan odam gapirishi kerak, — dedi Zohid achchiqlanib.

«To'g'ri, — deb o'yladi Namozov, — bunga ham iste'dod lozim. Men hatto oddiy yolg'onni ham eplay olmayman. Yolg'ondan qulluq qilsam, yolg'ondan jilmayib qo'ysam... allaqachon akademik bo'lib ketarmidim... Nasiba «bunchayam noshudsiz-a», deb to'g'ri aytadi...»

— Menga to'g'ri gapni ayting. Men qoradorifurushligingizga ishonmayman. Agar «yo'q, chindan ham qoradori sotardim», desangiz, qani, meni ishontiring-chi?

Sharif qotmadan kelgan, qoracha bu yigitga ajablanib qarab, bazo'r kulimsiradi.

— Ishontiring, deysizmi? Men jinoyatchi ekanimga sizni ishontirishim kerakmi? Qiziq-ku?

— Ha, qiziq. Aslida men sizni ishontirib, aybingizni bo'yningizga qo'yib, qamatishim kerak.

— Ayblayvering. Men tonmayman. Boshga tushganni ko'z ko'rar ekan. Bir-ikki yil o'tadi-ketadi. U dunyodan hali hech kim qaytmagan. Qamoqdan esa eson-omon qutulib chiqish mumkin.

— Bir-ikki yil deng?.. — Zohid o'rnidan turdi-da, stolni aylanib o'tib, mahbusning qarshisida to'xtadi. Namozov «urmoqchimi?» degan xavotir bilan qarab, turmoqchi bo'ldi. Zohid uni yelkasiga qo'lini qo'yib, «jilmang» degan ishora qildi. — Bir-ikki yil emas, sayru sayohat uzoqroq davom etsa kerak.

— O'n yil bo'lmaydimi, menga desa.

Zohid achchiqlanib, mahbusni ikki yelkasidan mahkam ushlab bir-ikki siltadi.

— Siz men bilan oldi-sotti qilmang. Bo'ladigan gapni ayting, kimdan qo'rqqaysiz?

Sharif uning ko'ziga qarab oldi. Yaqindagina muloyim boqib turgan, ishonch uyg'otishi mumkin bo'lgan nigohda jahl uchqunlarini ko'rib «Endi do'pposlaydi», deb o'yladi.

Boshini egib, gardaniga musht tushishini kutdi. Hatto gardani toshday qotib, zirillay boshladi. Musht tushsa, og'riq tarqab, yengil tortadiganday tuyulib, «ursa uraqolmaydimi» deb o'yladi. «Keyin kaltakdan odam o'lmaydi. Odam qatoriga kirib kaltak yesam yebman-da. Bola bo'lib birov bilan mushtlashmabman, birovdan tuzukroq kaltak yemabman. Ana endi, dong'im chet elga chiqib turganida bir befarosat savalasa. Lissabonda hozir mening ta'rifimni keltirib maqtashayotgandir. Bu yerda kaltak yeyayotganimni tasavvur ham qilishmasa kerak...»

Sharif kutganday musht tushmadi. Zohid uni qo'yib yuborib, joyiga qaytdi.

— Siz olim odam ekansiz. Agar zavodda oddiy xizmatchi yoki oddiy ishchi bo'lsangiz, nimadan qo'rqqayotganingizga tushunib yetardim. Birga o'g'irlik qilgan sheriklaridan cho'chiyapti, derdim. Hozir joyingizga qaytib, o'ylang.

Eshik ochilib, soqchi kirdi. Mahbus tomon ikki qadam qo'ydi.

— Tur, — dedi sovuq ohangda. Sharif turdi. — Qo'lingni orqaga qil.

Sharif itoat etib, buyruqni bajardi.

«Joyingizga borib, o'ylang» emish, — deb fikr qildi u, qamoqxonaning uzun dahlizidan borar

ekan. — Endi bu yer mening joyim bo'lib qoldimi? Mening joyim... Yomon emas. Lahadga nisbatan shu yer tuzuk. Bolalarim omon bo'lsa bas. «Katta miqdorda qoradori topildi», deydi. Katta miqdori qancha? O'n ming so'mlikmi? Yo ko'proqmi? Shuncha qoradorini uyimga tashlab qo'ygan bo'lsa, bu tergovchilariga ham sarf-xarajat qilishgandir? Agar bu bolaga ham besh-o'n ming so'm berilgan bo'lsa, umumiy hisobda... narxim chakki emas ekan-da? O'n besh, yigirma ming so'mlik odam ekanman-da? Ba'zi birovlarini sariq chaqaga ham olishmaydi. Menga shuncha pul sarflashibdi. Boyvachchalar birovni qamoqdan chiqarish uchun pul sochishardi. Menga kelganda qamoqqa tiqish uchun sarflashdi. O'n besh, yigirma ming ularga pulmi? Bir kunda chiqarib olishadi. Men ularga yoqmay qolgan ekanman, shuncha ovora bo'lib, nayrang ishlatib, pul ketkazib yurmay, shartta o'ldirib yubora qolishsa yaxshi emasmi? Yo o'ldirish qimmatroq tusharmidi? Be, uch-to'rt yuz so'm bilan tinchitishardi. Bitta alkashni yoki giyohvandni ishga solishsa tamom-da. Lekin qon to'kkilari kelmabdi. Nimaga? Insof qilishdimi? Insofni qayoqdan olishdi? Yo qo'rqishdimi? Kelib-kelib mendan qo'rqishadimi? Yo mening burnimni yerga ishqab, mulla qilishmoqchi bo'lishdimi? «Mulla» bo'lgan taqdirimda ular nima naf ko'rishadi? Baribir endi o'sha zavodga qaytib bormayman-ku?»

— To'xta, devorga yuzlanib tur.

To shu buyruq yangraguncha, kamera eshigi taraqlab ochilguncha mana shu xayollar Sharifga hamroh bo'ldi.

4

Zohid mahbus chiqib ketganidan keyin ham bir necha fursat o'rnidan qo'zg'almadi. Prokuratura tergovchisi bilan jinoyat qidiruv inspektorining ishida katta farq borligini mana shu birinchi qadamidayoq aniq his qildi. Uning nazarida prokuraturadagi ish osonroq tuyulardi. Prokuratura xodimlari uning ko'ziga loqayd to'ralar sifatida ko'rinardi. Uning avvalgi ishi jinoyat iziga tushish, jinoyatchini ushlab iborat edi. Qolganini jinoyatning katta-kichigiga qarab yo shahar, yo depara prokuraturasiga o'tkazilardi. Tergovchilar savol-javob qilib ishni sudga oshirishardi. Endi esa sobiq hamkasbi — jinoyat qidiruv inspektori ushlab bergan jinoyatchining taqdiri uning qo'lida. Birinchi jinoyatchi — olim. Yaqindagina olimlik shohsupasi tomon dadil borayotgan, akasi o'limidan so'ng shartta burilib, boshqa yo'lga o'tgan, dam-badam olimlik ko'chalarida xayolan sarsari kezuvchi yigit yangi ishda ilm odamiga yo'liqib tursa! Taqdir uni sinamoqchimi?

Zohid yuragi siqilib, daftarga formulalarni beixtiyor yoza boshladi. Uning odati shu — yuragi siqilsa, kalavanning uchini yo'qotib, garang bo'lsa, beixtiyor ravishda formulalar yozib, yechib chiqara boshlardi. Yod bo'lib ketgan Eynshteyn nazariyalari yoki hisob olamining yechimi mushkul raqamlari daftar sahifalarini to'ldirardi.

U huquq sohasiga buyuk umid bilan o'tgan edi. Adolat tiklamoqni istab edi. Bir dehqonning bolasiga hayotda nima kerak? Kunda bir kosa ovqatga qorni to'ygan, ovqat bo'lmagan taqdirda non-choyga qanoat qilgan, egnidagi kiyimining yengi to'irsagiga kelib, kalta bo'lib qolgunicha yangisini ko'rmay o'sgan bola podsholik taxtini talab qilarmidi? Otasining yonida ketmoniga sig'inib yashagan, rais buva marhamat etgan damda maktabda o'qib, boshqa payt dalada kesak yalagan bola dunyoga taniluvchi olim

bo'lish orzusida yurarmidi? Qarangki, shunday bo'lishi mumkin ekan. Akasi shahardagi oliy o'qishga kirganida Zohid to'qqizinchi sinfda edi. Bir tomondan akasiga havas qilib, yana bir tomondan riyoziyot muallimi qiziqtirib o'qishlari birmuncha yaxshilanib, oqibatda oltin nishonga da'vogar bo'lib qoldi. Dunyoning ajabtovurligini qarang-ki, suvchining o'g'li shunday e'tiborga, ya'ni, da'vogarlikka loyiq ekan. Ammo palovning masallig'i bilan shavla pishirish mumkin bo'lganidek, a'lochi bola oltin nishon olavermaydi. Palovni damlayotganda bir piyola suvni me'yoridan ko'proq quyib yuborsangiz, qo'lbola shavla yeysiz, o'quv davomida mingta «besh» olib, bittagina «to'rt»ga ilinsangiz, oltin nishonni tushingizda ko'rib, a'lochi bola sifatida maktabdan uchirma bo'lasiz. Albatta, bilim bergan muallimlaringizga mingdan-ming rahmatlar aytishni unutmaysiz.

Sizni bilmayman-u, ammo Zohidning boshiga shunday savdo tushgan. Peshonasiga «jamiyatshunoslik» degan fandan bitta «to'rt» olish yozilgan ekan, nima qilsin bechora. Riyoziyot muallimi bir yondan, akasi bir yondan targ'ib qilib, uni Maskovdagi oliy o'qishga borishga ko'ndirishdi. Shu munosabat bilan otasi bitta sigirni sotadigan bo'ldi. «Ikkita sigirni boqish azobidan qutulaman. Bir oilaga bitta sigir yetadi-da, kuzga borib tug'ib bersa, yana ikkita-da...» dedi otasi. Otasi ko'p alomat odam-da. Xudo uni yaratishga yaratib, so'ng unutib qo'yganmi, har holda shundaygina yaralganicha qolavergan — ustomonlik, hiyla, makr, yolg'on degan ne'matlardan bebahra yuravergan. Yo'qsa, bitta sigirning puli bilan o'g'lim katta o'qishga kirib, katta odam bo'lib ketadi, deb o'ylarmidi. Televizorni dastlab ko'rgan mahalda g'uncha labli qizga ko'z qisib, imlab qo'yib bir hafta o'zicha xursand bo'lib yurgan odamning o'g'li voyaga yetib Maskovday joyda o'qir ekanu sigirdan voz kechishi nima ekan?..

Ham tijorat, ham sayohat deganlariday, riyoziyot muallimi ham borgan edi Maskovga. Yozma imtihondan «uch» olgach, tarvuzlari qo'ltiqlaridan tushdi. Zohid masalani yod qilib olgan edi, muallimiga yozib ko'rsatdi — to'g'ri chiqdi. Muallim imtihon oluvchilar bilan bahslashdi. Foyda bermadi. Og'zaki imtihonni «to'rt» bahoga topshirib, rus tilidan «ikki» oldiyu «sigirning joni shularga xudoyi bo'ldi-da», deb qaytishdi. Ular «Toshkent o'qishxonalarida poraxo'rlik kuchli, Maskovda insof bor», degan umidni, o'yni o'sha yoqning o'ziga ko'mib kelaverishdi. Zohid ketmonni yelkasiga tashlab, otasi bilan dalaga chiqdi.

Kolxozda o'n besh kun ozodlik e'lon qilinib, kuniga to'rt-beshtadan to'y o'tayotgan kunlarda qishloqqa tepakal bir o'ris jingalak sochlari oqarib ketgan bir o'zbek bilan birga kelib, Zohidni surishtirdi. Zohid uni tanidi: Maskovda og'zaki imtihonni shu odamga topshirgan edi. Uning muallim ekanini bilardi, biroq, riyoziyot bo'yicha yetuk mutaxassis ekanidan bexabar edi. Jingalak sochlari oqargan o'zbekni esa Zohid tanimadi.

— Yozma imtihondagi masalani men tuzgan edim. Uning ikkita yechimi bor edi. Sen yechimning uchinchi yo'lini topgan ekansan. Keyin fikrlasam, sen topgan yo'l ma'qulroq ekan. Sen kelgusi yili Moskvaga albatta borishing kerak. Mana, Habib Sattorovich sendan xabar olib turadilar. Bu kishi mening shogirdim. Sen menga kenja shogird bo'lasan.

Zohid bundan behad xursand edi. Go'yo oliy bilimgo'hnini bitirib kelganday quvongandi. Biroq, muallimi tushmagur ishni buzdi.

— Zohid endi Maskovga bormaydi, o'rtoq professor. Bilimgohingizda O'zbekiston uchun nechta o'rin ajratilgan? — deb so'radi. — Bittami? Bu yil kim kirdi? Sizga yolg'on, menga chin — ministrning o'g'li kirdi. Karra jadvalni biladimi yo yo'qmi, menga qorong'i. Lekin u imtihonlarni «besh»ga topshirdi. Siz tuzgan masalani ham zo'r qilib yechib bergandir. O'zbekistonda ministr deganlari ko'p, ularning bolalari ko'p. Har yili bittadan sigir sotishga bizning qurbimiz yetmaydi. Kambag'alning bolasi qadimda ham o'qiyolmagan,

hozir ham o'qiyolmaydi. Katta olimlar, katta odamlar tarjimai hoida kambag'aldan chiqqanman, yetimxonada o'sganman, deb yozishadi. Bari yolg'on! Hammasi boyning bolalari. Hammasi otasining oltinlari tufayli o'qib odam bo'lgan! Muallimning bu gaplari Zohidning otasiga ma'qul kelib, «o'g'lim Maskovda o'qisin» degan umididan voz kechdi.

Ketmonini tinchgina chopib yurganida, kelgusi yoz boshlarida Habib Sattorovich degan odam yana kelib, eski gapni qo'zg'adi. Uzoq davom etgan muzokaralardan so'ng tomonlar sulhga kelishdilar — Zohid Maskovda emas, Toshkentda o'qishga rozi bo'ldi. «Mayli, oliy ma'lumotni Toshkentda olsin, biroq, aspiranturani albatta Moskvada o'qiydi», dedi Habib Sattorovich. O'qishning ikkinchi yiliyoq, Zohid olimlar nazariga tushdi. Uning imkoniyatlari, kelajagi haqida umidli gaplar boshlangandi. Biroq, akasining o'limi, tergovchilar, hakamlarning nomardligi barcha imkoniyatu umidni parchalab tashladi. Zohidning yelkasiga bir shayton minib olib «bu o'qishni tashlaysan, huquq ilmini olasan, bu ablahlarga qarshi kurashasan, adolatni tiklaysan, bechoralarga suyanchiq bo'lasan», deb ming'irlyaverdi. Zohid bu gaplarga ko'ndi. To'ng'ich o'g'li dardida qaddi bukilgan otaga ham shu fikr ma'qul keldi.

Mana, oradan yillar o'tib, riyoziyotchilar umid bilan qaragan yigit shahar turmasining so'roqxonasida yolg'iz o'tirib, raqamlarga raqamlar ulayapti: qo'shuv, bo'luv, oluv, so'ng ildiz ostidagi raqamlar... Bularni yechish unga cho't emas. Ammo adolat formulasiga tishi o'tmayapti. Ne-ne allomayu donishmandlar yecha olmagan masalaga uning qurbi yetarmikin?

III bob

1

Shahar markazidagi e'tiborli idoraning yerto'lasida videobar ochishdi. Yerto'laga imoratning biqinidan tushiladi. U ochilmasidan ilgari yerto'lada idoraning eski-tuskilari saqlanardi. Ikki yil muqaddam idora yerto'lani ta'mirlash uchun katta miqdorda mablag' ajratdi. Ayrim mahkamalar eshiklarini bo'yatish uchun pul topolmay sarson yurganida bu idoraga ikki yuz ming so'm ajratilishi hukumatning xotamtoyligimi yoinki idoraning erkalgimi, bilib bo'lmadi. Qayta qurish degan narsa bilan bog'liq voqealar shunchalar shiddatli edi-ki, «xalq arang tirikchilik qilayotganida yerto'lani ta'mirlashga balo bormi» deydi odam topilmadi. Zimdan qaraganda xalq g'amini chekib yuruvchi bu idora xodimlari ham go'yo oyoqlari ostida nimalar sodir bo'layotganidan bexabar edilar. Yerto'la ta'mir etilib, Asadbek ixtiyoriga o'tgach ham «xalq fidoyilari»da ajablanish uyg'otmadi. Ular olamshumul ishlar bilan — xalqqa ozodlik berish o'yi bilan band edilar. Oyoqlari ostida nimalar bo'layotgani esa ularni qiziqtirmasdi.

Asadbekning qarorgohi uchun joy lozim ekan, tuzukroq imoratga qahat kelibdimi? Ayniqsa idoralar soni qisqarayotgan damda biron imoratni ijaraga olishdan osonroq ish yo'q. Shahar ijroqo'mining rahbarlaridan biri bu yumush bilan shaxsan shug'ullanib, Asadbekning yangi idorasi uchun ko'p joylarni tavsiya etdi. Asadbek barcha qulayliklarga ega imoratlardan voz kechib, shu yerto'lani tanladi. Yerto'laga imorat ichidan yo'l bor edi. Asadbek ixtiyori bilan imorat biqini kavlanib, zinapoya qilindi, qalin poydevor teshilib, eshik ochildi. Yerto'laga ikki tomondan kirib-chiqish imkoni tug'ildi — shunisi bexavotirroqda. Davlat ajratgan ikki yuz ming so'm bilan bir ishning uddasidan chiqish mushkul. Asadbekning besh yuz ming so'mi xarob yerto'lani o'n ikki xonalik shinam saroychaga aylantirdi. Uning bir xonasi videobar, qolganlari ish yuritishga, hordiq

chiqarishga mo'ljallangan edi. Maishatxona, hatto hammom ham nazardan chetda qolmadi.

Yuqorida xalqparvarlar majlisdan bo'shamay tomoq yirtishadi. Pastda esa Asadbek o'z ishini yuritadi. Hammaning nazari yuqorida. Past bilan bironing ishi yo'q. Videobarda choy, qahva, sharbatdan bo'lak ichimlik yo'q. Ochilganidan beri biron marta ham xorij filmi ko'rsatmadi. Bisotida uch-to'rt multfilm, eski hind filmlari, Sheralining, G'ulomning kontsertlari... Bu yerga kunda beshta odam kirsak kiradi, bo'lmasa yo'q. Bular — kunduzning manzarasi.

Tunda videobar o'zgacha manzara kasb etadi. Soat o'n birlarga yaqin imorat oldida ikkita militsioner paydo bo'ladi. So'ng oppoq «Volga»lar bir daqiqaga to'xtab o'tishadi. Undan tushgan sipo odamlar atrofga alanglab olib, yerto'laga sho'ng'ishadi. Majlislardan xorigan xalqparvarlarning yetakchilari ko'cha tomondan emas, ichkaridagi zinadan tushib boradilar. Tun hukmi zaptiga olganida oq «Volga»lar yana birin-sirin paydo bo'ladiyu egalarini olib jo'naydi. Shundan keyin militsionerlar ham g'oyib bo'lishadi. Tongga yaqin usti berk yuk mashinasi idora orqasidagi darvozadan hovliga kiradi. Bo'sh shishalarni ortib jo'naydi. Uning izidan «RAF» kelib to'xtaydi. Biri biridan shirin qizlar mashinaga ildam chiqib o'tirishadi. Soatga qaragan kishi yuk mashinasining uch, «RAF»ning bir daqiqada ish bitirib jo'naganiga guvoh bo'ladi.

Idorada qorovullik qiluvchi yosh, chapdast yigitlar barcha ishni vaqtida, aniq bajarilishini ta'minlaydilar. Qayta qurish sharofati bilan barcha idoralardagi keksa xodimlar o'rnini iqtidorli yoshlar egallaganidek, pensiya puli tirikchiligiga yetmay, shu qorovullik maoshiga ko'z tikuvchi qariyalar tantana bilan kuzatilib, ular o'rniga tog'ni bexosdan urib talqon qilib yubormasliklari uchun kamtarinroq ishni istagan yigitlarni olishdi. Bu yigitlar idoraga kiruvchi har bir kimsaga salom berguchi, bag'oyat odobli ham edilar. Asadbek har uch yilda qarorgohini o'zgartirardi. Dastlab guruhboshi bo'lib ish boshlaganida Eski Jo'vadagi pastqam uyni ijaraga olgan edi. Vassajuft, qorasuvoq uyda tuni bilan aroq ichib, chekib chiqilardi. Lekin ertasiga bu uyga kirgan odamning dimog'iga qo'lansa hid urilmasdi. Shuning uchun ham Asadbek o'sha dastlabki qarorgohini ko'proq yoqtirardi. Oradan yillar o'tib, qarorgohlarini ko'p o'zgartirdi. Mana bu yangisi xon saroyidek bezaldi. Lekin ko'ngil qurg'ur baribir o'sha qorasuvoq uyni qo'msab qoladi.

2

Yangi yil kutish bahonasida tunni bedor o'tkazgan shahar tongni ko'zda uyqu bilan kutib oldi. Kimdir tuni bilan televizor ko'rib, kimdir ulfatlari bilan to'yib ichib, kimdir jononlar bilan to'yib maishat qilib, endi hordiq chiqarar edi. Bunday bayramlar Asadbekning odamlari uchun harom, u bayram kunlari yayrashni, maishat qilishni qat'iy ta'qiqalaydi. Uning nazarida aynan shunday kunda qopqonga tushib qolish mumkin. Odamlari bunga ko'nikib ketgan. Asadbek vaziyat va imkoniyatga qarab e'lon qilgan bayram kunlari yayrab olishadi.

Yangi yilning birinchi kuni shahar uyqudan turmay, videobar eshiklarini ochdi. Boshqa kunlardan farqli o'laroq, bu tun videobar ishlamadi. Oq «Volga»lar ham to'xtab o'tmadi. Videobar og'asi, chaqchaygan ko'zlaridan biron-bir ma'no uqish mushkul bo'lgan, qalin mo'ylovi turtib chiqqan tumshug'iga husn berish o'rniga battar xunuklashtirgan barzangi yigit xorijning qizil duxoba qoplangan yumshoq kursisiga yastanib olgan edi. U go'yo teleekrandagi multfilmni tomosha qilar, xayoli esa yon kursida o'tirgan, bashang kiyingan, ko'zlarida sarosima suzayotgan odamda — vino zavodi boshqoni Qilich Sulaymonovda edi.

Boshqon sahar chog'i videobar eshigi ochilishi bilan paydo bo'ldi. Videobar og'asi ham, peshtaxtani artayotgan xushbichim qiz ham unga «nima uchun keldingiz?» demadi. O'n sakkizni qoralagan xushbichim qiz vazifasini aniq biladi: choy, qahva qaynatish, kelgan-ketganlarga e'tibor bermaslik, videobar egasi imo qilgan odamga qarab shirin jilmayib qo'yish. Videobar og'asi ham vazifasini aniq biladi: salom-alikni joyiga qo'yish, kelgan odamlarning, tanishmi yo notanishmi baribir, harakatini sinchiklab kuzatish, ortiqcha gaplashmaslik, savol bermaslik. Ana shu vazifasiga amal qilgani uchun ham, Qilichni yaxshi tanisa-da, salom-alikdan nariga o'tmadi. So'fi tahorat qilishga ulgurmay bu odam yetib kelibdimi, demak, sababi bor. Demak, a'yonlar, so'ng xo'jayin ham keladilar. U ichkarini tayyorlab qo'ygan. Bundan ko'ngli to'q. Videobar yangi yil kechasida tashqaridan zulfinlanganday ko'rinsa-da, ichkarida harakat to'xtamagan edi. To'rtta telefon qo'yilgan xonadagi ikki qiz, peshtaxta ortidagi xushbichim qiz go'yo xuru g'ilmon singari videobar egasiga bir kechalik jannatni berishgan, bazm qurishgan edi. Tongga yaqin bazm eng shirin yerida barham topgan, xonalar sarishta qilib qo'yilgan edi. Bazm isi xo'jayin dimog'iga yetib borsa, qay kunlarga tushishlarini bilishsa-da, bu tun shayton yo'rig'idan chiqisholmagandi. Ularga birov kelib «bu gunohingiz yaratganga ma'qulmas, endi jazolaydi», desa «tavba qilamiz, xudo kechiradi», deyishlari mumkin. Ammo «Asadbek bu ishingizdan xabar topdi» desa, yuraklari yorilib o'lishlari hech gap emas. Chunki Asadbekning kechirmasligini barchalari bilishadi. Bila turib o'zlarini tiyisholmadi. Nima qilishsin, tirik jon...

Qilich ikkinchi piyoladagi choyni ichib ulgurmay eshik ochilib, jussasi kichik, eti ustixoniga yopishgan, qaldirg'och mo'ylabi o'ziga yarashgan odam ko'rindi. Bu odamni yaxshilab tanib oling: Haydar Asrorov, laqabi Kesak polvon. Asadbekning o'ng qo'l a'yoni. Ozg'in, chayir bo'lgani uchun Kesak polvon, deb atashgandir, desangiz yanglishasiz. Har bir jamoaning ichki tartibi, rasm-rusumi bo'lganidek, bu olamning ham o'ziga yarasha qonun-qoidasi bor. Shulardan biri — bu olamga qadam qo'ygan har bir tirik jonga laqab beriladi. Laqab osmondan olinmaydi, balki xatti-harakati, fe'liga qarab topiladi. Jussasiga qarab tanlanganida Haydar Kesak emas, Toshpolvon yoki Temir polvon bo'lishi kerak. Uning panjalarini Xudo suyakdan emas, temirdan yaratgan. Garchi sigir yilida tug'ilgan bo'lsa-da, Asadbek hazillashib buning muchali mushuk, deydi. Bunga sabab, yoshlik chog'larida, hali «karate», «ushu» degan gaplar yo'q paytida Kesak polvon mushtlashguday bo'lsa mushukday sapchib, uch-to'rt davangirga bas kela olardi. Kesak polvon anchadan beri o'zi mushtlashmaydi. Yonida birgina imosiga mahtal bo'lib turgan o'zi singari chayir yigitlari bor.

Kesakpolvon xonaga kirib, Qilich bilan so'rashib olgunicha bir-ikki daqiqa vaqt o'tadi. Salom-alik chog'ida e'tiborga molik gap-so'z bo'lmagani uchun, vaqtdan foydalanib Haydarga Kesak polvon laqabi berilishining tarixini bayon qilay: Bu voqea ellik sakkizinchi yilda bo'lib o'tgan edi. Haydar Asadbek bilan yangi tanishgan kunlar. Ertalab ko'proq temir yo'l bekati atrofida «ov» qilar edi. Poezdada kelgan odamlarni zimdan kuzatib, puli bor, deb gumon qilinganlarining izidan tushardi. Bir kuni Haydar Namangandan kelgan ikki odamni mo'ljalga oldi. Yaktagi ustidan qo'shbelbog' bog'lagan o'rta yashar kishi uning e'tiborini tortdi. Ikkala odamning qo'lida arzirli yuk yo'q, belbog' esa do'mpayib turibdi. Demak, bular bozorga meva-cheva olib keluvchi dehqonlardan emas. Pulni belboqqa bog'lab to'y-po'y tashvishi bilan shaharga tushishgan. Haydar bunaqa odamlarning fe'lini biladi. Pulni yo mahsi qo'njiga yo belboqqa yashirishadi. Ko'pchilik belbog'ni ma'qul ko'radi: pul belga darmon, deyishsa kerak-da. Haydarning «mijoz»lari, aksiga olganday, tramvayga chiqishmadi. U yoqqa tentirab, bu yoqqa galdirab, uch vagonli tramvaylar bermalol bo'lib qoldi. Endi ishni tramvayda eplashtirishning hech iloji yo'q edi. Haydar ularning iziga tushib, Oloy

bozoriga qadar bordi. Lozim bo'lganida himoya qilish maqsadida Asadbek unga soyadek ergashdi. Cho'ntak, belbog' kesishga Haydardan o'tadigani yo'q edi. Xullas, belbog' kesildi. Kesishga kesdiyu og'irligidan hayron bo'ldi. Panaroqqa o'tib qarasaki, belbog'da sariq chaqa ham yo'q — besh-oltita kesak hafsala bilan terib qo'yilgan. Haydar «bu qishloqi ko'zni shamg'alat qilmoqchi ekan», deb o'yladi. Aslida shaharni bir tomosha qilib kelay, deb yo'lga otlangan bu dehqon «tahoratga kesak topiladimi yo'qmi» deb har ehtimolga qarshi belbog'iga tugib olgan edi. O'shanda alamdan bo'zarib turgan Haydarga qarab turib Asadbek rosa kuldi. Laqab ham o'shanda tug'ildi. Ikki oshna bu voqeani tez-tez eslab, miriqib kulishadi.

Kesakpolvon Qilich bilan omonlasha turib, peshtaxta ortidagi xushbichim qizga qarab oldi. Qiz unga shirin jilmaydi. Videobar egasi bu qarashning ma'nosini darrov ilg'adi.

— Okaxon, gap yo'q, shkalad yeganday bo'lasiz, — dedi qo'lini ko'ksiga qo'yib.

Haydar ichkari kirib ketgach, xuddi kelishib olinganday Ehsonov paydo bo'ldi.

«Chuvrindi» degan laqab barvasta, yuzlari hamisha qip-qizil, ovozi temir jarangiday bu odamga uncha mos kelmaydi. Yoshligida olgan bu laqabiga ko'nikib ketgan. Asadbek bilan Haydar Andijondan kelgan o'n uch yoshli chuvrindi bu bolani oltmishinchi yilda qanotlariga olib yanglishmagan edilar. Kamgap, sermulohaza, urishganda esa otasini ham tanimaydigan beayov edi bu Chuvrindi.

Haydar biron-bir masala xususida fikr yuritilganda tez, ammo sayozroq xulosa chiqarardi. Mahmud esa aksincha edi. Asadbek shuning uchun ham ko'proq Mahmudga suyanardi.

A'yonlar ichkariga kirib ketishgach, oradan yarim soat o'tib, telefon jiringladi. Qiz go'shakni qulog'iga tutib, videobar og'asiga ko'z tikdi.

— Xo'jayin kelmas ekanlar. Begavotga ketibdilar, — dedi aybdor odamning ovozi bilan.

Bu gapni eshitgan Qilich «ketaversammikin?» deganday videobar og'asiga qaradi. Yigit qizning xabariga ham, Qilichning savol-nazariga ham e'tibor bermadi. Chunki bu xabarning siri xushbichim qizga va Qilichga noma'lum, videobar og'asiga esa oyday ravshan edi. «Xo'jayin kelolmaydilar» deb qo'ng'iroq qilindimi, demak, Asadbek yarim soatlardan keyin paydo bo'ladi. Hozir ichkari xonaga o'rnatilgan to'rttala telefon ham jiringlab shunday xabar eshutilgan. Asadbek, ko'ngli notinch mahallarda ana shunday nayrang ishlatib turardi. Birontasi izimga tushsa, poylab turgan bo'lsa chalg'iydi, deb shu usulni qo'llaydi. Bu nayrang faqat eng ishonchli odamlargagina ma'lum. Asadbekning belgilangan joyga, belgilangan soatda kelmasligi, yo yarim soat avval, yo keyin paydo bo'lishi ham unga ayon.

Videobar og'asi beparvo bo'lgani uchun Qilich ham noiloj multfilmga tikilib o'tiraverdi. Yarim soatda yuragi siqilib, joni halqumiga keldi. Oxiri chiday olmadi:

— Men ketaveraymi? — deb so'radi.

— Okaxon, o'tiribmiza-de chaqchaqlashi-ib... Choydan oling. Bugun oddix bo'lsa, shoshib qayoqqayam borasiz. Hozir Sherni qo'yib beraman. Bir mazza qiling, — u shunday deb xushbichim qizga qaradi. Teleekran pirpirab o'chdi. Dam o'tmay pirpirab yorishib, torini qo'litiqlab olib qo'shiq aytayotgan Sherali ko'rindi. Sherali uchinchi ashulani aytayotganda Asadbek keldi. Salomga alik oldiyu hol-ahvol so'rashmasdan, indamay o'tib ketdi. Videobar egasi Qilichga «Okaxon, ahvolingiz chatoq, xo'jayinning fe'li aynigan», deganday qarab qo'ydi. Qilich befahm odamlardan emas, Asadbekning rangi-ro'yiga qarab, ahvoli yomonligini o'zi ham bildi.

Asadbek keng xonaga kirib a'yonlari bilan salom-

lashgach, o'rtada turib atrofga sinchiklab qaradi. U ichmas ham, chekmas ham edi.

Shundanmi, dimog'i har qanday isni ilg'ab, ajrata olardi. Haydar ham, Mahmud ham yarim soatdan mo'lroq vaqt shu xonada o'tirib hech nimani sezishmagan edi. Asadbek

xonani ko'zdan kechirgach:

— Bo'tqa! — deb baqirdi.

Bo'tqa — videobar egasi Kenjaning laqabi. U Asadbek kirib ketgach, joyiga borib o'tirmay, eshik og'zida turgan edi. Xo'jayinning qahrli ovozi eshitgach, shoshilib kirdi. — Labbay, okaxon, — dedi qo'l qovushtirib.

Asadbek hech narsa demay teskari shapaloq tortib yubordi. Og'iz-burni aralash tushgan kutilmagan zarbdan Bo'tqa muvozanatini yo'qotib yiqilay dedi. Bir urishda odamning jonini sug'urib oladigan bu yigit gavdasini rostlab, «xo'jayin, yana uring, mazza qildim» deganday qo'l qovushtirib, boshini egdi.

— Shu yerni ham harom qildingmi, hayvon! — dedi Asadbek unga qaramay. Bo'tqa xo'jayin tikilib turgan nuqtaga qarab, joni chiqib ketguday bo'ldi. Kechasi maishat qilib, xonama-xona izg'ishganda gangib bu xonaga ham kirgan, chordona qurib o'tirib, yalang'och qizlarni o'ynatgan edi. Xonaga kirganida qo'lida piyola bor edi. Konyakni ichib bo'shagan piyolani stol tagiga qo'yganicha unutgan ekan. Xo'jayin kira solib, shuni ham ko'ribdi. Bo'tqa shoshilib piyolani oldi-da, chiqib ketdi.

Asadbek o'z o'rniga o'tmay divanga, Chuvrindining yoniga o'tirdi.

— Bularni bichib qo'yishim qoldi, — dedi o'ziga o'zi gapirganday.

Haydar ham, Mahmud ham Asadbekning qizi topilganini, uyga qay holda kirib kelganini bilardi. Lekin «qizingiz topilibdi, endi nima qilamiz», deb so'rashmadi. Uzoq yillar birga bo'lib, Asadbekning ko'ziga qaraboq niyatini fahmlab oluvchi bu a'yonlar shu vaqt mobaynida sabrga ham o'rgangan edilar. Ular Asadbekdan oldin gap boshlamasdilar.

— Anavi to'nkani nima qilamiz? — dedi Asadbek, jahldan tushib.

Gap vino zavodi boshqoni Qilich Sulaymonov xususida edi.

— O'tgan kuni Xosilboyvachcha bilan uchrashgan, — dedi Kesakpolvon.

— Besh kun avval ham uchrashgan edi, — deb eslatdi Chuvrindi.

— Topgan odamini qara, — dedi Asadbek...

— Tinchitib qo'ya qolish kerak, — dedi Kesakpolvon.

Asadbek Chuvrindiga qaradi. Agar u «ha» deb qo'ysa, masala ancha oydinlashardi.

Asadbek boshqa fikrda edi, Chuvrindidan shu fikrini qo'llovchi, hech bo'lmasa yaqin keluvchi gap kutdi.

— O'zi pishirgan sho'rvani o'zi ichsin, — dedi Chuvrindi. Bu gapdan Asadbek ko'ngliga ravshanlik kirdi.

— To'g'ri, chaqir uni, — dedi.

Uchovlon yig'ilib, yonlarida boshqa odam bo'lmasa, dastyorlik vazifasi Chuvrindiga yuklanar edi. Hozir ham bu buyruqni malol olmay o'rnidan turdi. Uning eshikni ochib ko'rinish berishiyoq Qilichga vahm sochdi. «Taqdirimni birpasda hal qilishdimi?» degan xavotir bilan katta xonaga kirdi. Hozir u zavod boshqoni, shaharning manaman degan boyiga o'xshamas, balki bir to'p och mushuklarga ro'para bo'lgan bechora sichqon ahvolda edi. «Puling bo'lsa, changalda sho'rva» deyishadi. Puli ko'p odam balki sho'rvani chindan ham changalida ushlab turishi mumkindir. Ammo o'z jonini ushlab qola olarmikin? Har kuni o'nlab odamlarning ta'zimiga bepisand qarovchi Qilich, «senga rahbarman» deb po'pisa qiluvchilarning ovozi besh-o'n so'm pul bilan o'chirib qo'ya oluvchi boshqon ishtonini bexos xo'l qilib qo'ygan boladek shalvirab qoldi.

Asadbek xonaga ikki qadam qo'yib, to'xtab qolgan boshqonga tikildi. Chetdan qaragan kishiga Qilich ham, Asadbek ham qotib qolgan haykalday tuyulishi mumkin edi. Faqat Qilichbek ko'zlarini pirpiratib haykal emas, tirik jon ekanidan dalolat berib turar edi.

Asadbekning nigohi ilon avrovchisiniki singari o'tkir edi. Shunday tikilganda hatto Haydar bilan Mahmud ham ba'zan kalovlanib qolishardi. Mana shu nigohning o'zi yuz darra tushirishdan afzalroq edi. Chunki bunday qarashning oqibati dahshatliroq hukm bilan

yakunlanishi Asadbekning fe'lini bilganlar uchun sir emasdi.

— Bu yoqqa o'tiring, o'g'il bola.

Asadbek kinoya bilan shunday degandan keyin ham, to Qilichbek ro'paradagi yumshoq kursiga o'tirguncha ham nigohini uzmasdi.

— Eshitdinglarmi, bu akamiz shaharga hokim bo'libdilar? — dedi Asadbek. Garchi uning savoli a'yonlariga qaratilgan bo'lsa-da, ko'zi hanuz Qilichda edi. — Yo men xato eshitdimmi? Balki dunyoga hokimdirsiz, a?

Qilich Asadbekka tik qarayolmay, madad istab a'yonlarga boqdi.

Shu paytgacha ular orasida bunday ohangda gap-so'z bo'lmagan edi. Asadbek biron narsadan ranjisa odamlari orqali ma'lum qilardi. O'zi mayda-chuyda gaplarga aralashmasdi. Qilich zavoddagi ishni yuritishda, ishga odam olish yoki bo'shatishda Asadbek chizgan chiziqdan chetga chiqmas edi. Bosh muhandis qamalgan kuni chopar kelib «xo'jayin xafalar» dedi-yu, uning oromini oldi. U Sharifning yuqori lavozimga noloyiq ekani, ishni buzayotganini aytib ogohlantirgan edi. So'nggi suhbatda Asadbekning o'zi «yo'lini qiling» deb edi. U yo'lini topdi. Endi xo'jayin nima sababdan ranjidi?

— Asadbek aka, gunohim nima, ayting? — dedi Qilich.

— Gapini qara-ya! Gunohini bilmasmish, — dedi Asadbek tizzasiga shap etib urib. — Sharifni nima qilding?

— O'zingiz aytdingiz... yo'lini top, dedingiz. Ishlarimizdan hid olib, ochaman, devdi.

— Ochsa nima?! Kimga ochadi? Kim kelib seni kishanga soladi? Pul topishni bilgan, aql topishni ham bilish kerak! Qamatishga sarflaganingning yarmisini o'ziga bermaysanmi.

— Pul olmaydigan qaysar eshshak-ku, u?

— U olmaydigan eshshak bo'lsa, sen pul berishni eplolmaydigan molsan! Pul olmaydigan odam yo'q bu dunyoda, pul berolmaydigan lapashanglar bor. Bilib qo'y, uch kunga qolmay Sharif uyda bo'lishi kerak.

Qilich Sharifning ishi yosh bir yigit qo'lida ekanini bilardi. Shahar prokuraturasida so'zini ikki qilmaydiganlar ham bor. Shu sababli Asadbekning buyrug'idan cho'chimadi. «Shu ham ishmi!» deb yengil tortdi.

— O'zing o'rniga borib o'tirsang ham chiqarasan, — dedi Asadbek yanada qat'iyroq ohangda.

«Buncha vahima qiladi bu», deb o'yladi Qilich. Lekin bu gapni tiliga chiqarmay «Xo'p» deb qo'ya qoldi. U osongina qutuldim, deb o'rnidan turmoqchi edi, Asadbekning gapi joyiga qayta mixladi-qo'ydi:

— Hosilboyvachchaga salom aytib qo'y.

«Bilibdimi?!» Osongina qutuldim deb o'ylagan Qilichning yuziga endi qizillik yugura boshlagan edi. Bu gapdan keyin rangi quv o'chib, murdadan farqi qolmadi.

— Hosilboyvachchaga aytib qo'y: senikini artguncha, o'zinikini eplasin. Kelib-kelib o'shandan panoh izladingmi, e, so'tak!

— Men... panoh izlamadim... boshqa ish bilan borgan edim.

— Qanaqa ish? — Asadbek shunday deb o'rnidan turdi. Savol berishga berib qo'yib, javob kutmadi. Stol tomonga o'tib, g'aladondan kattaligi sigaret qutisiday keladigan magnitofon olib jajji tugmasini bosdi.

«Iltimosingizni bajardim, ora ochiq endi» — bu Hosilboyvachchanning ovozi edi.

«Uning qamalganini bilib Asadbek quturibdi». Qilich o'z ovozini eshitib o'rnidan turib ketdi. Asadbek ham, a'yonlar ham uning harakatiga parvo qilishmadi.

«Biz faqat olimvachchani yo'qotishga kelishgan edik. Bu yog'iga o'zingiz balogardonsiz».

«Shu ish bahona bo'lib Asadbekni yo'qotish kerak! Bu shaharga xo'jayinlik qilish faqat sizga yarashadi...»

Bu gapdan keyin oraga sukut cho'kdi. Qilichning ko'z oldiga miyig'ida kulimsirab turgan Hosilboyvachcha keldi. Asadbekning qanotida yurgan odamdan bunday gapni eshitish Hosilboyvachcha uchun tushunarsiz, zavod boshqoni chin dildan aytyaptimi yo ig'vo boshlayaptimi — unga qorong'i edi. Shahardagi ikki qo'chqorning biri Hosilboyvachcha sanalsa-da, kuch Asadbek tomonda ekani barchaga ma'lum edi. Ikki qo'chqor ko'prik ustida uchrashsa, birining qulashi tayin. Bu haqiqat har ikkisiga oydin bo'lgani uchun kalla qo'yishga shoshilishmaydi. Ikki qo'chqor orasida kelishuv borligi juda oz odamga ma'lum. Qilich nodonlik qilganini, bularning tili bir ekanini anglab yetdi. Endi magnitofondan chiqayotgan ovozlar uning qulog'iga kirmadi. Xayoliga asta-sekin o'rmalab kirib portlagan, «O'ldiradi!» degan vahimali fikr tanasidagi jonni quvib chiqarganday edi. Kesakpolvon g'azabdan jo'shib, sapchib turib tumshug'iga musht tushirdi-yu, uning tanasiga jon qaytdi. Yiqilib yotgan yerida avval dumbasidan so'ng belidan bir-ikki tepki yegach, xayoli yanada ravshanlashdi.

Chuvrindi Kesakpolvonni qo'lidan ushlab ajratib qo'ygach, Qilich o'rnidan turdi. Cho'ntagidan ro'molchasini chiqarib, burnidan oqayotgan qonni artdi. «Endi o'ldirishadi. Meni bu yerga ajal haydab kelgan ekan,— deb o'yladi u. — Bitta boshga bitta o'lim. O'zim ahmoqman. Bularning baribir go'r ekaniga aqlim yetmabdi. O'zimni o'ldirishsa mayli, bolalarimga tegishmasa bo'lgani...» U o'lim oldida so'nggi gapimni aytib olay, degan maqsadda «Bolalarim...» deb so'z boshlamoqchi edi, g'o'diranishdan nariga o'tmadi. Kesakpolvonning bir zarbidan singan tilla tishlari gapirtirmadi. — Senga ijozat, — dedi Asadbek, yumshoq ohangga o'tib. — Aytilgan ishni qil. Sharifning o'rnini sovutma.

Qilich «xato eshitmadimmi?» degan ajablanish bilan Asadbekka boqdi. Asadbek yumshoqroq ohangda gapirgan bo'lsa-da, qarashi o'sha-o'sha o'tkir, sovuq edi. «Sharifning o'rnini sovutma, deb nimani nazarda tutdi? Vazifasiga tiklab qo'y, dedimi yo qamoqdagi o'rnini sovutma, demoqchimi?» Qilich singan tishlarini ro'molchasiga tupurib, shu muammoni oydinlashtirish maqsadida so'radi:

— Joyida ishlayversinmi?

— Qaerda ishlashini bizga qo'yib ber. Sen uning o'rnini sovutma.

«Demak, qamoqdagi o'rnini... Bir jihatdan shu durust. Bulardan bir-ikki yil nari yashaysan...» Qilich jonini qaytarib bergan hotamtoy akalariga ta'zim qildi. Ta'zimga javob bo'lmagach, chiqib ketishi lozimligini uqdi. Tislanib yurib eshikka yaqinlashdi.

— Bir umr qulingiz bo'lmasam, kalomullo ursin, ko'zim ochildi, aka!

Bu gapdan ular quvonib ham ketishmadi, ajablanishmadi ham.

Qilich quvonib ketganidan yoki mehri tovlanganidan ichmadi bu qasamni. Uning nazarida qirqqa kirib, lahadga tushib chirib yotgandan ko'ra qolgan yigirma yilmi, o'ttiz yilmi, umrini yorug' olamda, qullikda o'tkazgani ma'qul edi. Yer yuzidagi odamlar turfa xil umid bilan umr o'tkazadilar. Birovlar Vatan uchun jonni tikadilar, ba'zilar din pokligi, yana ayrimlar fan rivoji uchun... Qilichlar alohida toifaga mansub — ular shirin jonlari uchun Vatanni ham, dinni ham... tikib yuboradilar. Shunday ekan, joni foydaga qolgan damda bitta qasam ichib yuborsa, osmon uzilib yerga tushibdimi?

3

— Bekorga qo'yib yubording. Tinchitish kerak edi, — dedi Haydar, barmoqlarini qisirlatib. Uning odatini bilmagan kishi hozir musht urganda panjalari chiqib ketgan ekan, endi joyiga solyapti, deb o'ylashi mumkin. Barmoqlarini qisirlatish — asabiylashayotganidan darak. Asadbek uch narsaga toqat qilolmaydi: laganga qoshiq yoki sanchqi tegib taraqlasa, yonidagi odam ovqatni chapillatib yesa, barmoqlar qisirlasa g'ashi kelib

miyasiga igna sanchilganday bo'ladi. Taqdirning g'irrom o'yini bu «fazilat»larning barchasini Haydarga nasib etgan. Yillar mobaynida Asadbek unga tanbeh beraverib charchadi. Agar bu tanbehtar molga aytilsa, u tuppa-tuzuk odamga aylanib qolishi mumkin edi. Lekin Kesakpolvon yaratgan egam ato etgan bu «fazilat»lariga zarracha xiyonat qilmay yashayapti.

Asab torlari tarang tortilgan Asadbek unga o'qrayib qarab turib, oxiri portladi:

— Jim o'tirsang-chi, birpas!

Dunyoning oromini shu barmoqlar qisirlashi buzib turganday, xonani birdaniga sukunat bosdi. Ikkala a'yon Asadbekka tikilib o'tiraverishdi. Bir necha nafaslik sukut Asadbekning ham joniga tegib, ohista gap boshladi:

— Uni tinchitish oson... O'sha yoqda tinchiydi. Men xoinlarni hech qachon kechirgan emasman. Yozuvlarni menga Hosilboyvachcha berdi. Nima uchun berdi, o'ylab ko'r-chi? Meni yaxshi ko'rgani uchunmi? U «Asadbek Kesakpolvon degan ahmoq oshnasining maslahatiga yuradi», deb o'ylagan. U payt poylayapti. Uning puli ko'p, ammo aqli kalta.

— Aqli kaltalardan ko'proq qo'rqish kerak, — dedi Chuvrindi.

Asadbek unga yalt etib qaradi. «Qo'rqish kerak» degan ibora unga yoqmadi. Chuvrindi bu qarashning ma'nosini tushunib, gapiga tuzatish kiritdi:

— Ehtiyot bo'lish kerak, demoqchiman. Aqli kaltalar o'ylab, ishni pishitib so'ng jangga kirmaydi, kutilmaganda chang solib, o'zini ham, boshqani ham vayron qiladi.

— Hosilboyvachcha hali-beri menga urush ochmaydi. Yangi paydo bo'layotgan mayda to'dalardan ehtiyot bo'lish kerak.

— Gapingiz to'g'ri, — dedi Chuvrindi, — bir hikmat bor: tariqday mamlakatning rahbarlari kambag'allikdan chiqish yo'llarini izlab, oxiri Amerikaga urush ochmoqchi bo'lishibdi. Urush ochsak, ular bizning yurtimizni bosib olishadi, so'ng xalqimizni boqishga majbur bo'lishadi, deyishibdi. Shu qarorga kelishganda ulardan biri: «agar biz ularni yengsak-chi, xalqini qanday boqamiz?» deb tashvishlangan ekan.

— Agar katta mamlakat lallaysa har balo bo'lishi mumkin, — dedi Asadbek. So'ng Kesakpolvonga yuzlandi: — Otarchining qaytganini eshitganmiding?

— Qaysi otarchi?

— Elchin. Esingdan chiqdimi?

— Ha, umi? Eshituvdim.

— Nega menga aytmading?

— Chakki qadam bosgani yo'q. Tinchgina yuribdi.

— Tinchgina yuribdimi? Sen uning o'rnida bo'lganingda tinchgina yurarmiding?!

— Meni o'sha so'takka tenglashtirasanmi?

— Bo'pti, gapni chaynama. Endi qarzimizni uzishimiz kerak. U sen o'ylagan so'taklardanmas. Erkak u, bilib qo'y! Deputatning qizi bo'yiga yetib qolganmi? Chuvrindi Asadbekning maqsadini anglab, bosh irg'adi.

— Haydar, Shilimshiqdan xabar bormi?

— Yuribdi, Chelyabinskda.

— Uni qaytarish kerak. Otarchiga ro'para qilamiz. O'chini bizdan emas, o'shandan olaversin. Mahmud, Sharifning ishi yosh bolaning qo'lida ekan. Vinzavodga qiziqayotgan emish. Kimligini bilib qo'y.

— Bilib qo'rganman. To'ytepalik bola. Ota-onasi ketmonchi. O'ziga ilmdan Xudo bergan ekan. Lekin ilmni tashlab bu yoqqa o'tibdi.

— Nega?

— Akasini o'ldirib ketishgan ekan. Shunga alam qilgandir.

— Kim o'ldirgan ekan, aniqlab qo'y.

Bu buyruq Kesakpolvonga qarata aytilgan edi. U nima qilish lozimligini tushundi.

Mahmud Haydarga nisbatan ziyrak, mulohazali edi. Asadbek atrofidagilar ularni bir odam tanasi a'zolari, ya'ni Haydar— qo'l-oyoq, Mahmud — bosh, Asadbekni esa yurakka qiyos qilar edilar. Asadbekdan marhamat istaganlar avval Mahmudga uchrashishni ma'qul ko'radilar. Uning laqabi «Chuvrindi» bo'lgani bilan aqlan boy edi. Ko'p yillar muqaddam bekatda xarob holda tentirab yurganida Asadbekka emas, biron ilm egasining nazariga tushganida katta olim bo'lib ketishi shubhasiz edi. Bandaning emas, Yaratganning amri vojib bo'ladi, deganlaridek, mana hozir Mahmud Fanlar akademiyasida emas, qasrga aylantirilgan yerto'lada Asadbek bilan yuzma-yuz o'tiribdi. Olimlar tungi ziyofatdan hali o'zlariga kelganlaricha yo'q, u esa tiniq aqli bilan tetik o'tiribdi. Asadbek yuragidagi zardobni yashirishga qanchalik urinmasin, Mahmud uning vujudida uyg'ongan g'alayon o'tini allaqachon sezgan. Bu zardob, bu g'alayon faqatgina qizining taqdiriga bog'liq emasligini ham fahmladi. U Asadbekning bir oz jim qolganidan foydalanib, o'rnidan turdi-da, eshikni ochib qarab qo'ydi. Bo'tqaga shu qarashning o'zi kifoya qildi. Zum o'tmay patnis ko'tarib kirib, piyolalardagi qahvalarni ta'zim bilan bir-bir uzatdi.

Asadbek piyolani oldi-yu, qahvani ichmadi. Bo'tqa chiqib ketgach, Mahmudga yuzlandi: — O'g'ling nechchiga kirdi?

— Yigirma ikkiga.

— Kichik o'g'lim yigirma oltiga qarab ketyapti, — Asadbek shunday deb ma'yus tortdi. — Topgan-tutganlarimiz nevara-chevaralarimizga ham yetib ortadi. Bizga yana nima kerak?

Mahmud javob bermadi. Haydar esa ajablanib, qo'lidagi piyolani yumshoq kursining yonsuyanchig'iga qo'ydi.

— Bek, tinchlikmi o'zi, senga nima bo'ldi?

— Mengami? — Asadbek ma'yus jilmaydi. — Menga hech nima bo'lmadi. Lekin... osoyishta hayotimiz tugaganga o'xshaydi.

Asadbek salkam qirq yillik bezovtalikni, kurashni, tahlikali yillarni, jon talvasasida yurishlarni osoyishta hayot, degan ekan, bu osoyishtalik tugagan bo'lsa nimalar yuz berishi mumkinligini tasavvur etib ko'ring.

— Biz urushga kirayotganga o'xshaymiz, — dedi Asadbek o'sha siniq ohangda. — Bizga urush ochganlar — mayda to'da. Mayda to'da uyushganroq bo'ladi. Ular bizga urush ochganlarini ma'lum qildilar. — Asadbek qizi voqeasini nazarda tutgan edi, a'yonlar buni tushundilar. — Lekin men urushni istamayman. Men ularning maqsadini bilishim kerak. Dardi boylik bo'lsa, beraman. Shaharga hokimlikni istasa — olsin. Agar maqsadi yolg'iz o'ch olish bo'lsa, noilojmiz, urushamiz. Ammo bu so'nggi urush bo'ladi. Endi men vinzavoddagi tentak olim bolaga jon kuydirayotganimning sababini senlarga aytib qo'yay. Biz bu zavodni davlatdan sotib olishimiz kerak. Bu olim bola bizga shunda asqotadi. Chet elning nazariga tushgan olimni qo'ldan chiqarsak, o'taketgan ahmoq bo'lamiz. Shu bola orqali Portugaliya bilan aloqa bog'laymiz. Zavoddan olayotgan sariq chaqalarimiz oltinga aylanishi kerak.

Bu gap Mahmud uchun yangilik emas edi. Korxonalar ijaraga berila boshlaganida Asadbek bir necha yigitlariga taksi mashinalar olib berdi, ammo kattaroq ishga qo'l urmadi. U kutgan payt endi keldi: korxonalarni sotib olish fursati yetdi. Buning uchun zavod xarob holga kelishi, so'ng sotib olinishi zarur. Korxonani xarob holga olib kelish qiyin ish emas. Biroq uni dunyo bilan tillasha oladigan darajaga yetkazish qiyin. Buning uchun aql kerak. Aqlni Asadbek Sharifda ko'rgan, uni bosh muhandislikka tayin etishda ana shu maqsadni ko'zlagan edi.

Asosan ijrochilikka ko'nikib qolgan Kesakpolvon Asadbekning shu ishlariga ko'pam tushunmas, shu ishdan bir gap chiqar, deb, uncha aralashmas ham edi. Mana hozir «bir

ish chiqayotganiga» ishonib, hayratga tushdi.

IV b o b

1

— Sizni chiqarib yuborishmoqchi bo'lishgan ekan, o'zingiz ko'nmaganmishsiz? — dedi hamshira.

— Sizni tashlab ketgim kelmadi, — dedi Anvar, jilmayib.

— E, qo'ying-e...

— ...*Men sizni o'ylasam*

Charog'on bo'ladi olamim.

Men sizni o'ylasam

Qora qon bo'ladi olamim...

— Anvar aka, qo'ying, bunaqa gaplarni... Shunaqa desangiz... gaplashmay qo'yaman... Hamshira shunday deb kaftlarini yuzlariga bosdi. Anvarning shirin so'zlari unga yoqqan, bu so'zlar vujudidagi shaytonni uyg'otgan, shayton esa fursatni qo'ldan bermay, ayolning nozik hislarini qo'zg'ata boshlagan edi. Ayni chog'da, sergak farishtalar ayolning uyat, nomus, hayo tomirlarini uyg'otmoqqa kirishgan edilar. Osmondagi bulut to'dalari to'qnashib yashin chaqqani kabi bu vujudda ikki kuch ayol yuragini yondirib, larzaga soldi. Bu kuchdan juvonning yuzlarigacha qizarib ketdi. Chiroqning xira nurida hamshiradagi bu o'zgarish sezilmasa-da, u o'ng'aysizlanib, yuzlarini kaftlari bilan to'sgan edi.

Anvar juvondagi bu o'zgarishni sezdi. Kunduzi bir shifoxonada hamshiralik qilib, bu yerda haftaning ikki tunida navbatda turuvchi, ustiga-ustak qo'shni idorada farroshlikni ham bo'yniga olgan bu ayol har qanday erkakning xayolini o'g'irlashi tayin edi. Bu xushro'y ayolning eri majruh ekani, to'shakdan turolmasligini bilgan erkak esa unga bir qarmoq tashlab ko'rmasa ko'ngli tinchimas. Hamshira bunga ko'nikib qolgan. Ko'zlarini chaqchaytirib turib ko'ngil izhor qilgan, ayniqsa bilagiga qo'l yuborganlarida u erkak zotidan, hatto ba'zan o'z eridan ham nafratlanib ketadi. «Erim sog' bo'lganida shularga o'xshar edimi», deb o'ziga o'zi savol beradi. Bolaligida xastalanib, so'ng to'shakka bir umr mixlangan bu yigitni yaxshi ko'rib tekkan. Ko'nglida uyg'ongan his nima edi — muhabbatmi yo rahm-shafqatmi aniq bilmaydi. Yigitni xastaxonada ilk ko'rganida yuragi g'alati bo'ldi. Yuzida kulgichi bor, ko'zlari qisiqroq, qoshlari qalin bu yigit istarali, so'zlari esa shirin edi. U xuddi xirgoyi qilayotgandek shirin gapirardi... Boshqa hamshiralar muolaja qilishsa, gapga solishsa uning g'ashi keladigan bo'ldi... Otasi ko'nglida norizo bo'lsa-da, sirtiga chiqarmadi. «Shu g'aribga baxt bersa, savob», dedi. Dunyodagi eng xushsurat yigitni kuyov qilaman, degan umidda yurgan onasi ko'z yoshi to'kdi-yu, baribir ko'ndi. Ba'zilar to'rt muchasi sog' go'zallarga yetishguncha dard chekishadi. Hozir yuzlariga kaftlarini bosib turgan juvon esa xasta yigitga yetguncha ko'p qiynaldi. U kechirgan to'lg'oqli tunlar tasviri alohida doston bo'lar. Ko'nglini muhabbat chaqmog'i ozgina bo'lsa ham yoritgan insonga bu kechmishlar begona emas.

Hamshira ko'nglida shilqimlik uyg'ongan erkaklarga duch kelganida to'shakda yotgan eri ko'z oldiga kelardi. Shunda unga xiyonat qilganday, o'zini o'zi la'natlar edi. Bilagiga begona erkakning qo'li tekkuday bo'lsa vujudi kirlanganday, yomon bir kasal ilashib qolganday tuyular, uyiga qaytgach, erining ko'ziga boqishga qurbi yetmas, bolalarini

o'pishga ham yuragi betlamas edi. Uyiga go'yo haromni boshlab kelganday o'zidan-o'zi nafratlanar, dunyoni bunchalar yaralganidan xafa bo'lib ketardi. Ba'zi hollarda «erim sog' bo'lganida shu yo'lda yurarmi edi» deb savol tashlab, yuragi battar ezilib ketardi. Nomusni jondan aziz bilgan ayol xiyonatga duch kelsa nima bo'larkin? Ming yillar muqaddam o'tgan Yevripid degan shoir:

*Nomussizlik gar ilahsa nikoh ipiga
Ayol qalbi shu qadarli qonsiragayki,
Topolmaysiz yer yuzida bunaqasini,*

deganida balki bizning hamshirani nazarda tutgandir.

Xullas, rashk mavjud, ammo xiyonatga begona oila sohibasi garchi Anvarga mehri bo'lsa-da, chegaradan chiqa olmas edi. Chegarada nomus, iffat, hayo degan qo'riqchilar borki, ular iblisning zarbalariga yo'l bermaydilar. Hamshira «shunaqa desangiz... gaplashmay qo'yaman» deganida shunchaki po'pisa qilmadi. Hozir Anvar gapni shu ohangda davom ettirsa, chindan ham suhbatga chek qo'yar edi.

Anvar hamshiraning gapini yolg'on po'pisa deb anglamadi. Balki gaplari noto'g'ri talqin etilganidan afsuslandi:

— Dilobar, — dedi u, — siz meni tushunmadingiz. Erkak bilan ayol bir-birini yaxshi ko'rsa maqsad faqat to'shak bo'lmaydi-ku? Aka-singilday yaxshi ko'rish mumkinmi? Men sizning qoshu ko'zingizni emas, faqat inson bolasiga xos odatlaringizni yaxshi ko'rishga haqqim yo'qmi? Yorug' olamda besh milliardga yaqin odam yasharkan. Lekin ko'ngil ba'zan beshta yaxshi odamga muhtoj bo'ladi-ku? Shu besh odamning biri ayol bo'lishi mumkin emasmi?

Dilobar «Gapingiz rostmi?» deganday unga bir qarab oldi. Anvar boshini egib, ko'zlarini bir nuqtaga qadab o'tirar edi. Hamshiraning qarab qo'yganini sezmedi.

— Siz mendan nafratlanmang. Agar siz mendan ranjisangiz... men dunyodan nafratlanaman.

*Olislarni ko'rish uchun umr karvoni,
Saboq ekan, kiprigimni yosh qilib qo'ydi.
Keyinchalik har bir kuzning bargi xazoni
Yumshoqqina yuragimni tosh qilib qo'ydi.*

Dilobar oradagi siniqlikni ko'tarish uchun gapni boshqa yoqqa burmoqchi bo'ldi:

— Yangi she'ringizmi?

— Yo'q, — Anvar boshini ko'tarmay javob berdi, — Asqar Qosim degan shoirniki.

Taqdirim o'xshaydi, ammo she'riyatiga yetishim mushkul. Balki umrim ham o'xshar.

— Umrim?.. U odam tirikmi?

— Yo'q... o'zini osgan.

Dilobar titrab ketdi.

— Osgan?

— Ha.

— Nimaga?

— Buni tushunishingiz qiyin. Oxirgi she'rini aytaymi?

— Ayting.

*«Boshginamga ag'anagan, katta tog'lar, alvido!
Men ketarman hasratlanib, ruhi sog'lar, alvido!*

*Bu dunyoning sho'rishiga navnihollar tebraning,
Esliroq bog'boni yo'q, qoldi bog'lar, alvido!»*

— Voy, bechora...

— Bechora emas. Chorasini topdi, mard ekan.

— Qo'ying, bunaqa gaplarni. O'zini o'ldirish... mardlik emas.

Anvar o'rnidan turdi. U ayol bilan bahslashishni istamadi.

— Ertalab yana ishga borasiz. Damingizni oling, — dedi u.

Anvar xurрак ovozi eshitalayotgan xonasiga kirib ketdi.

Hazil ohangida boshlangan suhbatning ezgin ruhda to'satdan uzilishi Dilobarni qiynab qo'ydi. Ustiga choyshab solingan taxta karavotda uch-to'rt soat bo'lsa ham uxlab olardi. Anvarning gaplaridan keyin ko'zlaridan uyqu qochdi. Xunuk xayollar tinchlik bermay xonaga bir-ikki o'g'rincha qarab oldi.

Anvar karavotida o'tirardi. U tong otguncha ham yotmadi.

2

Navbatdagi tun bedor edi. Umrning yana bir qorong'u kechasi to'lg'oqlar bilan o'tayotgandi. Ruhleri xastalangan bemorlar orasida sog'lom bir yigit dunyoning kirligiga imon keltirib o'tirardi.

Hamshira bilan bo'lgan suhbatdan ezildi, shoir esiga tushib o'rtandi, deb, siz azizlarni chalg'itmay. Nafsilamrini aytganda, suhbatni keskin uzishiga nima sabab bo'lganini Anvarning o'zi ham aniq bilmaydi. Yuragi siqiladiyu tomog'iga bir nima tiqilib gapirolmay qoladi. Qulog'i shang'ilyadi. Xotini ko'rgani kelganida ham tuppa-tuzuk gaplashib o'tirib, birdan shu ahvolga tushadi. Xotini «kasallari tutdi shekilli», deb o'ylaydi. O'zi ham ba'zan shu fikrga keladi. «Chindanam jinni bo'lyapmanmi», deb xayol qiladi. Bu fikrga bandi bo'lmaslik uchun «Dorilar ta'sir qilyapti», deb o'zini o'zi ishontirmoqchi bo'ladi. Ruhni sozlovchi, tinchituvchi kuchli dorilar sog'lom odamni gangitishi turgan gap. Hozir ham shunday bo'ldi. Xonaga kirib o'tirib yutindi. O'sha «bir nima» tomog'iga qadalib turaverdi. «Jonim halqumimga kelib qoldimi? Qadalib nima qiladi, chiqib keta qolmaydimi? Jon chiqishi shunchalik qiyinmi? Uni quvib chiqarish uchun bo'yinga sirtmoq solish shartmi? Asqar aka ham shunday qiynalganmi? Qanday umidlar bilan tong ottirganlar? «Bandasini yaratgan Xudo insofni ham berar», debmi? Shoh Mashrabday odamni osgan bandaga insof berilishini umid qilish mumkinmi?»

Yuragi siqilib, havo yetishmayotganday bo'ldi. U chuqur-chuqur nafas oldi. Tomog'idagi «bir nima» yo'qoldi. «Jon anoyi emas. Menday mo'minni tashlab qayoqqa ketsin? Lekin yurak bezovta. Nimaga potirlyadi. Ozodlikni qo'msayaptimi? Qaerda bor ozodlik? Mana shu devorlar ortidami? Yo uchinchi qavatdami? Ozodlik devor ortida emas, shu yerda-ku? Ozodlikni asrash uchun devor bilan o'raganlar. Eng ulug' ozodlik esa uchinchi qavatda. Shuning uchun ham derazalarga temir panjara to'silgan. Devor orti — jinnixonona. Amal talashadilar, obro', shon-shuhrat ilinjida Xudodan qo'shimcha barmoqlar tilab olib ishga kirishadilar... Bu yerda esa unday jinnilik yo'q. Hamma teppe-teng...»

Anvar shu xayollarga bandi bo'lib o'tirganida deraza orti yorishdi. U avvaliga ko'cha chirog'i yondi, deb o'yladi. Lekin yorug' oqim faqat ro'paradagi derazadan oqib kirayotganini anglab sergaklandi. Oppoq nur xuddi poyandoz singari yuqoridan tushib oyoqlari ostida to'xtagan edi. Anvar ajablandi. Dam o'tmay bu ajablanish qo'rquvga aylandi. Hozirgina joni chiqib ketishiga rozi bo'lib o'tirgan yigit qo'rqdi — har holda jon shirin-da! Qo'rquv oyoq-qo'lga muz yugurtirdi.

«Qo'rqma, biz senga faqat yaxshilik istaymiz».

Anvar bu muloyim ovoz qaerdan kelganini bilmadi.

Dilobarning ovoziga o'xshatib, alangladi. Eshik qiya ochiq — hamshira ko'rinmaydi.

Ovoz yana takrorlandi.

«Qo'rqma, biz senga faqat yaxshilik istaymiz. Derazaga qara».

Anvar deraza ortida go'zal bir qizning yuzini ko'rdi.

— Kimsiz?

— Biz boshqa sayyoradanmiz.

— Qaysi sayyoradan?

— Sizlar Chayon yulduzlar turkumi deb ataysizlar. Biz esa Zurru deymiz. Zurru — nur o'lkasi degani.

— Uchar likopchalarda yurgan sizlarmidingiz?

— Yo'q. Ular sizlarning yaqin qo'shningiz. Quyosh majmuasiga eng yaqin joylashgan Zaura yulduzidan. Zaura — taraqqiyot degani. Ular taraqqiyot uchun hamma narsadan kechganlar. Sayyorolari halokat yoqasiga kelib qolgan. Ulardan qo'rqishing kerak. Sen biz bilan birga bo'lasan. Zauraliklarning taraqqiyoti biznikidan ming karra past. Shuning uchun likopchaga o'xshagan jismda uchib yurishadi. Ularning vakillari orangizga tushgan, sizlar bilan birga yashaydi, sizlar esa buni bilmaysizlar. Xalq otasiman, deb yurgan, senga kun bermayotgan odam asli zauralik. U — odam bolasi — onasidan chala tug'ilgan, o'limga mahkum edi. O'sha onda zauralik uning tanasiga jon bo'lib kirgan. Shuning uchun unga hech nima kor qilmaydi. Ocharchilik yillari tengdoshlari o'lganda ham bu tirik qolgan. Ocharchilikda omon qolgan tengdoshlari urushga ketib qirildi. Buning ham erkak ekani, urushga borishi lozimligi bironing xayoliga kelmadi. Urushdan tirik qaytgan tengdoshlari qamoqqa tashlandi. Sen bilmaysan, do'stlari uning fatvosi bilan qamoqda chiriganlar. Sen uning kelajakni ko'ra bilish xususiyati borligini ham bilmaysan. Unga ertaga nima bo'lishi ma'lum. Shuning uchun o'zi ham bir yarim yil qamoqda o'tirib kelgan. Qamoqdan chiqqan do'stlari sil bo'lib, pes bo'lib o'lib ketdilar. U yetmish yoshida o'n yetti yoshli yigitdan ham baquvvatroq.

— Uning maqsadi nima?

— U Yerni Zaura fuqarosi uchun tayyorlashi kerak.

— Qanday?

— Ruhan tayyorlaydi. Zaurada tarixdan ko'z yumganlar. Tarixdan so'z ochgan zauralik o'sha zahoti qatl etiladi. Ularning yuragi tosh kabi qattiq. Kimdagi his-tuyg'u uyg'onsa — o'limga mahkum. Xalq otasining vazifasi yerliklar qalbidan mehr-oqibat degan tuyg'uni haydab chiqarish, tarixni unutishga erishish. Huda-behudaga barmoqlari bilan soch tarashi, «s»ni aytolmasligi, lablarini tili bilan yalab qo'yishi, ko'zini lo'q qilib yolg'on gapirishi — zauralik ekaniga isbot. U bittagina emas, yonida sheriklari ko'p. Hammalari odam libosida. Bilib qo'y: ular odamlarni qirib tashlab, so'ng Yer sayyorasini egallaydilar. Bilki ular jon bo'lib odam tanasiga kiradilar. Hozir Yer odamlarining juda ko'pi zauralikdan iborat. Yer halokat sari boryapti. Biz eng pokiza yerliklarni qutqarib qolamiz. Seni ham olib ketamiz. Sen mening gaplarimga ishonmaysan. Senga yana ozgina fursat beramiz. Yerda yurgan ikki oyoqli maxluqlar aslida Yer odami emas, zauralik ekaniga ishonch hosil qilganingdan so'ng biz bilan ketishga o'zing rozi bo'lasan. Hozir o'rningdan tur. Nur ustiga qadam qo'y.

Anvar nur poyandoz ustiga qadam qo'yishi bilan o'zini yengil his etdi. Ko'zlari nurdan qamashdi. Qancha vaqt o'tganini bilmaydi. Bir vaqt nur kuchdan qolib, ko'z oldi ravshanlashdi.

— Gaplashish mumkin emas, faqat ko'rishing mumkin.

Sharshara yonidagi majnuntol soyasida o'tirgan odamni tanidi: Asqar Qosim. O'y surib o'tiribdi. Yerda ham shunday edi — ko'p o'y surar edi. Atrofdagi odamlar ham tanish.

Shiypondagilar... Nahot? Qodiriy, Cho'lpon... «Tushimmi, o'ngimmi?»

— O'ngingda ko'ryapsan.

— Ularni ham sizlar...

— Ha, biz olib ketganmiz. Yerdagi zauraliklar zulmidan xalos etganmiz. Pokiza odamlarning barchasi shu joyda orom topadi — bilib qo'y! Endi izingga qayt. Vaqt yetdi. Men sen bilan yana uchrashaman...

Ko'z oldidagi nur yana kuchaydi. O'zini yana yengil his qildi. So'ng... nur yo'qoldi. G'irashira xona... Xurrak ovozi...

3

— Uyqungiz kelmayaptimi?

Ko'rganlari tushmi yo ro'yo ekanini bilolmay garang o'tirgan Anvarga eshik tomondan kelgan ovoz xuddi yer qa'ridan chiqqanday tuyuldi. Shu sababli savolga javob qaytarmadi. Ovoz kelgan tomonga qaramadi ham.

— Bu yerda menam uxlolmayman.

Anvar ovoz yer qa'ridan emas, eshik tomondan kelganini fahmlab, boshini ko'tarib qaradi. Yangi yildan uch kun oldin kelgan o'rta yosh kishi tirsagiga tiralib unga qarab gapirar edi.

— Gaplaringizni eshitib yotuvdim. Asqar degan bolani esladingiz. Men ham tanirdim u bolani. Temir yo'lning naryog'idagi jinnixonada birga yotganmiz. Yuragi toza bola edi. Ammo sog'lom edi. Bekor uvol ketibdi. Eshitmagan ekanman. Xudo rahmat qilsin. Anvar gap poylab yotgan bu kishiga nima deb javob berishni bilmadi. Ovqat ustida birikki og'iz suhbatlashgani hisobga olinmasa bu odamni bilmaydi. Kim u, dardi nima — xabarsiz.

Anvardan sado chiqavermagach, gap tashlagan odam o'rnidan turib kelib yoniga o'tirdi. Karavot simlari uning og'irligiga dosh berolmay zorlanib, g'ijirlab qo'ydi.

— Men bu yerlarda yotaverib ko'zim pishib qolgan. Kim sog', kim nosog' — darrov ajrataman. Kerak bo'lsa do'xtirlaringizni o'qitib qo'yaman. Siz sog'lom yigitsiz. Bu yerga tushib qolganingizdan ezilyapsiz. Ezilmang, uka. Bu yerning nomi xunuk. O'zi yaxshi joy. Men shu yerda jon saqlayman. Agar jinnixona bo'lmaganida allaqachon... asfalasofilinga jo'natvorishardi. Bir kuni, deng, oqshom ko'chaga chiqsam, qo'shnim turibdi. Yap-yangi «Gaz-21» olgan edi. «Yuring, qo'shni, xizimatingizda bo'lay», dedi. O'zi muttahamroq bola edi. Men uning ustidan o'rganga yozib yuborgan edim. Hay, Xudo insof beribdi, dedim. O'tirdim. U qizig'ar moshinasini Qoraqamishga qarab uchirdi. Gadoy topmas yerga yetganda «qimirlamay o'tir!» deb do'q urdi. «Voy, qizig'ar, o'ldiradi, shekilli», deb moshinadan tushdim. Qochay, deb o'zimni qamishzorga urdim. Bunday qaragam, chuqurda odam o'liklari yotibdi...

Anvar bu hikoyani kechki ovqatdan keyin eshitgan edi. Shu sababli eshik yonidagi karavotda yotuvchi bu odamning gaplari qulog'iga kirmadi. Boshqa payt bo'lganida balki zerikmay tinglardi. Ammo hozir, ko'ziga ko'ringan nur, deraza ortidagi go'zal uzor, sharshara, majnuntol, xayolga cho'mib o'tirgan shoir... uni yolg'izlikka undardi. Ammo bu yorug' olam aro hech bo'lmaganda bir necha daqiqa yakka qolishni istardi. Bandaning ko'ngli nimalarga sust ketmaydi. Vohidlik faqat yaratgan parvardigorga yarashadi. Faqir bo'lib yaralganingdan keyin yoningda it o'tirsa ham, bit o'tirsa ham chidaysan.

Anvar bu odamni esi og'ib qolganlardan deb bilgani uchun yonidan haydamadi. Gapini qanday bo'lib, joyiga qanday jo'natish yo'lini izladi. Nojo'ya so'z aytib yuborsa bu toifa odam ayyuhannos solib jinnixonani boshiga ko'tarishi hech gap emas.

— Men boyatdan beri sizga qarab yotibman. Haykalga o'xshab qotib o'tiribsiz. Men sizga

aytsam, — u Anvarning qulog'iga shivirladi, — men ham soppa-sog'man. Lekin hamma meni jinniga chiqargani uchun ba'zan o'zim ham ishonib ketaman. Davlat ham ishonadi. Ishonadi. Ishonmasa yigirma uch so'm pensa berarmidi. Endi uka, mening otim Shoqayum, tuz-nasib ekan, shu yerda jon saqlaymiz. Men hangomatalab odamman. Ko'p gapirib bezdirvorsam, shartta urishib tashlayvering, xafa bo'lgan — nomard. Lekin hadeb bunaqangi siqilib o'tiravermang. O'zingizni yeb qo'yasiz. Men ham oldiniga shunaqa bo'lganman. Keyin bilsam, qaytaga shu yaxshi ekan. Odamlar meni jinniga chiqargandan beri mazza qilib yashaydigan bo'ldim. Oldin to'g'ri gapni aytolmay ezilib ketardim. Endi shartta-shartta aytaman. Birovning qulog'iga kiradimi, yo'qmi, aytaveraman. Shunaqa qilib yuragimni bo'shatib olaman. Siz ham shartta-shartta gapirib yuboravering. Bunaqa o'tirmang.

«Bunaqa o'tirmang... Rostdan ham qimirlamay o'tirdimmi? Nur-chi? Sharshara-chi?»

— Shoqayum aka, kirganimdan beri haykalday qotib o'tirdimmi?

— Ha, de! Asqar rahmatli ham shunaqa edi. Derazaga tikilib o'tiraverardi. Qorong'ida nimani ko'ryapti, deb hayron bo'lardim. Ammo uni gapga solish qiyin edi. Bir kuni «nima qilib o'tiribsiz, uka?» desam, «quduq qidirypman», deydi. «Hazillashyapsizmi, qanaqa quduq?» deb so'rasam, «Iskandarning shoxi bor», degani bir quduq kerak manga» deydi. Shunaqa g'alati gaplari bor edi. Ko'p gaplariga tushunmasdim.

Anvar «bu oddiy gap, har bir shoir haqiqatni aytishni istaydi. Rivoyatdagi sartarosh kabi aytolmay qiynaladi. Bir quduq topsayu aytsa, yuragini bo'shatib olsa...» demoqchi bo'ldi-yu, Shoqayumning gap xaltasini battar kavlamay, deb indamay qo'ya qoldi. Shoqayumning gap xaltasi birov tegmasa ham qaynaverar edi. Anvar indamagani bilan gapi toshib chiqaverar edi. Anvar uning so'zlarini uzuq-yuluq eshitardi. «Demak, ko'zimga ko'ringan. O'tirgan yerimda uxlamay turib, tush ko'rganman. «Uchar likopchani ko'rdim», deganlar ham menga o'xshab xayolan uchrashganlar. Bu — jinnilikning boshlanishi emasmikin?»

— Bu yerdan chiqib ketmay, yaxshi qilibsiz. Shu yerda qishlab, bahorning o'rtalarida chiqish kerak. Bahorda quling o'rgilsin odamlar kelishadi, zerikmaysiz.

«Qanaqa odam bu o'zi! Jinnilarni masxara qilyaptimi? Tavba! Ishtoni yo'qning ishtoni yirtiqqa kulgani shumi? Chiqib ketmasam bo'lmaydi bu yerdan».

Anvar Elchin ketganidan beri qayta-qayta «qolib to'g'ri qildimmi?» degan savolni o'ziga-o'zi berib «To'g'ri qildim!» degan qaysar javobdan nariga hatlamas edi. Shoqayumning ezmaligi bu qaysarlik to'g'onini buzib, «chiqib ketishim kerak!» degan tushuncha darvozalarini ochib yubordi.

V b o b

1

Elchin Yangi yil kechasi Asadbekning qorong'i, sovuq uyida bo'lib o'tgan suhbatni Sibirda orttirgan oshnasi Zelixonga aytib berdi. Qirraburun, ko'zlari burgutnikidek o'tkir Zelixon o'y surganida ham nigohini bir nuqtada to'xtatmas edi.

— Asadbek molodets! Visshiy klass! — dedi u. — Aniq topibdi. Endi u bilan hazillashib bo'lmaydi.

— Shoshilma, — dedi Elchin. — Boshqalar bilan ham xuddi shunday gaplashgan bo'lsa-chi. Shaharda nima ko'p, to'da ko'p. Avval ularga qo'l solgan. Keyin har ehtimolga qarshi mendan ham xavotiri borligini bildirib qo'ygan bo'lsa-chi?

— Baribir. Eng muhimi — seni nazaridan chetda qoldirmagan. Faqat o'zi bilgan to'dalarni

kavlashtirganida ahmoq bo'lardi.

— Biz mo'ljalni aniq oldik, muhimi — shu!

— Aniqlikka aniq, lekin sen yo'lbarsning peshonasini mo'ljalga olmading-da. O'qing qovurg'asini yalab o'tdi. Endi yarador yo'lbarsdan qo'rqishing kerak.

— Menga uning o'limi emas, yaralanib, azoblanib o'kirishi kerak. Bir o'q bilan o'lishining keragi yo'q.

Zelixon Elchinning yelkasiga qo'l tashladi. Uning odati shu — mehri tovlanib ketsa, shunday qiladi.

Elchin Sibirdagi lagerga ko'chirilganda, hali «o'qilon»ning ovozi yetib kelmay turib, shu Zelixonning panohida jon saqlagan edi. O'zbekistondan kelgan, bo'sh-bayov ko'ringan bu yigitni dastyorga, aniqrog'i, qulga aylantirmoqchi bo'lgan zo'ravon mahbuslar Zelixonning «bu mening zemlyagim» degan gapidan keyin tinchishdi. «Senam musulmonsan, men ham musulmonman. Yonimda yur», degan gapi Elchinga «Men akangman» deganday tuyuldi. Cho'ntakkesarlikdan ish boshlab, katta xazinaga hujum qilishgacha borib yetgan Zelixon turmalarning ham, mahbuslarning ham turli toifasini ko'rib ko'zi pishgan edi. U Elchinning birinchi marta qamalanganini yurish-turishidanoq bilgan edi. To Elchinning o'zi aytib bermagunicha qamalishi sababini so'ramadi. Elchin Sibirda yurganlarida to'g'ri gapni yashirdi. Haqiqatni keyinroq, qamoqdan chiqqach aytdi. Rejasini amalga oshirish uchun ishonchli, mard odamlar kerak edi. Eng ishongani Zelixon bo'lgach, undan haqiqatni yashirolmasdi.

— Senga bir qarashdayoq yuragingda o'ch borligini sezganman. Erkakning o'ch olishi yaxshi. Chechenlar yomonlikni hech qachon kechira olmaydi. Biz mayda-chuyda gaplarga o'ralashmaymiz. Qasos yaxshi narsa. Dunyoning lazzati shu qasosda. Sen qasos olib mazza qilsang, men ham mazza qilaman. Ammo mensiz bir qadam ham bosmaysan. Sen atak-chechak qilayotgan bolasan. Men bu olamda yugurib yurib katta bo'ldim. Qaysi teshikda ilon, qaysi teshikda chuvalchang yotishi menga aniq.

Chindan ham Zelixon biz jinoyatchi deb ataydigan odamlar olamining pastu balandini yaxshi bilardi. Birinchi marta cho'ntak kesganidan to so'nggi xazinani urganiga qadar yagona aqidaga amal qiladi — u faqat o'zigagina ishonadi. Sheriklariga «Men hatto o'zimga ham ishonmayman!» derdi. Bu gapida ham jon bor edi. Zelixon yolg'iz ishlashni yoqtirardi. Lozim bo'lganda bir-ikki sherikka suyanardi. Uning qoidasiga ko'ra, sheriklar ko'paygani sayin ishning muvaffaqiyatli yakunlanishiga ishonch kamayib, aksincha, xoinlik uchun sharoit ortib boradi. «Ish taqdirini kuch emas, aql hal etadi». Zelixon faqat shu qoidani tan olardi. Elchin qasos haqida so'z ochib, odam to'plashni taklif etganida Zelixon «uch kishi yetarli» dedi. Jinoyatchilar olamining to's-to'polonini chiqarmoqchi bo'lgan Elchin bu gapdan hayratlandi. U atrofiga kamida yuz kishilik lashkar to'plamoqchi edi. «Yuz kishi» degan gapni eshitib, Zelixon kulib qo'ydi. Keyin shu bolaning sazasi o'lmasin, deb besh kishiga rozi bo'ldi. «Qancha odam kerak bo'lsa, keyin sotib olaveramiz», deb ko'nglini tinchitdi.

Zelixon o'ttiz yildan ortiq ot surib yurgan bo'lsa, uch marta qo'lga tushgan. O'smirligida bir yarim yil, so'ng uch yil, oxirgi marta besh yilga kesilgan edi. Birinchisida ayb o'zida, tan oladi. Qolgan ikkitasi sheriklarining landavurligi tufayli bo'ldi. Barcha qilgan jinoyatlarini qamoqdagi kunlariga taqsimlab chiqilsa har bir ishi uchun besh-o'n daqiqa o'tirgan hisoblanardi.

Zelixonning laqabi «akademik» edi. Bunga sabab — u puxta o'ylab olib, so'ng ishga kirishardi. Uning boshqalardan farqi — odamlar ruhiyatini albatta hisobga olardi. Lozim bo'lganda katta idoralarga boshqa bir idora boshlig'iday bemalol kirib chiqaverardi. Eshik og'zidagi soqchiga kiborlik bilan so'z tashlab, «ha, o'tiribsanmi» deb kirib ketaverardi. Elchin uning bu «fazilati»ni shaharda uchrashganda bildi. Bir kuni Zelixon mashinasini

kirish mumkin bo'lmagan ko'chaga burdi. Milisa tayog'ini ko'targach, to'xtadi-yu, tushmadi. Milisa lapanglab kelib, engashishi bilan oynani tushirib:

— Ha, turibsanmi, — dedi. Milisa javob qaytarishga ulgurmay yana savol berdi: — Leytenant qani?

— Sobirovmi? — dedi milisa yigit talmovsirab.

— Ha, o'sha, nimaga lallayasan, qayoqqa ketdi?

— Hozir keladi.

— Menga uchrashsin.

Zelixon shunday deb mashinani yurgizdi. Milisa esa gardanini qashib qolaverdi.

— Sobirov deganingiz kim? — dedi Elchin.

— Qayoqdan bilaman, — dedi Zelixon kulib. — Senam milisaga o'xshagan laqma ekansan-ku.

— Leytenantligini bildingiz-ku?

Zelixon qah-qah otib kuldi:

— Bularda nima ko'p, leytenant ko'p...

Zelixon shunday odam edi. Elchin Asadbekning qizi haqida gapirganida Zelixon ko'p ham bosh qotirmadi. Atrofida yurgan qizlardan birini ishga soldi. Qiz sirtqidan kunduzgi o'qishga o'tayotgan toliba qiyofasida Asadbekning qizi bilan darslarga kirib yuraverdi. Asadbekning qizini tanaffus paytida mashinagacha olib borgach, o'sha kuniyoq Kavkaz tomonga uchib ketdi. Zelixon «qancha odam kerak bo'lsa, sotib olaveramiz», deganida shu qiz kabilarni nazarda tutgan, har bir ish uchun alohida odam yollash uning nazarida bexavotirroq edi.

2

— U seni o'ziga yaqin odamning qiziga uylantiradi. Shu bilan har bir qadamingni emas, har bir nafas olishingni ham kuzatishadi.

— Bu juda yaxshi! — dedi Elchin, — ular meni kuzatishadi, siz esa oshni pishirasiz.

— Men pishiraman, sen suzasanmi?

— Ha.

— Bo'lmaydi, zemlyak. Endi osh suzishing qiyin. Bir marta, bor, ana, ikki marta suzarsan. Uchinchisida o'zingni suzib qo'yishadi. Boshqa yo'l topish kerak. Sen... men bilan endi yashirin uchrashma. Aka-ukaday kelib-ketib yuraver. Ammo yigitlarimiz bilan ko'rishmaysan. Sen ularni tanimaysan, ular seni tanishmaydi bildingmi? Sen ashulangni aytib yuraver. Asadbek rostdanam aqlli bo'lsa, bizga o'zi yordam beradi.

— Qanday qilib?

— Qotillar kimligini o'zi senga aytadi. Sen ularni o'ldirasan. Shu bilan orani ochiq qiladi.

— Laqillatib, boshqa odamni ko'rsatsa-chi?

— Yo'-o'q. O'qilon g'irromlik qilmaydi. G'irromga suyangan odam bu olamda uzoq yashay olmaydi. O'qilon— figura! — Zelixon shunday deb ko'rsatkich barmog'i bilan havoda undov belgisini yasadi. — Sen meni go'rga tiqasan, zemlyak. Ming marta aytdim senga: o'ch olish fikri aqlingni o'tmaslashtirib tashlayapti. Chuqur o'ylamayapsan. Har bir ishga alohida reja tuzish kerak. Bir ish ikkinchisiga sira o'xshamasin. Biz ularni chalg'itib tashlamasak, darrov dumimizni bosishadi.

Zelixon xontaxta ustidagi shishadan piyolaga musallas quyib sipqordi, so'ng sigaret tutatdi. Chordana qurib o'tirgan Elchin xuddi tasbeh o'girayotgan mulladek nigohini bir nuqtaga qadadi. U Zelixonning zehniga, sadoqatiga ishonar edi. Qamoqda yurgan kezlarida, vujudi qasos alangasida qovjirayotgan damlarda Elchin yo'l-yo'riq izlardi. U avvaliga bir o'zi jangga kirmoqqa qasd qildi. O'sha mash'um kechada hovlisiga qadam

qo'ygan har bir odamning kallasini sapchadek uzishni istadi. «Kallani sapchadek uzish» — aytmoqqa oson. Umrida chumchuq so'ymagan yigit odam bolasiga pichoq ura olarmikin? Elchin dushmani bilan yuzma-yuz kelganida qo'llari qaltirashini bilib, o'zini bu ishga ruhan tayyorladi. Xayolan yuzlab odamlarning yuragiga pichoq qadadi, kallasini uzdi. Zelixon qamoqdaligida ko'zlari chaqchaygan bir yigitni ko'rsatib «otasining kallasini arralab tashlabdi, hayvon» deganida Elchin bir necha kun davomida dushmanlariga shu jazoni ravo ko'rdi. Xayolan arralaganda ularning dod-faryodlari orasida arra tishlariga dosh berolmagan suyaklarning qirtillaganini eshitib o'zi ham seskanib ketdi. Keyin «uyimga kirganlarning turqi balki shu yigitga o'xshagandir», deb o'ylab dushmanlarini shu ko'zlari chaqchaygan timsolida ko'ra boshladi. Ana shunda ko'krakka pichoq qadash qo'lidan kelmasligiga fahmi yetib, Zelixonga suyanishni o'yladi. Zelixon odam o'ldirish, degan tushunchadan yiroq edi. Iloji bo'lsa bironing burnini qonatmasam, derdi. U «aql ish bermagan yerda qon to'kiladi», deb hisoblardi. Zelixon faqat o'z aqliga ishonadi. Qamoqdan keyin uchrashishib qasos haqida so'z ochilganida u «yo'lbarsni bir o'q bilan o'ldirishning qizig'i yo'q, uni yaralab, o'kirtirib lazzat olish kerak», dedi. Bu gap Elchinga moydek yoqqan, hozir shuni o'z tili bilan Zelixonga qaytarmoqda edi.

Zelixon ro'parasida o'yga cho'mib qolgan bu yigitni nima uchun yoqtirib qolganini o'zi ham bilmaydi. Elchin istarali yigit, desak, Zelixon bunaqalarni ko'p ko'rgan, musofirlikda ikki musulmon farzandi bir-biriga suyandi, desak, qamoqda boshqa musulmonlar ham bor edi. Zelixon begunohlarga xayrixoh edi, desak, qamoq faqat gunohkorlarninggina boshpanasi emas, ko'zlariga «men nima uchun bu azoblarni tortyapman?» degan savol muhrlanib qolgan mahbuslar ko'p uchrardi. Zelixon qamoq, ayriliq azoblariga chiday olmasdan ho'ng-ho'ng yig'lovchi erkaklardan nafratlanardi. To'g'ri, yig'i erkakka xos husn emas. Ammo, Zelixon ularning dardini his qila olmas edi. Na farzandi, na tayinli xotini, na tayinli qarindosh-urug'i bo'lgan odam sog'inch hissini tuyishi mumkinmi? Elchinda Zelixonni nafratlantiradigan narsa yo'q edi — Elchin o'zining begunohligini ko'rsatishga harakat qilmas, nolimas edi. Bu yigitning mushtdek yuragini qoyadek dard bosib turganini Zelixonning sinchkov nigohi ilg'adi. Zelixon dardini yashira oladigan odamni yaxshi ko'rardi. Hasratini har kimga to'kib soluvchi erkakdan do'st chiqmaydi, deb ishonardi.

Zelixon Elchindan qasos haqidagi gaplarni birinchi marta eshitganda sergaklandi. U mushtdek yurakni qoyadek dard bosib turibdi, deb yursa, bu vujudda vulqon kuch to'playotgan ekan. Vulqon otilsa hammayoqni barbod qiladi. Biroq otilgan choqda bahaybat tog'larni poralab tashlagani kabi ko'krakni ham, alamli yurakni ham tilka-tilka qilib yuboradi. Zelixon aynan shundan xavotirga tushdi. Qamoqda yurib hamma narsani o'rgandim, degan bu go'dak (Zelixonning oldida Elchin bir go'dak edi) birinchi to'qnashuvdayoq nobud bo'lishi aniq edi. Zelixon bu katta shaharga begona, bu tomonlarda rizq terib yeyish unga nasib bo'lmagan, qamoqda. Elchinning targ'ibotidan keyin shu yerlarda yurgan edi. Qimorbozlikdan ish boshlab juda katta to'daga bosh bo'lgan, eng muhimi, biron marta bo'lsin qo'lga tushmagan Asadbekning kimligini u yaxshi bilmas edi. Asadbek to'g'risida yurgan gaplarga ishonmagan taqdirda ham, shahar hokimiga nisbatan ko'proq mavqega ega bo'lgan bu odam ahmoqmasdir, deb qo'ygan edi. Zelixon avvaliga Elchinni bu yo'ldan qaytarmoqchi ham bo'ldi. U dunyoda uch narsa ochiq ko'zni ko'rmaydigan qilib qo'yadi, deb hisoblardi. Bu — muhabbat o'ti, qasos o'ti va boylik o'ti. Zelixon muhabbat o'tida yonmagan. Biron-bir qiz ishqida o'rtanmagan. Muhabbat muammosi to'shakda bir necha daqiqada hal etiladi, degan aqidaga amal qilib yashagan.

U boylik o'tidan ham qo'rqmaydi. Chunki u o'g'ri bo'lgani bilan, hech mahal boylik to'plashga urinmagan. Yashashi uchun aqchasi bo'lsa bas, boshqalarday dang'illama

imoratu orzu-havaslariga berilmagan. Shu yoshga kirib hali o'z uyi bo'lmagan. Cho'ntak bo'shab qolgan taqdiridagina «ov»ga chiqqan. Hatto qo'lga tushib qamalib ketsam, chiqqanimda asqotadi, deb jamg'armagan ham.

Qasos o'ti bolaligida bir yonganu bobosining sa'y-harakati bilan o'chirilgan edi.

3

Urush chechenlar yashaydigan qishloqlardan uzoqroqda bo'lsa ham uning sovuq nafasi ufurib turardi. Qishloqqa qoraxatlar bilan birga noxush mish-mishlar ham yetib kelardi. Mish-mishlar oqibatda haqiqatga aylanib butun qishloq bir kechada issiq uylardan haydab chiqildi. Bir hafta burun Zelixonlarnikiga qoraxat kelib aza ochilgan edi. Olti yoshga to'lgan bola dam onasiga qo'shilib yig'lardi, dam bobosiga qo'shilib qo'lini fotihaga ochardi. U nima uchun aza ochilganini tushundi — otasini fashistlar o'ldirgan. Endi qotillarni kechirish mutlaqo mumkin emas! Zelixon — endi xunxo'r! Tomirlarida chechen qoni oqayotgan olti yoshli bola ajdodlar qonunini bilardi. Unga na onasi, na bobosi «o'ch ol!» dedi. Bu gapni uning yuragi aytardi. Shunga aqli yetgan bola nima uchun uyqudan uyg'onishganini, ikkita tugunni orqalab tun bo'yi yo'l yurishganini, so'ng poezdga chiqishganini bilmadi. Birov «fashistlar yaqin kelib qolishibdi, bizni asrashyapti», dedi. Bundan Zelixon ajablandi: fashistlar yaqin kelsa yaxshi-ku! O'ch olish imkoni tug'ilgan ekan-ku?! Yana birov: «Ichimizdan sotqin chiqibdi, hammamiz shuning kasofatiga qolibmiz», dedi. Zelixon bunga ham ajablandi: qanaqa sotqin, nimani sotadi, qishloqda sotadigan nima bor?..

Uzun kechalar yo'l yurib, nihoyat bir qishloqdan panoh topishdi. Uning ko'ngli, ko'zlari tog'larga, cho'qqilarga o'rgangan edi. Bu qishloq tog'dan ancha uzoq ekan. Ammo bobosi ham, onasi ham shukr qildilar. Bir dehqon uyining yarmini bo'shatib berdi. Devor o'rniga eski sholcha tortib yashayverishdi. Yetti yot begonaga ham muruvvat ko'rsatuvchi imonli odamlarga uchratgani uchun bobosi Ollohga shukrlar qildi. Yaxshiyam, bobosi turkchani bilardi, bo'lmasa kunlari imo-ishora bilan gaplashishga qolarmidi...

Zelixonning onasi betoblanib, ikki kungina yotdi. Uchinchi kuni uzildi. Bobosi dono edi. Ortiqcha kiyim-boshni qo'yib, o'limligini olvolgan ekan, o'ziga emas, keliniga nasib etdi. Uch yil oralatib o'zi qaytish qilganida kafanlikni shu uy egasi topib berdi.

Bobosi bir oydan ziyodroq yotdi. Uning umri tugagan, bu hayotdan nasibasi qirqilgan edi. Biroq, Xudoga yolborib yana bir-ikki oy umr so'rardi. Begona yurtda g'irt yetim bo'lib qolayotgan nabirasini ozgina bo'lsa-da, oyoqqa qo'yib omonatini topshirsa, ko'zi ochiq ketmas edi. Nasiba qirqilsa, banda chorasiz ekan. Bobosi to so'nggi nafasi chiqquncha Zelixonga nasihat qildi. So'nggi kechada, so'nggi kuchini jamlab bir gap aytdi:

— Bolam, biz chechenlarmiz! Unutma! Chechenlar hech qachon o'zlarini xor qilib qo'ymaganlar. Sen hech qachon nomardlarga bo'yin egma! Ammo yaxshilik qilganlarni umring ado bo'lguncha boshingda ko'tarib yur. Sen o'z nomusing uchun jang qilmasang, kechiraman. Lekin senga yaxshilik qilgan o'zbeklarning nomusi uchun jon bermasang, rozi bo'lmayman. Olloh ham seni kechirmaydi, bilib qo'y! O'zbeklar ham biz kabi xorlangan ekan, vaqti kelsa joningni ayama...

— Bizni xo'rlaganlardan qasos olaman! — dedi Zelixon. To'qqiz yoshli chechen bolasining tomirida qasos qoni ko'pirishi uchun yetarli asos bor edi. Bobo buni bilardi va shundan qo'rqardi. Qasos o'ti bolaning ko'zini ko'r qilib halokat jari tomon yetaklashi muqarrarligini bilgani uchun ham qo'rqardi.

— Zinhor! — dedi bobo, keyin ko'zlarini yumib tin oldi. U xo'rlikni kechira olmaydigan chechen edi. Ayni choqda, musulmon ham edi. Cholning urishdan to'xtay deb turgan

yuragida armon bilan birgalikda qasos ham bor edi. Qasos — xo'rlikdan, armon esa qasosning qiyomatga qolayotganidan. Chechen uchun xo'rlikdan ham chorasizlik yomon. Ular chorasiz edilar. To'qqiz yoshli bola qasos olaman, deb qasam ichyapti. Ammo kimdan qasos oladi? Birgina shularning o'zini haydab chiqarganlarida edi, so'rab-surishtirib, aybdorni topardi. Agar bu mo'ylovning (bobosi Stalinni «mo'ylov» deb atardi) istagi bilan amalga oshirilgan bo'lsa boshini qaysi toshga urishi kerak?! Bobosi ko'zlarini yumib shularni o'yladi. Uning bu o'ylari Zelixon uchun sir bo'lib qolaverdi.

— Zinhor, — dedi bobosi ko'zini ochib. — Bunday qasam ichma! Ota-onam go'rida bezovta bo'lmasin, desang, tinch yur!

Uy egasi, eski do'ppining ustidan qiyiqcha bog'lab olgan mo'ysafid yarim piyola sutga to'rt to'g'ram non tashlab, bir tishlamini xastaning og'ziga tutdi. Zelixonning bobosi labini qimtib bosh chayqadi.

— E, birodar, jonga darmon kerak. Nima deyayotganingizni anglamadim-u, ammo bolani qo'rqitish yaramaydi. U hali hech nimani tushunmaydi.

Bobosi uy egasining maqsadini anglab, og'zini bazo'r ochdi. Anchagacha tamshandi. Ammo nonni yuta olmay asta chiqardi. Ko'zlari bejo bo'ldi.

— Bolam, sen bir aylanib kel, — dedi uy egasi Zelixonga.

Zelixon chiqib ketdi. Uy egasining nima uchun chiqarib yuborganini ulg'ayganidan so'ng fahmladi. Bobosining tamshanishi to hanuzga qadar ko'z oldidan ketmaydi. Bobosining rizqi tugaganmidi yo o'lim oldidan birovning luqmasini yutishni istamadimi — bu Zelixon uchun muammoligicha qoldi.

Zelixon Elchin bilan shaharda uchrashganidan beri bobosining so'nggi gaplarini ko'p eslaydi. Bir tomondan bobosi qasosga yo'l bermay ketdi. Bir tomondan Elchin — o'zbek, ularga ham boshpana, ham nasibasidan bir ulushini, hatto kafanligini baham ko'rgan xalq farzandi. Yana bir tomondan esa, Elchin qasos olmoqchi bo'lgan odamlar ham shu xalq farzandlari.

Alanga Zelixonni uch tomondan o'rab kelardi. Bir tomon ochiq — qochoqlik, qo'rqqoqlik yo'li. Chechenning eng nomardi ham bu yo'ldan yurmaydi. Zelixon Elchinni qasos yo'lidan qaytara olmasligini bilardi. Zelixon qasosga sherik bo'lish uchun emas, balki Elchinni ajdaho komidan asrab qolish uchun ham uning yoniga kirdi.

Uch-to'rt kishi bo'lib xazinani urish yoki biron boyni qaqshatish Zelixonga cho't emasdi. Ammo Elchinning boshlayotgan ishi uni ancha gangitib, tashvishga soldi. U Asadbekdan cho'chidi, deyish bo'hton. Asadbekdan joni o'ziga shirin odamlar qo'rqishadi. Shu paytgacha Zelixon jonini sira ayamagan. Uning tashvishi — maqsad sari bir-ikki qadam qo'yganda bevaqt yiqilib qolish. Erkak odam bir ishga qo'l urdimi, o'lsa ham oxiriga yetkazib o'lishi kerak — shu aqida asosida ulg'aygan Zelixon boshqacha yo'l tutolmas edi.

Zelixon piyoladagi musallasni sipqorib, nigohini bir nuqtaga qadab o'tirgan Elchinni yelkasiga asta turtib qo'ydi.

— Zelixon yarim yo'lda tashlab qochmaydi. Men — chechenman! Unutma! Asadbek senga uylan debdimi, uylan. To'yga tayyorgarlik ko'raver.

Bu gapdan keyin Elchin boshini ko'tardi.

— O'ziga kuyov qilsa-chi?

Zelixonning rejasida ishning bu tomonga og'ishi nazarda tutilmagan edi. Asadbekning qizini o'g'irlash, uning nomusiga tegish g'oyasi Zelixondan chiqqandi. Ishni boshidan oxirigacha o'zi pishitib bergan edi. Elchinning vazifasi qorong'i uyda qo'rquvdan titrab o'tirgan qizning qo'yniga kirish edi. Elchin birinchi kirganida «Oyijon!» deb o'zini himoya qilgan, jonholatda tipirchilagan qizni yenga olmadi. Unga rahmi keldi. Agar qiz «otajon!» deb baqirganida ko'z oldiga Asadbekning qahrli nigohi kelib, balki ko'nglidagi rahmini

parchalab tashlarmidi... Keyingi safar qiz «Oyijon!» deb baqirganda Noilaning nolasini eshitganday bo'ldi. Qiz uning bag'rida tipirchilaganda ko'kragiga pichoq qadalib jon talvasasida yotgan xotini ko'ziga ko'rindi.

O'sha tun Elchin uchun sinov kechasi edi. U o'ch olishning azobini ham, lazzatini ham tatib ko'rdi. Lazzat shahvatini qondirishdan emas, balki dastlabki qasosning shirin suvidan edi. Azobi — nohaq jabr tortish nima ekanini totib ko'rgan yigit begunoh bir pokiza vujudni bulg'adi.

Zelixon bu rejani tuzayotganida Elchining ikki o't orasida qovurilishini hisobga olgan edi. Chunki u birinchi marta begona odamning cho'ntagiga qo'l solganini, pulini olgandan so'ng uyatdan yonib ketay deganini hali-hali unutmaydi.

U Asadbekning fe'lini bilmas edi. Bunday voqeaga qo'l siltab qo'yadimi yo kuyib-o'rtanadimi — bu Yaratganga ayon bo'lmasa, Zelixon uchun qorong'i edi. Uning nazarida Asadbek — ota. Qizining nomusiga befarq qaraydigan ota bu yurtida yo'qdir. Ayniqsa, ko'pning nazarida turgan odam nomusiga befarq qaramas. To'g'ri, uning oldida sho'rlik qizi haqida og'iz ochishga jur'at etmaydilar. Lekin pana-panada visir-visir bo'lishini Asadbek sezmasmikini? Gap-so'zlarga barham berishning eng to'g'ri yo'li — uni turmushga uzatish. Kuyov kim — Elchinmi?

Zelixon Elchinning so'zlaridan keyin o'zini Asadbekning o'rniga qo'yib ko'rdi. O'zini marhamatli, odamparvar ko'rsataman, desa «qamalib chiqqan otarchi»dan hazar qilmay, yelkasiga kuyovlik sarposini yopadi. Misqollab to'plagan obro'-e'tiborini o'ylasa— bu ishga qo'l urmaydi. Xo'sh, Asadbek uchun qay biri qadrli? Zelixon bu muammoga javob topa olmadi. Bu savolga javobini oradan kunlar o'tib Asadbekning o'zi aytdi.

VI b o b

1

Sharif garang edi. Ko'rgani, eshitgani tushmi yo o'ng ekanini farqlay olmas edi. Dam badaniga halovatli, huzurli kuch hukm o'tkazadi. Bunday paytda u bulutlarga yonboshlab olib osmonda suzadi. Ba'zan esa qandaydir ko'rinmas bir kuch temirchining omburi bilan yuragini siqa boshlaydi. Ana shunda dunyo ko'ziga tor bo'lib ketadi. Esini taniganidan beri ko'rgan xo'rliklarini, alamlarini, tashvishlarini eslaydi. Eslab turib «omburingni qattiqroq siqsang-chi, bu yurakni birato'la vayron qilib yubora qolsang-chi», deb nola qilganini o'zi ham bilmaydi.

Sharif hozir ham shu ahvolda edi. Ikki qavatli karavotning yuqorisida yuztuban yotib, dardli bir to'lg'oqni boshidan kechirar edi. Birovlarni onalari duru gavhar ustida tug'ib, zarhal choyshablarga yo'rgaklaydi. Sharif esa, o'zining nazarida, alamlar tikonzori ustida tug'ilib, tashvish choyshabiga yo'rgaklangan. Birovlar bu dunyo ne'matlaridan to'yib bahramand bo'lish uchun tug'ilgan bo'lsa, Sharif, o'zining nazarida, bu dunyodan nafratlanish uchungina tug'ilgan. Go'yo poki Parvardigor uni yaratib «mana, qarab qo'y, bu dunyoda havas qiladigan hech nima yo'q», deganu Sharif tug'ilganidan beri mana shu haqiqatni qadam-baqadam anglab borayotganday. Bu dunyoda hamma narsa o'lchovli, hamma narsaning cheki-chegarasi mavjud. Alqissa, Sharifning boshiga yog'ilayotgan abri balo ham o'tay deb qoldimi? Bu bulut uning boshiga ham turli alamlarni, g'ussalarni yog'dirdi. Eng so'nggi balo — o'lim urug'imi, qamoqda chirish qismatimi?

Sharifning badaniga titroq yugurib, tan azobi ruh azobini quvib chiqara boshladi. Eng chekkadagi karavotda qarta o'ynab o'tirgan davraning dam jimib qolishi, dam asabga teguvchi g'o'ng'illashi, dam baland ovozda gap talashishlari ham tumanli ufq bag'riga

singib ketdi. Ko'ngli aynib, a'zoyi badani qaqshadi. Go'yo ichiga katta ilon kirib olib, buralib, to'lg'ona ketdi. Sharif shu yoshga kirib sira bu holga tushmagan edi. Tumov kabi ne'matlardan el qatori bahramand bo'lib yurardi. Ammo bunaqa azobli dardni sira tortmagan edi. «O'ladiganga o'xshayman, — deb o'yladi u. — Ichimda buralayotgan jon bo'lsa kerak. Jon chiqishi shunaqa og'irmi?» azoblar mavji bir oz pasaygan damda otasini esladi. Otasi muloyim gapira turib jon taslim qilgan edi. Go'yo gapdan horib picha tin olish uchun ko'z yumganday edi. O'shanda «o'lish ham oson ekanda», deb qo'ygandi. Hozir bu dunyoni tashlab ketish oson emasligini angladi.

Sharif hayotdan to'ygan banda emasdi. To'g'ri, u to'yib yeb-ichmadi, tarallabedodlar unga nasib etmadi. Agar shularga intilsa, balki erishardi. Nolimay yashadi, o'z ishini bildi. Shu ahvolda bo'lsa ham yana uzoq yil umr ko'rishni istardi. Ammo nachora... kuni bitganga o'xshaydi.

«Kunim bitganga o'xshaydi...» Sharifning xayoliga bu fikr qattiq o'rnashib olgan edi. Soqchi orqali do'xtir chaqirishni o'ylamasdi. Bu dard o'lim darakchisi emas, balki mastligida tomiriga yuborilgan qoradorining xumori ekani xayoliga ham kelmas edi. Tergovchining gaplari, bilagidagi igna izi oqibatda bunchalar azoblarga qo'yishini o'ylab ko'rmagan edi. U giyohvandlarning telba ko'zlarini, qiynoqdan to'lg'onishlarini televizorda ko'rgan, ammo bu ahvolga tushib qolish mumkinligini bilmas edi. Uning bukchayib titrashi, o'qchishi xona burchagida qimor o'ynab o'tirgan yigitlar diqqatini tortdi. Ulardan biri Sharifga yaqinlashib peshonasida to'zib yotgan sochini siqimlab, boshini ko'tardi-da, yarim ochiq ko'zlariga qaradi.

— Paxan o'zimizdan ekan-ku, — dedi u sheriklariga qarab. — Nima qilamiz?

— Ishing bo'lmasin, — dedi to'rda o'tirgan kishi.

— Odam qilib qo'ya qolay, haqqini to'lar? — dedi yigit.

To'rda o'tirgan kishidan sado chiqmadi. Yigit o'zi yotadigan karavot tomon yurdi.

Yostig'ini ko'tarib, tuguncha oldi. Tugunchada em ignasi, ikki qarich ingichka rezina ichak bor edi. U Sharifga yaqin kelib usta hamshiralarday rezina ichakni Sharifning bilagiga o'radi. So'ng bo'rtib chiqqan tomirga igna sanchdi.

Sharifni azoblar tark etdi. Ichidagi ilon ham tinchidi. «Jonim chiqib ketdimi?» deb o'yladi. U rohat quchog'ida suza boshladi.

Shirin tushlar adog'iga yetib mast uyqudan uyg'onish vaqti yetdi. U ko'zini ochib picha karaxt yotdi. Qamoqda ekani, azob bilan to'lg'ongani tush emas, haqiqat ekani ayon bo'lgach, yostiqdand bosh ko'tardi. Temir panjarali deraza ortida tunning qora basharasi ko'rindi. Ikki qavatli temir karavotlarda mahbuslar uxlab yotishibdi. Xona burchagi odatdagiday bedor. Ular Sharifning uyg'onganini darrov sezishmadi. Sharif qaddini ko'tarib oyoqlarini pastga osiltirib o'tirganidan keyin davradagi bir yigit o'rnidan turdi.

— Ha, paxan, ahvol qandoq, zo'rmi? — dedi u Sharifga yaqinlashib.

Sharifga uning yuzi tanish ko'rindi. «Qaerda uchratgan ekanman?» deb o'yladi.

— Pastga tushing mundoq, hisob-kitob qilib qo'yaylik.

«Nimani hisob-kitob qilarkan», deb o'yladi Sharif.

Yigit Sharifni eshik tomon boshladi. Yuvingich yonidagi qo'pol qutini imlab dedi:

— O'tirib yozing, paxan. Kennayimga bizadan salom eting. Ertaga beshtagina kusok tayyorlab qo'ysinla.

— Tushunmadim, — dedi Sharif, — kusogingiz nima?

Yigit rostdan tushunmadimi yo laqillatyaptimi, deb o'ylanib, unga qattiq tikildi. Keyin qo'pol ohangda:

— Besh ming, — dedi. — Ertaga besh ming so'm yetkazib bermasa tilla tishlaringni sug'urib olaman.

— Menda... tilla tish yo'q, — dedi Sharif soddalik qilib.

— Qani, og'zingni och-chi?

Sharif yigitning amriga bo'ysindi.

— I-e, — yigit ajablandi, lekin bo'sh kelmadi, — unda kallangni sug'urib olaman. Besh mingga arziydimi o'zi bu kalla?

— Og'ayni, uyda besh mingim yo'q mening. Men...

— Gapni cho'zma. Yoz xatingni. «Besh ming topib bermasang, meni o'ldirisharkan», deb yoz. Agar bu ham senga yetmasa, bola-chaqang bilan qirib yuboramiz. Besh ming topiladi, bola-chaqa topilmaydi!

Sharif chinakamiga qo'rqib ketdi. Bu yigit hazillashayotganga o'xshamaydi. Sharif bunday qahri qattiq odamlarning qilmishlarini ko'p eshitgan. Odamning kallasini olib huzur topadigan bu bandalar shunchaki po'pisa qilishmaydi. Sharif yigit uzatgan qalamni olib ikkitagina jumla yozdi: «Onasi, menga besh ming juda zarur. Xatni olib borgan odamga topib ber». Yigit xatni o'qib jilmaydi.

— Vey, paxan, odam ekansan-ku, a? — deb yelkasiga urib qo'ydi-da, eshikni taqillatdi. Darcha ochilib soqchining yuzi ko'ringach, xatni uzatdi.

— Shu akaxonimizning xatlari bor ekan, berib qo'ying, duo qilamiz.

Sharif bu holatni ko'rib lol qoldi. Bu yigit kim o'zi — mahbusmi yo turmaning egasimi? «Har holda pachakilashmaganim durust bo'ldi», deb o'ziga taskin berdi. Yigit uni davraga boshladi. Sharifga ham qarta uzatdilar.

— Men... o'ynamayman... bilmayman, — dedi Sharif kartani nari surib.

— Bilmasang, o'rganasan, bundan oson ish yo'q. Erkakmisan o'zing? — dedi yigit qat'iy ohangda. So'ng Sharifning oldiga bir siqim pul qo'ydi. — Bu qarz. Haligidan tashqari.

Sharif avvaliga bir oz yutdi. Yigit unga maslahatchi bo'ldi. So'ng yutqiziq boshlandi. Qarzga berilgan bir siqim g'ijim pul uchdiyu ketdi. Davradagilar hotamttoy edilar, bu bechoraga rahm qilib qarzga o'ynashga rozi bo'ldilar. Tongga qadar «Sharif boyvachcha» o'ttiz ming so'mlik qarzga botib, o'rnidan turdi.

— Kennayimga yana bir xat yozasan. Pul uch kunda shu yerda bo'lishi kerak, — dedi yigit. — Bo'lmasa...

— Bilaman, — dedi Sharif, — molim ham, jonim ham talonda.

— Ha, barakalla, bor, yozaqol.

Soqchiga yana bitta xat berildi. Sharif o'rniga chiqib yotib o'yga toldi. Boshi berk ko'chaga kirib qoldi desak, uncha to'g'ri bo'lmas. Boshi berk ko'chaga kirib qolgan odam orqasiga qayrilib qaytib chiqib ketishi mumkin. Sharif nazarida boshi berk ko'chaga kirib qolmadi, balki naq jahannamning o'ziga quladi, endi ortga yo'l yo'q. Shu yerda kuyib kul bo'lishi kerak. O'zi-ku kuyib kul bo'lishga mahkum etilgan ekan, oilasini nima sababdan jahannam oloviga ro'para qildi? Sharif mana shundan dog'da edi. Endi nima qilsin? Tergovchiga aytsinmi? U ham bularning odami bo'lsa-chi? Tergovchining ko'rinishi binoyi, o'zini rahmdil, haqiqatparvar qilib ko'rsatyapti. Biroq... hamma baloni shular boshlaydi — Sharifning birinchi uchrashuvdan chiqargan xulosasi shu.

Yangi yilning birinchi kuni Sharifni o'ttiz minglik qarz botqog'iga botirdi. Xotini bu pulni qaerdan topadi, kimlarning ostonasiga bosh uradi — o'ylab o'yiga yetolmadi. Puldor qarindosh-urug'i, oshna-og'aynisi ham yo'q. Sinfdozlari orasida boyvachchalar bor, lekin ularni haromxo'r deb bilib, hatto hazar qilib bordi-keldini yig'ishtirib qo'ygan edi. Endi ular yordam berisharmikin?

Nonushtadan keyin Sharifning tungi «ulfatlari» dam olish uchun karavotlariga cho'zilishdi. Ularga xalaqit berishning qanday oqibatga olib kelishini barcha bilarmidi, har holda aytadigan gaplarini pichirlab aytishdi, yursalar oyoq uchida, tovush chiqarmay yurishdi. Tunda horigan mahbuslar peshingacha uxlab, xuddi kelishib olganday bir vaqtda uyg'onishdi. Bir-ikkitasi yuz-qo'lini yuvgan bo'ldi. Qolgani turiboq, bir esnab, bir

kerishib tunda egallab o'tirgan joyiga bordi. Tartibli idora xodimlariday, xizmatni bir daqiqa kech boshlasa qiyomat yuz beradiganday jam bo'lib olishdi. Lekin o'yinni — xizmatni boshlashmadi. Idoralardagi «besh daqiqalik majlis» kabi bularning ham izdihomi mavjud edi. Idoralardan farqi— bu yerda majlis bir-ikki soat emas, bir-ikki daqiqa davom etardi. To'rog'asining gapi qisqa edi:

— Olib kelishmabdimi?

Javob undan ham qisqa:

— Vaqt o'tdi.

Hukm undan-da qisqa:

— Boshla.

Sharif talvasada yotganida unga jon ato etgan yigit o'rnidan turib eshik yaqinidagi karavotga yaqinlashdi. Karavotda uzala tushib yotgan go'shtdor odamni turtdi:

— Tur o'rningdan, to'nka! — deb baqirdi. Xonadagilar hozir dahshatli voqea yuz berajagini fahmlab, nafas yutdilar. Karavotdagi odam — o'ttiz besh yoshlardagi baqaloq yigit — pinakka ketgan ekanmi, qaddini ko'tardi-yu, ammo nima gap ekanini anglamay, javdirab qaradi.

— Soatingga qara, bir bo'ldimi? O'n ikkiga yetkazishing kerakmidi?

— Olib kelishadi, gap yo'q, okaxon.

— Qani, og'zingni och.

— Jon okaxon, Xudo ursin, olib kelishadi.

— Och deyapman!

Yigit elanavergach, davradan bir odam turdi-da, unga yaqinlashib boshini changalladi. Xuddi tarvuz tanlayotganday qattiq siqdi. Yigit og'riqqa chidayolmay dodladi. Shunda u odam ikkita barmog'ini yigitning burniga tiqib, bir qo'li bilan pastki jag'ini pastga tortdi. Yapaloq ombir bilan yigitning tilla tishlarini bir-bir sug'urib oldilar. Mahbuslar, jumladan Sharif ham oraga tushishga qo'rqib, hech narsani eshitmaganday, sezmaganday jim yotaverdilar. Tashqaridagi soqchilar esa, dod-faryodga ahamiyat ham bermadilar. Sharif bu manzarani ko'rib titrab ketdi. «Buning-ku, tilla tishlarini sug'urib oldilar. Meni nima qilishar ekan?» degan o'y uni «o'zimni o'ldirsam qutulamanmi shu azoblardan», degan to'xtam sari boshladi.

2

Zohid Sharipov prokuratura joylashgan imoratning ro'parasidagi katta chinor yonida turgan ayolni darrov tanidi. Uning shunday fazilati bor — bir ko'rgan odamini ancha vaqtdan keyin ham darrov taniydi. Egniga odmi, bir oz uringan palto kiyib, jun ro'mol o'rab olgan bu ayol — Sharif Namozovning xotini — Nasiba edi. Bu hol Zohidni ajablantirmadi. Xibsga olinganlarning yaqinlari milisaxonaga, prokuraturalarga qatnayverib tinkalari quriydi. Ayollar yo'l poylab, ko'z yosh to'kib charchashmaydi. Erlarining yoki otalarining, aka-ukalarining begunoh ekanini isbotlashga urinishadi. Bu faryodlarga qarab turib, «faqat begunohlar qamalar ekan-da», deb fikrlash mumkin. Zohid hozir ham shu hol takrorlanadi, deb o'yladi. Xotinni ko'rmaganga olib o'tib ketmoqchi ham bo'ldi. Lekin o'zi sezmagandaydir kuch uni bir nafas to'xtatdi. Ayolning harakatga kelishi uchun shu bir nafaslik to'xtash kifoya edi.

— Sizda gapim bor, — dedi ayol siniq ovozda.

— Yuring, — dedi Zohid.

Ayolga sovuqroq muomala qilgani o'zining ham g'ashini keltirdi. «Bu xotin necha soatdan beri sovuqda turgan ekan, gapi bordirki kutgan... Erining aybi yo'qligini o'zim ham sezib turibman. Bu bechoraga nima uchun xo'mraydim?» Zohid imoratga

yarashmay turgan kichkina peshayvonga chiqib ortiga o'girildi. Nasiba «kelib to'g'ri qildimmi yo adashdim-mi?» deganday bitta-bitta bosib chiqardi.

— Kennoyi, yuravering, — dedi Zohid.

Bu gapdan keyin ayol sal dadillandi. Mashoyixlar «so'z xanjar bo'lib jonni olishi ham, tiriklik suvi bo'lib o'likka jon berishi ham mumkin», deganlariday, Zohidning «kennoyi» deyishi ayoldagi xavotir bulutini bir oz tarqatdi.

O'tgan kuni peshinda bir yigit kelib: «Sharif akamgila xat berib yubordila», deganida xufton dili birdan yorishib ketdi. Ammo «Besh ming berib yubor», degan gapni o'qib ajablendi. Xayoliga urilgan narsa — pulni milisadagilar so'rashgan, degan fikr bo'ldi. Yigit yana kelajagini bildirib, tezda iziga qaytdi. Kecha esa o'ttiz ming so'ralgan maktubni o'qib, eti uvishib ketdi. «Agar shu pul evaziga chiqarib yuborishsa, uyni sotib bo'lsa ham topib beraman», degan qarorga keldi. Keyin fikri bir oz tiniqlashgach, «pulni kim so'ragan bo'lishi mumkin?» deb o'ylay boshladi. O'sha kuni uni ikki yigit so'roq qildi. Biri sharttaker edi. O'sha so'radimi? Keyingisi prokuraturadanman, degan edi, yo o'shanisiga kerakmi bu pul?

Nasiba, garchi ma'lumotli ayol bo'lsa-da, huquq ilmidan butkul begona edi. Milisaniing vazifasi — ushlashu qamash, prokuraturaning vazifasi — qoralash, sudning ishi — hukm chiqarish, degan yuzaki tushuncha barcha o'zbeklar singari unga ham yo'ldosh edi. O'ylagan o'ylari ham shu tushunchalar atrofidan nari siljimas edi. Prokuratura faqat qoralash emas, haqiqatni oydinlashtirish ishi bilan ham shug'ullanishi lozimligini bilmasada, pul so'rasa shular so'raydi, degan fikr uni Zohid bilan uchrashishga da'vat etdi. «So'raydigan bo'lsa o'zimga aytsin, nimaga odam qo'yadi», deb tongotarda yo'lga chiqdi. To Zohid ko'ringuncha ming xayolga bordi. «O'zimni qamab qo'ysa-ya», deb qo'rqdi ham. Zohid sovuqqina qilib «yuring», degach, «ha, shu so'ragan, kelganim yoqmadi», deb, kutganlariga pushaymon yedi. Ammo «kennoyi» degan so'z umid ham berdi. «Bu emasdir», degan ilinj bilan qadamini tezlatdi.

Zohid Nasibaga joy ko'rsatib, o'zi ham o'tirdi. U ayolning erimda ayb yo'q, deb gap boshlashini kutib, «qulog'im sizda», deganday qaradi. Ayol daf'atan tilga kirmadi. Uning nimadandir o'ng'aysizlanayotganini Zohid sezdi.

— Kennoyi, bir gap bo'ldimi, erta sahardan kelib turibsiz?

— Yo'-o'q, — Nasiba shunday deb Zohidning ko'ziga bir qarab oldi. Dilidagini aytish yoki aytmasligini bilmay yana ikkilandi. — Bilay deb keluvdim.

— Tergov endi boshlandi. Sizga bir nima deyishim qiyin.

— Rostdan ishonyapsizmi shunga?

— Biz dalillarga ishonamiz. Uyingizdan qoradori chiqqan. Bu eringizga qarshi bir dalil. Agar uni biror odam qasddan tashlab qo'ygan desak, bunga ham dalil kerak, guvoh kerak. Agar shu ishga oid biron gapingiz bo'lsa, ayting.

— Gapim yo'-o'q... — Nasiba aytmasa, hozir chiqib ketishi lozimligini bilib, so'zida tutila-tutilla maqsadga ko'chdi. — O'zimda yo'q, lekin qarindosh-urug' qarab turmas. Bir haftada olib kelsam... dalil topiladimi?

Zohid avvaliga tushunmadi. Keyin ayolning maqsadini fahmlab joni chiqib ketay dedi. Odamlarning pora taklif etishi uning uchun yangilik emas. Akasining o'limi va sud jarayonlari davrida ishga pul aralashganini sezib qanchalar iztirobga tushgan bo'lsa, keyinroq bu xizmatga o'tib pora bilan yuzma-yuz kelgach, undan beshbattar qiynoqlarga uchradi. Pora degan narsa bir qaraganda ko'rinishi yoqimtoy, tili shirin, onasi o'pmagan qizga o'xshaydi. Bu qiz ishvali jilmayib, ko'z qisib, nuqul to'shakka imlaydi. Hatto chol odamni ham bo'ydoq yigit holiga solib qo'yadi. Yelkadagi shayton tinmay shivirlab, «uning quchog'iga otill», deydi. Ammo bu ishvalar, bu shivirlar Zohidga hukm o'tkaza olmaydi. Chunki o'sha ishva bilan uning orasida akasining ruhi bor. Ishvaga uchsa —

akasining murdasini bosib o'tgan bo'ladi. Zohidning sergak ongi bunga yo'l qo'ymaydi. Hozir pora taklif etayotgan bu juvonga qarab, g'azabini ichiga yutdi. «Bu ayol chaynalib gapiryapti. Umrda birovdan o'zi uchun bir narsa so'ramagan, ta'ma qilmagan odam shunaqa bo'ladi. «Men sizga shuncha beray, erimni qo'yib yuboring», deyishga andishasi yo'l bermayaptimi?»

— Sizga bu gaplarni birov o'rgatdimi yo o'zingiz o'ylab topdingizmi?

Zohidning ovozi qahr, g'azab zohir edi. Nasiba bu yigitning tez o'zgarishini kutmagani uchun bir seskanib tushdi, tamom o'zini yo'qotdi.

— Bunaqa gaplar uchun...

Nasiba yig'lab yubormay, deb pastki labini tishladi. «Mayli, meni ham qamay qoling. Sizlar begunoh odamlarni qamash, mayib qilish, xo'rlash uchun dunyoga kelgansizlar. Sizlar biz bechoralarning ko'z yoshlarini, jigar qonlarini tilla tog'larga aylantirasizlar. Harom non yeb qorinni qappaytirasizlaru yana bizlarga do'q urasizlar?!» degan hayqiriq ko'kragini ezdi, ammo bo'g'zidan nariga ko'tarilmadi. Dardi ichida qolaverdi. Haqiqatni aytish shunaqa qiyin. Ayniqsa nopok odamlarga (Nasibaning nazarida Zohid ham nopoklardan edi) bas kelish mushkul. Undan ko'ra o'ttiz besh ming so'mni topib berish osonroq. Nasiba «bu yigitga bekor uchrabman. Endi o'rtaga qo'ygan odami bilan gaplashaveraman», degan fikrga kelib joyidan qo'zg'oldi.

— Kennoyi, kim nima desa so'ziga uchavermang. Besh qo'l barobar emas. O'ylab ish qiling.

Zohidning muloyimlashgani juvoni yana o'rniga qaytardi.

— Axir xat olib kelishdi-ku? — dedi ajablanib.

— Qanaqa xat?

Nasiba cho'ntagida g'ijimlab turgan xatni chiqarib uzatdi. Zohid shoshib olib o'qidi.

— Dastxat eringiznikimi, aniqmi?

— O'zlariniki, xatlarini tanimaymanmi?

Zohidga voqea ravshanlashdi. U turmalardagi ahvolni bilardi. Lekin juvonga xatning yozilishi tarixini aytolmasdi. Aytsa, bu xotinning esi og'ib qolishi hech gapmas.

— Siz... uyingizga boring. Bu ishni bizga qo'yib bering. Agar pulni so'rab kelishsa, ikki soatdan keyin keling, dengi menga xabar bering.

Zohid gapini tugatishi bilan eshik ochilib, bashang kiyingan yigit kirib keldi. Zohid prokurorning yordamchisi bilan yaqin aloqada bo'lgan bu tergovchini tanirdi, ammo hamsuhbat bo'lmagan edi. Uning xonaga beruxsat kirib kelib, yana o'tirib olishi g'ashini keltirdi. Nasibaga «boravering» deganday qarab qo'ydi. Juvon o'rnidan turganida yigit uni to'xtatdi.

— Kechirasiz, opa, siz kim bo'lasiz?

— Bu kishi Namozova, suhbatga chaqirgan edim, — dedi Zohid sovuq ohangda.

— E, anavi bechoraning xotinisiz? — dedi yigit achingan odamday. — Eringizni tushunmovchilik bilan qamashibdi. Bugun qo'yib yuboramiz.

Ayol tushimi yo o'ngi ekanini bilmay tamom gangidi.

— Siz ketavering. Osh-posh pishguncha eringiz uyingizga kirib boradi.

— Rostmi... voy...

— E, odamlarga yaxshi gap aytsang ham ishonishmaydi-ya! Prokuror yordamchisi hozir buyruq berdi. Eringiz ozod. Tezroq boring uyingizga.

Ayol ajablanib, Zohidga bir qarab oldiyu xonadan shoshilib chiqdi.

Zohid juvonning savol nazariga javob berishga ojiz, chunki uning hayronligi ham ayolnikidan kam emasdi.

— Gapingizga tushunmadim? — dedi Zohid, ayol chiqib ketishi bilan.

— Vinzavod direktori prokuror yordamchisiga kelib hammasini o'zi tashkil qilganini

bo'yniga oldi. Namozov begunoh. Sizga shuni aytgani kiruvdim. Ovora bo'lib qog'oz titib yurmang. Omon bo'ling, oshna.

— Direktor tuhmat qilgan bo'lsa...

— Bu yog'i bilan ishingiz bo'lmasin, — yigit shunday deb, chiqib ketdi.

Zohid qanday o'yin bo'layotganini bilolmay hayron qoldi.

3

— Namozov!

Dilgir o'tirgan Sharif soqchining amrli ovozi eshitib o'rnidan qo'zg'oldi. Qamoqxonada ezilib o'tirish durustmi yo tergovchi bilan uzundan-uzun suhbat qurishmi — bilmasdi. Tilla tishlari sug'urib olingan odam ihrashlarini bas qilgan, ammo uning zorli ovozi Sharifning quloqlariga muhrlanib qolgan edi. Kap-katta erkak odamning so'yishga mahkum etilgan buqaday o'kirishi, so'ng tul xotinday piqillab yig'lashi, keyin omonatini topshirishga qasd qilgan, so'nggi nafasleri bilan ihranayotgan bemor kabi ovoz chiqarishi faqat Sharifga atalganday edi. U bo'kiringanda ham, yig'laganda, ihranganida ham Sharifga «Ko'rib qo'y, sening boshingga ham shu tushadi. Seni azoblashdan avval menda tajriba o'tkazishyapti. Sening tilla tishlaring yo'q, itdan battar xor bo'lasan», deganday bo'lar edi. Sharif uchun bir narsa qorong'i — bu odam jon azobida ingrayaptimi yo mol achchig'idami? Har holda tillaning narxi hozir falon pul...

«Ish kuni» qarta o'ynidan iborat bo'lgan odamlar esa o'z yumushlari bilan band.

O'rtadagi bir tutam pul go'yo shu qamoqxonadagilar taqdiri yozilgan hukm qog'ozi. O'y surib yotgan, bir-biri bilan past ovozda gaplashib qo'yayotgan, qattiq yostiqqa yuzini bosib pinhona yig'layotgan katta-kichik erkaklarning har biri istalgan paytda pul o'rniga tikilishi mumkin. Bu yerdagi mahbuslarning ishlari ham tergovda. Sudgacha hali fursat bor. Qimor o'ynovchilar tergovchi va hakamlarga nisbatan tez ishlaydilar.

Sharif o'ziga atalgan hukm va ijroning qanday bo'lishini o'ylab, ezilib o'tirganidi, soqchi uni chaqirdi. Sharif yarim ochiq eshikka yaqinlashib orqasiga o'girilib qaradi: burchakdagilarning u bilan ishlari yo'q, muhim muammoni hal etolmay garang bo'layotgan olimlar kabi jim o'tirishibdi. Go'yo soqchining ovozi eshitishmagan, go'yo Sharifni qulog'igacha qarzga botirishmagan. Hatto ko'ngil uchun ham bir qayrilib qarab qo'yishmadi-ya!

Soqchi dahlizdagi sherigiga Sharifni topshirib, o'zi eshikni sharaqlatib yopdi. Sharif temir zinalardan pastga, undan hovliga chiqdi. U tergovchi bilan uchrashuvga hozirlangan edi. Soqchi Sharifni ikkita stol qo'yilgan chog'roq xonaga boshlab kirdi. Qaldirg'och mo'ylovli yigit Sharifga faqiriga mensimay qaragan podsho kabi ilkis nazar tashlab qo'ydi.

Podsholar bunday paytda faqirning ta'zim bajo aylashini, tiz cho'kishini, tizzalab yurib kelib oyoqlarini o'pishlarini kutganlar. Bu mo'ylabli yigit qadim shohlarning faqat nazarinigina olgan, qolgan udumlardan «feodal sarqiti» sifatida voz kechgan deyish mumkin emas. Agar Sharif hozir tiz cho'ksa, faqirga lozim bo'lgan ishlarni bajarsa, bu «ko'ngli bo'sh» azamat yigit yo'q demasdi. Har holda bu yigitning o'zi hukmdor bo'lmasa-da, qarashlari va aytar so'zi shohona edi.

— Namozov, siz ozodsiz. Ayblaringiz isbotlanmadi.

Sharif prokuratura tergovchisi bilan suhbatdan keyin «bu bir anglashilmovchilik bo'lsa kerak, tekshirib chiqarib yuborishadi», deb umid qilgan edi. Qamoqxonada eshigi har ochilganda yo soqchi tirqishdan mo'ralaganda «meni chaqirisharmikin», deb najot ko'zi bilan qaragan odam «Siz ozodsiz» degan so'zni eshitib ishonmadi. «Siz falon jinoyatni qilishda ayblanasiz» deyish ham, «Siz ozodsiz!» deyish ham shunchalar osonmi? Dunyoning lazzatini faqat ilm bilan shug'ullanishda va oqibatda nimadir kashf etishda

deb bilgan odamga bu idora, uning xodimlari, ularning muomalalari g'alati tuyulardi. Odamni bu darajada xo'rlash, bu darajada kalaka qilish, bu darajada tepkilash mumkinligini tasavvuriga sig'dirolmas edi. Bu xo'rliklarni o'z ko'zi bilan ko'rib, tanasida his etgan bo'lsa ham, ishongisi kelmasdi. Hozir qaldirg'och mo'ylabli yigitning yana bir marta «Siz ozodsiz», deyishini kutdi. Ammo yigit onasidan kamgap bo'lib tug'ilganmi, yo unga rahbarlari «faqat bir marta aytasan bu so'zni» deb qattiq tayinlashganmi, yo bu shirin so'zning qimmatini falon so'mu bu pulni to'lashga Sharifning qurbi yetmasligini bilgani uchunmi — har holda takrorlamadi. Shunda Sharifning bag'ri yondi. Noshukur banda! Rahmat, deb chiqib ketavermaydimi?! Hozirgina o'limiga rozi bo'lib o'tirgan odam birdan haqiqatni aytgisi kelib qoldi. «Nimaga meni bu azobga giriftor qildinglar, nima haqlaring bor edi, qilg'iliqni qilib qo'yib, uzr so'raydigan tillaring uzilib tushganmi?!» demoqchi edi. So'z boshladi ham:

— Nimaga...

Har tugur yigit gapirgani qo'ymadi:

— Nimagaligini uyingizga borganda bilasiz. Yaxshi odamlarning nazari sizga tushibdi. Bo'lmasa urug'-aymog'ingiz bilan qamoqda chirirdingiz. Boring, gapni cho'zmang, — yigit shunday deb bir parcha qog'oz uzatdi.

Sharif qog'ozga qo'l uzatgan edi, orqasidagi soqchi chaqqonlik qilib, qog'ozni undan avvalroq oldi-da, yelkasiga «yur» deganday turtib qo'ydi.

Sharif darvoza eshigidan tashqariga chiqib ikki-uch qadam yurgach, to'xtab, o'girildi. Tepasi sim to'siqli devor balandligini chamalaganday uzoq tikildi. Shu payt yonida sutrang «Jiguli» to'xtab, xayolini buzdi. O'zini chetga olishiga ulgurmay mashina eshigi ochildi.

— O'tiring, okaxon, — dedi jingalak sochli yigit, mehribonlik bilan.

— Rahmat, uka, ovora bo'lmang, — dedi Sharif. U «yigit biror tanishimning yo ukasi yoki o'g'li bo'lsa kerak, tasodifan ko'rib qoldi», deb o'yladi. Qamoqdan chiqa solib tanishga uchraganidan hatto xijolat bo'ldi. Odamlar aybi bormi yo yo'qmi deb mulohaza qilib o'tirishmaydi. «Qamoqda o'tirib chiqqan», deb, ola qarashadi.

— O'tiring, — dedi Jamshid. Bu safar uning ovozi mehribonlik emas, qat'iylik, amr ohangi zohir edi. Garangsib turgan Sharif buni sezmadi. Jamshidning atayin kutib turgani ham uning xayoliga kelmas edi.

— Men eski shaharga boraman, — dedi Sharif.

— O'tiring, o'sha yoqqa ketyapman.

Sharif «unda mayli, sizni ovora qilmas ekanman», deb mashinaga o'tirdi. Tanish yigitlar hech bo'lmasa hol-ahvol so'rab qo'yishardi. Bu esa miq etmay ketyapti. Sharif shundan ajablanib, so'radi:

— Uka, sizni tanimayroq turibman?

— Tanimaysiz. Bir yaxshi odamni duo qilavering. Shu odam sizga muruvvat qilmasa, qamoqda chirib ketardingiz.

«Yaxshi odamlarning nazari tushibdi...» Sharif qamoqxonadagi qaldirg'och mo'ylovli yigitning gapini esladi. Kim ekan u yaxshi odam, nima uchun unga muruvvat qilyapti? Sharif yaxshilik qilishi mumkin bo'lgan tanishlarini bir-bir eslashga urindi. Uning tanishlari orasida bunchalar qo'li uzun odam yo'q edi. Qilich Sulaymonov-chi? Avval qamoqqa tiqib, so'ng olib chiqib qudratini ko'rsatib qo'ymoqchi bo'ldimi? Shu fikr Sharifga to'g'riday tuyulib, so'radi:

— Yaxshi odam... Qilich Sulaymonovmi?

Yigit javob bermadi.

— Asadbekmi?

— Sergap odam ekansiz! — yigit shunday deb jerkib berdi.

«Demak, o'sha», degan qarorga keldi Sharif. Odam bolasining dushmani o'z tili, deganlaridek, tili jilovsiz bo'lgani uchun Sharif ko'p pand yerdi. Uning zo'r ilmlarga yetgan aqli oddiy haqiqatni tushunishga qosirlik qilib qolar edi. Kambag'al yashashi, ilmda olg'a siljishda qiynalishi, unvonlardan benasib qolishi va nihoyat, qamoqqa tushishida suyaksiz tilning ko'p xizmatlari borligini tushungisi ham kelmas edi. Xotini zorlanib «tilingizni tiyibroq yuring», degan paytlarida «Men indamay ketadigan qul emasman», deb o'jarlik qilardi. Boyvuchchalarning o'tkir hidli atirini sepib, yasanib olgan bu jingalaksoch yigitning «sergap ekansiz», deb jerkib berishidan uning o'jarligi tutdi. — O'ttiz mingni ham o'sha yaxshi odamga beramanmi?

Yo'ldan ko'z uzmay kelayotgan Jamshid orqasiga o'girilib, unga ajablanib qarab oldi.

— Qanaqa o'ttiz ming?

— Vaqti kelganda bilib olasiz, — dedi Sharif uning boyagi gapiga taqlid qilib.

— Bilib olamiz, xotirjam bo'lavering, — dedi Jamshid uning pichingiga e'tibor bermay. Jamshid mashinani Sharifning eshigi oldida to'xtatdi.

— Ortiqcha valaqlamay, boshingizga g'alva orttirmasdan uyingizda jim o'tiring. Ertaga ishga chiqasiz. Yaxshilab bilib oling, okaxon: sizni panohiga olgan odam kerak bo'lsa o'ttiz mingdan o'ttiz mingtasini boshingizdan sochadi. Agar uni xafa qilsangiz, urug'-aymog'ingiz bilan, o'ttiz bir ming tomiringizni quritib tashlaydi.

Sharif eshikni ochib, bir oyog'ini yerga qo'ygan damda bu gapni eshitib to'xtadi. Tarang tortilib turgan asab tomirlari battar qaqshadi.

— Meni qo'rqitmang, — dedi ovozini ko'tarib.

Jamshid, uni hayron qoldirib, javob bermadi. Sharif battar tutaqib, tili kalimaga kelmay qoldi. «He onalaringni...» deb so'kinib mashinadan tushdi-da, eshikni qarsillatib yopdi.

Sharif deyarli so'kinmas edi. So'kingan taqdirda hech bo'lmasa jag'i yorilishi mumkinligini ham bilmasdi. Baxtiga u endi Asadbekning odamiga aylandi. Hozir «onangni...» deyishi nima ekan, buning yoniga amma-xolalarini, opa-singillarini qo'shib so'kkanida ham Jamshid lom-mim deyolmasdi. Jamshid Asadbekni ko'pga hotamtoylik qilishini biladi. Uning nazarida xo'jayini Sharifni shunchaki panohiga oldi. Xo'jayinning e'tiboridagi odamga ola qarash mumkin emasligi unga oyday ravshan. Unga yana bir narsa aniq — buyruqni ado etish chog'ida begonalar bilan gaplashmasligi, ayniqsa, piri Asadbek haqida biron so'z aytmasligi shart. Hozir Sharifga po'pisa qilib shu shartni buzdi. Sharifning gapidan achchiqlanib, «xo'jayin o'ttiz ming so'raydigan gadoy emasligi»ni bildirib qo'yish uchun chegaradan chiqqanini o'zi ham sezmay qoldi. Chegaradan hatlashga hatladi-yu, so'ng afsuslanib, mum tishladi. Sharifning haqoratiga parvo qilmay o'tirishining ikkinchi sababi shu.

Sharif eshikni yopishi bilan «Jiguli» poygachi mashinalarday siltanib qo'zg'oldi. Yo'lni avaylabgina qoplayotgan qor to'zg'ib ketdi.

Sharif eshigi oldida turib qoldi. Oppoq g'ishtdan qurilib savlat to'kib turgan imoratlar qatoridagi somon suvoqli pastak uyi ko'ziga yetim boladay mung'ayib ko'rindi. Nazarida egasi qamoqqa olib ketilganidan so'ng uyi sharmandalik yukini ko'tarolmay cho'kibroq qolganday tuyuldi.

Tuhmatdan qamalib, so'ng ozodlikka chiqqan odam quvonchini ichiga sig'dirolmay, baxtidan yonib, hazor-hazor shukrlar qilib uyiga uchib kirishi kerak. Sharifda esa bunday baxt, bunday quvonch yo'q edi. U davlat qamog'idan qutulgani bilan, ko'rinmas to'rga chirmab tashlanganini, bu to'r uni oqibatda batamom halok etishini sezib turardi. Mana shu sezgi uni ozodlik baxtiga begona qilib qo'ygandi. U yelkasidagi dard yuki bilan ostona hatlab hovliga kirdi. Yo'lakda bittagina iz — qor uchqunlari hali bu izni ko'mib ulgurmagani — demak, Nasibasi yaqinda ko'chadan qaytgan.

Hovli etagida «oshxona» nomi bilan zikr etiluvchi bostirmaning eshigi zorlanib ochilib,

Nasiba chiqib keldi. U eri tomon bir-ikki qadam qo'ydi. So'ng nima qilarini bilmay tosh kabi qotdi. Keyin beixtiyor ravishda yugurib kelib, Sharifni quchoqlab oldi.

Oq g'ishtli dang'illama uylarni, duru gavharlarni orzu qilmay yashayotgani, qozonlari bozor go'shti qanday bo'lishini bilmay, muzlagan go'shtga ham qanoat qiluvchi, halol yashamoqlik zahmatini barcha lazzatlardan afzal ko'ruvchi, boriga shukr qilib umr kechirayotgan bu ikki bandaning tili gapga kelmas edi. Ular «gunohimiz nima ekan?» degan jumboqqa yechim izlashar edi. Yaratganning oldida ularning gunohlari yo'qdir, deylmaymiz, beayb — parvardigor. Bizning fikri ojizimizcha, boshlariga kulfat solgan «gunoh»larning eng ulug'i — «o'ynashmagin arbob bilan...» degan hikmatni unutganlarida. Zamonlar o'zgaradi, tuzumlar o'zgaradi, podsholar kelib ketaberadi, bular — dunyoning ustidagi liboslar. Eski ko'ylak ustiga yangisi kiyilgani, vujud, qalb, insof, vijdon esa o'zgarmay qolabergani kabi, foniy dunyo aslini o'zgartirmaydi. Xalq yaratgan hikmatlar ham aslicha yashayveradi. Avvalambor Sharif, qolaversa Nasibaning ko'p narsalarga yetguvchi aqli, fahmi-farosati shu nuqtaga yetganda andak ojizlik qilgani uchun ham bu kichik kulfat tuzini totib ko'rishdi.

Nasiba erining kirib kelishi tushi emas, o'ngi ekaniga ishonch hosil qilgach, uni bag'ridan bo'shatib, uyga boshladi. «Bolalarni olib kelmadingmi?» dedi Sharif ostona hatlab ichkari kirgach.

Nasiba labini tishlab, bosh chayqadi. Shu kunlar ichi huvillayotgan uyda yolg'iz o'tirish unga oson kechmadi. Ammo yolg'izlik azobidan «dadam qanilar?» degan savolga javob qaytarish ming chandon og'irroq edi. Bu savol uni ilon kabi chaqishi, nazarida hatto jonini ham sug'urib olishi mumkin edi. O'zi aytmagan taqdirda ham, bolalari ko'chadan eshitishardi. Dadalarining qamoqda o'tirgani murg'ak qalblarni ezib tashlamasmidi? Nasiba shuning uchun bolalarini onasinikidan olib kelmagan edi. Sharif buni tushundi. «Yangi yil kechasi ham yolg'iz o'tiribdi-da, bechora», dedi o'zicha.

Nonushta mahali ham bo'lib o'tgan noxushlikdan so'z ochmadilar. Ikkovi bir-biriga qarab-qarab qo'yib, nomigagina non tishlab, choy ho'plab o'tirdilar. Er-xotinning ishtahasi yo'q edi. Ular ilk marta yolg'iz qolib bir-biriga aytishga so'z topolmay iymenib o'tirgan kelin-kuyovga o'xshashardi.

Sharif Nasibadan savollar kutardi. Nasiba «erim o'zi gapirar», degan ilinjda edi. Nojo'ya savol bilan erining diliga ozor yetkazishdan cho'chirdi.

Barcha ko'rguliklariga «fosh qilaman» deb do'q urgani sabab bo'lganini tushunib yetgan Sharifning xotiniga bu haqda gapirish niyati yo'q edi. Shu birgina po'pisa uchun qamoqqa tiqib qo'ya oladigan zotlar fosh qilishga kirishilgan taqdirda qaerga olib borib tiqib qo'yishi mumkinligini xotini bilsa, dahshatdan yuragi yorilib ketishi hech gapmas. Sharif jonini saqlab qolishning birdan-bir yo'li tilning bevoshligiga barham berishi lozimligini angladi. Uni qiynayotgan narsa — bilagidagi igna izlari, qamoqda xuruj qilgan tan azobi. Hademay yana bosh ko'taruvchi bu azobga endi dosh bera oladimi? Yo giyohvandga aylanib qoladimi? Mana shu fikrning o'ziyoq uni dahshat to'rida ushlab turardi.

VII b o b

1

Jalil uyiga qaytdi-yu, ammo tinchini yo'qotdi. Asadbek boshiga bir og'ir ish tushganiga amin bo'lib, tashvishlandi. Hali «falonchini otib ketibdi», hali «falonchini yoqib ketishibdi», degan vahimali mish-mishlar bosh ko'tarayotgan tahlikali kunlarda

Asadbekday odamning ham joni qil ustida ekanini Jalil yaxshi tushunardi. Avvalo g'anim qasd qilmasin. Qasd qilsa birov uning jonini saqlab qololmaydi. Atrofini o'nta ishonchli yigit o'rab tursa ham bitta o'q sig'adigan tuynukcha topilib qolar. Shunday ekan, bu o'yinga kirganlarning umri xotimasi aniq. Asadbek shuni sezdimi? Yuragi sezgani uchun birodari bilan vidolashib olmoqchi bo'ldimi? Asadbekning bevaqt chorlovi Jalilni bu fikr iskanjasiga topshirdi.

Jalilning nazarida televizordagi bejirim lablari kulib turgan qiz-juvonlar, tirjayib turib ashula aytayotgan xonandalardan tashqari butun el tashvishga burkangan edi. Hamisha miriqib ko'radigan tomoshalari bu kech unga yoqmadi. «Yangi yil kutish» degan gap ham birdaniga erish tuyuldi. Kuyovi bilan piyolani cho'qishtirib qo'ydiyu aroqni ichmadi. Doimo zavq beruvchi farzandlar davrasi ham tatimadi. Yuragi tars yorilguday bo'lib o'rnidan turib ketdi. «Tobim qochdi», deb xonasiga kirib cho'zildi. «Tinchlikmi, adasi, o'rtog'ingiz tinchmilar ishqilib», deb kirgan xotiniga bobillab berdi.

Soat o'n ikkida farzandlari bir-bir kirib yangi yil bilan tabriklab chiqishdi. Qo'shni xonada tongga qadar televizor sayradi. Jalil tongni it azobida kutdi. Chala-yarim nonushta qilib, ota mahallasiga jo'nadi. Asadbekning bolaligi o'tgan hovli eshigi ichkaridan tanbalangan, demak, chiqib ketibdi. Jalil uyiga kirib ukasini yo'qladi-yu, Asadbeknikiga qarab yo'l oldi.

O'rtog'i uyiga kelmabdi. Manzura odatiga xiyonat qilmagan ravishda yerdan ko'zini uzmay so'rashdi.

— Tinchlikmi, o'zi kelin?

— Tinchlik, — dedi u past ovozda. Bu oilaga samimiy munosabatda bo'luvchi eng yaqin odamning Jalil ekanini, hatto unga ham oila sirlarini ishonib aytish mumkinmasligini Manzura biladi. Ko'z yoshi to'kib hasrat daftarini ochgisi keladi. Ammo... eri aytmagan sirni u aytolmaydi...

— Agar tinchlik shunaqa bo'lsa, g'alvasi qanaqa bo'larkan, — dedi u iziga qaytayotib. — Galvars eringizga ming marta aytdim, shu ishlarni yig'ishtir, deb.

— O'rtog'ingizni bilasiz-ku...

«Ha, bilaman, — deb o'yladi Jalil, — Xudo unga boylik berganu tariqcha aql bermagan. Million so'mi yo'qlar qirilib ketyaptimi, shuncha boylik kammi unga, go'riga ortmoqlab boradimi? Lahadda boshiga bittagina guvala qo'yiladi, pul qo'yilmaydi, shunga farosati yetmaydimi?..»

Shu gaplar xayoliga keldi-yu, ammo ayolga qarab vaysashdan o'zini tiydi. Shu topda eshikdan Asadbek kirib kelsa, shu zahar gaplarni ayta olarmidi? Aytish ham gapmi?! Xo'sh, shaharni yotqizib-turg'izish qo'lidan keladigan Asadbek-chi? Eski yuz so'mlikni uzoqdan ko'rib qolgan, yangisi chiqqanini ko'rish u yoqda tursin, hali eshitmagan oddiy ishchining haqorat chegarasini ham bosib o'tib ketuvchi so'zlariga nima deydi? Jalil gapira-gapira jo'shib ketsa, shartta biqinini chimchilaydi yo songa shapatilab urib qoladi — shunda Asadbek nima qiladi? Kayfiyati yaxshi bo'lsa — kulib qo'ya qoladi. Hatto o'rtog'ining bu qilg'idan yayraydi. Bolalik damlari esiga tushib shirin entikadi. Bolaligida bir ro'shnolik ko'rmagan bo'lsa ham vujudiga rohat o'rmalaydi... Jalil zaharga bulab otayotgan so'z o'qlariga kayfiyati nobop paytida duch kelsa ham g'azablanmaydi. O'zini bosadi. «Ha, qilg'i sovuq» deb to'ng'illab qo'yadi... Shunday ekan, Jalil ichini yondirayotgan gaplarini Manzuraga aytadimi yo soqchi yigitlargami, yo Asadbekning o'zigami — farqi yo'q, so'zlar samoga sochilgan o'qlardek samara bermaydi.

Jalil Manzuraga qaradi-yu «xayr» deb tashqariga chiqdi. Endi qayoqqa borishini bilmay garangsidi. Katta ko'chaga qadar kalovlanib bordi. So'ng pishillab to'xtagan avtobusga chiqib uyiga ketdi.

Asadbek oshnasinikiga deyarli kelmas edi. To'y-ma'raalarda birrov kelib ketardi. Jalilning bolalari, ayniqsa kuyovi, Asadbekning nomini eshitishgan, ammo o'zini yaxshi tanishmas edi. Shuning uchun eshik qo'ng'irog'i tugmasini bosib yo'qlagan bashang kiyimli kishini ko'rib, ajablanishdi. To Qamara — Jalilning ko'z ochib ko'rgan xotini chiqquncha Asadbek ostonada turdi. Qamara uni ko'rib hayratlandi.

— Jalil uydami? — so'radi Asadbek.

— Yo'g'idilar... Ertalab chiqib ketuvdilar... Bugun birinchi... Siznikiga ketdilar, debman.

Asadbek ikkilanib o'tirmay kirdi. Mehmonxona yig'ishtirilmagan edi. Qamara Asadbekning kirishi mumkinligini tasavvur ham qilmagani uchun shoshib, dovdirab qoldi.

— Kennoyi, siz bezovta bo'lmang. Men hozir ketaman, — dedi Asadbek urinib qolgan divanga o'tirib. U kira solib divanning oyog'i o'rniga gazetaga o'ralgan g'isht qo'yilganini ko'rgan edi, shu sababli ehtiyot bo'lib cho'kdi.

— Voy, ovorasi bormi, siz har kuni kelib yuribsizmi? Kecha nevaracham bir yoshga to'ldi. Shuning uchun hamma yig'ilgan edi.

Kecha... o'ttiz birinchi dekabr... Asadbek Qamaraga yalt etib qaradi. Ayolning gapi unga ukasi Samandarni eslatdi. Samandari ham o'ttiz birinchida tug'ilgan edi. Bir yoshga to'lganida bunday tantana yo'q edi. Tanchada o'tirib, qora nonni iliq suvga botirib qorinni to'qlash — ular uchun katta bayram bo'lgan o'shanda. Jalilning uyiga yozilgan dasturxon ham Asadbek qarichi bilan o'lchansa — xarobgina tantana. Lekin har kimning qarichi har xil. Dasturxon ustiga bir tishlam qotgan non qo'yilsa ham, atrofiga farzandlar yig'ilsa to'kin dasturxondan fayzliroq bo'lib ketadi.

— Nevarangizning oti nima! — deb so'radi Asadbek.

— O'rtog'ingiz kitob qarab Samandar deb qo'yganlar. O't-olovni ham pisand qilmaydigan g'alati qush bo'larkanmi-e... Qudalari «Ulug'bek» deb qo'yimoqchi ekanlar. «Hey, dadasi, bolaga ismni qiz tomon qo'ymaydi», desam ham «Hammayoqni bek bosib ketdi, bitta Samandar bo'lishi kerakmi yo yo'qmi!» deb qaysarlik qilib turib oldilar. Baraka topgur, qudamiz juda yaxshi odam-da. Xo'p, deb ko'nib qo'ya qoldilar...

Qamaraning oyoq-qo'li ham, tili ham chaqqongina edi. Cho'loq divanda kim yastanib o'tirganini unutilib gapga tushib ketdi. Uning so'zlari Asadbekning qulog'iga kirmadi.

«Samandar» degan ismni eshitiboq ko'z oldi xiralashdi. Tomog'iga bir nima tiqildi. Yarim soat burun pulining ko'pligidan esini yo'qotgan vinzavod boshlig'ining taqdirini bir so'z bilan hal etgan Asadbek o'zini benihoya ojiz banda ekanini his etdi. «Hatto shu g'alcha xotinning baxti ham yo'g'a menda, — deb o'yladi. — Nevara ko'rsam, ismini Samandar qo'yaman, deb yuruvdim. Jalil ilib ketibdi. Kitob ko'rib qo'yganmish... Jalil o'zini haqgo'y deydi. Men uni noshud deyman. Baxt noshudlarga kulib boqarkan-da? Shu noshud qizini kuyovga uzatib, nevara ko'rib, xursandchilik qilib o'tirsa... Men shunday ham bo'lolmasam... Na akam, na ukam bor. Faqat... pulim bor. Bu noshudning puli yo'q. Ammo ukalari, kuyovi, Samandari bor... Men hashamdor uyda yashayman, uyimni dev yigitlar poylashadi. Bu noshud oyog'i siniq divanda yonboshlab yotib, o'laman deb turgan televizorni tomosha qiladi. Eshigi hamisha ochiq... Ko'ngli ham ochiq... Yangi divanni, rangli televizorni orzu ham qilmaydi... Nega orzu qilmaydi?! Odam ham shunchalik noshud bo'ladimi! O'ziga kerak bo'lmasa, bolalariga lozim-ku! Bolalarining ko'ngli sinmaydimi! Nevarasi shu cho'loq divanda yotib, shu xira televizorni ko'rib ulg'ayishi kerakmi? Ablah, noshud!» Yuragi ezilib o'tirgan Asadbekni birdan g'azab chulg'adi. Shart o'rnidan turdi.

— Hozir kelaman, — dedi Asadbek, — choyingiz qaynaguncha qaytaman.

Qamara bu gap shunchaki ko'ngil uchun aytildi, deb o'ylagan edi. Mehmonxonani yig'ishtirishga ulgurmay, Asadbek qaytgach, battar shoshilib qoldi. Qamara mehmonning ulug'ligini hisobga olib, ohori to'kilmagan yangi dasturxon yozdi. Kuyov chiqib Asadbek bilan qo'sh-qo'llab so'rashdi-da, choy quyib uzatdi. Hashamdor uylarda, to'kin dasturxonlar atrofida o'tirishga ko'nikkan Asadbekka qog'ozlari sarg'ayib, ayrim yerlari ko'chib tushgan uyda choy ichish boshqa payt bo'lganda malol kelardi. Uning hozirgi kayfiyati aynan shunday sharoitni qo'msardi. G'arib ko'ngil, g'arib uyni sog'ingan edi. Bir soatdan keyin Jalilning uyi besaranjom bo'lib qoldi. Besh-olti odam baravar bostirib kirib avval cho'loq divanni, so'ng stol-stullarni, so'ng xira televizorni olib chiqib ketishdi. O'rniga yangi divan, yangi stol-stullar, rangli televizor qo'yildi. Qamara «Voy, o'lmasam, voy, qiziq bo'ldi-ku», deyishdan boshqa so'z topmadi. Asadbek bu o'zgarishlarga aloqasi yo'qdek, pinagini buzmay turardi.

Jalil uyiga qaytganda hamma ish saranjom bo'lgan edi. U Asadbekka zahrini sochishga ulgurmadi. Qo'rqqan oldin musht ko'tarar, deganlaridek, Asadbek ostonada o'qrayib turib qolgan oshnasiga qarab baqirdi:

— G'ing desang, abjag'ingni chiqarib tashlayman, bu senga emas, Samandarga, tug'ilgan kuniga sovg'a!

Jalil Asadbekka bir nima deya olmadi, ammo xotiniga qarab o'qraydi. Qamara o'ziga qanday shirin gaplar atab qo'yilganini fahmlab, labini tishladi.

— Senga nima bo'ldi? — dedi Jalil, Asadbekka tikilib, — paytavangga qurt tushganini bilib turibman.

— Mening paytavamga emas, sening miyanga qurt tushgan, — Asadbek shunday deb Qamaraga qarab qo'ydi. U erkaklar gaplashayotganda ayol kishining atrofda ivirsib yurishini yoqtirmas edi. Qamara Asadbekning maqsadini anglab, tezgina chiqib ketdi. Asadbek shundan so'ng gapini davom ettirdi. — Nevara ko'ribsan, ismini Samandar qo'yibsan, oradan bir yil o'tibdi... Asad degan o'rtog'im bor edi, xursandchiligimga sherik qilay, ukasining oti ham Samandar edi, nevaramga ot qo'yishda bir so'rab olay, deyishga aqling kaltalik qildimi? Tiling bir qarich. Birovga so'z bermaysan-u, shunaqa narsalarga kelganda kallang ishlamay qoladi, xom oshqovoq!

Jalil unga qarab jilmaydi. Hozir uning qarshisida faqat Xudogagina bas kelolmaydigan Asadbek emas, ko'p jabru jafolarni birga tortgan, bir ko'chani changitib, bir yamoq ko'rpani tepishib katta bo'lgan oshnasi o'tirardi. Asadbekning ovozi amr ohangi ham, qahr ham yo'q edi. Asadbekning bu odati Jalilga ma'lum. U dunyo tashvishlaridan ezilib, bolaligini qo'msagan paytlarida Jalilni toptirib kelib shu ohangda gap boshlaydi. Ikki oshna soatlab gaplashib o'tirishadi. Suhbat a'yonlarning ishtirokisiz bo'ladi. Zarur ish bilan kelgan Kesakpolvon ham, Chuvrindi ham ularning suhbatini buzishga jur'at qila olishmaydi. Bunaqa paytlarda a'yonlar matbuot xabarlariga taqlid qilib «ikki prezident yuzma-yuz uchrashdi. Xalqaro ahvolning muhim masalalari kelishib olindi», deb hazillashishadi. Yopiq eshik ortidagi «xalqaro ahvolning muhim masalasi» — yong'oq o'yinida chiqqan janjalning «tinch yo'l bilan hal etilgani»dan boshlanib, bitta kalishni galma-gal kiyib maktabga qatnash chog'ida yuz bergan sarguzashtlarni eslash bilan yakunlanadi.

Jalil Asadbekning bugun bu xususda gaplashish niyati yo'qligini bildi. Agar Hasanning o'ng biqini og'risa, Husanniki ham og'riydi, deganlaridek, Asadbekning yuragini tirnayotgan darddan Jalil bebahra qolishi mumkin emas. Asadbek dardini ichiga yutmoqchi. U otasi olib ketilgan kundan beri isyon yo'lga kirgan, ammo ochiq-oydin hayqirish, shiorlar ko'tarib maydonga chiqish yo'lidan bormay, arqonni uzun tashlab, dardni ham, g'azabni ham ichiga yutib asta ish ko'rishni o'rgangan edi. Jalilning yo'li bo'lak — o'ychi o'yiga yetguncha tavakkalchi uyiga yetadi, qabilida ishni dangal

bitirishga odatlangan. Hozir ham oshnasining gapni maydalashiga toqat qilolmadi. — Yorilsang-chi! — dedi u jerkib. — Mendan boshqa dardkashing bormi? Asadbek Jalilga tikildi. Xuddi ro'parasidagi odamni birinchi marta ko'rayotgandek tikildi. Gapirish oson. «Yorilish» — xotinlarga xos. Erkak dardini aytguncha to'lg'oq azoblarini boshidan kechiradi. Ayniqsa Asadbekni ezayotgan dard birovga aytgulik emas. «Qizimni o'g'irlab ketib, keyin tashlab ketishibdi», deyishga til aylanadimi? Erkaklik nomusi, ori bunga yo'l qo'yadimi? Kecha Jalilni atayin yo'qlatdi-yu, dardini aytolmadi. Bugun ertalab vinzavod boshqoni taqdirini hal etib uyga ketaman, deganda tashqarida savdo rastasi xo'jayiniga yo'liqdi. Xo'jayin savdo ahliga xos tavozelik bilan so'rashib, ikki qo'lini ko'ksiga qo'yib: «Bag'ringiz to'lib, xursand bo'lib qoldingizmi?» dedi. Asadbek «Ha» ham, «Yo'q» ham demadi. Unga bir o'qraydi-yu, mashina eshigini ochdi. Bu odam qizining qaytganini eshitib, tabriklagani kelgan. O'zicha bu odamgarchilikka kiruvchi fazilat, odat. Asadbek uning laganbardorligidan bir g'ashi kelgan bo'lsa, befahmigidan bir g'azablandi. Qizini kimlardir o'g'irlab ketib, qandaydir ahvolda tashlab ketishadiyu u xursand bo'ladimi? Qiziga tegishmagan bo'lishsa-ku, xo'p-xo'p... Yo'qsa... tirik qaytarishmagani ming marta afzal emasmidi... Asadbek mashinaga o'tirgach, xayolida boshqa gap o'rimaladi — bu odam is olibdimi, demak, ko'pchilik biladi. Bugun kechgacha shaharga tarqasa ham ajab emas. Nima qilish kerak? A'yonlari bilan ish yuzasidan maslahatlashadi. Ularni shu paytgacha oila sirlari, tashvishlariga tortmagan. Asadbek uchun oila — muqaddas. Har kimning ham tumshuq suqaverishini xush ko'rmaydi. Chuvrindi uylangan yili «oilaviy bo'lib o'tirib turaylik», deganda, Asadbek «xotiningni bozorga solmoqchimisiz», deb gapni kalta qilgan, shu-shu oilaviy bordi-keldi masalasi qayta tilga olinmagan edi. Ularning xotinlari faqat yo'qlov, to'y va ma'raka bahonasida ko'rishishar, «esonmisiz-omonmisiz»dan nariga o'tishmas edi. Shunday ekan, qizining endigi taqdirini a'yonlar bilan maslahatlashishi mumkinmi? Asadbek Jalildan jo'yali maslahat chiqar, degan ilinjida emas, balki taskin ilinjida kelgan edi. — Mish-mishlarni eshitgandirsan? — dedi Asadbek, oshnasidan ko'z uzmay. — Men mish-mish orqalab yuradigan xotinmasman,— dedi Jalil. — Sen bo'ladigan gapni gapir. «Rostdan eshitmaganmi?» Asadbek savoliga javob topmoq istagida Jalilning ko'zlariga qaradi. Bu ko'zlarda aldov yo'q edi. Jalil oshnasining to'lg'oq azobida ekanini his qildi. Bu dardni hatto eng yaqin odamga ham aytish og'ir ekan, demak, ish chatoq. Jalil bir oz yumshoqroq gapirib, uning ko'nglini ovlash niyatida dedi: — Kattaga katta dard yopishadi, gapir, o'zingni qiynama. — Katta dard deysanmi?... Bilmadim... Shu paytgacha menga birov qo'l ko'tarmagan edi. — Dunyoni bekorga charxpalak deyishmagan. Zamon o'zgarib turadi, shunga aqling yetmabmidi? — Yetgan edi, lekin... — Yetgan bo'lsa, vaqtida etakni yop. Vaqtida ketsang — olam guliston. Aytishga oson. Zamon sahnasidan tushishning o'zi bo'ladimi? Pastedagilar seni alqab, boshiga ko'tarib yurishga tayyor bo'lsa, sahnadan dadil tusha olarkansanmi? Tushishingni qo'lda nayzalar bilan poylab turganlar-chi? Shu nayzalar borligini bilmaganda Asadbek Jalilning maslahatiga muhtoj bo'larmidi? Asadbek gapni cho'zishning hojati yo'qligini anglab: — Qizimni o'g'irlashdi, — dedi. Shu gapni aytdiyu uyatdan yonib ketay deb ko'zini olib qochdi. Aybiga iqror bo'lgan gunohkorday boshini egdi.

— Qachon? Topilmadimi?

— Kecha o'zlari tashlab ketishibdi.

— Kimligini bildingmi?

— Aniq bilmayman. Gumonim bor.

Jalil o'yg'a toldi. Bir necha nafasdan so'ng xo'rsindi:

— Xudodan qaytibdi.

Asadbek boshini shartta ko'tardi:

— Bu nima deganing?!

— Sen maishat qilgan qizlarning ham ota-onalari bor edi, ular ham ezilgandir, Xudoga nolalar qilgandir. Xudo kar emas, bu ohlarni eshitgandir?

— Og'zingga qarab gapir! Mening maishat qilganimni ko'rdingmi?! — Bu safar

Asadbekning ovozi titrab chiqdi. Jalil uning ko'zlariga qarab qo'rqdi: bu ko'zlarda g'azab uchqunlanayotgan edi.

— Ko'rib nima, men sening mahramingmanmi, izingdan yuradigan. Eshitganman, hamma gapiradi.

— Hamma gapirsa ishonaverasanmi, he... s-so'tak! — Asadbek beixtiyor so'kindi.

Boshqa vaziyat bo'lganda Jalil qarzga botmay, darrov qaytarardi. Oshnasining vajohatini ko'rib, o'zini tiydi.

— Bo'pti, o'zingni bos, — dedi u. — Qizing tirik ekan, Xudoga shukr qil.

— Jalil, — dedi Asadbek qahrli ovozda, — bilib qo'y, men nomard emasman. Men itning bolasi emasman, odam bolasiman. Birovlarning burnini qonatib lazzat topaman, deb yurganim yo'q bu dunyoda. Alamim borligini bilasan-ku. Bu ahmoq gapni boshqadan eshitsam, xafa bo'lmas edim. Sen ham shunday deding-a!

— Sen qilmagan bo'lsang, bu ishni shotirlaring qilishadi. La'nat esa senga oqib kelaveradi. Sen odamlar ko'ziga bo'ri bo'lib ko'rinasan. Yesang ham, yemasang ham baribir og'zing qon. Sen men bilan gap talashma. Bo'ladigan gapdan gapir. Tumshayib yuravermassan, axir. Nima qilmoqchisan?

— Hayronman...

— Gap qaynab chiqmasidan uzatvor qizingni.

Asadbek kechadan beri xayolning qaysi ko'chasiga kirmasin, shu to'xtamga kelayotgan edi. Jalildan ham shu fikr chiqishini kutgan edi. Kutilgan fikr aytildi, ammo yengil tortmadi. Chunki fikr aytmoq oson. To'y qilish ham oson. Biroq, qizingning yuzi yorug' bo'ladimi — mashaqqat shunda. Kuyov bo'lmish Asadbekning qahridan qo'rqib hozir indamasligi mumkin. Keyinchi? Zamon sahnasidan tushib ketgach, qizi xo'rlanmaydimi? Ko'chaga haydalmaydimi? Sharmandalik libosiga o'ralmaydimi? Asadbekning xavotiri shunda. Siz «Xo'sh, o'zining or-nomusi-chi?» deyishingiz mumkin. Bir dono shoir «ota-ona mehrisiz ham yashamoq mumkin, ammo mumkin emas nomussiz yashash», deganda ming karra haq. Asadbek ota-ona mehriga to'y may o'sdi. Qizining o'g'irlanishi — uning nomusiga tegishmagan taqdirda ham — ota-ona nomusining toptalishi bilan barobar. Shunday ekan, Asadbek bunga qanday chidasin?! Chap yelkada o'tirgan shayton qasosga undaydi: «Qo'lingni uzatsang yettinchi osmonga ham yetadigan insonsan. Birov sening kosangga tuflabdi, oshi halolingni bulg'abdi-yu, sen ezilib yuribsanmi, kimdan gumoning bo'lsa — yanchib tashla! Bugun qasos olmasang, ertaga el oldida basharangga tupurishadi. Otangni olib ketishganda nochor eding. Ana shu nochorlik seni bir umrlik armon o'tida kuydiryapti. Endi ham nochormisan? Qon to'kmasang erkak emassan! O'zingni ko'rsat! Nomus uchun qon to'kish lozimligini erkaklarga eslatib qo'y!!» Ammo qilich yalang'ochlangan damda o'ng yelkada o'tirgan Rahmon bila-gidan ushlab to'xtatadi. Qon to'kishga yo'l bermaydi. «Gumoning to'riga o'ralganlarni tig'dan o'tkazishing — ojizliging alomati. Gunohkor osongina jon berib

qutulib ketadi. Sen esa nomus azobida to'lg'anib qolaverasan. Sen hozir uning gunohlaridan o't. Ammo shunday qilginki, umri azobda o'tsin. Vaqti kelib oyog'ingga bosh ursin, tavbalar qilsin. Ana shunda o'ldirsang xumordan chiqasan. O'lsang, ko'zing ochiq ketmaydi...»

Shu ovoz Asadbekni ushlab turibdi. Nomus azobiga chidashga majbur etyapti. Jalilning uyiga boshlab kelgan ham shu ovoz. Agar oshnasi «ularni qirib tashla» desa bas, yangi yilning birinchi kuni qonlar to'kish bilan boshlanadi. Asadbek Jalilning bunday demasligini biladi. Bilgani uchun ham uni qora tortib keldi.

3

Dunyoda eng shirin narsa nima, deb so'ralganda «uyqu» deb javob berishgan ekan. Bu gap ham to'g'ri. Biroq bolalik xotiralarini eslash lazzati uyqudan ham mazaliroqdir. Chunki yosh o'tgan sayin, bolalikdan uzoqlashganingiz sayin o'tgan kunlarni eslayverasiz, entikaverasiz. Ayniqsa jon-jo'ralar uchrashganda uyquni ham tark etib, uzun kechalar xotiralar ixtiyoriga berilishadi. Asadbek bilan Jalilning bunday kechalari ko'p bo'lgan.

Jalil oshnasi ko'nglidagi g'uborni ana shu xotiralar yordamida quvmoqchi bo'ldi. Lekin eng yorqin voqealar ham Asadbek ko'ngliga ravshanlik bermadi. U tund qiyofada o'rnidan turib, Jalil bilan xayrlashdi. Jalil uni kuzatib ko'chaga chiqdi. Asadbek mashina sari yurganida orqadan Jalilning ovozi keldi:

— Ko'chada Asadbekka o'xshab yur, shunchalik cho'kasanmi?

Bu gapni eshitib Asadbek qaddi bukilib qolganini sezdi. Jalil hech qachon uning qudratini pesh qilib gapirmagan edi. Hozirgi aytgani... «Asadbekka o'xshab yur...» Mana shu gap unga dalda berganday bo'ldi. Qaddini tikladi. Chuqur nafas oldi. Mashina eshigini ochgach, orqasiga o'girildi.

— Qorangni ko'rsatib tur. Odamlarning oshnasiga o'xshab yo'qlashni qachon o'rganasan? Jalilning sanchib oladigan javobi tayyor edi-ku, ammo birodarining ahvol-ruhiyasini o'ylab tilini tiydi. Jilmayib, bosh irg'ab qo'ya qoldi.

Asadbek hovliga qadam bosgach, oshxonadan chiqayotgan qiziga ko'zi tushdi-yu, beixtiyor to'xtadi. Qizi ham uni ko'rib bir on harakatsiz qoldi. So'ng past ovozda salom berib, shoshganicha iziga qaytdi. Ota bilan qizning nigohlari bir soniyagina uchrashdi. Go'yo to'satdan yashin chaqnaq qorong'ilik bag'rida o'rtanayotgan ikki xasta dilni yoritib o'tganday bo'ldi. Yashin nuri so'nishi bilan ularning har biri o'z jahannamiga, yana o'tda qovurilish, azoblanish uchun qaytdilar.

Qiz nima uchun otasi oldiga yugurib kelmadi, nima uchun bo'yniga osilib ko'z yosh to'kmadi, nima uchun nolalar qilmadi? Nima uchun dardini yutib jahannam azobini o'ziga ravo ko'rdi? Asadbek qo'rqib kutgan hodisa ro'y bermadi. Ha, u qizi bilan uchrashishdan qo'rqayotgan edi. Qizi faryod urgan taqdirda ichini kemirayotgan vulqonning otilishi tayin ekanini bilib, tashvishlanayotgan edi.

Asadbek qizini sira erkalamasdi. Kesakpolvon — g'azabga minganida otasini ham tanimaydigan qahri qattiq odam, oyda bir marta xotini urib turmasa yegani ichiga tushmaydigan jizzaki erkak — bo'yi yetgan qizini haddan ziyod erkalah, yuzlaridan chimdib, o'pib qo'yganida Asadbekning g'ashi kelardi. Ba'zan tanbeh berib, ba'zan «qizingni erga berganingda o'zingni ham qo'shib berasanmi», deb piching qilardi. Kesakpolvon Asadbekning bunday gaplarini, pichinglarini qulog'iga olmasdi. «Bu qizimni o'zim tuqqanman», deb tirjayardi, xolos. Kim, qanday tug'ishini yaxshi fahmlaydigan qizi otasining bu hazilidan yayrab, battar erkalanardi. Har to'kisda bir ayb, deganlaridek, begunoh odamning jonini sug'urib olishda kiprigi qilt etmaydigan odamning farzandiga

nisbatan shunday mehri borligi olamning ajabtovurligidan edi.

Asadbek ba'zan «men ham bolalarimni erkalashim kerakmi?» deb o'ylab qolardi. Ota-onaga erkalash nima ekanini bilmay o'sgan odam uchun bu mushkul savdo ekan. Farzandga mehribonlik boshqa, erkalash, taltaytish boshqa. Shu bois Asadbek bolalarini erkalatmasdi, deyilganda «u farzandlariga bemehr edi», deb tushunmaslik lozim. Alqissa, hozirgina oshxonaga kirib ketgan qizi unga salom berish bilangina kifoyalana edi. Asadbek shunga ko'nikkan bo'lsa-da, hozir andak ajablandi. Qizining nomus o'tida kuyib kul bo'layotgani unga hozircha noma'lum. Buni keyinroq idrok eta boshlaydi. Yashin chaqib, chok-chokidan so'kilib qolgan qora bulutlar orqasidan oy ko'rinib, qorong'ilik chekingani misol, oshxonadan xotini chiqdiyu ko'ngli ravshan tortdi. Ko'pchilik nazarida dahshatli odamxo'r sifatida gavdalanuvchi Asadbek shu onda xotinini bag'riga bosib yig'lagisi keldi, desam, albatta ishonmaysiz. Lekin siz ishoning. Mol-dunyosi behisob, o'l desa o'ladigan odamlari bor bo'lgan holda hasratini eshitadigan hamrozi yo'q kishining holiga siz ham rahm qiling. Bu fojiani hatto g'animlaringizga ham ravo ko'rmang.

Yig'lagisi kelgani bilan Asadbek yig'lay olmasdi. Xotini unga dalda bergisi kelganda ham yupata olmasdi. Og'ir bo'lganda shu Manzuraga og'ir. U ikki o't orasida. Bir tomondan qiziga achinsa, kuysa, boshqa tomondan erining g'azabidan qo'rqadi. «Jahl ustida bir nima qilib qo'yimasalar edi», deb joni halakda. Hozir oshxona ostonasini hatlab chiqdiyu, qo'rquvdan pirpirayotgan ko'zlarini eriga tikib, salom berdi. So'ng:

— Yaxshi keldingizmi, adasi, — dedi. Bu gapini o'zigina eshitdi. Qo'rqibgina, astagina aytilgan so'zlar havoga singib ketdi.

Asadbek uyga qarab yurdi. Manzura unga ergashdi. Ichkari kira turib chaqqonlik bilan engashdi-da, eri betartib yechgan tuflini juftlab, bir chetga olib qo'ydi. So'ng ichkari kirib, Asadbek uzatgan paltoni olib, ilgakka ildi. Bu jarayon kunda takrorlanadi.

Tashqaridan kuzatgan odam har kuni bir tomoshani aynan ko'rganday bo'laveradi.

Asadbek ichkari kirib o'zi xush ko'ruvchi tebranadigan yumshoq o'rindiqqqa emas, deraza tomondagi bir qavat ko'rpachaga o'tirdi.

— Voy, to'xtang, ko'rpacha solay, — dedi xotini shoshilib.

Asadbek «kerak emas», degan ma'noda qo'l ko'tardi. Manzura bu ishorani ko'rmaganday narigi uyga kirib ko'rpacha ko'tarib chiqdi.

— Birpasga turing, adasi.

Asadbek o'rnidan jilmadi.

— O'tir.

Manzura gilam ustiga o'tirib, ko'zini yerga tikdi.

Asadbek gapni nimadan boshlashni bilmay kalovlandi.

— Tinchlikmi? — dedi u bir oz sukutdan so'ng.

— Tinchlik, — dedi xotini siniq ovozda.

— Bir nima dedimi?

— Yo'q hali.

— So'ramadingmi?

Manzura eriga shoshilib qarab oldi-yu, boshini egdi.

— Qanday so'rayman.

— Men so'raymi bo'lmasa!

— Voy, adasi...

— Ha, latta!

Asadbek shunday deb to'ng'illadi-yu, baqirib yuborishdan o'zini tiydi. «So'raganining nima foydasi bor?» degan fikr uni jilovdan tutdi. Xo'sh, so'radi ham deylik, «zo'rlashdi» degan javob oldi nima-yu «tegishmadi» deganda nima? Har ikki holda ham o'g'irlangan

qiz odamlar uchun nomussiz bo'lib qolaberadi-ku?..

— Endi nima qilmoqchisan?

Manzura endi nima qilishi mumkin? Uning yig'lashdan, fig'on chekishdan bo'lak narsaga qudrati yetadimi? Asadbek buni yaxshi biladi. Shuning uchun savol berishga berib qo'yib, javob kutmadi. Shuncha yil birga umr kechirib xotini bilan maslahatlashmagan odam shu nozik pallada fikrlasharmidi? Nima haqda so'zlashishni bilmagani uchun ham shu so'roq tilidan uchdi. U hozir yonida xotini bo'lishini istardi. Manzura chiqib ketsa vujudi kimsasiz uydek huvillab qolishini his qilardi. Ammo xotini ro'parasida o'tirar ekan, xuddi urishib qolganday og'ziga talqon solvolmaydiku. Xotinning kamgap, baodob bo'lgani yaxshi-ya, ammo mana bunaqa paytda erni ezib tashlaydi-da... Manzura gapga chechanroq bo'lganida Asadbekni g'uborli o'ramdan olib chiqarmidi...

Tashqaridan erkak kishining ovozi kelib, Manzura chaqqon o'rnidan turdi-da, deraza osha hovliga qaradi.

— Mutavallingiz, — dedi ajablanib.

— Chaqir, — dedi Asadbek.

Manzura tez-tez yurib chiqdi. Dam o'tmay eshik og'zida bo'yni uzunligidan egilibroq yuruvchi, egniga urinibroq qolgan palto, boshiga yangi suvsar telpak kiygan mutavalli kirdi. Soqol-mo'ylov ulashilganda kechroq qolgan, ammo yaratgan «shu ham erkak-ku», degan rahm bilan topib bergan besh-o'nta tukni savlat qilib o'stirib, jamiki tirik jonning ensasini qotirguvchi Karimullaga Asadbekning ham toqati yo'q edi. Yetimxona boshqoni bo'lib ishlab, o'z ta'biri bilan aytganda, shaytonning bittagina gapiga kirdi-yu, olti yil umrini simto'siqlar ortida o'tkazib qaytdi. Yana firqaga tiklash masalasida ko'p urindi.

Firqa a'zoliciga qayta olganida turqi tarovati o'zgacha bo'lardi. Hatto o'ziga ham yoqmaydigan, soqol-mo'ylov degan nomga isnod keltiruvchi bu tuklar o'stirilmasdi. Xitoyning ohori to'kilmagan oq ko'ylagini kiyib, Olmoniyaning no'xot gulli qizil bo'yinbog'ini taqib, finlarning ko'zni oluvchi kostyumini egniga ilib, gerdayib yurardi. Ayb o'zida — rayqo'mga uzatishi lozim edi. O'zini xokisor ko'rsatib bir yanglishdi.

Rayqo'mdagilar xokisorlarga rahm qilar deb o'ylab edi. Rahmdillar rayqo'mda emas, bu tomonda ekan. Baxtiga mahallada masjid qurilishi boshlandi. Avvaliga haybarakallachi bo'lib yurdi. «Uni u yoqqa ol, buni bu yoqqa qo'y», deb turish, choyni shopirib qaytarib o'zidan ulug'roq odamlarga ta'zim bilan uzatish hadisini olgan edi. Qurilishda har kuni o'ralashib yuruvchi bitta bekorchi kerak ekan. Shundan foydalanib, poydevor bitmasidanoq o'zini «mutavalli» deb e'lon qildi. Abdugarim degan ism, garchi mullalikka daxldor bo'lmasa-da, Karimulla deb o'zgartirildi. Bu «mulla» xotirasi zaifligi tufayli to'rt oy badalida «Oyatal kursi»ni yod ololmay, ikkita kichik sura bilan tirikchilik qiladi.

O'shanda o'stira boshlagan «soqol-mo'ylab» imorat tomi yopilbdiki, hali bir enlikdan nariga o'tgani yo'q. Bu hol Kesakpolvon uchun bir ermak. Uni har ko'rganida «Karimullaning soqoli ichkariga qarab o'sadi», deb mazax qiladi. Asadbek mutavallinging tezroq ketishini istaydi, Kesakpolvon esa uni masxaralab o'tirishni yoqtiradi. Karimulla bu masxarani malol olsa-da, sirtiga chiqarmaydi. Kesakpolvonning gaplaridan miriqqanday xixilaydi. U Asadbekdan cho'chiydi, kamgap, mulohazali Chuvrindidan esa qo'rqadi. Shu holda a'yonlardan biri uni «o'ziga yaqin olib» «hazil» qilar ekan, nimasi yomon?

Karimulla Asadbek yolg'iz emasdir, degan xavotirda edi. Ichkariga kirgach, yayrab ketdi. Ildam yurib kelib Asadbek bilan qo'shqo'llab so'rashdi. Asadbek o'rnidan qo'zg'olmay, qo'l uchini berdi.

— O'rusning yangi yili muborak bo'lg'ay, — dedi Karimulla ishshayib.

Asadbek unga javob bermadi. «Xo'sh, nimaga kelding?» degandek norozi qiyofada boqdi. Karimullaning maqsadi yangi yil bilan tabrik etish emas, balki ko'ngil so'rash, shu

orqali o'zining ham ruhan «aziyat chekayotganini» ma'lum qilib qo'yish edi. Ammo Asadbekning qarashi uni shoshirib qo'ydi. «Sizga qasd qilganlar past bo'lsin, qizingizning baxti ochilib ketadi, inshoalloh», deb diliga tugib kelgan gaplarini ham unutdi.

— Bitta xonaga joy qilib namozni boshlab yubordik. Butun mahalla duoi joningizni qilib yotibdi. Suvoqchilar xonaqohdan chiqishdi.

Xabar Asadbekni mutlaq qiziqtirmayotganini sezib Karimulla jimib qoldi. Shu gaplarning o'zini aytib chiqib ketaverish mumkinmasdi. Shu uchun bir oz kalovlandi.

— Ayvonning... to'siqlariga temir kerak ekan, borsak bermadi, zang'ar. Limit-pimit deydimi-ey...

— Temir senga hozir kerakmi? — dedi Asadbek tutoqib.

Shu topda Asadbekning ko'ngliga bunday gaplar sig'masligiga, umuman, maydachuylar bilan shug'ullanish boshqa a'yonlarning ishi ekaniga Karimullaning kalta fahmi yetarmidi?

Asadbek shart o'rnidan turdi. Karimulla «tepib qoladi shekilli», deb qo'rqib, o'zini chetga oldi. Asadbek eshik yoniga ilingan, shapaloqdek keladigan xorij telefonini olib, chiroyli tugmachalarni bosib raqam terdi.

— Allo, kim bu? — degan erinchoq ayol ovozi keldi.

— To'xtasin kerak, — dedi Asadbek jerkib.

— Uxlayaptilar.

— Uyg'ot, g'aflatni, Asadbek akam so'rayaptilar, de.

— Voy, assalomu alaykum, hozir... Ana, turib kelyaptilar...

Yarim daqiqa o'tmay xirildoq ovoz eshitildi:

— Assomaykum, Bek aka, tinchmisiz, omonmisiz, yangam...

Asadbek uning gapini shart bo'ldi.

— Masjidga nima uchun temir bermading?

— Okaxon, limit...

— Ikki soatdan so'ng temirlar masjidga bo'lsin.

— Bek aka, ertaga ertalab...

— Ikki soatdan keyin masjidga chiqib ko'raman.

— Axir bugun kranchi...

— O'zing qo'l bilan ortasan.

Asadbek gapni kalta qilib, telefonni joyiga ildi:

— Ikki soatdan keyin ustalarning joyida bo'lsin.

Karimulla bu gapni eshitib, boshiga g'avg'o orttirganini bildi. Kirganiga ming pushaymon yedi. Topshiriqdan qutulib qolish uchun bahona izladi.

— Ustalarning haqiga sal kamxarjroq bo'lib qoluvdik. Chiqmaymiz, deb xafaroq bo'lib ketishibdi, — dedi mijg'ovlanib.

Asadbek mahallaga yordam bo'lsin, deb pul berardi, biroq sarf-xarajatlarni tekshirtirib ko'rmas edi. Bir hafta burun «mutavalli masjid haqini sichqondek kemirib yotibdi», degan gapni eshitib, «etimlarning haqidan qo'rqmagan, masjid haqidan qo'rqarmidi», deb g'ijingan, lekin chora ko'rishga shoshilmagan edi. Hozir shu gap yodiga tushdiyu yanada tutoqdi:

— Ustalarning haqiga sherik bo'lmaganingda yetardi.

— Bek aka, unday demang-a, astag'firulloh!

— He, seni xudojo'y qilib tuqqanni...

Karimulla o'zini oqlashga kirishishning oqibati yaxshilik bilan tugamasligini anglab, boshini egganicha jim qotdi. Mo'minlikning shunisi yaxshi-da. G'azabga mingan odam tutoqaveradi, so'kaveradi, sen esa boshingni egib olib uning yetti pushtini ichingda o'qiyverasan. «Onangni!» deydi u, «onangning onasini qo'shib...» deysan sen.

«Haromi!» deydi u, «o'zing itdan tug'ilgansan», deysan sen. Shu holda davom etaveradi. Senga yaxshi. Dilingdagini ovozi chiqarib aytding nimayu ichingda aytding nima? Farq shundaki, dildagi tilga uchsa joning ketishi mumkin, joningga rahm qilingan taqdirda abjag'ing chiqadi. Tilni besuyak yaratgan Xudoga zorlanib bir-ikki oy, balki bir umr ko'rpa-to'shak qilib yotarsan. Karimulla tilini tish hatlashiga yo'l qo'ymadi. Asadbek so'ka-so'ka bir tarsaki tushirib qolganini aytmasak, suvdan quruq chiqdi hisob. Asadbek tarsakidan so'ng bu ko'samulla chiqib ketar, deb o'ylagan edi. Uning mutelik bilan qo'l qovushtirib, bosh egib turganini ko'rib:

— Yana nima darding bor? — dedi.

— Begim, bir qoshiq qonimdan keching, sizga noto'g'ri informatsiya berishibdi.

— Gapni cho'zma. Menga qanaqa xabar yetkazishni bilishadi. Haj qilmoqchimishsan, bu ham yolg'onmi?

— Rost, begim, rost. Men asli shu gapni aytay deb keluvdim. Oqsoqollar Asadbek aka ham borsinlar, deyishyapti. Billalashib borsam, biram yarashadi... Siz bilan borsak, ikki marta haj qilganday bo'lamiz.

— Sen bilan yursam yarashadimi?

— Men bilan yurmasangiz ham... Asadbek hoji bo'lib yurishingiz yarashadi.

— Pulni qaerdan olasan? Kambag'al-faqir bo'lsang?..

— Begim, qarindosh-urug' bor, hozir o'n besh ming pulmi? Gunohlarni ko'p qilardik, oxiratni o'ylamasak...

— Oxiratni degin... O'n besh mingni to'lab u yoqdan mayda-chuyda olib kelsam, xarajatni qoplarmikin?

Asadbek bu savolni sinov uchun bergan edi. Buning fahmiga yetmagan Karimullaga jon kirdi.

— Chiqadi, begim, uncha-muncha qoladi ham.

— Xarajatdan tashqari yigirma ming qolarmikin?

Karimulla bu savolga o'ylamay-netmay javob qaytardi:

— Yigirma ming chiqmas-ov, ammo o'n mingcha qolar.

— Shunaqa degin, hisoblab qo'yibsanda, a?

— Endi, odamlar aytib yurishibdi-ku...

Asadbek javonga yaqinlashib, eshigini ochdi. Karimulla taxlanib turgan pullarni ko'rib, entikib ketdi. «Xarajatni ko'taradi shekilli», deb quvondi.

— Qarindoshlaringni tinch qo'y, — dedi Asadbek, pul sanay turib. — Mana senga o'n ming, — u shunday deb beli bukilmagan pullarni Karimulla tomon tashladi.

Karimullaning pulga uzatgan qo'llari muallaq qolaverdi. — Sen harom qadamingni Makkaga bosma, Makkaga pokiza odamlar borishi kerak. Yo'qol endi, ko'zimga ko'rinma.

Karimulla pullarni apil-tapil yig'ishtirib olib, qulluq qilganicha chiqib ketdi. Pullarni paltoning keng cho'ntaklariga sola turib «yigirma ming desam bo'larkan», deb o'kindi.

Asadbek joyiga borib o'tirib, yostiqqa yonboshladi. Bir dam xayollarga bandi bo'ldi.

So'ng ko'ziga uyqu ilinib boshini yostiqqa qo'ydi. Qancha uxlaganini bilmadi. Bir uyg'onganida shom qorong'isi cho'kkan edi. Xotini kirib: «Ovqatga chiqasizmi yo shu yerga olib kiraymi?» deb so'radi.

Asadbek «chiqaman», dedi-yu, yana uyqu elitib o'rnidan qo'zg'olmadi. Xuddi birov ikki yelkasidan bosib, miyasiga qo'rg'oshin quyayotganday ko'zlarini ham ocholmay qoldi.

Miya sergak, quloq atrofda tiq etgan tovushni ham eshitadi. Ko'z esa g'alati uyquda — bir jarga qulaydi, yuragi qinidan chiqquday bo'ladi, bir bosinqiraydi, bir chala uyg'onadi... Shu ahvolda tong ottirdi.

Nonushtadan keyin Jamshid keldi.

— Bek aka, hammasi pishdi. Uyiga oborib qo'ydim, — dedi Jamshid.

— G'alva ko'tarmadimi?

- U-bu devdi, menam bir nima dedim.
- Bo'пти, ko'z-quloq bo'lib turlaring. Uyga mayda-chuyda yubordingmi?
- Bo'tqaning bolalari olib borishi kerak edi.
- O'zing xabar ol.
- Bek aka, ko'chada imom turibdi.
- Nima ishi bor ekan, yo tavba qilib kelibdimi?
- Bilmadim... eshitishimcha, «Volga»sini shumo qilib ketishibdi.
- Kim?
- Biznikilarmas.
- Topib, joyiga olib borib qo'ylaring.
- Kirsinmi, yo javob berib yuboraymi?
- Kiraqolsin, balki boshqa gapi bordir.

Qotmadan kelgan, ko'zlari ma'noli boquvchi, o'zi yosh, biroq qop-qora quyuq soqol-mo'ylovi ulug'roq ko'rsatayotgan imom — Sobitxon qori nomi bilan shaharda e'tibor qozongan edi. U imomlik qiluvchi kichkina, eski masjidga ba'zan odam sig'may ketardi. Qariyalar bu mulla yigitga ixlos qo'yib, uni mahalla masjidi imomligiga chorlagan edilar. Rad javobi olishgach, Asadbekning a'yonlari oraga tushishdi. Sobitxon o'jar edi. Oxir-oqibat Asadbekning o'ziga ham yo'q deyishdan qaytmadi. Asadbekka bu «olifta imomcha»ning dimog'dorligi yoqmadi. Sobitxonning: «Harom pullarga qurilayotgan masjidda men namoz o'qimayman», deyishi Asadbekni g'azabga mindirsa-da, chora ko'rishdan o'zini tiydi. Xalq orasida o'zi haqida bo'lar-bo'lmas mish-mishlar yurganda bu e'tiborli qorining boshidan birgina soch tolasi to'kilsa malomatlarga qolishini bildi. To'g'ri fikrlagan ekan — imom mashinasini o'g'irlatib, undan gumon qilibdi. Bu gap allaqachon shaharga tarqalgandir...

Sobitxon ostona hatlab kirib, qo'lini qovushtirgan holda, qiroat bilan salom berdi. Asadbek beixtiyor ravishda o'rnidan turib unga peshvoz chiqdi — qo'shqo'llab so'rashib, qizil duxoba qoplangan divanga taklif etdi.

- Keling, qori, qanday shamol uchirdi? — dedi Asadbek, fотиha o'qilgach.
- Yaxshilik shamoli emas, — dedi Sobitxon unga tikilib.
- Hay, hay, qorijon, sovuq nafas qilmang.
- Sizni insofga chaqirish foydasiz ekanini bilsam-da...
- Qori, kelishib olaylik: siz meni insofga chaqirmang. Qanday yashashni o'zimga qo'yib bering. Men haqmanmi yo nohaqmanmi — qiyomatda ma'lum bo'ladi. Siz menga qozi emassiz. Siz gapni chaynamay muddaoga ko'chavering. Siz «Volga»ngizni o'g'irlatib, alam bilan kelgan odamsiz.
- Ha, taqsir, topib gapirdingiz. Ammo siz tomondan g'irromlik bo'ldi bu ish.
- Nima, g'irromlik?! Qori, avvalgi safar masjidga sarflagan pullarimni harom devdingiz, endi g'irromlik deysizmi? O'ylab gapirasizmi gaplaringizni? Siz kimsiz o'zi? To'rttagina surani ko'z yumib yodlab beruvchi qorivachchasi, Xudo emassiz! Sizning kitoblaringizda tuhmatchini nima deyishadi? Tuhmatchining tilini kesish kerakmi?
- Astag'firulloh! Tuhmat qilayotgan bo'lsam kalomullo ursin!
- Kerak bo'lsa uradi ham. O'sha kuni indamagan edim. «Volga»ngiz borligini bilganimda «xo'sh, mening pullarim harom ekan, siz «Volga»ni qaysi halol pulga oldingiz?» deb so'rardim.
- Mening otam...
- Sizning otangiz Andijonda mashhur telpakfurus, bilaman. Telpakfuruslarning nayranglarini ham bilaman. Shuning uchun halollik haqida boshqalar gapirganda siz indamay yuravering. Xudoyiga borib, Qur'on o'qib tugun uchiga necha pul tugilarkin, deb yuradigan mo'ltoni odamsiz-u, yana menga g'irromdan gapirasizmi?

— Tuhmat qilmang, men Allohning kalomini pulga sotadiganlardan emasman!
— Men bilmagan narsamni aytmayman. Jirillamang. Bu shahar bedarvozaligini bilmaysizmi? Shaharda mingta Asadbek bor. Siz bittasidan gumonsirabsiz. «Volga»ngizni topib berishadi. Men bunaqa mayda ishlar bilan shug'ullanmayman.

Asadbek Sobitxon bilan dastlab uchrashganida ancha baodob muomalada bo'lgan edi. Hatto qori harom pullarni tilga olganida ham Asadbek tutoqmagandi. Uning hozirgi fe'li, qo'rsligi Sobitxonni avvaliga ajablantirdi, so'ng picha qo'rquvga soldi. Agar odamlar orasida yurgan gap-so'zlar rost bo'lsa, kichkinagina masjidning imomi birdaniga yo'qolib qolsa ham ajab emas-da. Hozir uning bu xonadonga kirganini kim ko'rdi? Chiqdimi, chiqmadimi — kim surishtirib o'tiribdi? Qori shularni o'ylab seskandi. Ichida kalima qaytarib qo'ydi.

Xudo imomlar orasida insof va imon bobida basalommat bo'lgan Sobitxonni o'z panohiga olib, Asadbek qahrining to'lib-toshishiga yo'l qo'ymadi. «Mayda ishlar bilan shug'ullanmayman», deganidan so'ng Asadbek jim qoldi. Sobitxon ortiqcha so'zga hojat yo'qligini anglab o'rnidan turdi. Asadbek «bir piyola choy iching» ham demadi. Sobitxon uning qahrini qo'zg'otgan narsa nima ekanini fahmlamay, garang holda iziga qaytdi.

VIII b o b

1

Prokuror mahkamasining tergovchisi Zohid Sharipov hali bunchalik xorlanmagan edi. Kechagina markazdan kelgan prokuror tergovchilarining qonunga mos bo'lmagan ishlari haqida ko'pirib gapirildi. Go'yo shu bilan mahkamalar tozalandi. Pokiza odamlar to'planganday bo'ldi... Zohid shu harakatlarga ishonibdi. U prokuror yordamchisining qilig'idan bir achchiqlansa, o'zining go'lligidan o'n g'azablendi. «Nima deyishmoqchi bo'lishdi: sen pista po'chog'isan, istagan paytda supurib tashlaymiz, sen keraksiz bir qog'ozsan — xohlasak, g'ijimlab oyoq ostiga otamiz, deyishmoqchimi?»

Zohid anchagacha o'ziga kelolmay o'tirdi. So'ng shart o'rnidan turib, prokuror yordamchisi xonasi tomon yurdi. U yordamchi bilan olishishni qasd qilgan edi. Ammo o'ziga zeb berib kiyingan, qoshlari qalin, ko'zlari kulib turuvchi prokuror yordamchisining muomalasi uni shashtidan qaytardi.

— E, keling, Zohidjon, yangi yillari qutlug' bo'lsin. Oilangiz, ota-onangiz sog'-salomatmilar? Baxtingizga ko'p yillar yashashsin, to'ylaringizga bosh bo'lishsin. Sizni chaqiraman, deb turuvdim. Xizrni yo'qlasam bo'larkan. Xo'-o'sh... Sharif Namozovni qo'yib yuborishga to'g'ri keldi. Aybi isbotlanmagan. Guvohlar gaplaridan tonishibdi. Unga qarshi ig'vo qilingani shunday sezilib turibdi-ku, sizlar to'ppa-to'g'ri qamoqqa tiqib qo'ya qolibsizlar. Namozov anov-manov odam emas, katta olim ekan. Chet elliklarni hayron qoldirib turgan odamni qamoqqa tiqsak, xalqaro janjal chiqib ketishini ham unutmashimiz kerak-da, azizim. Chet eldagi safsataboz dushmanlarimizni bilasiz-ku, «SSSRda inson huquqlari poymol etilmoqda!» deb g'avg'o ko'tarishsa, boshimiz g'alvadan chiqmay qoladi. Keling, biz shunaqa tashvishlardan chetroqda yuraylik. Siz yoshsiz, o'sadigan yigitsiz, bamaslahat ishlayvering. Ig'voning boshida vinzavod direktori Sulaymonov turgan ekan. Aybini bo'yniga olib o'zi keldi. Hazilining bunaqa jiddiy tus olishini o'ylamabdi. Besh-o'n oy o'tirsa, ikkinchi hazillashmaydigan bo'lib chiqadi.

— Sulaymonov ishini menga topshirsangiz...

Zohid uning mahorat bilan to'qiyotgan to'riga bandi bo'lib qolmay, chiqib ketish niyatida shu gapni aytdi. Hech narsadan tap tortmay ishni xamirdan qil sug'urganday hal

etayotgan prokuror yordamchisi Zohiddan shu iltimosni kutmaganida laqma odamga aylanmasmidi, bu dargohdan kavushi allaqachon to'g'rilanmasmidi? Dunyoning manaman degan olimlari bilan bahslashishga moslab yaratilgan bu fahm-farosat, bu aql shu arzimas masalani yechishda ojizlik qilsa-ya! Ha, Zohid ojiz edi. Uning ko'zlari ochiq, ammo fikr ko'zi bu o'yinlar, oyoq ostiga tushayotgan to'rlarni, eng muhimi— qarshisidagi odamning qalbini aniq ko'rolmayotgan edi. Aql hammavaqt ham odamga sharaf keltiravermaydi, ba'zan mana shunday xor ham qilib qo'yadi. Zohid o'zining beaded xorlanayotganini hozir emas, keyinroq his etadi. Boshingizga tosh tegsa, bir oz og'rib, so'ng bosilganday tuyuladi, ammo oradan vaqt o'tib shunday og'riq qo'zg'oladi-ki, o'zingizni qo'ygani joy topa olmaysiz. Ruhii qiynoq ham shunday. Bir necha soatdan so'ng «men nima uchun unga shunday demadim!» deb o'zingizni la'natlay boshlaysiz. Biroq vaqt o'tdi — endi bu afsusdan nima naf?

Zohid soddalik bilan Sulaymonov ishini so'radi. Prokuror yordamchisi esa pinagini buzmay, o'sha kulimsiragan yoqimtoy ko'zlarini Zohiddan olmay javob berdi:

— Bu ishni Keldievga topshirdim. Taniysiz-a, ammamning buzog'i. Shunaqa maydachuydani topshirmasam, jiddiy ishlarni eplay olmaydi. Sizni zo'r ishlar kutib turibdi, azizim. O'sadigan odam maydachuydaga aralashmasligi tuzuk. Sizdan umidim katta. Respublika prokuroriga ham aytdim. Umidli yoshlarni biz har qanaqasiga qo'llaymiz. — Sharipovning ishi oddiy hazilga o'xshamaydi. Hazil deb yurib uni o'ldirib ketishlari mumkin.

Jiddiy ohangda aytilgan bu gapni u ermakday qabul qildi:

— Vohma qilmang-e, azizim. O'ldirib ketadi, deb qamoqda ushlab turishimiz ham to'g'ri kelmaydi-da. Erkak odam lalaymay o'zini himoya qilsin. Itday ichib, cho'ntagiga biron nasha solib qo'ysa ham bilmay yotaveradimi?

— Men vahima qilayotganim yo'q. Undan pul talab qilishgan.

— Qim? Qachon?

— Kimligini bilolmay qoldim. Harholda qamoqxonada talab qilishgan bo'lsa kerak. Prokuror yordamchisi telefon tugmasini bosdi. Ko'zlaridagi kulgi yo'qolib, ko'rinishi jiddiylashdi, hatto biroz asabiy tus oldi.

— Jonqoraev! Signallar tushyapti, qamoqxonada bevoshlik kuchayibdi. Tekshirib uch kundan keyin hisob berasan. Ha, Sharif Namozovdan kim pul so'raganini ham aniqla. Onasini Uchqo'rg'ondan ko'rsatish kerak bunaqalarni, tushundingmi!

Prokuror yordamchisi «ma'qulmi, ko'ngling joyiga tushdimi», deganday Zohidga qaradida, o'rnidan turdi.

— Hozir respublikaga chiqishim kerak. Siz bilan xotirjam bi-ir gaplashamiz. O'zim chaqirtiraman.

U Zohidning yelkasiga qo'lini qo'yib, g'oyat ulug' bir mehr ko'rgazib ostonagacha kuzatib qo'ydi.

2

Zohid xonasiga qaytdi. Usti choynak izlaridan dog' bo'lib ketgan o'sha stol, oshiq-moshig'i arang ilinib turgan o'sha bo'm-bo'sh kitob javoni... Zohid o'rniga o'tirib halqa dog'lar sirini o'rganmoqchi bo'lganday stol ustiga tikilib qoldi. Bu dog'lar nimalarga guvoh? Achchiq choy damlanib, shopirib-shopirib qaytarilib, xo'rillatib ichilgan damlarda kimlarning taqdiri hal etilgan? Qanday xo'rliklarning, qanday g'irromliklarning guvohi bu dog'lar?.. Zohid tikilib o'tirgani bilan xayoliga bu gaplar kelmaydi. Uning xayoli Sharif Namozov va Qilich Sulaymonov bilan band. Namozovni qamash uchun ishlatilgan hiyla endi Zohidni aytarli ajablantirmay qo'ygandi. Bu kalavaning uchini topganday bo'lib edi.

Sulaymonovning bosh egib kelishi... Hech qanday mantiqqa to'g'ri kelmaydi. «Bu ishning boshida Asadbek turgan bo'lsa, nima uchun Namozovni qamatdi? Balki burnini yerga bir ishqab qo'yimoqchi bo'lgandir? Buning boshqa osonroq, kamchiqimroq yo'llari ham bor edi-ku? Sulaymonov nima uchun qamoqda o'tirmoqchi? Uning gunohi nima?» Zohid ish battar chigallashganini his qildi. Namozov taqdirini Asadbek hal qilgan, vinzavodga osilma, deyishganda masalaning bunchalik mushkulligini kutmagan edi. Vinzavodni yaxshilab tekshirish jumboqni oydinlashtirib beradi, deb ishongandi. Sulaymonov o'yindan chiqarilibdimi, demak, vinzavod qal'asiga uncha-buncha hujum pisand emas. Zohid jildi jigarrang charmdan ishlangan papkasiga qarab qo'ydi. Hafsala bilan ish boshlagan edi. To'ldirilgan bir necha sahifa kechagina muhim ma'lumotlar darajasida qadrli edi. Hozir esa bu qog'ozlar sariq chaqaga ham arzimaydi. «Nima, men ko'chada sanqib yurgan laychamanmi, birov tepsa vangillab chetga qochaveradigan...» Shu fikr Zohidni sergak torttirdi. Nima, endi u «menga qachon, qanday ish berisharkin», deb pashsha qo'rib o'tirsinmi? Ish topshirilganda ham «buni mana bunday tarzda yakunlaysan», deb aniq ko'rsatma berishmaydimi? U jonsiz qo'g'irchoq kabi qog'ozlarni rasmiylashtirib qo'ya qolmaydimi? Shunday qilsa — tez «o'sadi»! Bo'lmasa... Yerga kirib ketadimi? Balki...

Odamlar falonchini osib ketishibdi, pistonchining uyini o'g'ri uribdi, degan vahimali mishmishlar chodiri ostida qo'rqib yashayotgan bir damda shahar prokuraturasining bo'm-bo'sh kitob javoni, tepalari halqa-halqa dog'li stol qo'yilgan kichkina xonasida tergovchi ishsiz o'tiribdi, deyilsa xo'p qiziq tuyular. Jinoyatlar izidan yurgan Zohid bu yerga kelguncha ishsiz o'tirishni tasavvur qila olmas edi. Qarang, shunday mahkamada ham bekor o'tirish mumkin ekan.

Bir soat ilgari xonaga beruxsat kirib kelgan tergovchi Namozov qo'yib yuborilajagini aytganda, Zohid ajablangan edi. So'ng bu holdan g'ashi keldi. Keyin g'azablandi. Xo'rlanganini his etib ezildi. Mana endi, bekorchi degan yorliqni olib, bo'g'ilib o'tiribdi. Go'yo prokuror yordamchisi pinjida yuruvchi tergovchi kirib noxush xabarni aytmagan, balki bahaybat mingoyoqni olib kirib qo'yib yuborgan. Bu ko'rinmas mingoyoq Zohidni bo'g'zidan bo'g'ib ko'rди, yuragini g'ijimlab ko'rди. Endi qulog'idan o'rmalab kirib miyasini zirillatyapti.

«Nimadir qilishim kerak, — deb o'yladi u, boshini changallab, — bu o'tirishda yorilib ketaman!» U shunday deb o'rnidan turib, eshikni ochdi. Qaerga borishini bilmay, gangigan holda ostonada picha turdi. So'ng dahlizga chiqdi. Uchinchi qavatga ko'tarilib, Keldiev o'tiradigan xona eshigini taqillatdi. Ichkaridan javob bo'lmadi. Zohid eshikni tortdi — berk. Prokuror yordamchisi «ammamning buzog'i» deb atagan, boshini bir yonga qiyshaytirib yuradigan Keldiev eshikni ichkaridan berkitib olib, Sulaymonov ishiga oid hujjatlarni to'ldirar edi.

Zohid ikkinchi qavatga tushdi-yu, xonasiga kirgisi kelmadi. Eshikni qulflab tashqariga chiqdi. Besh-o'n kun yo'q bo'lib ketsa ham bekorchi tergovchi bilan birovning ishi bo'lmasligini Zohid bilardi. Lekin besh-o'n kun qaerga boradi. Yelkasidagi tashvish yuki bilan qaerga sig'adi? Zohid shu masalada bir oz yanglishayotgan edi. Nazarida prokuror yordamchisi vaziyatni yumshatish uchun uni xoli qo'yadiganday edi. Go'yo prokuror yordamchisi qilgan ishidan uyalib, uni bezovta qilmaydiganday edi. Bir sodda qiz nikoh kuni onasidan kuyovning chap tomonida yotaymi yo o'ng tomonidami, deb so'raganda onasi qaysi tomonda yotishingning farqi yo'q, baribir o'sha ish bo'ladi, degan ekan. Shunga o'xshash Zohid kabi tuxumdan endi chiqqan tergovchi arazlaydimi, zarda qiladimi, baribir — prokuror o'z bilganidan qolmaydi.

Kechasi bir sidra quruq qor tashlab so'ng tundlashib qolgan osmon Zohid ko'chaga chiqishi bilan yana insofga keldi. Zohidning nazarida endi ko'zni quvnatuvchi qor emas,

osmonda hasrat elagi elanib, hasrat yog'ilar edi. Tabiat odam ruhiga moslanadimi yo odamning ruhi tabiatga moslanib qoladimi — tushunmak qiyin. Harholda ko'ngil xira tortgan mahalda chor atrof ham tundlashib qoladi.

U ko'chaga bemaqsad chiqqan edi. Erkni oyoqlariga berdi. Yuziga urilayotgan qor uchqunlaridan rohatlandi. «Kechgacha yog'sa hammayoq oppoq bo'ladi. Havoda g'ubor qolmaydi. Qor yog'dirish, tindirish, oftob chiqish — Xudoning irodasi bilanmi? Xudo qor yog'dirgani kabi haqiqat, adolat yog'dirsa-chi? Bir kungina yog'dirsa edi. Qor erib tuproqqa singib ketishiga o'xshab, haqiqat bilan adolat odamlarning yuragiga singib ketsa... Dunyo bir kundayoq boshqacha bo'lib qolardi...» Zohid bobosining gaplarini esladi: «Olloh taborak va taolo insonlarni sinamoq uchun bu dunyoga yuborgan...» Sadaqayrag'ochdek o'sgan oq o'rik ostidagi supaga ko'rpacha to'shab o'tirishni xushlaydigan bobosi shu gaplarni ko'p takrorlardi. Ko'zoynakning singan bandlari o'rniga ip tortib quloqqa ilib, muk tushib eski kitoblarni o'qib o'tiruvchi bobosi ko'z oldiga keldi. Akasiga ergashib ko'cha changitib yurib yo suv ichgani, yo qorni ochib bir tishlam non yegani kirib qolganda bobosi «Qani, do'ngpeshonalar, o'tiringlar-chi, eshitinglar-chi...» deb eski kitobdan hikoyatlar o'qishni boshlardi. Ular esa bobosining o'qishga berilganidan foydalanib lip etganча qochib qolishardi. Zohid hozir bobosini qo'msadi. Eski kitoblardan o'qib berishini, nasihatlarini, dunyoning tuzilishi, insonlar xulqi haqidagi so'zlarini eshitgisi keldi. Bobosining bu dunyodan rizqi uzilganda Zohid o'n yoshda edi. Ko'p gaplarni eshitardi, biroq mag'zini chaqolmasdi. Ulg'ayib, bu yorug' olamning qorong'i ko'chalariga bexos kirib qolib, nochor tentiragan choqlarida esida qolgan gaplarni fahmiga yetmoqqa harakat qilardi. Yillar o'tgani sayin, dunyo tikonzorlarini yalangoyoq kezgani sayin bobosining o'gitlariga muhtojligi orta bordi. Zohid kamgap otasiga dardini aytib dalda ololmasdi. Bu oilani tanimagan kishiga «shu indamas ketmonchi o'sha mulla odamning o'g'li», desa ishonishi qiyin. Bobosi urib bo'lsa ham ilmini o'rgatmagan ekan-da, ketmoningni chopib yurovur, o'g'lim, ilm bilan qorin to'yamaydi, degan ekan-da... Mana endi Zohidning akasi o'lib ketdi, otasida na eskicha, na yangicha ilm bor. O'ylab qarasa, qarindosh-urug'lari orasida ham bobosi kabi odam yo'q ekan. O'tin yonib, kul qolibdi, deganlari shumi?

Bobosini o'ylab borayotgan Zohid savollariga javob topganday bo'ldi: «Xudo yog'dirgan haqiqat, adolat — bobomga o'xshagan odamlar emasmidi ekan? Ular yer yuzidagi odamlar qalbiga yaxshilik urug'i sepishlari lozimmi edi? Bobomga o'xshaganlar kamayib ketyapti-ku! Endi nima bo'ladi? Endi yuraklar faqatgina qon haydashga yaraydigan hissiz buyumga aylanadimi? Haqiqat va adolat tamom qovjirab, kuyib kul bo'ladimi?!»

Zohid badbin xulosaga yaqinlashgan edi. U dunyoda bitta yaxshi, bitta to'g'ri odam qolguncha adolat va haqiqat yashashi mumkinligini hozirgi kayfiyatida idrok eta olmas edi. Yomonlar, munofiqlar nafasidan olov chiqib haqiqat va adolatni kuydiradi, ammo yaxshilarning yuragidan quvvat olguchi bu haqiqat, bu adolat yashayveradi. Bu — azaliy kurash! Yana necha asr davom etadi — yaratganga ma'lum. Bandasiga bir narsa ayon — azaliy kurashning intihosi — qiyomat!

Erkinlikka erishgan oyoqlar Zohidni avval anhor bo'yiga, so'ng suvoqlari ko'cha boshlagan to'rt qavatli uyga boshladi. Nurab qolgan tosh zinalarni bosib to'rtinchi qavatga ko'tarildi. Havorangga bo'yalgan yog'och eshikka qaysidir bola bo'r bilan katta qilib «prof. Habib Sattorov» deb yozib qo'yibdi. Shu yozuvni ko'rib Zohid xayolini yig'ishtirdi. «Nimaga keldim? Hasratimni to'kish uchunmi? «Bu sohaga o'tib ovora bo'lma, sen izlagan haqiqat yo'q u yerda. Bo'lmagan, yo'q va bo'lmaydi ham», deb necha marta ta'kidlagan. Endi «Gapingiz to'g'ri ekan», deb kirib boramanmi?» Zohid bir oz harakatsiz turib, iziga qaytmoqchi bo'ldi. Endi o'girilib ketaman, deganida eshik ochilib yelkasiga jun ro'mol tashlab olgan Habib Sattorov ko'rindi. Zohidning burilib

ketayotganini ko'rib, ajablandi.

— Zohid? Ha, tinchlikmi?

Zohid o'girilib, xijolatdan gap topolmay qoldi.

— Uyda yo'qdirsiz, deb o'ylabman, — dedi.

— Qo'ng'iroq ishlamayaptimi? — professor shunday deb tugmani bosdi. Birinchi, ikkinchisida ovoz bo'lmadi. Keyin qo'ng'iroq bulbulga o'xshab sayrab berdi. Mana shu hol Zohidni xijolatdan qutqardi. — Bolalar tugmani o'ynayverib ishdan chiqarishganga o'xshaydi. Qani, kir. Kelayotganingni derazadan ko'ruvdim. Kutdim, kutdim, daraging bo'lmadi. Yaxshiyam eshikni ochib qaraganim.

Zohidning ko'ziga uy besaranjomroq ko'rindi. O'rtadagi stol ustida ko'k plastmassa chelak turibdi. Deraza tomonda ikki tog'ora... Habib Sattorov Zohidning ajablanganini ko'rib kulimsiradi:

— Chakka o'tib ketdi. Uchinchi qavatdagilarga jabr bo'lmasin, deb shunaqa o'tiribmiz. Kecha quvurlar yorilibdi, uy isimayapti. Bolalarni qaynonamnikiga qo'yib keldim. O'zim kechqurun Maskovga ketyapman. Vadim Petrovich ishga chaqirib, holi jonimga qo'ymayapti.

— Rozi bo'lyapsizmi?

— O'zimni-ku borgim yo'q. Akademiyaga saylovdan keyin Sohob Po'latovich zada bo'lib qoldi. Endi menga kun bermas. Birinchi qilgan yaxshiligi men olishim kerak bo'lgan uyni Kravchukka berdiribdi.

— Kim u Kravchuk?

— Kerakli, zarur mutaxassis! — Habib Sattorov shunday deb ko'rsatkich barmog'ini osmonga nuqib qo'ydi. — Institutning santexnigi.

Zohid Fanlar Akademiyasining muxbir a'zoliciga nomzodlar orasida Habib Sattorov bilan Sohob Po'latovlar borligini eshitib «chakki bo'libdi» deb qo'ygan edi. Bunaqa saylovlarda olimning iqtidori emas, egallagan mansabiyu suyangan tog'i muhimroq ekani unga ma'lum. Saylovdan Sattorov ham, Po'latov ham o'tolmadi. Po'latov, shubhasiz, bu ko'rgulikda Sattorovning aybi bor, degan xulosaga kelganu uni ikki xonali tor, sovuq, chakka o'tuvchi uyda yashashga mahkum etgan.

— Hozir ketsam, bo'lmas, — dedi Habib Sattorov, — saylovdan o'tolmagani uchun arazlab jo'navordi, deb g'iybat qilishadi. Maskovga-ku ishga bormasman. Ammo Kembrijga borishim kerak. Bir yilga chaqirishyapti. Dilimga tugib yurgan rejalarim bor, o'sha yerda bitirib kelaman.

— Po'latov biladimi, buni?

— Eshitsa infarkt bo'lishi turgan gap. Mana buni o'qi, hali hech kim bilmaydi. — U kitob javonini ochib, tik taxlangan kitoblar ustidan katta konvert olib uzatdi. — Inglizchani bilarding, a?

— Sal-pal.

Zohid hijjalab o'qidi:

— «Qadrli mister Sattorov! Sizni Kembrij dorilfununining faxriy professori bo'lganingiz bilan muborakbod etamiz. Xohish-istagingiz va imkoningiz bo'lsa, Angliyaga kelishingizni so'raymiz. Sizni dorilfununimizda bir yil hamkorlik qilishga taklif etamiz. Taklifimizga ko'nsangiz, kontraktni imzolab jo'nating...» Zo'r-ku?

— Sekinroq aytasanmi?

— Men sizga dalda berib, ko'nglingizni ko'tarmoqchi edim.

— Be... uyni aytyapsanmi? Yo akademiyanimi?

— Unisini ham, bunisini ham.

— Unisiga ham, bunisiga ham xursandman, ochig'i. Akademiyada kimlar borligini bilasan-ku? Uyni Po'latovich marhamati bilan olganimda baribir turishim qiyin edi.

Uchala qizimni uzatvoraman. Er-xotinga shu uy ham bo'laveradi, nima deysan? Xo'-o'sh, qani o'tir-chi. Choy ichasanmi yo qahva qilib beraymi? Yo konyakdan, a, yangi yil bahonasida?

— Kembrijni yuvish kerak.

— Bu gaping ham to'g'ri.

Habib Sattorov ko'ngil uchun taklif etgan edi. Zohidning gapidan so'ng o'ziga ham bir ho'plam quydi. Zohid professorning kam ichishini bilardi, shuning uchun bundan ajablanmadi. Konyak o'ziga xush yoqdi. Tomirlarida go'yo to'xtab qolgan qon yurishib ketganday bo'ldi. Sattorov uning kayfiyatini sezib yana quydi. Zohid uchinchi safar o'zi quyib ichgach, mezbon konyakni olib, oshxonaga qo'yib chiqdi.

— Solmonov o'n sakkizinchida himoya qilyapti. Dissertatsiyasini yaxshi baholashyapti. Sen ham borgin.

Zohid «xo'p» deganday bosh irg'ab qo'ydi. Solmonov uning kursdoshi edi. Kirish imtihonida yozma ishni «besh»ga topshirib, tarixdan «ikki» olib iziga qaytmoqchi bo'lganida joniga shu Habib Sattorov ora kirgan. Karra jadvalni arang biladigan, nima uchun bu o'qishga kirib qolganidan garangsib yurgan «tolibi ilm»lar orasida Zohid bilan shu Solmonov ajralib turardi. Zohid o'qishni tashlamaganida, balki o'n sakkizinchida Solmonov bilan birga yoqlarmidi... Zohid «professor shunga shama qilyapti», deb o'yladi. Holbuki, Sattorovning fikricha, Zohid hozir doktorlik dissertatsiyasini yoqlashi lozim edi.

Sattorov «konyakdan keyin yaxshi ketadi» deb qahva qaynatdi. U sobiq shogirdining avzoyiga qarab, ko'ngli xira ekanini sezgani uchun «ishlar qalay?» deb so'ramayotgan, bu esa Zohid uchun muddaoning o'zi edi. So'ralgan taqdirda ham, garchi ko'ngil hasratlashishni istab turgan bo'lsa-da, «yaxshi» deb gapni kalta qilgan bo'lardi. Fikri-zikri ilm bilan band bo'lgan odamga Asadbek degan zotning qo'li nechog'li uzunligini, yangilangan prokuraturada ham adolat yo'qligini tushuntirish qiyin. Umuman, bu dunyo qing'irliklarini ko'raverib ko'zlari pishgan odamga adolat yo'qligini gapirish osmon yulduzga to'la ekanini behuda isbotlashday gap emasmi?

Solmonov bekorga eslanmagan edi. Professor avval uning ishlarini sharhlab berdi. Zohid o'zining tergovchi ekanini bir necha daqiqa unutdi. Qahva quyilgan piyolalar chetga surilib, stol ustida qog'oz-qalam, top-toza qog'oz yuzida esa formulalar tizimi paydo bo'ldi. Tashqaridan qaragan kishi chakka o'tib turgan bu sovuq xonada riyoziyot professori bilan prokuratura tergovchisi emas, ikki olim dunyo tashvishlaridan chekinib, ilm bag'riga sho'ng'iyapti, deb o'ylashi mumkin.

Dissertatsiya sharhi tugagach, Sattorov Zohidga savol nazari bilan tikildi.

— Kallang joyida, hali ham kech emas, qayt.

Zohid qog'oz yuzidagi formulalarga qarab hazin jilmaydi.

— Bilasiz-ku, men kamikadzeman.

Zohid qisqa javobi bilan nishonga urdi. O'qishdan ketaman, deb yurganida bu gapni Sattorov aytgan edi. Zohid «Kamikadze degan gurji kim ekan, nima uchun meni unga o'xshatdi», deb hayron bo'lib yurdi. Oxiri bir kuni «Kamikadze» degan odam kim edi?» deb so'radi. Professor avvaliga miriqib kuldi. «Ha, qishloqi!» deb mazax qildi. So'ng Kamikadze — gruzin emas, balki ikkinchi jahon urushidagi mutaassib yapon uchuvchilariga berilgan nom ekanini, bu uchuvchilar samolyotga bomba ortib, izga qaytishga yonilg'i olmay, o'limga tik borishganini tushuntirib bergandi. Zohid hozir o'sha suhbatni eslatdi.

— Kamikadzelar bekorga o'lib ketishdi. Yaponiya urushda yengildi. Sen ham mag'lub sifatida o'lib ketasan.

— Adolat uchun kimdir o'lib turishi kerak-ku?

Professor panjasi bilan stolni bir-ikki urib qo'ydi-da, o'rnidan turdi. Deraza oldiga borib ko'chaga tikildi.

— Faqat... sen o'lma. Ahmoq bo'lsang ham shu dunyoda yashab yuraver. Bu dunyoda ahmoqlar ko'p-ku, to'g'rimi? — U shunday deb orqasiga o'girilib Zohidga tikildi. — Shularning orasida sen ham yursang nima qilibdi?.. Seni nimaga yaxshi ko'raman, hayronman. Ilmni behurmat qilgan odamning basharasiga qaramasligim kerak. Lekin seni ko'rgim keladi. Sen «Habib akam meni yaxshi ko'rarkan», deb taltayma. Sendan nafratlanaman. Lekin... ko'rgim keladi. Bir kunmas bir kun aqlingni topib olishingga ishonsam kerak. O'zi sen tengilarning hammasi ahmoqqa o'xshaydi. Nechanchi yilda tug'ilgan eding?

— Oltmish bir edi shekilli? — Zohid shunday deb gapni hazilga burmoqchi, professorni sal shashtidan tushirmoqchi edi.

— Ha, to'ppa-to'g'ri! Ukam ham oltmish birda tug'ilgan. U ham qip-qizil ahmoq! Ilmni qo'yib, she'r yozib yuribdi.

— Tarixchi ukangizmi?

— Mening bittagina ukam bor. Uning hozir qaerdaligini bilasanmi? Jinnixonada! Lekin jinnimas u, miyasi bus-butun. Dunyoning yaralish formulasini yaratibdilar akam.

Qaragin-a, — professor stol yoniga qaytib, qog'ozning bo'sh yeriga yozdi:

(haqiqat)=xionat+riyo (hasad+ochko'zlik) + shuhratparastlik = mansabparastlik — vijdon+imon+diyomat=O. Bunga nima deysan?

Zohid o'ylanib qoldi. Bu shunchaki formula emas, dunyo ishlaridan zada bo'lgan yurakning nolasi edi. Bu nola uning dardiga hamohang edi. Zohid professorning ukasi bilan bir-ikki marta shu uyda hamsuhbat bo'lgandi. Uning tarixni buzib talqin etilayotganidan kuyinishlari, pichingli gaplari, zamoni turli maxluqlarga o'xshatishi Zohidni hayron qoldirgan edi. «Bu tuzum zahm bilan og'rikan fohishaning o'zi. Hammani o'linga giriftor qilib, so'ng o'zi ham o'ladi», degan gapini Zohid ko'p o'ylab yurdi. Gap mag'zini chaqqani sayin unga bo'lgan hurmati ortib bordi. So'nggi marta uni bir-ikki yil oldin qabristonda ko'rgan edi. Hamkasbining otasi qazo qilib, janozaga borishganida uchratgandi. Ko'zida yosh bilan yurgan ekan. «Bir ajoyib shoir o'zini osib o'ldirdi», deb yig'lagan edi.

— «O'zbek bo'lib tug'ilmaganda, Ko'rmas edi shunchalar xo'rlik...» deb yozib, xor bo'lib o'ldi. Hammamiz ham xorlanib yuraveramizmi?! — degan edi. «Shoir nima uchun xo'rlandi?» deb so'rashning mavridi emasdi. Zohid keyingi uchrashganida so'rarman, devdi. Oradan ancha vaqt o'tib ketdi. U bilan ko'rishmadi. Ana endi jinnixonada emish... Yaratgan formulasi...

— Yechimi to'g'ri, — dedi Zohid, o'rnidan turib.

— Aytdim-ku, hammang birsanlar!

Dunyo ilm ahlining e'tiboriga tushgan, ammo o'z yurtida turtkilanayotgan olim o'z taqdiridan nolimay, ukasi va Zohidga o'xshash yoshlarning iqtidorini tutantiriqqa sarf etayotganidan kuyardi. Har to'kisda bir ayb deganlaridek, bu professorga matematika ilmi omon bo'lsa bas, uningcha barcha haqiqat shu ilmda. Shu azim shaharning yana qaysidir mavzeida, yana qaysidir ikki xonalik sovuq (balki issiqdir — Xudo biladi!), chakka o'tayotgan (balki chakka o'tmas) uyda bir fizik (balki kimyogar) haqiqat faqat fizikada (balki kimyoda) deb bahs yuritayotgan bo'lsa ajab emas. Habib Sattorov toifasidagi odamlar uchun bu aldanchi dunyoning hiylalari odatiy hol. Ular bu hiylalarga bas kela olmasliklarini biladilar. Osmonga otilgan tosh qaytib tushgani qanchalik haqiqat bo'lsa, ular uchun bu yorug' olamni tozalash mumkin emasligi shunchalik isbot talab etmovchi haqiqat. Adolat istovchilar Sattorov nazarida kamikadze, qaysidir fizik nazarida esa shamol tegirmonini dev deb faraz qilib, jangga kirgan nodon Do'n Kixotlardir.

Har bir odam dunyoga o'z ko'zi bilan qaraydi, har bir narsani o'z qarichi bilan o'lchaydi. Oqibatda o'z idrokiga xos ravishda dunyo formulasini yaratadi. Shunday ekan, professor bilan bu sohada bahslashishi foydasiz.

Zohid ustozining hovuri bosilishini kutib, indamay o'tirdi. Oyoqlari uni bu tomonga boshlaganda ko'ngli taskin istagan edi. Qiziq, haqiqat uchun kurashish foydasiz degan aqida bilan yashovchi odam unga qanday taskin berishi mumkin? U bir yil davomida ingliz ilm ahlini lol qoldirib yuradi. Bu yerda esa kim kimni o'ldiradi, kim mansab kursisiga intilib hamkasbini yanchib o'tadi, kim kimni kamsitadi — bu bilan ishi bo'lmaydi. Zohid shuni o'ylab, ustozidan nafratlana boshladi. Hatto shartta turib, chiqib ketgisi ham keldi. Biroq, farishtalar uning qilig'iga «o'zingni bos, axir kimdir ilm bilan ham shug'ullanishi kerak-ku? Adolat deb, to'rt xonalik yaxshi uy olaman, deb, akademik bo'laman, deb bir nodon bilan olishsa, ilm nima bo'ladi?» deya shivirlab uni shashtidan qaytarardi.

3

Zohid professornikiga kirayotganida qanday tushkun holda bo'lsa, chiqayotganida yelkasidan bosib turgan dard yuki bir misqol ham kamaymagan edi. Mashina g'ildiraklari ostida ezg'ılanib, kirlanib ketgan qor eriy boshlagan, go'yo atrof balchiqqa belanayotganday edi. Zaif qor uchqunlari esa bu ifloslikni qoplab ulgurmasdi. Zohid uyga borsammi yo qishloqqa chiqib ketsammi, deb picha ikkilandi. Qishloqdan kecha kechqurun keldi. Bugun borsa ota-onasi «nima bo'ldi?» deb xavotirlanishadi. Uyda hech kim yo'q — xotini ishda, o'g'li boqchada... U yana oyoqlariga erk berdi. Bizga shunday tuyuladi: go'yo oyoqlarimizga erk beramiz, bu erkin oyoqlar bizni qaygadir boshlab boradi, go'yo qayoqqa borayotganimizni bilmaymiz. Holbuki, miyamizdagi yashirin bir nuqta bu erkin oyoqlarni boshqaradi, «u yoqqa yurma, bu yoqqa yur», deb turadi. Hozir Zohidning oyoqlari uni (go'yo beixtiyor) vinzavod tomonga yetakladi. Bilchillab eriyotgan qorlarni bosib, ko'lmaklarni chetlab o'tib, qorovulxonaga ham olib kirdi.

Qorovulxona temir panjara bilan ikkiga bo'lingan, panjara o'rtasida bir quloqli aylana temir eshikcha bor edi. Panjara ortidagi eski stol atrofida uch yigit davra qurib, choyxo'rlik qilib o'tirardi. Ular Zohidga bir qarab qo'yishdi-yu, indashmadi. Zohid ham ularga qarab turaverdi.

— Ha, ukaxon, xizmat bormi? — dedi qo'ng'iz mo'ylovli yigit.

— Qilich aka kerak edilar, — dedi Zohid.

Yaxshiki qorovul «nima ishingiz bor edi?» deb so'ramadi. So'rab qolganida Zohidning dovdirashi tayin edi.

— Qilich akamlar bugun ishga chiqmadilar. Toblari yo'q, — dedi qorovul.

«Bilmaydimi yo laqillatmoqchimi?»

— Sharif aka-chi?

Qorovul kulimsiradi.

— Sharif akangizga besh-o'n yildan keyin kelasiz, ukaxon.

— Nimaga? — dedi Zohid ajablanganday.

— Safarga ketganlar, — dedi gapga aralashmay o'tirgan qorovul yigitlardan biri. Uning so'zlarini ma'qullab, sheriklari kulishdi. Shu payt zavod hovlisiga olib chiquvchi eshik ochilib, yelkasiga suvsar yoqali palto tashlab olgan do'mboq juvon qorovulxonaga kirib barchaning e'tiborini o'ziga qaratdi.

— Salimchik, mana buni yopishtirib qo'y, — dedi juvon qo'ng'izmo'ylovli qorovulga bir parcha qog'oz uzatib.

— Siz yopishtir, deysiz-ku, biz yopishtirmaymizmi, — dedi qo'ng'izmo'ylov, o'rnidan turib. Bu hazildan sheriklari miriqib kulishdi. — Nima bu o'zi?

— Ministrning pirkazi.

Qo'ng'izmo'ylov chap qo'li bilan qog'ozni olib, o'ng qo'lini ayolning dumbasiga yubordi. Juvon «otstan» deb qo'lga asta urib qo'yib, iziga qaytdi. Qo'ng'izmo'ylov qog'ozga ko'z yugurtirdiyu ajablanib sheriklariga qaradi.

— Ie, vey, — dedi u, — bu yog'i allambalo bo'p ketdi-ku, «Sulaymonov ishdan olinib, Namozov direktor vazifasini bajarishga kirishsin...»

Ikkala yigit shoshib o'rnidan turib, qog'ozga qaradi.

— Birov hazillashgandir?

— To'xta, — dedi qo'ng'izmo'ylov telefon tomon yurib. Shunda begona yigit serrayib turganini eslab, unga norozi qiyofada boqdi. — Hech kim yo'q bugun, ertaga kelasiz.

— Nima yumushingiz bor edi, o'zi? — dedi hali gap tashlagan yigit.

— Ishga kirmoqchiydim, — dedi Zohid.

— Bu yerda ish yo'q, qurilish-purilishga boring, — dedi yigit.

Zohid bu qimmatli maslahat uchun minnatdorlik bildirib, tashqariga chiqdi-da, zinadan pastga tushmay turdi. Orqasiga bir qaraganda qo'ng'izmo'ylov telefonda gaplashayotgan edi. Yana bir qarasa buyruq yozilgan qog'ozni devortaxtaga yopishtiryapti. «Demak, bu yog'i ham pishgan. Qo'ng'izmo'ylov kimga qo'ng'iroq qildi? Ministrikkami? U yerdagilar qorovul bilan gaplashib o'tirisharmidi? Kimdan so'radi? Asadbekdanmi?»

IX b o b

1

Tabibboshi Anvarning gaplarini eshitib, «bari-bir yalinib kelar ekansan-ku», deganday istehzo bilan kulimsirab qo'ydi.

— O'jarlik qilib chiqmay qolganingizda sizni chindan ham telba degan bo'lardim. Hozir do'xtiringizga aytaman, qog'oz yozib beradi.

— Birato'la majruhlikka chiqarib yubormaysizlarmi ishqilib? — dedi Anvar xavotir bilan.

— Qo'rqmang, — tabibboshi «holing shumidi» deganday yana iljaydi, — invalidlikka chiqish osonmas, yana ikki-uch marta kelsangiz, ana o'shanda o'ylab ko'ramiz.

— Hali yana ko'rishar ekanmiz-da, — Anvar unga ko'zini lo'q qilib tikildi. — Sizni tortib ko'rish yanagi safarga qolarkan-da a? Necha kilo go'sht berishingizni bilmay chiqib ketaveramanmi endi?

— Bas qiling!..

Tabibboshi asabiy holda emas, yalinish ohangida aytdi bu gapni. Gap ohangi Anvarni ajablantirdi. Bu yerda boshqa qiladigan ishi yo'q edi, chiqib ketaversa ham bo'lardi. Biroq, tabibboshi yuzida istehzo uchqunlarining yo'qolib, ko'ziga mung soya tashlashi uni hayron qoldirib joyiga mixladi. Tabibboshi uni haydab chiqarmadi.

— Xafalik sizga yarashar ekan, ko'zlaringiz chiroyli bo'lib ketarkan.

— Qo'ying, gapirmang, — tabibboshi o'rnidan turib deraza tokchasiga qator terilgan tuvakdagi gullar oldiga keldi. Qo'llarini qovushtirganicha Anvarga orqa qilib turdi. Undan anchagacha sado chiqmadi.

— Jinnilik ham evi bilan-da, — dedi u nihoyat. —

Kimligingizni bilmaymanmi? Siz alamingizni mendan olmoqchisiz. Men bir bechora tul ayol bo'lsam. Sizning erkak degan nomingiz bor... — tabibboshi shunday degach, Anvarga o'girildi. — Ha, faqat nomingiz bor. Gapimdan ranjimang, yolg'iz siz emas,

hammangiz... birsiz... Aslida erkak zoti qolmagan. Hammayoqni xotinchalish bosib ketgan.

«Bu yog'i zo'r bo'ldi-ku? — deb o'yladi Anvar. — Nimaga shama qilyapti u, yo qarmoq tashlamaganimgami? Qani, eshitaveray-chi...»

— Zo'r bo'lsangiz, aqlli bo'lsangiz, haqiqatparvar bo'lsangiz nimaga bu yerda miq etmay o'tiribsiz. Bu yerga yuborganlarga qarshi nima uchun bosh ko'tarmadingiz? O'rtog'ingiz-chi, u kim? Endi Asadbekka malaylik qilyaptimi? Siz chiqib kim bo'lasiz? Siz ham Asadbekning yalog'ini yalaysiz. Yalamay ko'ringchi!.. — Tabibboshi erimning kuni boshingizga tushadi, demoqchi edi, lekin ro'parasida hasratdoshi emas, begona erkak o'tirgani uchun bunday demadi. Birdaniga yorilib, shuncha gaplarni aytvorgani ham yetarli edi.

Tabibboshi aslida Elchin kelib-ketganidan so'ng aytmoqchi edi bu gaplarni. Sirdan qaraganda beg'am, hayot lazzatlaridan bahramand yashayotganday ko'ringan bu do'mboq ayolning ichi hasratga to'la edi. To'g'ri, yemoq-ichmoqdan kam-ko'sti yo'q. Lekin ayol kishiga shuning o'zi yetarlimi? Qimorboz bo'lsa ham eri bor edi. Ertaga qaysi erkak erkalar ekan, degan o'yda yashamasdi. Yetim to'shakka kirganida ko'kraklari o'rgangan qo'lni qo'msab zirillaydi. Kelinlik chog'lari o'rganolmay qiynalgan aroq va sigaretning aralash qo'lansa hidini ham sog'inadi. Uning dardini faqat yostiq biladi. Ko'zyoshlarga aylangan hasratni yostiq bag'riga singdirgan. Yer qon ichib to'ymaganidek, yostiq ham hasrat ko'zyoshlarini ichib to'ymaydi.

Soppa-sog' yigit-qizlarning bu yerga yotqizilishiga u ko'nika boshlagan edi. Ayniqsa jinoyat qilib qo'ygan yoki harbiydan qochirilganlar bu yerga tez-tez keladi. Tabibboshi bu holdan iztirobga tushmasdi. Lekin hech qanday jinoyatga aloqasi yo'q, faqatgina to'g'ri gapni aytishni yaxshi ko'ruvchi odamlar keltirilganda o'zini qo'yarga joy topolmay qolardi. To'g'ri, u ruhiy xastaliklar bo'yicha mutaxassis emasdi. Lekin odamning ko'ziga, so'zlariga qarab es-hushi joyidaligini ajratish qiyin emas-ku! Anvarni dastlab ko'rganida ham esi butunligini bildi. Keyin ish joyi, kasb-kori bilan qiziqdi. «Bu yigitning kasali — haqiqat», deb o'zicha tashxis qo'ydi. Tabibboshi bu esi sog' odamga achinsa, u «necha kilo go'sht qilarkinsiz», deb masxaralab yuribdi. Tabibboshining alami shundan edi. Gapirib sal xumordan chiqqanday bo'ldi.

Anvarga, shubhasiz, uning kechinmalari begona edi. Tabibboshi u uchun zanjirning bir halqasi edi xolos. Ayolning gaplarini alamga to'la yurak sadosi sifatida emas, shunchaki gina kabi qabul qildi. Tabibboshining «Asadbekning yalog'ini yalaysiz», degani tovonigacha zirillatib yubordi. «Siz-chi, kimnikini yalaysiz, xalqlar otasinikinimi?» demoqchi bo'ldi-yu, shu gapni aytsa bahs cho'zilishini bilib o'zini tiydi. «Jinnixon malikasi» deb nom olgan bu do'mboqqina ayol bir nimalar deb valdirasa javob qaytarish shartmi, balki meni sinamoqchidir, balki gap olmoqchidir, balki uchinchi qavatga «ko'tarish» uchun zamin hozirlayotgandir...» Anvar shu fikrlar bilan o'zini ovutdi. Tabibboshi Anvardan sado chiqmagach, gapim ta'sir qildi, degan xulosaga kelib: «Xayr bo'lmasa», dedi.

Anvar bosh irg'ab o'rnidan turdi. Bir-ikki qadam qo'yib, orqasiga o'girildi.

— Ko'rishgunchami? — dedi kulimsirab.

Tabibboshi bu gapni eshitib, tutaqib ketdi:

— Odam emasakansiz! — deb yuzini chetga burdi.

2

Havo aytarli sovuq emasdi. Ammo qor uchqunlarini o'ynatib yurgan shamol «ust-boshingning qalinligi menga cho't emas, baribir qaqshataman», deganday odamlarga

hamla qilar edi. Shunday havoda pinjagining yoqasini ko'tarib, qo'llarini cho'ntaklariga solib, shumshayib qolgan yigitga qarab birovlar «esi sog'mi bu odamning» desa, birovlar «yo'lto'sarlar yechintirib olgan shekilli», deb achinardi. Hech kim «bu bechorani kuzda jinnixonaga xuddi shu kiyimda olib kelishgan edi, «xotinim palto olib kelar», deb kutib o'tirmay chiqib kelaveribdi-da», demas edi.

Avtobusda Anvarning joni picha orom olgan edi. Pastga tushib besh-o'n qadam bosmay yana qaltiray boshladi. Tez-tez yursa ham isimadi. Hovlisiga bezgakka uchragan odamday titrab-qaqshab kirib keldi. Uyiga kirmay, to'g'ri hovli etagidagi onasining xonasiga qarab yurdi. «Uydamikinlar ishqilib?» deb o'yladi u. Onasi, ko'zi ojizligiga qaramay, devorlarni paypaslab yurib qo'shnilarnikiga yo'rg'alab qolardi. Mahalla-ko'yning issiq-sovug'idan doimo xabardor bo'lib turgan ayol ko'zdan qolsa qiyin ekan. Uyga sig'maydi. Ko'ngil qurg'ur «o'tirma, qo'ni-qo'shnilarnikiga chiq, dardi bo'lsa dardini ol», deyaveradi. Shunaqa paytda yomg'irmi-qormi, issiqmi-sovuqmi farqi yo'q— uydan chiqadi.

Eshikka yaqinlashganida radiodan chiqayotgan ovoz eshitildi. «Uyda ekanlar» deb o'yladi Anvar yengil tortib. Eshikni ochib ichkari kirishi bilan onasi:

— Kim? — dedi. Javob kutmay so'radi: — Anvar, senmisan?

— Menman, oyi, assalomu alaykum.

— Voy, bolaginamdan aylanay, kelgan bo'lsang o'rgilay, nimaga qaltirayapsan, bolam?

— u shunday deb o'rnidan turmoqchi bo'ldi. Anvar tez-tez yurib borib cho'k tushdi-da, onasini quchdi.

— Voy, bolam, yupunligingcha kelaverdingmi? Sodiq akangnikiga telpon qilsang bo'lmasmidi? Xotining uydaydi-ya, lip etib kiyimlaringni olib borardi. Tanchaga o'tira qol, ha, omon bo'lgur-a, shunday kelaverganingni qara. — Risolat kampir Anvarni xuddi go'dakni avaylaganday tanchaga o'tqazdi. Qo'lini ko'rpa orasiga tiqib choynakni oldi-da, choy quyib uzatdi: Anvar hovuri o'lmagan choydan bir-ikki ho'plagach, Risolat kampir o'rnidan turib, radioni o'chirdi. So'ng eshikni qiya ochib «Xonzoda-yu, hoy Xonzodaxon», deb chaqirdi. Xonzoda — Anvarning ko'z ochib ko'rgan xotini. Asl ismi Zebi. Charlari kuni Risolat kampir «Mening o'g'lim anov-manov bolamas, u xonning o'zginasi, kelinim esa Xonzoda bo'ladi» deb hazillashganidan beri Zebi — Xonzoda bo'lib ketgan. Hovlidan «Hozir, oyijon», degan ovoz keldi. Dam o'tmay eshik ochilib, Zebi — Xonzoda ko'rindi. Eriga ko'zi tushib «Voy», deb ajablendi. Keyin shoshilib salom berdi.

— Kecha... indamovdingiz-ku? — dedi o'pkalanib.

— Kecha noma'lum edi. Bugun qarashsa, tuzalib qolibman. Senga ruxsat, to'rt tomoning qibla, deyishdi, kelaverdim.

— Tuzalib qolding, deyishdimi? Oldin kasalakansanmi, voy omon bo'lgur. Hay, Xonzodaxon, issiq kiyimlarini olib chiqing darrov.

— Uyga kiraqolinglar... issiqroq-da.

— Shu yerda birpas o'tirsin, tancha sovuqning zaxrini oladi. Olovni titib qo'yay-chi. Shu er sizniki, man bilan birpasgina o'tirsin, keyin olib chiqib ketasiz.

— Voy, oyi, gapingizni qarang...

Risolat kampir «bopladimmi», deganday miriqib kuldi.

— Sodiqnikiga chiqib mullakangizga tilpon qilib qo'ying. Maskoviga ketmagandir hali. Ukasini ko'rib ketsin. Hay, yana Habib Sattorovich, demang-a. Mullaka deng...

Xonzoda: «Xo'-o'p, oyi» deb chiqib ketdi. U qaynog'asi bilan birga ishlar, ko'pchilik «Habib Sattorovich» degani uchun u ham uyda ba'zan shunday deb yuborar, o'rnida uzib oladigan qaynona shubhasiz, buni nazardan chetda qoldirmas edi.

Habib Sattorovich Zohidni kuzatib, endigina qog'ozlariga tartib berayotganida telefon jiringladi. Ukasining qaytganini, onasining topshirig'ini eshitib, soatiga qarab oldi — hali

vaqt bor. Tezgina kiyinib yo'lga tushdi.

Anvar tanchaning issig'ida huzurlanib o'tirganida akasi kirib keldi. Quchoqlashib ko'rishdilar.

— Xafa bo'lma, seni yo'qlab bormadim, — dedi Habib. U ukasiga «borolmadim» emas, «bormadim», dedi. Anvar uning maqsadini tushunib, kulimsirab bosh irg'ab qo'ydi.

Biroq, Risolat kampir «bormadim»ning ma'nosini anglamay, to'ng'ichiga tanbeh bera ketdi:

— Voy, omon bo'lgur, ukang shuncha yotib bi-ir martayam bormadingmi? Senki, bormagansan, xotining o'zingdan besh battar. Voy, man bilganimda sanlarni bi-ir qovurib tashlardim-a! Voy, san insofi yo'qlar...

— Oyi, — dedi Habib norozi ohangda, — qo'ying endi.

— Nimaga qo'yarkanman? Hali xotining kelsin. Sen unga maslahat solgansan. U «qo'ying, nastraenayz buziladi» degan. San laqma, ko'ngansan.

— Oyi, kennayim bordilar, — dedi Anvar vaziyatni yumshatish uchun. — Akamni urishmang, ishlari ko'p.

— To'g'ri aytding, ishlarim ko'p. Lekin ishim kam bo'lganida ham bormas edim. Sababini o'zing bilasan.

— Sababini manam bilay-chi, qani ayt-chi, tillaring muncha shirin!

— Mening tilim shirin, oyi. Mana buningizniki zahar. Shu tili yetaklagan uni u yoqqa. Buningiz kasalmas. Buni miyasinimas, tilini davolash kerak.

— Shunaqa do'xtir bo'lsa birga boraylik, — dedi Anvar quvlik bilan, — suyakli tilingizni sal yumshatib bersin. Tilingiz «a» kvadrat, «b» kvadratdan boshqani aytishga yaramaydi.

— Oyi, meni urishishga chaqirtiruvdingizmi? — dedi Habib, bir oz achchiqlanib.

— Seni urishib turish kerak. Hamma ayb o'zingda. «Ukam o'zi xohlagan kasbni tanlasin», deding, yoningga olmading. O'zing do'xtir bo'lib olib gerdayi-ib yuribsan. Yetti yot begona bolalarni olim qilib yubording. Ukangning biri ikki bo'lmay sarson.

— Buningiz karra jadvalini bilganda ham mayli edi... Ha, nimaga ishshayasan?

— Qo'ying, bu gaplarni. Oyim bir gapirdilar-da. Maskovga ketyapsizmi?

— Ha, MGUda bir oy dars o'taman.

— Domlangiz hali ham chaqiryaptimi?

— Chaqiryapti.

— Borasizmi?

— Balki borarman, senga nima?

— Maskovda haqiqat bor, deb o'ylaysizmi?

— Menga haqiqat emas, ilmiy ish uchun sharoit kerak.

— Haqiqat yo'q yerda sharoit ham bo'lmaydi. Domlangiz boshingizni silagani bilgan «qora-quralar nasibamizni yeb ketyapti», deydiganlar ko'p u yerda.

— Sen safsatangni qo'y. Hozir bittasi kelib boshimni qotiruvdi.

Xonzoda kirib, ularning suhbatini uzildi.

— Mehmonxonaga dasturxon soldim.

— Vo-ey, Xonzodaxon, eringizni olib chiqib ketmaguningizcha ko'nglingiz tinchimadi-ya!

— Risolat kampir shunday deb fotiha o'qidi-da, o'rnidan turdi. Ikki o'g'il ikki qanotida, hovliga chiqdi.

Onaga ikki qanot bo'lib turgan o'g'illarning faqatgina sohasi boshqa emas, dunyolari ham o'zgacha. Katta qanot ohista uchishni xush ko'radi. Kichigi charx urishni, o'zini dovul bag'riga urishni istaydi. Ona uchun esa olimi ham, isyonchisi ham bir — har ikkovi farzand! Habib Ingliston qirol akademiyasi a'zolicigiga erishib, Nobel mukofoti bilan taqdirlangan, Anvar mamlakat jumhurraisida darajasiga yetgan taqdirda ham ona uchun

qulog'iga gap kirmas, bevosh go'dak bo'lib qolaveradi. Dunyoning sehri shundaki, qo'sh qanoti — ikki o'g'ilning fe'liga qarab turib ularning shu onadan tug'ilganiga shubhalana boshlaysan. Qosh-ko'z onaga o'xshasa-da, fe'l tog'alariga tortgan. Anvar katta tog'aga o'xshaydi. Haqiqat izlab topgan ko'chasi uni turmaga boshlagan edi. Tog'asi ikki marta qamoq jabrini ko'rgan bo'lsa-da, Anvardan omadliroq, hatto baxtliroq ham edi, deyish mumkin. Chunki uning «siyosiy mahbus» degan nomi bor. «Xalq dushmani» deb qoralanganlar endi «xalq qahramonlari» sifatida e'zozda, Anvar haqiqat izlab kirgan ko'cha esa, uni «jinni» degan unvonga sazovor etdi. Bu unvon yorlig'i bir umr o'zgartirilmasa kerak.

Habib o'rtancha tog'asiga tortgan. Urushdan qaytib kelganidan beri kunduzi traktor, quyosh botganda yarimta aroqdan boshqa narsani tan olmaydigan tog'asiga qarab turib, bu bandani ham Xudo yaratganmi, deb ajablanasiz. To'rt yil qirg'indan omon qaytgan odam ko'kraklarini to'ldirishi mumkin bo'lgan nishonlarini biron marta ham taqmad. Biron yerga haqini talab qilib bormad. Nemisni uzoqdan bir ko'rib qolgan odamlar e'zozda yurganlarida u «nima uchun men qora moyga belanib yuraverishim kerak», demad. Uning urushga borganini keksaroq odamlar eslashadi, yoshlar esa bilishmaydi. Faqat bir ukrain, bir chex generali uni qidirib kelishdi-yu, shahar biqinidagi qishloq bir seskanib olganday bo'ldi. Mehmonlar istagi bilan qishloq ahli, qarindoshlar to'planib qirg' yil sandiqda eski ro'molga tugib qo'yilgan nishonlar, suratlar olindi. Uning Berlinda Cherchill bilan tushgan surati barcha gazitlarda bosildi. «O'zbek qahramoni», deb ko'klarga ko'tarildi. Ammo «o'zbek qahramoni» bu paytda u dunyo lazzatlaridan bahramand edi. Generallar izlab kelmasidan ikki yil oldin nemisning o'qi ololmagan odamni ajal dalada topdi — dorilangan yerga kirib hushini yo'qotganicha, xuddi panadan uzilgan o'qqa duch kelganday armonda ketdi.

Habib, umri o'xshamasin ishqilib, shu tog'asiga tortgan. Olimlar «Yo'qdan bor bo'lmaydi, borda yo'q bo'lmaydi», deganlaridek, inson fe'li, ruhi ham yo'qlikka hukm qilinmas ekan. Risolat kampir bolalaridan o'pkalab, «sen kimlarga o'xshading, hayronman, dadang unaga emas edilar» deb qolsa, «falonchi tog'amga» deb kulishardi. Shunda Risolat kampir o'g'lining tog'asiga sira o'xshamasligini isbot qilish uchun akalarining fazilatlarini sanab ketardi. Oqibatda bu «fazilatlar qaysi biri senda bor?» deb so'rardi. Uni bu paytda tinchlantirishning birdan-bir yo'li — «hech qaysisi yo'q» deb tan olish. Aslida-ku, Risolat kampir bolalarining kimga tortganini yaxshi biladi. Bilgani uchun ham ko'ngli to'q. Har holda erining urug'lariga tortmadi-ku. Risolat kampirning qaynilari, qayinsingillari muttahamroq — bezrayib turib yolg'on gapiraverishadi. Xudo Risolatga rahm qilib, farzandlarini ularga o'xshatmadi.

Bu dunyo azobidan yetarli totgan Risolat «ko'zlarimdan nurni olgan parvardigor jonimni qachon olar ekan», deb yurganida kichigining «jinni bo'lib qolganiga» asti chiday olmadi. Uning dardlariga hovli etagidagi o'sha tanchali uy guvoh. Ko'rishga yaramay qolgan ko'zlar yig'iga yarab turganiga ham ba'zan shukr qiladi. U Anvarning ishxonasidagi gap-so'zlarni, xalq otasining nayranglarini bilmaydi. «O'g'lim tirnoqqa zor bo'lgani uchun siqilib kasalga chalingan», deb o'ylaydi. Institutdagi ahvolni Habib ham aniq bilmaydi, ammo o'zicha taxmin qiladi. Mana endi o'g'lining «tuzalib kelganidan» xursand ona ikki qanotida ikki o'g'li bilan hovlini kesib o'tib, mehmonxonaga boryapti.

3

Habib bir piyola choy ichdiyu safarga hozirlik ko'rishini lozimligini aytib o'rnidan turdi. — To'xta, o'tir, — dedi Risolat kampir. — O'ris bo'lib cherkoving yo'q, musulmon bo'lib machiting yo'q, san bolaning. Do'mga borib musulmonchilikdan chiqding. Duo olib

ketmaysanmi? — shunday deb fotihaga qo'l ochib uzundan-uzoq duo qilgach, Habib uning yonoqlaridan o'pib qo'ydi. Ko'chaga qadar kuzatib chiqqan ukasiga qo'l uzatdi-da: — Kalovlanib yurganing ham yetar, a? Avval haq gapni ayttirishmaydi, deb nolirding. Yolg'on gap bilan tarix ilmini yaratib bo'lmaydi, derding. Endi ham sharoit yetilmadimi? Hammayoqni oshkoralik bosib ketdi-ku? Shoirchiligingni yig'ishtirib, ilm bilan shug'ullan. Keyin afsuslanasan. Bunaqa sharoit uzoq davom etmasa kerak, — dedi.

Anvar akasiga qarab jilmaydi-da: «Xudo poshsho!» deb qo'ydi.

Akasini kuzatib kelib, onasi bilan ikki og'iz so'zlashishga ulgurmay, darvoza qo'ng'irog'i bir uzun, ikki marta qisqa-qisqa jiringladi.

— Hofiz o'rtog'ing keldi, — dedi Risolat kampir.

Anvar o'rnidan turishga ulgurmay, hovlida Elchin paydo bo'lib, «Mirzo Anvarbek!» deb chaqirdi. Maktabda o'qib yurishganida o'rtoqlari uni «Mirzo Anvar», ko'ngil qo'ygan qizi Lolani esa «Ra'no» deb chaqirishardi. Bolalik sururi moziyga ko'chgan bo'lsa ham Elchin do'stini erkalgisi kelganda «Mirzo Anvarbek!» deb yo'qlar edi. Hozir ham lutf bilan shunday deb kirib kelishi Anvarni iydirib yubordi.

— Opoqijon, quvonib o'tiribsizmi? — dedi Elchin, kampirning duosini olgach. — Bir oshnamdan xabar olay devdim, niyat xolis-da, o'zi kelib qolibdi.

Anvar unga qarab «quvligingga qoyilman», deganday bosh irg'ab qo'ydi. U yo tabibboshiga qo'ng'iroq qilgan, yo o'zi yana borib kelgan. Anvarning qaytganini bilib kirgan. «Niyat xolisligiga» kampirni ishontirdi, ammo Anvarni laqillata olmadi. Shunga qaramay Elchin Anvardagi o'zgarishlarga parvo qilmadi. Xuddi uni emas, opoqisi Risolat kampirni ko'rgani kirganday laqillab o'tiraverdi. Anvarga «yaxshi keldingmi?» deyishdan boshqa so'z aytmedi. Kampirning yoniga o'tirib olib, gapni ahvoli olamdan boshlab, so'ng barmoqlarini shaqillatib «yovvoyi tanovar»ni xirgoyi qildi. U gaplari bilan kampirni charchatdimi yo ko'pni ko'rgan sezgir Risolat ikki o'rtoqning o'z gaplari borligini fahmladimi, har nechuk Elchinning nafas rostlashini kutib turib, suhbatni uzdi.

— Endi men uyimga chiqay, o'ruscha ustalingda belim qotib qoldi. Sanlar gurunglashib o'tiringlar. Ammo ichmanglar. Anvarimga sirayam yoqmaydi. San, hofiz bolam, to'yματο'y yurib, ichishga o'rganib qolgansan. Sanam tashlagin ichkilikni.

— Otliqqa yo'q-ku, hozir, — dedi Elchin kulib.

— Qassobga mol qahatmi, voy bolam, sanlarni bilaman-ku, tomoqlaring qichishsa yerning tagidan bo'lsayam topasanlar. Shiri-in gaplashib o'tiringlar. Mana, Xudoga shukur, san oqlanib kelding. O'rtog'ing ham keldi. Endi san uylangin, bolam. O'rtog'ingning qayinsinglisini bi-ir ko'rgin. Husni ham, aqli ham bebaho. Qaynonasi noshukur banda ekan, sig'dirmay turmushini buzdi. Bitta o'g'li bor — olamga tatiydi. San xo'p desang, bo'ldi, bu yog'ini manga qo'yib beraverasan. Xudo xohlasa, baxting ochilib ketadi. Ko'nglim sezib turibdi, o'rtog'ingning ham baxti ochiladi. Shu bolamning bolasini bi-ir o'pib keyin o'lsam armonsiz ketardim. Xudo «shu nevarangni ko'rasan» deb jonimni saqlab turibdi-da...

Risolat kampir keyingi gaplarini yig'lamsirab aytdi. Qayinsinglisidan gap ochilganida Anvar «Elchinboy katta odamga kuyov bo'ladigan, juvonga emas, qizga uylanadigan yigit, uni yerga urmang», deb bir uzib olmoqchi bo'ldi-yu, onasining kayfiyati buzilganini bilib, indamadi.

Farzanddan gap ochilsa, Anvarning ham yuragi siqiladi. Dastlab tanish-notanishlar «bola-chaqa omonmi?» deb so'rashganida o'ng'aysizlanib yurdi. Farzandsizlik katta gunohdek tuyuldi. Shunda xotining gapiga kirib davolanmoqchi ham bo'ldi. Keyinchalik bola boqib olishga rozilik ham beray dedi. Ammo yon-atrofdagi razilliklarga duch kelavergach «shu azoblarga giriftor qilish uchun bola ko'ramanmi», deb qaysarlik qildi. Asta-sekin «bola-chaqa omonmi?» degan so'roqqa bosh irg'ab qo'yar, kayfiyati yaxshi

bo'lsa «yurishibdi do'mbillab», derdi. «Bolalardan nechta bo'ldi?» deb so'rab qolinsa «qaysi xotindan?» deb hazilga burvoradigan bo'ldi. Faqatgina onasi gapir-ganda yuragi siqiladi. Unga «umid qilmang», deya olmaydi. Go'yo umid uzilsa, joni ham uziladigan-day tuyuladi — «mayli, umid bilan yuraversinlar...»

Anvar onasini qo'ltiqlab, hovliga olib chiqdi.

— Mani sudramay qo'yvoraver, yo'lni o'zim topaman, — dedi kampir. — O'rtog'ingni yolg'izlatma. Ko'nglini ko'tar, boyaqishning. Bir amallab qayinsinglingni ko'rsat. Qudalarimni o'zim ko'ndiraman. Qamalgan bo'lsayam yaxshi bola. — Kampir shunday deb ko'zi ochiq odamday o'zi yurib ketdi. Anvar onasi uyga kirguncha izidan qarab turdi. Risolat kampir ostona hatlab o'tib orqasiga o'girildi:

— Nimaga qoqqan qoziqday turibsan, kir ichkariga!

Anvar buyruqqa itoat etib, uy tomon qadam bosganida qo'ng'iroq jiringladi. Uch tavaqali darvozaning o'rta qanoti ochiq edi. Anvar qo'l qovushtirib turgan qo'shnisini ko'rib, chehrasi ochildi.

— E, kelsinlar, Hojiqori aka, — deb peshvoz chiqdi.

Risolat kampir mehmonning ovozini eshitib, uyi eshigini ochib, o'sha yerda turib so'rashdi-da:

— Moshinangiz topildimi, qori bolam? — dedi.

— Topildi, xolajon, Xudoga shukr, topildi.

— Yaxshilikka buyursin. Halolga kelgan narsa yo'qolmaydi. Qani, kiringlar, Anvarjon, boshla uyga.

Elchin Sobitxon qorini avval ko'rmagan, u haqda eshitmagan ham edi. Shuning uchun «kim ekan bu mulla, nima qilib ivirsib yuribdi?» deb o'yladi. Qorining ma'nodor ko'zlari unga kiborlik bilan boqqanday tuyuldi. Sobitxon qori qisqagina duo o'qigach, Anvardan hol-ahvol so'radi.

— Ko'chada mulla Habibxon akani ittifoqo uchratib, bu ko'ngilxush xabarni eshitdim. Mavridi bo'lmasa ham, yo'qlay dedim. UZR, suhbatlaringizga xalal berdim. Sizni bir borib ko'rolmadim, buning uchun ham ming bor uzr. Ammo har vaqt duolarda jumla dardmandlar qatorida sizga ham shifo tiladim.

— Qulluq, taqsir, bu... moshinaga nima bo'ldi?

— E, nimasini aytasiz. Odamlardan iymon ko'tarilsa shu-da. Hovlidan olib chiqib ketishibdi. G'aflatda qolibmiz. O'zim yurgizolmay garang edim. Qanday minib ketishdi ekan, hayronman.

— Qaytarishdimi axir?

— Qaytarishdi, binoyi yuryapti, deng, — qori shunday deb miyig'ida kuldi.

— Tuzatgani olib ketishgan ekan-da, a? — dedi Anvar hazillashib.

— Koshki edi, koshki edi, — dedi qori jilmayib, — bu bir g'alamislarning ishi. Asadbek degan odamni eshitganmisizlar?

Bu gapni eshitib Anvar bilan Elchin ko'z urishtirib olishdi. Qori buni sezmay, so'zini davom ettirdi:

— Shu odam deng, mahallasida masjid soldirayotgan ekan. Imomlikka chaqirtirdi. Bormadim. Harom pullarga qurilgan masjidda namoz o'qib, oxiratimni kuydirmayman, dedim. — Qori keyingi gaplarni g'urur ohangida aytib «boplapmanmi!» deganday Anvarga qaradi. Anvar suhbatga qo'shilishga ulgurmay kutilmaganda Elchin so'z boshladi:

— Chakki qilibsiz, birodar, — dedi u.

Sobitxon yalt etib notanish mezbonga qaradi. «Qori aka», «Hojiqori aka», «Domlajon», «Taqsirim» degan murojaatlarga ko'nikkani uchun o'zidan ikki-uch yosh katta odamning «birodar» deyishi unga erish tuyuldi. Elchin undagi o'zgarishni payqamay gapini davom

ettirdi:

— Pulning halol-haromi bo'lmaydi. Har kim o'z bilgicha topadi. Lekin pulni harom-xarishga ham, savobga ham ishlatish mumkin. Topgan puliga masjid qurdiribdi, imoratda nima gunoh? Shu pullarni yeb-ichib, aysh-ishratga sarf etsa ham bo'lardi-ku?
— Sizning qarichingiz bilan o'lchansa shundaydir. Ammo Allohning uyi halol peshona teri bilan topilgan pulga qurilmog'i lozim.

— Qaysi masjid shunday qurilgan? Peshona teri evaziga topilgan pul qorin to'yg'azishga yetmaydi hozir, siz machit qurishdan gapirasiz. Asadbekdan bekorga gumondor bo'lasiz. U bunaqa mayda ishlarni o'ziga ep bilmaydi.

— Vo ajabo, o'zi ham menga shu gaplarni aytdi. Ammo unga uchrashganim hamon moshinam topildi-da?

— Topdirib bergandir.

— Siz uni taniysizmi? Uni juda avaylab gapiryapsiz? Piringiz emasmi, mabodo? Anvar Elchinga so'z bermaslik maqsadida gapni ilib ketdi. Tanishtirmagani uchun uzr so'rab, do'stini ta'riflab berdi.

— Elchin sizmisiz? — dedi qori ma'nodor qilib. — Ashulalaringiz yodimda. Hozir ko'p hamkasblaringiz islom yo'liga o'tib ibrat bo'lishyapti.

Elchin bir gapdan qolib, «ha», deb qo'ya qolsa bo'lardi. Biroq, «islomga xizmat qilayotganlar»ning kimligini yaxshi bilgani uchun o'zini tutib turolmadi:

— Hamma noma'qulchiliklarni qilib ko'rib, endi musulmon bo'lib qolishibdimi? Nima edi, o'g'ri qarisa so'fi bo'larkanmi?

— Qattiq ketmang, birodar. Gunohlari bo'lsa, Alloh oldida o'zlari javob beradilar. Ashula boshlashlaridan avval «bismillohir rahmonir rohiym» deyishlarining o'zi ulug' savob. Elchin bu gapni eshitib kulib yubordi, bu kulgi qorini g'azabga soldi. Anvar ularni murosaga keltirish yo'lini topa olmay kalovlandi.

— Kulmang, birodar, gunohga botmang, — dedi qori asabiy ohangda.

Elchin kulgidan birdan to'xtab, unga jahl bilan tikildi.

— Qoshu ko'zingdan akang aylansin, qachon qo'yningga kiraman, qo'limga qachon qo'nanan, deyish uchun ham bismillo aytish kerakmi? Sizga shu nayrangbozlik yoqadimi? Hech bo'lmasa dinni nayranglardan tozalab qo'yinglar.

Sobitxon qori «astag'firulloh!» deb pichirlab, «bu iblisning dastyori» bilan bahslashishning foydasizligini angladi-da, Anvarga qaradi:

— Chindan ham bemavrid kiribman. Anvarjon, menga ruxsat, — u ruxsatni kutmayoq, fotihaga qo'l ochdi, — barchamizni Alloh taboraka va taolo iymonda va islomda barqaror etsin, ovmin...

Elchin odob yuzasidan turib, xayrlashmadi, o'tirgan yerida bosh irg'ab qo'ya qoldi.

— Nimaga unga osilasan, arpangni xom o'rganmi? — dedi Anvar, qorini kuzatib qaytgach.

Elchin qo'l siltab qo'ydi.

— Hammasi nayrangboz. Qur'onni sharillatib o'qib, barchani mahliyo qiladi-yu, bu yoqda maishatdan bo'shamaydi. Menga bittasi aytuvdi: qiyomatda imomlardan tutantiriq qilinar ekan. Tushundingmi, do'zax olovini yoqish uchun shu imomlar tutantiriq bo'larkan. Birinchi shular yonadi. Chunki sen bilan men bilmay gunoh qilamiz. Bular bilib turib qilishadi. Har- holda men shu imomingdan keyin yonaman do'zax o'tida.

— Sobitxon sen aytgan toifadanmas, uni bekor ranjitding. Ilmi puxta, birovdan bir tanga ta'ma qilmaydi. Millat deb jonini berishga tayyor. Bunaqalar kam...

— Qo'y, o'shaningni, — Elchin shunday deb yana qo'l siltadi.

— Mana, Asadbek akangning iltifotlari bilan «tuzalib» chiqdim. Menda nima ishing bor?

— Sendami?.. Senda ishim yo'q... Eng muhim ishim shuki, uyingda tuxum bosib o'tir,

opoqimga yaxshi qara, duolarini ol. Boshlig'ing bilan o'ynashma. Berayotgan va'dalariga ishonma. Va'da degani bir qopqon, senga o'xshagan laqmalarni oson ilintirish uchun o'ylab topilgan. Haqiqat uchun kurashish sening qo'lingdan kelmaydi. Buni menga qo'yib ber.

— Haqiqat uchun kurashuvchi bo'lib oldingmi, hali? Haqiqat bechoraning kuni senga qolibdimi? Kurashganingiz hozirgi gaplaringiz-da, a?

— Piching qilishga ustasan. Tilingdan zahar tomib turadi. Ko'p o'qigansan-u, zarracha uqmagansan. Dunyo faylasuflaring yozib ketganday bo'lmaydi hech qachon. Qayta qurishlariga ham ishonma. Bo'rilar bir yumalab qo'yga aylanishgan. Lekin bu qo'ylar o't yemaydi, go'sht yeydi. Tushundingmi! Senga o'xshagan laqmalarning go'shtini yeydi. Xonzoda ikki kosada mastava ko'tarib kirmaganida ikki do'stning suhbatidan tutun chiqar edi. Elchin ovqatning issiqligiga qaramay, tez-tez xo'rillatib ichdi. Ilgari bunday emas edi. Qoshiqni toza sochiqda artib, ovqat ichidan tilla qidirganday obdan aralashtirib sovutib, ezmalanib ichardi. Anvar do'stidagi bu o'zgarishni ko'rib, «qamoqning ta'sirida», degan xulosa chiqardi.

Elchin Anvarning imillab ovqat yeyishini kuzatib o'tirdi. Kosa bo'shagach, «zarur ishlarim bor, keyin kelaman», deb qo'zg'aldi.

— To'y qachon? — dedi Anvar.

— Yaqin qoldi. Qamishdan belbog' tayyorlab tur.

— Qayinsinglimni ko'rasanmi?

— Keyin... keyin, bir gap bo'lar... — Elchin shunday deb, xayrlashish uchun qo'l uzatdi.

4

Sog'inch hislari andak orom olgach, Xonzoda uyquga ketdi. Qariyb ikki oy qattiq karavotda yolg'iz yotishga ko'nikib qolgan Anvarga ikki kishilik yumshoq karavot torlik qilib uyqu bermadi. Xotining yengil pishillashini ko'rpa-yostiq o'ziga yutmay, aksincha yanada kuchliroq jaranglatib Anvarning qulog'iga urganday bo'laverdi. Butun xona xotining nafasiga to'lib ketganday, toza havo qolmaganday tuyuldi. Holbuki, xona bahavo, Xonzodaning yengil pishillashiga e'tibor bermasa ham bo'lardi. Uni bezovta etayotgan narsalar aslida bular emas. Jinnixonadagi bedor tunlar, qyun o'ramiday yopirilib keluvchi xayollarga bandi bo'lish, uchinchi qavatdan kelayotgan baqiriqlar — hayoti mazmunini belgilab qo'yganday, u aynan shunday yashashga mahkum etilganday edi. Anvar bedorligi ana shu mahkumlik mevasi ekanini anglamay, bunga boshqa sabablar axtardi. U yon-bu yoniga ag'darilaverish ham joniga tegib, o'rnidan turdi. Jinnixonada bunday kezlarda suhbatlashuvchi navbatchi hamshiralari bo'lishardi. Jimlikni poralovchi baqiriqlar eshitilib turardi. Harholda tiriklik belgilari mavjud edi. Uyida esa, nainki o'z uyida, balki butun mahallada osudalik.

Xonzoda erining turganini bildi. Ko'zini salgina ochib qarab qo'ydi-yu, indamadi. Bir ozdan keyin yana uyquga ketdi. Uning pishillashi tingach, soatning chiqillashi bosqondan tushayotgan bolg'aday jaranglab miyasiga urila boshladi.

Anvar yotoqdan mehmonxonaga chiqdi. Qancha o'tirganini bilmaydi. Bir mahal uyi yorisha boshlagach, yuragi hapriqib o'rnidan turib ketdi. Oppoq nur yuqoridan poyandoz singari tushib oyoqlari ostida to'xtadi. Anvar bu safar qo'rqmadi, oyoq-qo'llari muzlamadi. Yoqimli ovoz kelishini kutdi. Ovoz hayallamadi:

— Sen bizdan qochib keldingmi?

— Men... o'z uyimga keldim.

— Yolg'on gapirma. Sen bizga ishonmayapsan. O'zingni ruhiy xasta deb his qilyapsan. Biz bilan uchrashganingni kimga aytsang ham u seni jinni deb hisoblaydi. Sen

yashayotgan dunyo shunday tuzilgan: haqiqatga ishonishmaydi. Haqiqatni aytsang — jinniga chiqarishadi. Faqat bizning sayyoramizdagina haqiqat bor — bunga shak keltirma. Sen bizdan qochma, sayyoramizga butunlay ketishga hozirlan.

— Nima qilishim kerak?

— O'zingni jismonan mahv etishing lozim.

— O'ldirishim kerakmi?

— Ha. Bu bizning asosiy shartimiz. Yuraging urishdan to'xtamay turib, joningni olib chiqib ketamiz. Seni yerliklar unutishlari lozim. Jisming mahv etilmasa, Zurruda joning orom topmaydi. Sen uchun boshqa yo'l yo'q. Bobong ham shu fikrda.

— Bobom? Qaysi bobom?

— Hozir ko'rasan, nurga qadam qo'y.

Anvar beixtiyor ravishda deraza tomon qadam qo'ydi. Ko'krigidan bir nima uzib olinganday bo'ldi. Nur uning ruhini ko'z ilg'amas yulduz — Zurru sayyorasi tomon olib uchdi. Mehmonxonada uning faqat toshqotgan gavdasigina qolgan edi. Go'yo haykalga aylanganini o'zi bilmaydi. Bir qancha vaqt o'tgach, xotini uyg'onib, undan xavotirlanib, xabar olgani chiqadi-yu, bu manzaradan dahshatga tushadi. Bu haqda keyin so'zlaymiz. Hozir Anvarning ruhi izidan borishning ayni payti.

Bu safar Anvarning ko'z o'ngida butunlay o'zga manzara paydo bo'ldi: cho'qqilaridan qor arimagan tog'. Tog'ning naq kindigini yorib chiqqan sharshara. Uning yonida to'rt odamning qulochi yetmaydigan chinor. Daraxtning baxaybat shoxlari ostida yog'och so'ri. So'rida Anvardan bir-ikki yosh kattarok yigit kitob o'qib o'tiribdi. Anvar uni qaerdadir ko'rganday edi — kimgadir o'xshatdi. Keyinroq, ruhi uyiga qaytgach, bir sirni aniqlaydi — u o'ziga o'xshardi. Bu haqda ham so'ngroq so'z yuritamiz. Hozir esa... Anvar salom berdi. Mo'ylovli yigit boshini ko'tardi:

— Keldingmi, bolam? — dedi u. Anvar ajablandi: «Qanaqasiga men unga bola bo'lay?» Mo'ylovli yigit uning fikrini o'qiganday jilmaydi. — Sen mening nabiramdaysan. Amir meni osmay, men bu yerga kelib qolmaganimda, balki sen mening nabiram bo'larding. Shoakbar Zunnuniy degan odamni eshitganmisan?

Anvar unga yaxshiroq tikildi, shunday jadidni eshitgan edi. Buxoro amiri dorga torttirgan ziyo ahli orasida Shoakbar Zunnuniy ismli zotning buyuk salohiyat egasi bo'lgani haqida tarix kitoblarida bir qancha satrgina bor. Zunnuniydan na bir meros, na bir satr asar qolgan. U haqdagi xotiralar ham uzuq-yuluq edi. Anvar qisqa satrlar orasida ulug' sinoat yashiringan bo'lishi mumkinligini o'ylab ko'rmagan ekan. Agar hozir o'zini Shoakbar Zunnuniy deb tanitgan mo'ylovli yigit «men haqimda nimalar bilasan?» deb so'rab qolsa Anvar javob bera olmay izza chekardi. Baxtiga, bunday savol berilmadi. Zunnuniy gapini davom ettirdi:

— Hadicha buvingning ko'z ochib ko'rgan eri menman. Biz uch farzand ko'rdik, ammo ular peshonamizga sig'madi. Men osilganimdan so'ng buving bobong Jamoliddinga tegdi. Sen xafa bo'lma, to'g'risini aytishga majburman. Jamoliddin menga hamsoya edi. Hatto hamfikir edi. Biz Vatanni o'rus podshosi zulmidan ozod etmoq yo'lga jon tikkan edik. Buxoro tasarrufidagi yerlarda fuqaroga ziyo bermak istagida yurgan onlarimizda hibsga olindik. Faqat Jamoliddin tirik qoldi. Anglayapsanmi?..

Anvarning qulog'iga yoqimli ovoz keldi:

— Bu gaplarga ishon. Bularning barchasiga biz guvohmiz. Bobong xoinlik qilib imonini sotgach, sho'rolar xizmatiga o'tdi. Buvingga uylandi. Zunnuniydan qolgan qo'lyozmalarni buzgan holda tahrir etib, sho'rolar maqsadiga moslab nashr ettirdi, shu yo'l bilan shuhrat topdi. Oqibatda soxta shuhrati o'z boshini yedi. O'ttiz yettinchi yilda sho'rolar uning sadoqatli xizmati uchun hibsga olib, tumanli yurtga yubordilar. Sovuqda ochlik azobiga chidolmay xor bo'lib o'ldi. Onangda uning xatlari saqlangan. Ishonmasang, o'qib

ko'r.

— Sen bobong bilan faxrlanib yurarding, — dedi Zunnuniy. — Menda bu hisni o'ldirish niyati yo'q. Jamoliddin qizilga xizmat qilishning ulug' xato ekanini anglab, bu safar vijdoniga xiyonat etmadi. Birodarlarini sotmadi. Men undan rozi bo'lganman. Sen ham uni la'natlama. Inson umri xatolardan iborat. Munofiqlik hech zamon jazosiz qolmaydi. Hozir tili boshqa, dili boshqalar davrasida aziyat chekyapsan. Sen tushkunlikka berilma. Xalq fidoyisi niqobida yashovchilar hayotlarini azobda yakunlaydilar. Oqibatda niqoblar yirtilgusi, ularning asl qiyofalari ko'ringusidir. Xalqni hech bir zamonda hech bir munofiq alday olmagan. Dunyo soxta fidoyilarni ko'p ko'rgan, bundaylar hali yana ko'p chiqadi. Yer yuzidagi kurash sira barham topmaydi.

— Men nima qilay, nochorman-ku? — dedi Anvar.

— Nochorsan, bilaman. Sen mening yonimga kelasan. Ungacha bir ish qilasan: katta tog'angning chordog'ida, eski-tuskilar orasida ko'hna kitoblar, qog'ozlar ham bor. Qog'ozlar — mening qo'lyozmalarim. Bobong ham, buving ham ularni saqlashgan. Kitoblar orasida o'rus askarlarining Toshkentdagi janglari tasvirlangan asar bor. Jamoliddin ularni nashr etishga qo'rqqan. Uni sen xalqqa yetkaz. Men senga oq fotiha beraman. Ishlaring o'ngidan keladi. Mana bu kitobni ol, senga yo'ldosh bo'lsin. Zunnuniy o'qib o'tirgan katta kitobni Anvarga uzatdi. Kitob Anvarning qo'liga o'tishi bilan bir yorug'lik taratdiyu kichrayib, kaftday bo'lib qoldi. Shunda Anvar yana yoqimli ovozni eshitdi:

— Biz seni xoli qo'yamiz. Biz bilan uchrashishni xohlab qolsang — ko'rishamiz.

Anvar gapga og'iz juftlashga ham ulguradi.

— Jonim bolam, jon bolam, meni qo'rqitmagin, Anvarjon.

Anvar onasining ovozi qaerdan kelganini daf'atan anglamadi. Hushi o'ziga kelgach, yuzlarini silayotgan onasini ko'rdi-yu avvaliga ajablandi. Yonida turgan Xonzodani ko'rib, nima voqea yuz berganini tushundi.

— Oyijon, qo'rqmang, xayolga berilibman, — dedi vaziyatni yumshatish uchun.

— Voy, bolam-ey, xayoling ham bor bo'lsin-a, kimlar bilan gaplashding? — dedi Risolat kampir, o'g'lini quchog'idan bo'shatmay.

— Nima dedim?

— Gaplaringga tushunib bo'lmaydi, bir narsalar deb g'o'ldirading-a, bolam. Seni bir o'qib yuborish kerak. Insu jinlar tinchlik bermayotganga o'xshaydi.

— Oyi, o'tirib olinglar, — dedi Xonzoda, siniq ovoz bilan.

Ona-bola divanga yonma-yon o'tirishdi. Risolat kampir, o'g'lining yuzini silab, yelkalarini uqalagan bo'ldi.

— Oyi, Shoakbar Zunnuniy degan odamni eshitganmisiz? — deb so'radi Anvar, onasining qo'llarini ushlab.

— Zunnuniymi? Adam rahmatlining shunaqa o'rtoqlari bo'lgan ekan. O'lib ketgan bo'lsa ham adam rahmatlining boshlariga balo yog'dirdi. Xalq dushmani bo'lgan ekan-da, boyaqish.

— Buvim Zunnuniyni gapirarmidilar?

— Ha, endi gapirgan bo'lsalar gapirgandirlar, esimda turibdi, deysanmi?

— Buvimning birinchi erlari Zunnuniymidi?

— Voy, xudoyim, san buni qayoqdanam bila qolding? Sanga aytuvdimmi?

Anvar ko'rgan-eshitganlarini aytsa onasining esi og'ib qolishi mumkinligini bilib, «bolaligimda aytuvdingiz, shu esimga tushib qoldi», dedi. Risolat kampir o'g'lining kosasidan chiqquday bo'lib katta-katta ochilib turgan ko'zlarini ko'rmaydi. Ammo Anvarning badanida so'nib ulgurmagani yengil titroqdan ahvolini yaxshi bilib o'tirardi. Xonzoda esa erining ko'zlaridan nigohini uzmay qo'rquvdan titraydi, xayolida bir fikr

charx uradi — «hali yaxshi tuzalmagan ekanlar».

— Oyi, buvamni qamab, qaysi tomonga olib ketishgan?

— Aytganman-ku, Tuman degan joyga. Oftobning ko'rinishidan ko'rinmasligi ko'p, Xudoning qarg'ishi tekkan joylar ekan.

— Ha... Tyumenmi?.. Xat yozarmidilar, xatlari bormi?

— Bor.

— Nima uchun menga ko'rsatmagansiz?

— Senga kerakmidi? Man qayoqdan bilay, o'zing so'ramagan bo'lsang...

— Oyi, damingizni oling. Menam ozgina uxlay.

— Ha, shunaqa qilgin, bolajonim. Xonzodaxon, bolam, siz Robiyaxonga aytib qo'ying, Sobitxon manga bir ko'rinish bersin.

— Oyi, kerakmas, — dedi Anvar, onasining muddaosini fahmlab.

— San jimgina o'tiravur. Mani ishimga aralashma. Nima qilishni o'zim bilaman. O'jarlik qilmay, nafasi o'tkir domlaga o'qitvorganimda shuncha vaqt bannisada yotmasiding. Shu zamonning do'xtirlariga ishonib bo'larkanmi, hammasi poraga o'qigan. Qarab tur, otday bo'lib ketmasang, nima desang de.

Risolat kampir o'rnidan turdi-da, o'ng qo'lini oldinga cho'zib eshik tomon yurdi.

Xonzoda qaynonasini kuzatib kelganida Anvar joyidan jilmay o'tirgan edi. Xonzoda erining yonidan joy olib, yelkasidan asta quchdi.

— Qo'rqib ketdingizmi? — dedi Anvar. Xonzoda javob bermay yelkasiga yuzini qo'ydi. — Qo'rqmang, bu kasallik emas. Men ham avvaliga ruhim shikastlanibdi, deb qo'rquvdim. Nima bo'lganini bildingizmi?

— Deraza oldida qotib turaverdingiz. Chaqirsam ham eshitmadingiz. Keyin... qo'rqib... oyimni chaqirib keldim. Oyim kelganlarida qo'lingizdan olov chiqib ketganday bo'ldi. Yaxshiyam oyim ko'rmadilar. Bo'lmasa yuraklari yorilib ketardi.

Anvar xotinini quchib, erkalagan bo'ldi:

— Siz sira qo'rqmang. Men jinni emasman. Nima bo'lganini sizga keyin aytaman. Hozir aytganim bilan, ishonmaysiz. Tong otsa tog'amnikiga borib kelaman. Agar rost bo'lsa...

— Nimani aytyapsiz?

— Keyin...

X b o b

1

Asabdek bir tush ko'rdi: o'zi mozorda turgan emish. O'rkach-o'rkach qabrlar oq tuyalarga aylanib, karvon bo'lib tizilib ketayotganmish. Oq tuyalar ko'zida yosh bor emish, tuyalar qabristonni tark etgach, bo'ron turganmish. Quyun do'mpayib turgan qabrlarni xuddi qozon qopqog'iday ochib, murdalarni sug'urib olib, qiyomatni boshlab yuborganmish. Murdalar to'zigan xazon singari Asadbek atrofida charx urarmish...

— Adasi... Adasi...

Shu yerga kelganda Manzura uni yelkasidan asta silkib uyg'otdi.

— Voy, yomon tush ko'rdingiz-a, astag'firulloh deng.

Asadbek xotiniining gapini ikki qilmay, ichida tavba dedi. Manzura uning peshonasidagi terni kafti bilan artdi. Asadbek qo'rqinchli tushlarni ko'p ko'rardi — dam uni bo'g'izlashardi, dam osishardi... Ba'zan bosinqirab, dod deb o'yg'onardi, dam qo'rquvdan terlab, tipirchilab qolganida xotini uyg'otardi. Bugungi tushi, avvalgilariga solishtirilganda, uncha dahshatli emas. Oq tuyalar tizilib ketishdi. Qabriston junbushga

keldi... Asadbek ko'rgan tushini xotiniga aytdi.

— Voy o'lmasam, — dedi Manzura, pastki labini tishlab, — tuyalar chiqib ketishdimi?

— Chiqib ketdi. Ha, yomonmi? — dedi Asadbek soddalik bilan.

Manzura eri uchun ta'birchi bo'lib qolgan edi. Tush yo'yish unga ona meros. Farishtaday oq ko'ngil bu ayolga qo'shnilar o'z sirlarini ishonishardi. Manzura kichkinaligida onasi yonida o'tirib, ko'p tushlarning ta'birini bilib olgan. Yangi turmush qurgan kezlari, bir kuni Asadbek yarim kechada uyiga qaytsa, chiroq yoniq, eshik ochiq, xotini uy ichida o'rta joynamoz solib ustida mudrab o'tiribdi. Asadbek «Yarim kechada ham namoz o'qiydimi», deb hayron bo'ldi-yu, xotiniga bu haqda gapirmadi. Bu hol yana uch-to'rt takrorlangach, so'radi. Manzura sababini qo'rqa-pisa aytdi: qimorbozlar xotinlarini ham tikib, yutqizib qo'yishsayu da'vogar kirganida xotin joynamoz ustida o'tirgan bo'lsa tegmas ekanlar... O'shandan beri Asadbek «uncha-bunchaga aqli yetar ekan», deb irim-sirimga oid masalalarda uni gapga tutib turadigan bo'ldi. Birinchi marta bosinqirab uyg'onganida Manzuraning qistovi bilan ko'rgan tushini aytdi. «Ilonlar ichida qolgan bo'lsangiz, boyib ketar ekanmiz», dedi Manzura. Asadbek bu gapga ishonmagan edi. Bir haftadan so'ng qo'lga katta pul tushgach, xotiniga tan berdi. Shu-shu g'alatiroq tush ko'rsa, darrov xotiniga ma'lum qiladi.

— Ha, yomonmi? — deb qayta so'radi Asadbek, xotining jim qolganidan ajablanib.

— Yomonmas-ku... mozorimizdan avliyolar ketib qolishibdi. Odamlardan iymon ko'tarilganigamikin...

— He... tentak, shumi topgan gaping. Nima ekan, debman.

Asadbek shunday deb yonboshiga o'girildi. Manzura o'yga tolib, anchagina qimirlamay o'tirdi. Tong nafasi kelib qolgani uchun qayta yotmay, o'rnidan turib ketdi.

Asadbek o'ziga tegishli gap bo'lganida, aytaylik, «dushmanlaringiz bosh ko'tarar ekan, sizdan avliyolar yuz o'giribdi», deyilganda boshqacha holatga tushardi, yonboshiga o'girilib yotavermasdi. Avliyolarning mozorni tashlab chiqib ketishlari unga ahamiyatsiz tuyuldi. Hatto ishonmadi ham. Bolaligida ajinalar haqida hikoya eshitib, tunlari ovloq ko'chalarda, mozor yaqinida yurishga qo'rqardi. Keyinroq qo'rquv degan narsa chekindi. Ajinalar ertaklardagi kabi yashirin holda ish olib borishni bas qilib, odamlar qiyofasiga kirib kuppa-kunduz kuni ochiq ish yuritishga o'tgach, tunlar ham osoyishta bo'lib, ovloqlar ham dahshatli ko'rinishni yo'qotdi. Endi kunduzdan, odamlardan qo'rqulik edi. Asadbek tush ta'biriga ahamiyat bermay yonboshga o'girilib yotgani bilan uxlolmadi. Xotinidan so'ng u ham o'rnidan turib, yuvindi. Asadbek hovlida ko'ringani zahoti boloxonada ham jonlanish sezildi.

Manzuraning «Biz bilan choy ichmaysizmi?» degan gapiga qisqagina «ichaveringlar» deb darvozaxona tomon yurdi. Mashinaga yetib ulgurmay tepadan Jamshid tushib, salom berdi.

— Ha, shu yerdamidig? — dedi Asadbek, salomga alik olgach. Jamshid so'qqabosh bo'lgani sababli qaerda tunash uning uchun ahamiyatsiz edi. Maishatga bormasa shu boloxonada soqchi yigitlar bilan qolaverar, Asadbek uning bu odatiga ko'nikkan edi. Jamshidning taqdiri o'ziga bir oz o'xshab ketgani uchun Asadbek uni yaxshi ko'rar, ikki qanotiga qanday suyansa, bunga ham shunday ishonardi.

Jamshid oilada yolg'iz o'g'il bo'lsa-da, erkalatish, taltaytish nimaligini bilmay o'sdi. Otasining pul to'la hamyoni huda-behudaga ochilavermas edi. Jamshid istamasa ham turli to'garaklarga borishga majbur edi. Hatto skripka chalishni o'rgatish maqsadida bir cholg'uchi yil davomida ter to'kdi. U bechora «bolada qobiliyat yo'q» deyo'lmaydi, chunki xizmat haqini olib turibdi. Jamshidning «o'rganolmayapman» degan gapiga ota-ona ishonmaydi. Xullas, o'smirlik ko'chasiga kirgunicha haykaltaroshlik, radiotexnika singari sohalarda ham qobiliyati sinab ko'rildi. Maktabni bitirganida hamyon bir kavlandi.

O'rtada turgan odam puldan ko'proq o'marib qolib, domlalariga kamroq yetib bordimi, harholda bir imtihonida qoqilib, kechki o'qishga arang to'g'rilashdi. Bola bevosh bo'lib ketmasin, deb otasi uni o'zi ishlaydigan idoraga yugurdak qilib joylashtirdi. Idorada charos ko'zlari o'ynab turuvchi bir qiz ham ishlardi. Unga qarab turib chigirtka bir yumalab shu qizga aylanib qolgan yo bu qiz bir yildan beri och o'tiradi, deb o'ylash mumkin edi. Kunda o'zgartiriluvchi sara ko'ylaklar yog'och ilgichga ilib qo'yilganga o'xshardi. Ana shu ozg'in badanda bo'liq ko'krak qaydan paydo bo'lgani Yaratganga ham qorong'u bo'lsa kerak. Xullas, shu qiz o'zidan olti yoshgina kichik bo'lgan, pishiq gavdali, jingalik sochli, istarasi issiq Jamshidni yaxshi ko'rib qoldi! Ilmoqli gaplar, shirin jilmayishlar... aytaman desak, gap ko'p. Yaxshisi, voqea bayonini muxtasar etib, debochadan xotimaga o'tib qo'ya qolaylik: yigit qizni qattiq sevib qolsa devonavash bo'lib yuraveradi, yo'l poylaydi, dunyoni ohlarga to'ldiradi. Ammo qizning sevgisidan, ayniqsa unda makkorlik o'ti bo'lsa, qo'rqqulik ekan. Bir kuni idorada ish tugab, hamma tarqagach, qiz «choy ichish» bahonasida Jamshidni olib qoldi. Eshik ichkaridan berkitildi. Lablar birlashdi. Asosiy ishga bir bahya qolganida Jamshidning miyasiga bir narsa urilganday fikri ravshanlashib, o'zini tortdi. Tashabbusni boshlab bergan qiz sharmandaligini yashirish uchun yig'ladi, sevgi o'tida qovurilib ketganini aytib nola qildi. Jamshid ketmoqchi bo'lganida «o'zimni o'ldiraman», dedi. Jamshid bu gaplarga ishonmay «o'ldirsangiz o'ldiravering», dediyu, chiqdi-ketdi.

Kechasi o'qishdan qaytsa, uyida milisalar o'tirishibdi. Qizning zo'rlanganini, qiz nomusga chidolmay o'zini uchinchi qavatdan tashlaganini milisalardan eshitib, «hazillashyapsizlarmi?» dedi. Milisalarning hazillashmasligini bu go'dak o'shanda bilmas edi. Qo'llarini qayirib olib ketdilar, onasi faryod urib qolaverdi.

O'rtaga nomus tikilgan edi. Bir tomon to'rt yil burun poymol bo'lgan qizlik nomusi, ikkinchi tomon beg'ubor yigitlik nomusi uchun olishishardi. Qizning homiy opajoni Jamshidning otasidan kuchlilik qildi. Uchinchi qavatdan yo'g'on taxtani tashlab yuborsangiz maydalanadi, ammo quruq suyakdan iborat bu qiz o'zini yerga otibdi-yu, biron yeri sinmabdi-ya, deb ajablanish ortiqcha edi. Qizning suv quvuriga osilib pastroqqa tushib, keyin axlat uyumi ustiga o'zini otganini kim isbotlab bera olardi? Jamshidning otasi yollagan oqlovchi «yuqoridan davleniya kuchli bo'votti», deb olgan puliga yarasha ish qilmadi. Xullas, Jamshid besh yilgina sayr qilib keladigan bo'ldi, qiz esa sharmanda emas, jabr chekkan ma'suma sifatida o'zini oqlab oldi.

Jamshidning onasi xasta edi. Tabiblar «tug'sang— o'lasan» deyishiga qaramay, turmushga chiqqan, «o'lsam ham tug'ib o'lay», deb ularga quloq osmagan edi. Uning yuragi to'lg'oq azobiga chidadi-yu, ammo nomus azobiga chidamadi. Suddan so'ng Jamshid qo'liga kishan urilib, derazasiz xunuk mashinaga chiqarilayotganda «Bolam!» deb bir oh urib, hushidan ketganicha o'ziga kelmadi.

Ikki yil konda ishlagach, aybsiz ekani birdaniga ayon bo'lib qolib uyiga qaytdi. U tuhmat azobidan aziyat chekmas edi. Qamoqda odamlarning gap-so'zlarini eshitaverib dunyo o'zi shunaqa ekan, degan xulosaga kelgandi. Jamshid onasining o'limidan ezilardi.

O'qishni ham, ishni ham tashlab bir yil bekor yurdi. U otasining bir ish yuzasidan Mahmud Esonov — Chuvrindi bilan tanishib qolganini, Mahmud orqali Asadbekka arz etgani oqibatida «oqlanib» chiqqanini bilmas edi. Buni keyinroq Chuvrindi xizmatiga o'tganidan keyin bildi. Otasi «o'g'limning boshini ikki qilay», deb ko'p urindi, ammo Jamshid ko'nmedi. Oxiri otasining o'zi uylanib, Jamshid to'la ozodlikka chiqdi. Uning istagan yerlarda yotib yurishi shundan.

Jamshid mashinaga chaqqon o'tirib, motorni o't oldirdi. Tepadagi yigitlardan biri darvozani ochdi-da, ko'chaga chiqib turdi.

— Akalaringga xabar qildingmi? — dedi Asadbek mashinaga o'tirgach. — Deputatni

chaqirishsin.

Jamshid motor qizishini kutmay, mashinani yurgizdi. Ko'chadagi yigit yonida to'xtab, oynakni tushirdi-da, Bek akasining topshirig'ini aytdi.

Asadbek shahar markazidagi qarorgohiga yetib borgunicha Chuvrindi bilan Kesakpolvon ham yo'lga chiqqan, barvaqt bezovta qilingan deputat Orzubek Boltaev esa shoshilganicha kiyinardi. Qarorgohning xilvat xonalarida tuni bilan davom etgan maishat tugagan, qizlar ham ketib ulgurishgan edi.

Boloxonadagi yigitlar qarorgohga ham xabar berganlari uchun Bo'tqa eshik oldida qo'l qovushtirib turardi.

Asadbek ichkari kirib bir piyoladan qaynoq qahva ichgunicha qanotlari yetib kelishdi. Tonggi yoki tungi yo'qlovlar ularni ajablantirmas, shu sababli «nima gap, tinchlikmi?» degan so'roq ular uchun ortiqcha edi. Asadbek ulardan hech mahal hol-ahvol so'ramasdi. Ikki oyoqda yuribsanmi — bas, ahvoling yaxshi, derdi. Shuning barobarida birovning hol so'rashini ham yoqtirmas edi. Tobi qochib qolgan kezlari uning odatini bilmagan odam: «Tuzukmisiz?» deb so'rasa, «Ha, o'lishim kerakmidi?» degan shirin javobni eshitardi. Ular ana shunday ortiqcha manzirsiz yashashga o'rganishgan, bugungi uchrashuv avvalgilaridan farq etmas edi. A'yonlar bekning so'z boshlashini kutib o'tirishdi.

— Haydar, Shilimshiq keldimi? — dedi Asadbek, Kesakpolvonga qarab.

— Ha, keldi, o'zida yo'q xursand. Moshina to'g'rilab berdim. Taksichilik qilib yura tursin.

— Otarchiga qanday ma'lum qilasan?

— Bu yog'i pishgan, — Kesakpolvon shunday deb pinjagining ich cho'ntagidan to'rtta fotosurat chiqarib, Asadbekka uzatdi. Suratda Shilimshiqning Noila bilan aysh-ishrati aks etgan edi.

— Xuddi o'ziday qilib ishlagan, qalbakiligini ikki dunyoda ham sezmaydi, — dedi Kesakpolvon, Asadbekning tikilib qolganini ko'rib.

— Sezib qolsa-chi?

— Unda guvoh topamiz.

— Ishing xom. Mahmud, puxtaroq o'ylab qo'ylaring.

Shu payt eshik ochilib, Bo'tqa ko'rindi-da, deputat kelganini ma'lum qildi. Noilaning qotilini Elchinga qanday topshirish xususida yana bir oz kengashib olingach, deputatning kirishiga ruxsat berildi.

Deputat uzun bo'yli, badqovoq, ellik yoshlardagi kishi edi. Uni ko'rgan odam qovoqlarni ko'tarib, inson kepatasida saqlab turuvchi ustunchalar tushib ketganu shu xunuk ko'rinishga kelib qolgan, deb o'ylashi mumkin edi. Garchi asl ismi Orzubek bo'lsa-da, Asadbeklarning davrasida oddiygina qilib «deputat» deb yuritilardi. Shu ham tuzuk, chunki uning husnini qo'yaturaylik, sovuqqina to'ng'illab gapirishini eshitgan kimsa «Orzuga ham qasam ichirvoribdi, dayusning bolasi», deyishi tabiiy. Deputat — Mahmudning topildig'i. Xaloyiq bir-ikki to'lg'onib, namoyishga chiqqanida uni oldingi safda ko'rib mehri tushib qolgan edi. Mahmud deputatni so'zdan qaytmas, mard, oqil odam sifatida qabul qilib, unga xolisanillo yordam bermoqchi edi. Asadbek u bilan dastlab ko'rishganidayoq «bu qorong'u basharada aql ko'rinmayapti-ku?» dedi. Keyin suhbatlasha turib til bilan dil o'rtasida ancha farq borligini fahmlab, yordam berishga ko'ndi. Zamon chayqalib turgan paytda shunaqa odamlar ham kerak, deb o'yladi.

Ishga Asadbek aralashganidan so'ng bo'lajak deputatning muxoliflari o'z-o'zidan chetga chiqib, Orzubek saylov chig'irig'idan bitta ham tuki to'kilmay o'tdi. Deputat Asadbeklar uchun tirik tovon edi. Asadbek ko'pincha uni «boqib olgan yetim toylog'im» deb mazax qilardi. Chunki xalq deb jon kuydirib yurgan bu odamning egilib ishlashga toqati yo'q, o'zini, bolalarini, hatto o'zidan to'rt yosh katta yahudiy xotinining oldingi eridan orttirgan ikki o'g'lini, keti uzilmaydigan mehmonlarini shular boqishi lozim edi. Xorij safariga

chiqsa, sovg'a-salomlar ham Asadbeklar bo'ynida. Unga sarflanayotgan pul Asadbek uchun arzimas bo'lsa-da, keyingi paytda malol kelib, g'ashlana boshlagan edi. Deputat o'zining qudratli odam ekaniga ishona borib, Asadbeklarni mayda kissavurlar o'rnida ko'rayotganday edi. Asadbek bu badqovoqning ko'zlarini moshday ochib qo'yay, deb yurganida Elchin kelib qoldi. Qani, xalqim deb ko'krakka urayotgan bu zot nohaq aziyat chekib kelgan shu xalq bolasiga qayisharmikan?

Badqovoq deputat kirib g'o'drandi. Nima deganini eng ziyrak quloq ham ajratib berolmasa-da, salom berganini taxmin qilish mumkin edi. O'tirganlar bunday salomlashishga o'rganib qolishgani uchun bosh irg'ab alik olishdi. Deputat Asadbek ro'parasidagi bo'sh o'rindiqqa o'tirdi.

— Ahvollar qalay? — dedi Asadbek.

— Yaxshi. Dunyoning ayrim mamlakatlarida...

— Dunyoni qo'ying. Televizorni biz ham ko'rib yotibmiz. Uydan gapiring. Bola-chaqa omonmi? Juhud xotiningiz musulmon bo'layotgan emishmi?

— Ha, musulima bo'ladi, namoz o'qiyapti.

— Aqlli odamsiz-da! Devor bo'lmasa ko'chani ham ko'raversangiz kerak? — Asadbekning pichingi javobsiz qoldi. — Qizingiz ham namozxondir?

— Endi o'rganyapti.

Asadbek o'zaro suhbatlarda oilani sira eslamasdi. Shu sababli Orzubek ko'nglida xavotir uyg'ondi.

— Qizingizning bo'yi yetib qolibdi, deb eshitdim. Yigirmaga kirganmi?

— O'n to'qqizda.

— Ayni turmush quradigan payti ekan. Siz xalqparvar odamsiz. Xalqning aziyat chekkan bir bolasi bor, shuni kuyov qiling, qizingizga mana biz sovchimiz.

— Qizim yosh, o'qiydi, uzatish niyatimiz yo'q.

— Birodar, Bek akangiz so'rayaptilar, a? — dedi Kesakpolvon, «Bek akangiz» degan so'zga urg'u berib. Uchtagina so'zdan olam jahon ma'no uqish mumkin edi: «Bek akangiz uncha-buncha odamning orasiga tushmaydilar. Qizim baxtli bo'lsin, desang ra'yini qaytarma», yoinki «Senga shunchalik yaxshilik qilgan odamga ters gapirib pushaymon yema», yoinki «Yaxshilik bilan bermasang, qizing qo'lma-qo'l bo'lib ketishi ham mumkin, a?!» Orzubek Kesakpolvonning so'zlaridan uchinchi ma'noni uqib, joni xalqumiga kelib qolganday bo'ldi. Hamisha qovog'ini uyub yurgani uchun vujudida uyg'ongan g'azab o'tining alangasi yuzlarida sezilmadi. Boshqa odamlarday qizarmadi, bo'g'riqmadi, lablari uchmadi. Sirtga chiqish huquqidan mahrum alanga uni ichdan kemirardi. Bu haromxo'rlarga (haromxo'rlarga hamtovoq ekani xayoliga kelmadi) duch kelgan kunini la'natlaydi (ulardan ko'rayotgan foydasini hisobga olmaydi). Ertaga katta amallar shohsupasiga ko'tarilishi mumkin bo'lgan odamga (kimning zo'ri bilan ko'tarilar ekan?) bu xilda bezbetlarcha (!) muomala qilishlaridan bir g'azablansa, o'zining bu olchoqlar (!) oldida nochor o'tirishidan o'n g'azablandi. Majlisda otashin nutqlar irod etuvchi, hatto zo'r notiqlarni ham sarosimaga solib qo'yuvchi xalq fidoyisi qay- da-yu, uchta muttaham (!)ga gapini aytolmay mum tishlab o'tiruvchi nochor odam qayda! Nimadir deyishi kerak edi, qurbaqani bossang vaq deydi, harholda u qurbaqadan ming chandon ulug'roq bir odam, vaqillaganda ham tuzukroq vaqillashi kerak.

— Bek aka, umr savdosiga bunaqangi aralashish yaramaydi. Biz huquqiy jamiyat tuzmoqchimiz. Mana, o'zingizning qizingiz bor...

Orzubek «qizingiz taqdiriga birov xo'jayinlik qilishi yaxshimi?» demoqchi edi. Ammo «berdi»sini aytib ulgurmadi. «Qizingiz bor...» degan gapni Asadbek «o'sha odamga o'z qizingizni bering», deb tushunib g'azab bilan o'shqirdi:

— Menga qara, o', so'tak! Sen bu yerda masala so'qima. Uyingga borib juhud xotining

bilan maslahatlash. Juhud xotinlar aqlli bo'lishadi. Ertaga ertalab yo ha, deysan, yo yo'q, deysan! Bor, jo'na, turqingni ko'rsatma!

Asadbek achchiqlangan mahalda Chuvrindi oraga tushib vaziyatni yumshatishga urinardi. Hozir bunga ehtiyoj sezmedi. Asadbekning qizini tilga olib kechirilmas xato qilgan deputat shusiz ham oson qutulayotgan edi. Ellikni qoralayotgan odam yosh bola holiga tushib, indamay chiqib ketdi.

— Voy, xunasa-e, — dedi Kesakpolvon, deputat chiqib ketgach.

— O'chir, — dedi Asadbek. — O'zing ja taltaytirib yubording. O'zbek xotinini qo'yib, juhudga uylangan odamdan yaxshilik chiqarmidi? Doshqozonda suv qaynatib o'shanga tashlash kerak buni.

Eshik ochilib, yana Bo'tqaning basharasi ko'rindi.

— Bek aka, amakingiz mozorda yurganmishlar.

— Qaysi mozorda, kim chiqarib yuboribdi?

— Kattalar ko'miladigan yerda emish. Kim chiqarganini bilmadim, — Bo'tqa shunday deb iziga qaytib, eshikni yopdi.

Asadbek savol nazari bilan Chuvrindiga qaradi. Mahmud uning maqsadini anglab, telefon go'shagini ko'tarib, raqam terdi. Javob bo'lgach, salom-aliksiz so'roqqa tutdi:

— Zinatulinni nimaga chiqardingiz?

Javobga bir oz quloq tutib, go'shakni joyiga qo'ydi.

— Qizi kelib bir kunga ruxsat olgan ekan. Otarchi sizning nomingizdan borib, oshnasini chiqartiribdi.

— Kim ekan, oshnasi, aniqla. — Asadbek shunday deb o'rnidan turdi. A'yonlar unga ergashishdi. Zinatulinni ular Asadbekning «o'gay amakisi» sifatida bilishardi.

Jinnixonaning uchinchi qavatida saqlanuvchi o'gay amakisidan Asadbek tez-tez xabar olib turardi. Bu odam haqida hech kim hech narsa bilmas edi. Qirq to'qqizinchi yilning o'ttiz birinchi dekabrda uylariga bostirib kirgan, sandiqni titgan, tancha ustiga o'tirganicha papiros tutatgan, «sening otang ham dushman», degan novchani Zinatullin ekanini Asadbek ulg'aygach aniqladi. Otasini olib ketganlar faqat ijrochilar ekani, to'g'on boshidagilar esa boshqalar ekani uni qiziqitirmas edi. Biri novcha, biri past bo'yli ikki odam suvrati ko'z oldiga muhrlanib qolgan, yotsa ham, tursa ham ulardan o'ch olishni o'ylardi. Kesakpolvon bilan birga bo'lib, sal qaddini tutib olgach, topganini sarf qilsa-da, o'sha ikki kishini aniqladi. Past bo'ylini izlab ko'p shaharlarda bo'ldi. Nihoyat topdi. Ammo o'shanda bir xomlik qildi. Kesakpolvonning gapiga kirib, o'sha yerlik o'g'riboshlardan biriga maslahat soldi.

— U chindan ham iflos odam, — dedi o'g'riboshi. — Millatimizga isnod keltirgan. Lekin biz millatimiz vakilini xafa qildirib qo'ymaymiz.

Chindan ham xafa qildirishmadi. Avaylab asrashdi. O'shandan keyin Asadbek yana ikki marta bordi. O'ljaga yaqinlashaman, deganida o'g'riboshining yigitlariga duch kelaverdi.

Shundan so'ng yetti yil kutdi. O'g'riboshi qo'lga olinganini bilib uchinchi marta bordi.

To'y ustidan chiqdi. Ikki qavatli uy, hovli gavjum edi. O'ljasi, tepakal, dumaloqdan kelgan odam Asadbekni tanimasdi. «O', O'zbekiston mening yurtim, u yerda qadrdonlarim ko'p!» deb quvonib kutib oldi. To'y qizigan paytda u mehmonlarning muhim gapini eshitish uchun xonasiga boshladi. Hovlida xushchaqchaqlik avjida,

bag'oyat shinam bezatilgan bu xonada esa 1950 yil birinchi yanvardagi hukm ijro etilardi. Asadbek bunday qulay fursat boshqa nasib etmasligini bilib shoshilardi. U qamoqqa tushganlar qanday azoblarga giriftor qilinganlarini eshitgan, hisob-kitob chog'ida bu qiynoqlarni qo'llashni niyat qilgan edi. Vaqt ziqligidan afsuslandi, ammo armonda qaytmadi: sigaret cho'g'ini peshonasiga bosib turib qirq to'qqizinchi yil o'ttiz birinchi dekabrda voqeani aytdi, yotqizib qo'yib tumrug'ini oyog'i bilan ezdi...

Mahbuslar azobga chidolmay baqirardilar, bu esa og'ziga latta tiqilgani uchun, bundan mahrum edi. Uni oyog'idan osib, bilak tomirlarini qirqib tashladilar. To'y egasining yo'qolgani ma'lum bo'lib, qidir-qidir boshlanganida Asadbek kira qilgan mashina Yerevandan chiqib, Boku sari uchib borardi. Nodon, go'l o'zbeklarni katta pulga tushirganidan xursand bo'lgan haydovchi esa o'zicha xirgoyi qilardi. Asadbek Zinatulinni ham o'sha kezlarda topgan bo'lsa-da, unga o'limni ravo ko'rmadi. «O'gay amakim», deb unga «mehribonlik» qildi. Zinatulin dorga emas, jinnixonaga mahkum edi. Shubhasiz, u o'zining «mehribon o'gay jiyani» borligidan bexabar edi. Jamiyatga sidqidildan xizmat qilganman, deb bayram kunlari nishonlari taqilgan qora kostyumini kiyib, tantanali majlislarda viqor to'kib o'tiruvchi, yosh avlodga qarata otashin nutqlar so'zlovchi bu odam o'zini dastlab jinnixonada ko'rganida g'oyat ajablandi. «Bolalarim bemehr chiqdi, oqibatda qariyalar uyiga topshirishadi», deb o'ylardi. Hali kuch-quvvatdan ketmay turib jinnixonaga olib ketishlari sababini bilmay aqldan oza boshladi. Uchinchi qavatga «ko'tarilish» uchun ko'p fursat talab etilmadi. Asadbekning o'sha «o'gay amakisi» endi jinnixonadan chiqib, mozorda yurganmish. Bu Asadbek uchun kutilmagan hol edi. Shu sababli mozorga shoshildi.

2

Oynakchi dovul turib shahardagi barcha deraza oynaklarining sinishini orzu qilib yasharkan. Go'rkov o'lim ko'p bo'lishini istamasa ham, mozorga odam kirib kelsa ko'ngli quvonadi. Chunki odam mozorga bekorga kelmaydi. Yo mayit uchun qabr qazishni iltimos qiladi, yo marhumlar ruhiga Qur'on o'qitib, to'rt-besh so'm tashlab ketadi. Issiq hujrada xudoyi oshni yeb, choyxo'rlik qilib o'tirgan go'rkovlar izma-iz kelib to'xtagan ikki «Jiguli»ni ko'rib, tashqariga umid bilan qarashdi. Anchadan beri shu atrofda ivirsib yurgan boshyalang yigit birinchi mashinadan tushgan uch odamga bir nima degach, ular hujra tomonga qarab ham qo'ymay, kattalar ko'milgan, haykalchalar tizilib turgan tomonga qarab yurishdi. Go'rkovlarning kattasi «bular tekshiruvchilarmasmikin» degan xavotirda eshikni ochib, tashqariga qadam qo'yishi bilan ikkinchi mashinadan tushgan yigit «Amaki, joyingizda o'tiravering», deb qaytardi. Kechasi yoqqan qor haykalchalarning boshi, burni, yelkasiga qo'nib, odam shaklini beo'xshov bir tusga kiritgan edi. Qarg'alarning qag'illashidan bo'lak ovoz eshitilmayotgan qabristonda birdan kulgi yangradi. Asadbek shoshib o'sha tomon yurdi. Ayollarning kalta paltosini kiyib olgan novcha odam bir haykalcha ro'parasida turib olib, nuqul kulardi. U Asadbek kelayotgan yo'lga orqa qilib turgani uchun ularni ko'rmadi. Asadbek to'xtab, uni kuzatdi. Zinatulin kulgidan to'xtadi. Haykalchanning burnidagi qorni kafti bilan sidirdi. — Ana, endi odam bo'lding. Tanimaydi, deb o'ylovdidingmi? Nimaga qaltirayapsan? Sovuqmi? Ha... qo'rqyapsanmi? Sen qo'rqyapsanmi? Sen qo'rqma. Qozonning qopqog'ini yopib tashlaganman, isi chiqmaydi. Dushmanlarning o'ligi kislotada kuydirilgan. Ha, qo'rqma. — U shunday deb haykalcha ro'parasidagi qabrtosh ustiga o'tirdi-da, oyog'ini chalishtirib oldi. Tirsagini tizzasi ustiga qo'yib, qaddini sal bukib, jag'ini kaftiga suyadi. O'yga tolgan mutafakkir misol ancha o'tirdi. So'ng sapchib turdi. Atrofga alangladi-da, qo'lini paxsa qilib, jahl bilan gapira ketdi: — Sen parazit, oppoqman, deyapsanmi? Men seni qiynadimmi? Tumrug'ingga kalish bilan urdimmi? Boshingga qaynoq suv tomizdimmi? Shisha siniqlari solingan etik kiygizib sakratdimmi? Muzxonaga tashlatdimmi? Ha-a... sen bularni ko'rganing yo'q? O'rtoqlaringni o'zing sotding. Nimaga sotding? Vatan uchun qayg'urdingmi? Mana senga Vatan! — u shunday deb bosh barmog'ini ikki barmog'i orasiga suqib, haykalchanning burniga taqadi. — Ko'rdingmi?! Men ahmoqmanmi? Do'stini sotgan odamda Vatan

tuyg'usi bo'larkanmi? Ha-a... gapga usta eding. Sen jim tur, parazit, — Zinatulin shunday deb yonboshdagi haykalchaga qarab oldi. — Hiloliy gruppasiga men hukm chiqarganim yo'q, men ottirganim yo'q. Senlar ottirdilaring! Chunki ular senlardan zo'rroq olimlar edi. Senlar shu haykalga erishdilaring. Odam tugul it ham kelmaydi senlarni ko'rgani. Hiloliyni odamlar tildan qo'ymaydi. Ha, bolalaring kelmayaptimi? To'g'ri qilishadi. Sen o'zing vaqtida o'lib qolding. Hech kim basharangga tupurmadi. Bolalaring isnoddan bosh ko'tarolmay yurishibdi. Nima? O'shanda bola-chaqani o'ylamabmiding? Oxiri shunaqa bo'lishini bilmagansan. Men ham bilmaganman, to'g'ri, — Zinatulin yana boyagi holatda o'tirib oldi.

A'yonlar «bu jinni nimalarni valdirayapti», deb hayron turishardi. Zinatulinning gaplari Asadbek uchun ham g'alati tuyulayotgan edi. Jinni desa, gaplari binoyiga o'xshaydi. Sog' desa, harakatlari bema'ni.

Zinatulinga qarab turib, Asadbekning yuragi uvishdi. Onasini esladi. Aniq yodida — ellik uchinchi yilning erta bahori edi. Shiringina gapirib yurgan Samandar shamollab, yo'talib yurdi. Isitmaladi. Dori-darmonlar hadeganda em bo'lavermadi. Tanchaning bir tomonida Asad, yana bir tomonida esa onasi Samandar bilan yotishardi. Onasi kenjatoyini ko'rpaga o'rab, o'zi tirsagiga tayanib tunlarni bedor o'tkazar edi. Asad «oyi, birpas uxlang, men qarab o'tiraman», desa ham unamasdi. Asad yarim kechada uyg'onardi-da, qora charm xaltani ko'tarib non do'konga chiqib ketardi. O'sha kuni ham shunday bo'lgan edi. Samandar tunda bezovtalandi. Onasi uning yuzini silab xomush o'tiraverdi. Samandar nimalardir dedi. Asadbek uning bir gapini ilg'ab oldi:

— ...Samalo't, qanotiyni pastlab o't...

Ukasining shirin tilchalari bilan aytadigan ashulasi ana shu alahsiragan ovozdanda xotirasiga muhrlanib qoldi. Endigina tili chiqqan bolachalarni ko'rganida uning qulog'i ostida o'sha xasta ovoz jaranglayveradi...

Asad non olib qaytganida uyning eshigi lang ochiq, onasi kesakiga beholgina suyanib turardi. Avvaliga u hatto o'g'lining kirib kelganini ham sezmedi. Asad «oyi, oyi», deganidan so'nggina sergak tortdi.

— Opoqingni chaqir, — dedi yig'lamsirab.

Asad «nima uchun?» deb so'rab o'tirmay Jalilnikiga chiqib ketayotganida orqasidan onasining so'zlarini eshitdi:

— Dadasi, endi sizga nima deb javob beraman?!.

Onasiga qo'shilib Jalil ham chiqdi. Ayollar ichkari kirib ketishdi. O'shandan so'ng Asadning onasi faryod urdi.

— Samandar... o'ldimi? — dedi Jalil, Asadning yengidan tortib.

«Samandar o'ldi?!»

«Samandar o'ldi...»

Bu gap Asadning miyasiga to'qmoqdek urilib, tovonigacha zirillatib yubordi. Bir oz nest bo'lib turdi-da, so'ng uyga otilib kirdi. Uy o'rtasiga ko'rpacha solib, ukasini yotqizib qo'yishibdi. Samandarning bir tomonida onasi o'tiribdi. Opoqisi sandiq kavlayapti.

— Ana, akang keldi, bolam... — onasi shunday deb Asadni quchoqlab yig'layverdi, yig'layverdi...

Asad ota o'rnida ota bo'lib ukasini so'nggi makonga qo'yib keldi. Qo'ni-qo'shnilar uni katta odamday ko'rib, ta'ziya izhor etishdi. Ana o'shanda Asad o'zini «katta odam bo'lib qolganini» his etdi. Qabristondan qaytishayotganda mahalla ancha besaranjom edi. Ko'pchilik maktab tomonga shoshilardi. Jalilning otasi «nima gap?» degan savolga yigitlardan biri:

— Radioni eshitaylik. Stalin o'lganmish, — dedi.

— Og'zingga qarab gapir-e, nima deyapsan? Stalin ham o'ladimi? — dedi Jalilning otasi.

Bu atrofda radio faqat maktab direktorining xonasida bor edi. Kechqurun, ertalab radio eshituvchi qorovul mahallani yangilik bilan ta'minlagani sababli o'qituvchilar qatori u ham hurmatli kishilardan sanalardi. Stalinning o'limi haqidagi xabar o'shandan chiqqani ayon edi.

Asad bilan Jalil ham boshqalarga qo'shilib maktabga kirishdi. Direktor xonasidagi radio keng dahlizning o'rtasiga olib chiqib qo'yilgan. Ikkinchi qavatga olib chiquvchi zinalarda odamlar tirband o'tirishibdi. Hamma jim. Barchaning nigohi o'rtadagi qora qutida. Xuddi mo'jiza yuz berishini kutganday kiprik qoqishmaydi.

Birdan qora qutidan «Govorit Moskva» degan jarangdor ovoz chiqdi. Jalil Asadni yengidan tortib shivirladi:

— Urush boshlanganga o'xshaydi.

Jarangdor ovoz dohiyning o'lim topganini e'lon qilgach, radio yonida o'tirgan shop mo'ylovli erkak «voy, otam» deb yig'lab yubordi. Bir yigit hushidan ketib shilq etib yiqildi. «Voy, endi nima qilamiz!» deb bir ayol chinqirdi. Ola-g'ovur boshlandi.

— Stalin o'lgan bo'lsa, endi urush boshlanadi, — dedi Jalil.

Jalilning otasi bolalarni qo'llaridan ushlab, tashqariga boshladi.

— Bu dushmanlarning ishi, Stalin o'lmasligi kerak edi, — dedi u.

«Nima uchun o'lmasligi kerak?» degan savol Asadni ko'p o'ylantirdi. Oradan yillar o'tib, Stalin qoralanganda ham shu savolni ko'p esladi, ammo javob topa olmadi.

Shom tushib, qo'ni-qo'shnilar uy-uylariga tarqalishgach, ona-bola yolg'iz qolishdi. Urush yillari janggohlardan jon olib to'ymagan hazrati Azroil bu tomonlarda ham kattami-kichikmi farqiga bormay tutib olavergach, odamlarning diydalari ancha qotib qolgan edi. Shundanmi, go'dakning o'limi katta fojia sanalmasdi. Samandarni qabristonga olib borishayotganda Asadning nazarida hamma qayg'uga botgan edi. Keyin Stalin o'limi haqida xabar tarqaldi-yu, go'dakning o'limi bilan hech kimning ishi bo'lmay qoldi.

Yolg'iz o'tirgan ona-bolani yutaman, deganday tun yopirilib kirdi. Tancha sovuq — olov qilish eslariga kelmasdi. Qora chiroq qorong'ilik dahshatidan qo'rqqanday titraydi. Ona-bola gap-so'zsiz uzoq o'tirishdi. Asad endi ko'zi ilingan ekan, onasining ovozi eshitib, cho'chib uyg'ondi.

— Adasi, oling, nondan yeb turing, hozir samovor qaynaydi.

Asad ham qo'rqo'v, ham ajablanish bilan onasiga qaradi. Patnis ustida lipillab turgan chiroqdan bo'lak hech nima yo'q. Lekin onasi non sindirganday harakat qiladi.

— Samandaringiz uxlab qoldi-da. Shunaqangi shirin bo'lganki... Oling, choy iching. Endi uzoqqa ketmang... Odam sog'inarkan...

Asad «Oyi...» dedi sekin. Keyin ovozi ko'taribroq chaqirdi. Onasi eshitmadi, gapiraverdi...

O'shandan boshlab har tun shu hol takrorlanaverdi.

Zinatulinning taqdiri o'sha tunlarning birida hal qilingan edi. U damda Asad Zinatulin degan zotni bilmasdi. Aynan shu odamni jinnilikka hukm ham qilmagan edi. Uylariga bostirib kirganlarning biri qiynoq bilan o'lim topmog'i, ikkinchisi jinni bo'lib xorlanishi lozim edi. Yerevandagi o'lja shoshilinch ravishda o'ldirilishi shart edi. Zinatulinning ishi shoshqich emas, shu bois ikkinchi hukm unga nasib etdi...

Zinatulin bexos qichqirib, Asadbekning xayollarini to'zitib yubordi.

— Yo'q edi hech qanday komitet! — dedi u o'rnidan sapchib turib. — Yo'qligini bilardim. Ular «xalq dushmaniman», deb tan olishdi. Ammo sening kimligingni bilib ketishdi. U yoqda, — Zinatulin qo'lini bigiz qilib osmonga sanchdi, — hali uchrashasan, ha! — U qah-qah otib kuldi. — Nima deysan endi?! U yoqda enkevede bo'lmaydi. Rasvoing chiqdi, parazit! Hammang rasvo bo'ldilaring, — Zinatulin shunday deb qablarni oralab yurib ketdi.

Asadbek to uning qorasi o'chmaguncha izidan tikilib turdi. A'yonlar «o'gay amaki»ning ahvoliga achinganday indashmadi.

— Endi o'z holiga qo'yinglar, — dedi Asadbek. — Jinnixonaga qaytmasin. Yuraversin.

Chuvrindi buyruqni yaxshi anglamay, Asadbekka qaradi:

— Kuzatuvdagi yigitlarni boshqa ishga olaveraymi?

— Ha, ishlaring bo'lmasin, dedim-ku! Jinnixonaga tayinla, bolalari olib borsa, qabul qilmasin. Tamom!

Ming to'qqiz yuz elliginchi yilning birinchi yanvaridagi hukmning so'ngroq tuzatilgan ikkinchi yarmi shu zaylda ijroga kirdi.

Zinatulinni qabrlararo tanho qoldirib, izlariga qaytdilar. Go'rkovlar xonasiga ko'tariluvchi zina yonidagi ensiz supaga ko'rpacha to'shalibdi. Ko'rpacha ustida chordana qurib o'tirgan, boshiga qozonni eslatuvchi qo'lbola qalpoq kiygan, paxmoqsoqol ularning e'tiborlarini tortdi. Jamshid go'rkovboshini tashqariga qo'ymay iziga qaytargach, dam o'tmay ko'rpacha ko'tarib shu paxmoqsoqol chiqib kelgan edi. Ko'rpachani supachaga to'shab o'tirib olgani uchun Jamshid unga indamadi. Paxmoqsoqol bir nimaning ilinjida o'tirganini sezsa ham Asadbek to'xtamay o'tib ketmoqchi edi.

— Ie, vey, to'xta, — dedi Kesakpolvon paxmoqsoqolga tikilib, — direktorimga o'xshaydiku?

Asadbek to'xtab, Kesakpolvonning izidan qaradi. Paxmoqsoqol o'tirgan yerida salomga alik oldi. Kesakpolvon supa chetiga omonat o'tirgach, paxmoqsoqol tilovat boshladi.

So'zlarini yamlab talaffuz qilishiga e'tibor berib, bu «qori» ham keyingi paytda birdaniga bodrab chiqqan chalamullalardan biri ekanligini fahmlash qiyin emasdi. Tilovat tugagach, Kesakpolvon o'n so'm uzatdi. Paxmoqsoqol shunga yarasha uzoq duo qildi.

Kesakpolvon paxmoqsoqolga tikilganicha o'tiraverdi.

— Ha, o'g'lim, meni birovga o'xshatyapsizmi? — dedi paxmoqsoqol o'ng'aysizlanib.

— O'xshatyapman... Siz o'ttiz ikkinchi maktabda ishlamaganmisiz?

— Ha, endi... sho'rolarga ham xizmatimiz singgan. Sababi tirikchilik-da. Siz, o'g'lim, shu maktabda o'qiganmisiz?

— Tikilmang, tanimaysiz meni. Sizni qamalib ketgan deb eshituvdim.

— Ha, endi... tuz-nasib qo'shilgan ekan...

— Bir o'quvchi qizni... a?

— Astag'firulloh! Bu bo'hton gap. Stalin davrida reprisa qilinganman.

— Qani, qori aka, bi-ir osmonga qarang, — paxmoqsoqol ajablandi, biroq, Kesakpolvonga itoat etdi — osmonga qaradi. — Endi Xudoga yolborib, «menga yuz so'mlik yog'dir», deng.

— Shakkoklik qilmang, o'g'lim.

— Siz aytganimni bajaring, — Kesakpolvon bu safar tahdid bilan gapirdi. Paxmoqsoqol cho'chib, bir nima deb pichirladi.

— So'radingizmi, bermadimi? Endi mendan so'rang.

— O'g'lim, qo'ying, gunoh bo'ladi...

— So'ra deyaqman!

— Yuz so'mlik yog'diring... o'g'lim.

Kesakpolvon cho'ntagidan bir dasta pul chiqardi-da, Paxmoqsoqol ustidan sochdi.

Paxmoqsoqolning ko'zlari qinidan chiqquday bo'lib o'ynab ketdi.

— Qani, men kuchlimanmi, yo Xudomi? — dedi Kesakpolvon unga zaharli nigohini qadab. Paxmoqsoqol boshini egib o'tiraverdi, javob bermadi.

— Nimaga unday qilding? — dedi Asadbek, mashinaga o'tirishgach.

— Haromidan o'chimni oldim, — dedi Kesakpolvon sigaret tutatib.

— Kim u?

— Maktabimizga direktor edi. Har kuni bizni hovliga tizib «Osmonga qarab «Xudo, konfet ber», deb yalininglar», derdi. Aytganini qilardik. «Xo'-o'sh, berdimi? Yo'q. Demak, Xudo yo'q ekan, a? Endi «Direktor bova, konfet bering» denglar», derdi. Aytganimizdan so'ng uch-to'rtta bolaga popuklik konfet berardi. «Xo'-o'sh, Xudo zo'rmi yo menmi?» derdi. Ellik sakkizinchi yilda bir o'quvchi qizni boplab qo'ygan ekan. Stalin repressiya qildi, deb o'tiribdi haromi. Bir boplayman, deb yuruvdim, uchragani yaxshi bo'ldi. Paxmoqsoqol Kesakpolvonni tanimadi. Lekin maktabdagi o'sha holni esladi. Kesakpolvon uni «boplaganidan» xursand ketdi. Paxmoqsoqol esa shunday esi yo'q bandalarni ham yaratgani uchun Xudoga shukrlar qilib, sochilib yotgan pullarni yig'ib, cho'ntakka urdi.

XI b o b

1

— Men Bek akamni otamdan ulug' deb bilaman. Bek akam aralashmaganlar bu ishga. Men eshik oldida qorovul edim. Shilimshiqning maqsadi menga ham noma'lum edi... Elchin ro'parasida o'tirgan jingalaksoch yigitdan ko'z uzmay o'tirardi. O'zini Jamshid deb tanitgan bu yigitni yangi yil shomida ko'rgan edi. Savollariga javob bergisi kelmay ensasi qotgan yigit bugun kutilmaganda o'zi kirib keldi — Elchinning yarasiga tuz sepdi.

Jamshid nigohini olib qochmasdan, o'zini aybli deb hisoblamasdan tik qarab turib gapirdi. Noilaning qaysi xonada o'ldirilgani, Shilimshiqning qanday kirgani, qanday zo'rlagani... hammasini aytdi. So'ng... suratlar chiqardi. Ana shunda Elchin o'zini tuta olmay qolib bo'g'ib o'ldirmoq qasdida unga tashlandi. O'sha mudhish voqeaga Jamshidning aloqasi bormi-yo'qmi — Elchin uchun farqsiz edi. Eng muhimi — bu mal'un ularning sherigi, ularning odami!

Jamshid Elchin tashlanib qolar, deb maxsus tayyorgarlik ko'rib o'tirmagan edi. Ammo uning Asadbek to'dasida olgan eng muhim sabog'i — sergaklikni bir nafas ham yo'qotmay, yotsa ham, tursa ham, har qanday nogahoniy hamlaga tayyor bo'lish edi. O'sha sergaklik pand bermadi — o'zini chetga olishga ulgurdi. Qo'llarini cho'zganicha tashlangan Elchin o'zini to'xtatolmay oldinga uchdi. Shunda bo'yniga bir zarb tushdi. So'ng qo'li orqasiga qayrildi. Jamshid cho'ntagidan chizimcha chiqarib bo'g'ishga shaylangan qo'llarni bir zumda bog'lab tashladi. Bu ishlar ko'z ochib yumguncha bajarildi. Bo'g'ziga pichoq tortilganday xirillayotgan Elchin dastlab qay holga tushganini anglamay ham qoldi. Keyin boshini ko'tarib, Jamshidga qaradi:

— Qo'llarimni bo'shat, haromi!

— Haromi nimaligini bilasanmi o'zing! — Jamshid shunday deb uning qorniga tepdi. Elchin nafasi qaytib, bukchayib qoldi. Jamshid esa, xotirjam holda cho'ntagidan sigaret olib tutatdi.

— Haromi deb sendaqalarni aytadi. Xotiningni qimorga tikib yurib, endi aqling kirib goldimi? Bek aka senga muruvvat qilib, dushmaningni avaylab, asrab turdilar. O'zi xumordan chiqsin, dedilar. Seni o'limdan olib qoldilar. Armonda ketmasin, dedilar. O'g'il bolalik shunchalar bo'ladi-da! O'zingni bosib ol, he itdan tarqagan. — Jamshid shunday deb uning oyog'ini ham bog'ladi-da, chiqib ketdi.

Elchin qo'llarini bo'shatolmay yerda tipirchilab qolaverdi. Zelixon kelmaganida qancha yotardi — Xudo biladi.

Zelixon Elchinning uyiga xavotir bilan keldi. Chunki Elchin va'daga binoan unikiga borishi lozim edi. Zelixon uni kuta-kuta toqati toq bo'ldi. Hamisha xatar jari ustidagi qil ko'prikda yuruvchi odamning yuragi sezgir bo'ladi. Zelixon ham Elchinga bir nima bo'ldi-

yov, deb xavotirlangan edi — sezgisi aldamadi.

Tipirchilayverganidan chizimcha qo'l-oyog'ini shilib yuborgan edi. Chizimcha yechilgach, shilingan yerlari lovullay boshladi. Lekin Elchinni hozir bu emas, yuragidagi o't ko'proq qiynardi. U Jamshidning tashrifini qisqagina qilib aytib berdi. (Tepki yeganini, shubhasiz, yashirdi.)

— O'yin boshlanibdi, — dedi Zelixon stol ustida sochilib yotgan suratlardan birini olib. Elchin xuddi xotinini sharmandali holda ko'rsatayotganday uyalib, suratlarni qo'lidan tortib oldi.

— Yaxshilab qaradingmi, suratlarni yasashmaganmi? — dedi Zelixon. — Rostakam suratligiga menda ishonch yo'q. Chunki, xotiningning o'limi — tasodif. Ig'vo maqsadida qilinmagan bu ish. Demak, har maqomda suratga olib o'tirishmaydi. Xotining o'z xohishi bilan qo'shilmagan. Zo'rlashgan. Demak, ko'zlarini bunday yumib, rohatlanib turmaydi... Elchin dastlab jahl ustida suratlarga e'tibor bermagan edi. Zelixonning gapidan keyin suratlarga tikildi.

— To'g'ri, — dedi u suratlarni taxlab. — Noilaning yelkasida tirtig'i bor edi. Suratda esa yo'q.

— Ha... O'qilon bir yanglishibdi. Ishonishingni juda ham xohlayapti. Shilimshiq deganlarini taniysanmi, o'zing?

— Taniyman. O'yinda u ham bor edi. O'shanga yutqizgan edim.

— Shilimshiq ularga yoqmay qolgan bo'lsa, sening qo'ling bilan yo'qotishmoqchi? Yo'-o'q... Bek g'irrom qilmasa kerak. Faqat seni ishontirishning noto'g'ri yo'lini topibdi. Shunday aytsak, ishonmaydi, deb o'ylashgan. Endi ishonishing kerak.

— Hammasini o'ldiraman, — dedi Elchin, mushtumini qattiq qisib.

— Avval naqdini o'ldirib tur. Xo'sh, nima qilasan?

Nima qilishini Elchin bilmasdi. To'g'ri, o'ldirishning bir necha turlarini xayolida pishitib yurardi. Lekin amalga oshirishga kelganida qo'llari qaltiramasmikin?

2

Taqdir yozug'iga Asadbek to'dasiga aloqador ishlarni yuritish bitilgan ekan, prokuror yordamchisining chetlatishga urinishi bekor bo'lib qolaverdi. Namozov ishining ustalik bilan yopilishidan g'azablanib yurgan Zohid Sharipovga kutilmagan ish topshirildi. Zohid militsiyaning qidiruv guruhi bilan voqea yuz bergan yerga borib dahshatli manzaraning guvohi bo'ldi: yo'l chetidagi daraxtga erkakligi kesib tashlangan, chap ko'kragiga pichoq sanchib qo'yilgan qip-yalang'och odam osilgan edi. O'n qadamcha narida yondirib yuborilgan yengil mashina temirlari qorayib turardi. Bu qotillik tunda amalga oshirilgan, serqatnov katta yo'ldan mashinalarda o'tganlar bu manzarani, aqalli yonayotgan mashinani, shubhasiz, ko'rishgan, ammo to'xtashga, jilla qursa xabar berishga qo'rqishgan.

Suratchi ishini tugatgach, murdani yerga olib, ustiga choyshab yopib qo'yishdi. Zohid atrofni sinchiklab kuzatdi. «Erkakligi kesib tashlanganiga qaraganda qotillik tasodifan yuz bermagan, — deb o'yladi u. — Orada qasos bo'lganmi? Unda nima uchun yuragiga pichoq sanchib, so'ng daraxtga osib qo'ygan?» Zohid shu paytgacha mayda o'g'rilaru bezorilar bilan shug'ullangan edi. Prokuror yordamchisi va'da etgan jiddiy ishning bu darajada bo'lishini kutmovdi. Zohid bu jinoyatning tagiga yeta oladimi yo bu ish ham ochilmay yotgan qotilliklar safiga qo'shiladimi, hozir bilmaydi. U qotilliklarning yarim tunda emas, shomda sodir bo'lganidan ham bexabar. Murda osilgan daraxt atrofidagi izlarning biri — Elchinniki ekani ham unga noma'lum...

...Shilimshiq deb laqab olgan Jalolni avval daraxtga bo'ynidan bog'ladilar. Qo'l-oyoqlari

bo'sh edi, biroq, qimirlashga, o'zini himoya qilishga qurbi yetmasdi. Qimirladi, degunicha ingichka silliq kanop bo'g'ardi. U ajali yetganini sezdi. U Asadbek qahriga uchrab, badarg'a bo'lganida ajablangan edi. Elchin «xotinimni o'zim o'ldirganman», deb qamalib ketdi. Asadbekning sha'niga gard yuqadigan gap bo'lmadi. Elchinning tanobini tortib qo'yishni Asadbekning o'zi buyurgan edi. Tanobni sal qattiqroq tortibdi, shunga shunchami? Ha, endi qaymoqday narsa ekan, to'yib yemasa ham yalab ko'rishi kerakmidi? Xotinni qimorda halol yutib olganidan keyin hushiga kelganini qiladi-da! Jalolshilimshiq Asadbekka sodiq edi. Asadbek ham uni qadrlardi. Xo'jayinni qaysi shayton yo'ldan urdi, Shilimshiq bilmaydi. Bitta otarchining xotini deb badarg'a qilib yuborganiga sira aqli yetmaydi. U Rusiyaning sovuq shaharlarida nasibasini terib yurgan chog'larida ko'p o'yladi, turli taxminlarga bordi. O'zi uchun eng ishonchlisi — «otarchining qaymoqdekkin xotini Bek akamning suyuqli o'ynashi ekan-da, shunga chidolmadilar», degan taxmin edi. Shilimshiq surgun muhlatini bilmas edi. Musofirlikda rizqini qiynalmay terib yurgani uchun ham «Vatan hajrida kuyib yonish», degan hislar unga begona edi. Yangi yil ayshini surib yurganida Bek akasining yo'qlaganini bilib, bir quvondi, bir ko'ngli g'ashlandi. Unga yap-yangi taksining kalitini tutqazib: «Bu «Volga» o'z-o'zingga, aqling bo'lsa bitta moshinani shaxsiy taksoparkka aylantirasan. Noshudlik qilsang, chorig'ingni sudrab yuraverasan», deyishdi. Picha aqcha ham berishdi. U bundan xursand bo'ldi. Biroq, Asadbek bilan ko'rishmagani yuragiga g'ulg'ula soldi. «Gunohim shunchalar ko'p ekanmi, Bek akamning ko'rgilari yo'q», deb ko'p tashvish chekdi.

Bo'yniga silliq kanop tashlanganida ham taqdir yozug'idan bexabar edi. Kavkazlik boyvachcha yigitlarning bu qilig'idan hayron bo'ldi. «Moshinani olinglar, yonimdagi pulim kamlik qilsa, yana topib beraman», deb yalindi. Yigitlar gapga tushunmaganday beparvo turaverishdi. Yana «Yigirma ming beraman», dedi. Elik mingga ham chiqdi. Latifa aytib kuldirib kelayotgan yigitlar esa tund holda o'tiraverishdi. Havorang «Jiguli» to'xtab, undan tushgan Elchinni tanidi-yu, taqdirga tan berdi!

— Elchin, ayb menda emas! — deb baqirdi jonholatda.

Elchin indamadi. Asta-asta bosib, o'ljasiga yaqinlashdi. U hali o'ljasini bir zumda bo'g'izlab tashlaydigan vahshiy kepatasiga kirmagan edi. U hatto bir oz hayajonlanardi ham. O'ch olishga bunchalik oson erishaman, deb o'ylamagandi. O'ljaga tashlanish uchun vujudidagi hayajon uchqunini vahshiy alangaga aylantirishi lozim edi.

Ro'parasidagi odam — Asadbekning qizi emas. Hozir bo'lmasa bir soatdan keyin yoki ertaga amalga oshiriladigan ish ham emas. Cho'ntakdan pichoqni hozir olishi shart, erkakligini ham hozir kesib tashlaydi. So'ng... azobdan o'kirayotgan paytda Noilani quchgan panjalarini shu pichoq bilan chopib, uzadi. Hammayog'i qonga belanib to'lg'anayotganida, joni chiqay deganida yuragiga pichoq sanchadi. Sanchadi-yu, sug'urib olmaydi...

— Elchin, ayb menda emas, Xudo ursin!

— Ayb kimda?

— Baliq boshidan sasiydi. Asadbekning ishi bu.

— Sen-chi?

— Men poyloqchilik qilganman.

— Jingalaksoch-chi?

— Jamshidmi? Uyam kirgan... oxirida.

— Kim o'ldirgan?

— Jamshid.

— Yana kim bor edi?

— Kesakpolvon...

Jalolshilimshiq Elchinning vajohatiga qarab «baribir o'ldiradi», deb o'yladi. «Men o'lamanu ular maza qilib yurishsinmi?.. Ularni ham topib o'ldirsin...» degan niyatda shoshilib-shoshilib gapirardi. O'lim sharpasi yuzu ko'zini silay boshlaganida gunohlarga tavba qilish kerak, deb unga hech kim aytmagan. Jon shirinligini shu paytgacha his etib ko'rmagan, necha odamni xonavayron qilib, nechtasi ko'ksiga pichoq sanchganda qo'li qaltiramagan bu banda tavba degan tushunchadan ancha yiroq edi. Hozir tasodif ro'y berib, bo'ynidagi silliq kanop yechib yuborilsa, narida turgan kavkazlik yigitlar ko'zdan yo'qolsa, Elchindagi hayajon uchquni vahshiy alangaga aylanmay turib, uni jon taslim qilishi aniq bo'lib qolardi. Tasodif ham, mo'jiza ham yuz bermaydi. Hademay, qo'l cho'ntakdan chiqadi. Nima olib chiqadi — pichoqmi, to'pponchami? Yo o'lasi qilib do'pposlab, so'ng daraxtga osishadimi? Jalolshilimshiq shuni bilmaydi.

— Demak... Birinchi Asadbek kirdimi?

— Ha... u oldin ham kelib yurarkan. Endi senlarga... devdi... Keyin... Jamshid qizg'anib...

Jalolshilimshiqning gapi og'zida qoldi. Tumshug'iga tushgan musht zarbidan boshi daraxtning zarang tanasiga zarb bilan urilib, gangib hushidan ayrilay dedi.

— Bekor aytibsan, itvachcha! — dedi Elchin xirillab. U o'ljasidan bu gaplarni kutmagan edi. O'lishi lozim bo'lgan o'ljasi Noilasining nomini bulg'ab qo'ydi. Shu gap endi o't olayotgan vahshiy alangaga moy sepdi. Elchin hushini tamom yo'qotdi.

Jalolshilimshiqning tum-shug'iga yana bir-ikki musht tushirgach, so'ng chotiga tepdi. Jalolshilimshiq dod solib o'kirdi. Qorniga ham tepki yegach, nafasi qaytib xirillab qoldi. Elchin uning kiyimlarini yulqib, yecha boshladi.

Katta ko'chadagi mashinalar shu yerga kelganda bir oz sekinlardi. Odamlar yo'l chetida nimalar sodir bo'layotganini ko'rishardi-yu, to'xtashga yuraklari betlamasdi, yo Xudo «qo'y, to'xtama, bu bandam shu jazolarga loyiq», deb ko'ngillariga solarmidi, harholda yana mashinalarini tezlashtirib ko'zdan yo'qolishardi.

Elchin nima qilayotganini o'zi bilmay qoldi. Pichoqni chiqarib uning erkakligini shart kesib tashladi. Vahshiy alanga tillari uning esini olgan, ko'zini ko'r qilib qo'ygan edi. Sal narida turgan kavkazlik yigitlar ham Elchindan bunday vahshiylikni kutishmagan edi. Elchin shu alanga o'tida qovurilib, panjalarni kesishni unutdi. To'lg'onishga ham quvvati qolmagan Jalolshilimshiqning chap ko'ksiga pichoq sanchdi.

U qasos umidida yurgan kezlari mal'unning ko'ksiga pichoq sanchsam, taskin toparman, deb o'ylardi. Mana pichoq ham sanchildi. O'ljasining kallasi Iso Masihning boshiday yonga egilib, osilib qoldi. Yigitlar yaqinlashib, jonsiz yalang'och tanani daraxt shoxiga osishdi... Elchin qasos lazzatini bilolmay qoldi...

...Prokuratura tergovchisi Zohid Sharipov bu manzaradan bexabar, o'zicha taxminlar qiladi, kalavani yechmoqchi bo'ladi. Holbuki, kalavani yechmoq uchun avval uning uchini topmoq kerak. Zohid uni topa oladimi— hozir bilmaydi. Kechga borib oldidagi qora parda asta-sekin ko'tarila boshlaganday bo'ldi. Avval mashina taksoparkdan o'g'irlangani aniqlandi. Korxonah rahbarlarining yap-yangi mashinani o'g'irilatib qo'yib indamay o'tirishlari Zohidni ajablantirdi. Mashina biron haydovchiga birlashtirilmagan, belgi raqami ham olinmagan. Haydovchilar yangi mashina kelishini orziqib kutishadi, unga ega chiqish uchun rahbariyatga falon so'm pora berishadi. Nahot bundan bexabar qolishsa?

Taksopark Zohid avval ishlagan deparada joylashgan edi. Zohid Hamdam Tolipovni topib, shu masalani yechishni topshirdi.

Murda tirikligida Shilimshiq laqabi bilan yurgan Jalol Komilov ekani aniqlangach, Zohid kalavanning uchini topganday bo'ldi. U qotillik tasodifan yuz bermaganiga ishonardi.

Jalolshilimshiq bundan yigirma yil muqaddam, o'smirlik chog'ida bir marta qamalgan. «Odob va mehnatsevarligi bilan boshqalarga o'rnak bo'lgani, gunohidan astoydil

iztirobda ekani» inobatga olinib, qamoqdan barvaqt bo'shatilgan. Bu «odobli bola» shundan beri militsiya nazariga tushmagan. Bu «mehnatsevar bola» yigirma yildan beri bir joyda — shahar xo'jaligida ko'cha supuruvchi bo'lib ishlardi. Ota-onasi durustgina yerlarda xizmat qiluvchi yigitning ko'cha supuruvchi — farrosh bo'lib ishlashi ajablanarli edi.

Zohid shu savolga javob topmoq istagida shahar xo'jaligi idorasiga borib, besh lo'li xotinning qabulxonada boshliqni qiyin-qistovga olayotgani ustidan chiqdi.

— Bizne birgotga begonalarnе qo'ysangiz, cho'ltoq supurgingez boshingizga qolsen.

— Bo'sh joyga biz aytgon xotunne olasizme yo yo'qme? — dedi ularning biri, boshqalari ham aynan shu gapni chuvillab qaytarishdi. Boshliq ularning fe'lini yaxshi bilgani uchun tinchitishga harakat qilmadi. Lo'li xotinlar javob kutib o'zlari tinchishgach:

— Erta-indin tug'adigan xotinni ishga olmayman. Ketsalaring ketaverlaring, shtatni qisqartiraman. Boshqalarning maoshini oshiraman, qaytaga yaxshi, — dedi.

— I-i-bi... Xo-o... ishtotne qisqortirsangez biz sizne ishtoningizne qisqortamez-a, aka Rasul omon bo'lsalar bizne ko'chaga tashlob qo'ymaylar. Sovetskiy vlast borme o'zingizga. O'sha xotunne ishga olasez. Ha, xotun bo'lgondan so'ng to'g'odi-da. Siz xotun bo'lgoningizda o'zingiz ham tug'ar edingizme?

Xotinlar biri olib, biri qo'yib shang'illayverishdi. Boshliq temirdan ekan, hammasiga chidadi. Oxiri qiziq tomoshaga guvoh bo'lib o'tirgan kotibasiga qarab baqirdi:

— Buyruq yozing: o'n yetti kishidan iborat komissiya Qatortarak, Utyujniy, Magnitagorskiy, Zeleniy ko'chalarini borib tekshirsin. Ko'cha iflos bo'lsa, bularning hammasi haydalsin! Qirq yettinchi statya bilan bo'shatilsin, ha!

Lo'li xotinlar bir-birlariga savol nazari bilan qarashdi. Ular «qirq yettinchi statyaning» nima ekanini bilishmas edi. Boshliq shuni tilga olib, po'pisa qildimi, demak, bir gap bordir, deb cho'chishdi. Avvalgiday chuvillashmasdan qabulxonadan chiqib ketishdi. Boshliq qilgan ishidan mamnun bo'lib kotibasiga jilmayib qo'ydi-da, xonasiga yo'naldi. Shunda eshik oldida turgan Zohidga ko'zi tushib «Menda ishingiz bormi?» deb so'radi. Zohid o'zini tanishtirgach, birdaniga chehrasi muloyimlashdi-da, qo'shqo'llab salomlashdi. Salomlashish manzarasini chetdan kuzatgan kishi Zohidni aziz mehmon, boshliqni esa bu aziz mehmonni orziqib kutgan va nihoyat, umidi ushalgan baxtiyor mezbон deb o'ylashi mumkin edi.

— Ishingiz og'ir ekan, — dedi Zohid ichkari kirgach.

— E, nimasini aytasiz, — dedi boshliq, o'ziga-o'zi achinib. — Qon qilib yuborishadi.

Boshliq Jalol Komilovni eslay olmadi. Qog'ozlar titkilanishi lozim bo'ldi. Hujjatlar qoidaga amal qilingan holda tartibli edi. Ishga qabul qilingach, «mehnatsevar», «kollektivda obro'-e'tiborga ega» bo'lgani uchun doimiy ravishda pul mukofotlari berilib turilgan.

Komilovning mehnatdagi yutuqlari ta'riflangan satrlarni o'qib, Zohid «bu yutuqlar uchun yuz so'm kamlik qilar, birato'lasi Sotsialistik Mehnat Qahramoni unvoniga taqdim etaverishmagan ekan-da», deb qo'ydi. Jalol Komilov maoshini ham vaqtida kanda qilmay olib turgan. Agar hujjatga shak keltirilmasa, u kecha, o'limidan so'ng ham kelib maosh olgan. Zohid «balki arvohlarga ham pul zarur bo'lib qolgandir», deb o'ylab, hujjatlarni boshliqqa uzatdi:

— Kollektivda obro'si baland ekan-u, kollektiv bu baobro' odamning o'limidan bexabar qolibdi-da, a?

Boshliq xijolat bo'lganday boshini egdi:

— Kadrlar bilan o'rinbosarim shug'ullanadi. Bexabar qolibman, uzr.

O'rinbosar buyragidagi toshni tushirish uchun Ukrainaga davо istab ketgan ekan.

Zohidga ayrim sirlarni shu odam ochib berishi mumkin edi. Chunki Jalolshilimshiqni shu o'rinbosar ishga qabul qilgan, doimiy ravishda rag'batlantirib turgan. Idora xodimlaridan

hech kim Jalol Komilovni eslolmaydi. Komilovni hatto brigada boshlig'i ham tanimadi. Bu Zohid uchun ajablanarli hol emas edi. Chayqovchi yoki imorat ustalari mana shunday bir yerga ilinib olishadi. Birov surishtirsa — ishlaydi, «jamiyatning faol a'zosi». Shunday qilinmasa, «tekinxo'r» degan tavqi la'natga qolishadi. Zohidga bir narsa qorong'i— kim bu, Komilov, chayqovchimi, imorat ustasimi... Yo boshqa bir firibgarmi?

3

Zohid Jalolshilimshiqning uyini qiynalmay topdi. Xalqda «dvoryanlar uyasi» deb nom olgan, ikki qavatli g'ishtin uylardan biri Komilovlarga tegishli edi. Otasi olti yil muqaddam bu dunyo tashvishlaridan qutulib ketgan ekan. Onasi — ellik yoshlarga borgan, faqat bu dunyo bilan emas, balki go'zalligi bilan ham xayrlashishga shoshilmayotgan ko'hlikkina ayol edi. Dahlizda kiyim ilgich yonida ikkita pastak kursining biriga Zohid o'tirdi. Ikkinchisini mezbon egallab, «eshitaman», deganday qoshlarini chimirdi.

— Jalol Komilov sizning o'g'lingizmi? — deb so'radi Zohid.

— Ha... shunaqa desa ham bo'ladi, — dedi ayol, chimirilgan holda.

— Tushunmadim, — dedi Zohid, — o'gaymi yo boqib olganmisiz?

— O'zimniki... o'zim tuqqanman. Lekin meni tashlab ketgan. Tirikmi yo o'likmi, bilmayman, — ayol afsuslanganday xo'rsindi. — Ochig'i, qamoqdadir deb yuruvdim. Surishtirib yurganingizga qaraganda endi qamalsa kerak? U... qaysi statya bilan ayblanayapti?

Zohid uning savoliga javob bermadi. Ayolning gaplaridan g'ashi kelganini yashirmay, savolga tutdi:

— Uni oxirgi marta qachon ko'rgansiz?

— Esimda yo'q. Harholda o'n yildan oshdi. O'zi unga nima bo'ldi, aytsangiz-chi?

— O'n yil davomida «o'g'lim qaerda ekan», deb qidirib ko'rmadingizmi?

— Qaerdan qidiraman?

Ayol: «O'g'lim sha'ninga dog' tushirdi, katta mansablarni egallab o'tirgan odamning bolasi o'g'ri, sayoq bo'lishi mumkinmi? U emas, men undan tonganman. Yo'qolib ketganidan hatto mamnun edim», desa haqiqatni aytgan bo'lardi.

Jalolshilimshiq qamalganida ayolning ko'ziga dunyo qorong'i ko'rinib ketdi. O'sha damlarda el og'asi Ayolning husnini e'tibordan chetda qoldirmay, «feodalizm sarqitlariga ayovsiz kurash ochib, ayollarni rahbar vazifalarga dadil ko'tarish» masalasini hal qilayotgan edi. Bu masalaning yechimi ijobiy hal bo'ldi, o'g'li ham qamoqdan qaytarildi, ammo to'g'ri yo'lga qaytmadi. Qaytishi mumkin emas ham edi. Harom ishlar bandalardan pinhon tutilishi mumkin, ammo shayton yetaklab borayotgan bandaning har bir odimi o'lchog'li, har bir nojo'ya qadami uchun jabr tortishi aniq.

Ikkinchi bolasini oldirib tashlagan, qornini mahkam bog'lab yurib qad-qomatini saqlab qolgan Ayol onalik baxtini asrab qololmadi. O'g'li ketar mahalida «Men sizlardan nafratlanaman, sizlar nopok odamsizlar!» demadi. Jalolshilimshiq bunday yuksak tuyg'ulardan yiroq edi. «Men qanday xohlasam, shunday yashayman, ishingiz bo'lmasin», dediyu g'oyib bo'ldi. Er-xotin orasida mashmasha qo'zg'olganida Ayol eriga shunday derdi. Buni qo'shni xonada yolg'iz o'tirgan Jalol eshitardi. Uydan chiqib ketayotganida Jalol buni piching tarzida aytmadi. Ayol «o'zimning gapim bilan o'zimga tarsaki urdi», deb ham qayg'urmadi. «Mayli, o'zicha bir yashab ko'rsin. Burnini tortib, chorig'ini sudrab qaytib keladi», deb ishondi. Kutgani bo'lmadi. «Davlat ahamiyatiga molik ishlar»ga sho'ng'ib ketib, o'g'lini ko'pam eslamadi. Hatto uyini o'g'ri urib ketganidan keyin ham yodga olmadi. O'g'riboshi o'g'li ekani ham xayoliga kelmadi. Milisa

chaqirtirmadi, iskovich it uyini hidlamadi. U «shuncha boylikni qaerdan to'plagan edingiz» degan savoldan cho'chidi.

Yillarning beshafqat panjalari sochlarini oqqa bo'yab, ko'zlari atrofiga ajin torta boshladi. «Feodalizm sarqitlariga qarshi kurashayotgan» el og'asi «yangi rahbar kadrlar» bilan band edi.

Ayol erini dafn etgach, yolg'izlik degan dardning nima ekanini totib ko'rdi. Kechalari qo'rqadigan bo'ldi. Bu azoblardan qochish uchun xizmat safariga ko'p chiqa boshladi. Bu harakat «ishga sidqidildan berilish», deb baholandi.

Zohidning omadi bor ekan. Ayol safardan qaytganida uni uchratdi. Zohid bu voqealardan bexabar, ammo onalik tuyg'usidan mahrum ayollar u uchun yangilik emasdi. Jinoyat qidiruv bo'limida xizmat qilib yurganida aksar o'g'ri bolalarning onalari shunday edi. Biroq, ro'parada qoshlarini chimirib o'tirgan chiroyli ayol ulardan farq qiladi. O'g'ri bolalarning onalari arog'ini ham yashirmay ichardi, fahsh ishlarini ham ochiqchasiga qilardi. «Uyat emasmi?» deyilguday bo'lsa, «Badan meniki, istagan odamga, istagan pulga sotaman, nima ishing bor!» deb dangalini aytib qo'ya qolishardi.

Jalolshilimshiqning onasi esa o'zini farishtaday pokiza qilib ko'rsatadi. «Pokizalik, odamiylikning yuksak normalari» haqida ma'ruzalar qiladi. Odamlar ma'ruzalarini eshitib, qarsaklar chaladilar...

— Qaerdan qidirishingizni bilmasmidingiz?

— Menga qarang, uka, bunaqa ilmoqli savollarni boshqa odamlarga tashlang. Sizga ruxsat, — ayol shunday deb o'rnidan turdi.

— O'g'lingiz... Jalol Komilov ikki kun avval o'ldirilgan... vahshiylarcha o'ldirilgan, — dedi Zohid, keyingi gapiga ataylab urg'u berib.

Bu gap ayolning onalik tuyg'usini qitiqlab uyg'otdi. Biroq kul ostidagi cho'g' alanga olmadi. Chunki ayol yuksak madaniyat sohibasi edi. Bu gapdan dahshatga tushmadi, uvvos tortib yig'lab yubormadi. Indamay burildi-da, katta xona tomon yurdi. Qiya ochilib qolgan eshikdan cho'g'dek qizil gilamning, oltin rangli mato qoplangan divanning bir cheti ko'rindi. Ichkarida gugurt chaqildi — Ayol sigaret tutatdi. Yuksak madaniyatli ayol Zohidda nafrat uyg'otdi. U chiqib ketaversa ham bo'lardi, ammo ko'ngilga bir shumlik oralab, ayolning chiqishini kutdi. Ayol hayallamadi, qo'lida tutayotgan sigareti bilan chiqdi:

— Kim o'ldiribdi, ushladinglarmi? — dedi titroq ovozda. U dardga berilgan holda ham hokimalik minorasidan pastga tushmagan edi.

Zohid savolga javob bermay, cho'ntagidan surat chiqarib Ayolga berdi. Ayol daraxtga osib qo'yilgan yalang'och murdani tanidi. Shu nafasda yuksak madaniyat chekindi, hokimalik minorasidan tushib, oddiy ayolga aylandi — ko'z oldi qorong'ilashdi. Zohid behush ayolni ko'tarib, hashamatli xonaga kirdi. Uni divanga yotqizib, oshxonadan suv olib chiqib yuziga sepdi. Ayol seskanib, ko'zini ochdi. Zohidga uzoq tikildi-da:

— Berahm ekansan, — dedi pichirlab. Keyin buyurdi. — 33-19-23 ga telefon qil, tez yordam yetib kelsin.

Zohid «bu madaniyat sohibasi yana o'lib qolmasin», deb aytganini bajo qildi. «Tez yordam» Zohidni hayratga solib, tezlik bilan yetib keldi. Oq xalatli to'rt ayol birdaniga kirib kelib, gap-so'zsiz tez ishga kirishib ketishdi. Zohid ularning harakatlarini kuzatib, bu uyga tez-tez kelib turishlarini angladi. Birpasning o'zida yurak urishi tasmaga tushirildi. Emlandi... «Shunaqa imtiyozlar borligi uchun ham odamlar mansab talashishadi-da», deb o'yladi Zohid.

— Bir oz charchabsiz, o'tib ketadi, — dedi do'xtir xotin.

— O'tib ketishi qiyin. Bu safar yomon keldi. Hushimdan ketib qoldim. Statsionarga yotmasam bo'lmaydi.

Do'xtir mansabdorlarning shifoxonasiga telefon qilib bo'sh joy borligini bilgach, «o'zingiz yura olasizmi?» deb so'radi. Ayolning «oyoqlaridan jon chiqib ketganini» eshitib, uzun zambilni keltirtirdi. Zambilning bir uchidan Zohid ko'tardi. «Og'ir kasal» eshiklarni qulflatishni unutmadi.

Zohid «tez yordam» mashinasi ortidan qarab qolaverdi: «Tug'moq boru ko'mmoq yo'q ekan-da...»

XII b o b

1

— Yanglishmayapsanmi?

— Yo'q, rost, adasi...

Manzuraning gapi Asadbek yuragiga xanjar bo'lib sanchildi. Qizi ham unga botinib qarolmayotgan edi. U yerdan ko'zini uzmay siniq ovozda salom berganida Asadbek dodlab yuboray derdi. Bu mo'minlik o'rniga qizi sochlarini yulib, «Dod, musulmonlar, men otam tufayli sharmanda bo'ldim!» deb faryod urganida Asadbek bunchalar ezilmasdi.

Piyola sinsa chegalab ishlatish mumkin, ammo siniqning izi yo'qolmaydi. Bu piyolada izzatli mehmonga choy uzatilmaydi. Nomus ham shunday. Inson yashayveradi, biroq, sharmandalik izi bir umrga saqlanib qoladi. Bu yorug' olamda rizqi uzilgunga qadar nomussizlikning og'ir yukini ortmoqlab yuraveradi. Asadbek buni bilgani uchun ham to'lg'oq azoblarini boshidan kechirardi. Odamlar «faqatgina o'limning chorasi yo'q» deyishardi. O'ylab qarasa, nomusga tushgan darzni ketkazishning ham iloji yo'q ekan. Hayot... nomus... o'lim... Nomus bilan yashamoq yoki nomussizlik botqog'ini kechib o'tib o'lim jariga qulamoq... Qizlar o'zlarini yoqishadi, osishadi...

Shu fikr Asadbekning xayolini yoritib o'tishi bilan yuragi xapriqib, nafasi bo'g'ziga qadalib qolganday tuyulaveradi. Xotini gapiga amal qilib uch marta «astag'firulloh» deb qo'yadi. Shunday paytda Xudo borligi esiga tushib, Yaratgandan madad so'raydi. «Umr bo'yi azob chekkanim yetmasmidi» deydi. «Odam bo'lib nima ro'shnolik ko'rdim», deydi. «Nimaiki azobing bo'lsa, barchasini totib ko'rdim-ku, endi tinchligimni ber, agar bergan boyliklaring evaziga tinchligimni olgan bo'lsang, boyliklaringni qaytarib ol, meni gado qil, ammo bolalarimning baxtini ber, men ham odam bo'lib bir rohat ko'ray, bir kecha tinchgina uxlay, bir kun bir piyolagina choyni bolalarim davrasida tinchgina ichay...» deydi.

Asadbek ko'nglidan nolalar uchaveradi. U bilmaydiki Xudo nolayu fig'onlarga qarab emas, bandasining yurgan yo'lga qarab ajr beradi.

Hozir Manzuradan qizining yukli ekanini bilib, boshini qaysi devorga urishini bilmay qoldi. U kechagina yaxshi yo'l topganday edi. Qadimda urushqoq podsholar yarashishni niyat qilishsa, quda tutinisharkan. G'imirlab qolgan Hosilboyvachchani qantarishning bir yo'li — o'g'lini kuyov qilish. «Ikki yoshning baxti uchun» Asadbek hokimlikdan voz kechadi. Qilich Sulaymonov aytganicha bo'la qolsin. Shaharga hokimlik qilish Hosilboyvachchaga yarashsa yarasha qolsin. Asadbekka vinzavod ham bo'laveradi. Bugun hokimlikka da'vogarlar ko'p. Vaqti kelsa ularning hammasi xazonday titilib ketadi. Bahorning shamoli ularni uchirib qaysi bir ovloqlarga tiqib kelarkin. Hokimlik — puldorning qo'lida bo'ladi. Vinzavod — ochil dasturxon. Yeganing bilan tugamaydi. O'z umrini, obro'sini sotib ichuvchi galvarslar bor ekan, Asadbekning hamyoni bo'shamaydi...

...Shunday reja tuzgan edi. Bugun-erta Hosilboyvachcha bilan suhbatlashmoqchi edi.

Qizining boshi qorong'i... Vaqti kelib haromi bola tug'adi. Asadbek haromi nabiralik bo'ladi...

Xo'sh, endi nima qilish kerak?

Bu savolga kim javob beradi. Manzurami? Uning ko'zlariga muhrlangan, mung bilan yo'g'rilgan savolga-chi? Unga kim javob topadi? Agar Manzura qizini erka-tantiq qilib tarbiya etganida, qizi suyuqoyoq chiqib, bu tavqi la'natni o'zi orttirganida Asadbek bularni nima qilishni o'zi yaxshi bilar edi. Bu savolga javob topishda qiynalmas edi. Afsus, eng katta aybdor — uning o'zi. Asadbek buni bilgani uchun ham eziladi. Boshqalarning taqdirini hal etishda ko'p ham ikkilanmaydigan odam qizini sharmandalik botqog'idan tortib olishda ojiz ekanini sezdi. Endi uning uchun ikki yo'l qolgan — biri bolani oldirib tashlash. Bunday qilinsa, qizi umr bo'yi farzand dog'ida kuyib, kul bo'lishi mumkin. Qolaversa, bu gap oshkor etilmaydi, deb kim kafolat beradi? Ikkinchi yo'l — qizini Elchinga berish. Asadbek garchi dalili bo'lmasa-da, bu Elchinning ishi, deb ishonardi. Ayniqsa, Shilimshiq o'ldirilgach, bu taxmin haqiqatga aylanganday bo'ldi. Asadbek Elchinning qo'lidan shunday vahshiylik kelar, deb kutmagan edi. Yigitlari ba'zan uning ruxsati bilan, ba'zan ruxsatisiz, vaziyat taqozosiga ko'ra odam o'ldirardilar. Ammo biron marta bunday vahshiylik sodir bo'lmagan edi. «Demak, diydasi qattiq ekan, demak, alami zo'r ekan,— deb o'yladi Asadbek.— Xo'sh, shu bilan hovuri pasaydimi, qasos o'ti so'ndimi?» O'shanda Shilimshiqni surgun qilmay, Elchinni sud qo'lga topshirib qo'ya qolganida bu tashvishlar yo'q edi. Nima bo'ldi o'shanda? Adolat qilmoqchi bo'ldimi? Yo Elchinning mardligidan iyib ketdimi? Uning «Men o'zim o'ldirdim!» deb qat'iy turib olishiga avval ajablangan edi. Keyin birdan «bu bolaning jonini saqlab qolish kerak», degan fikr miyasiga qattiq o'rnashib qoldi. Bu fikr oqibati mana endi ko'rinib turibdi. Shilimshiq o'zboshimchaligi uchun jazoga loyiq edi. Noila voqeasidan oldin ham bir-ikki shunday qiliq qilgan, tanobi tortilmasa, arqonni uzishi mumkin edi. U o'zi ekan daraxtning mevasini o'zi yedi — unga achinmasa ham bo'ladi. Manzura erining xayolga botganini ko'rib, indamay turaverdi. Nihoyat, Asadbek nigohini bir nuqtadan uzib, xotiniga qaradi:

— Uzatvoramizmi?

— Kimga? — dedi Manzura.

— Bilmayman...

Chindan ham aniq bilmaydi...

— Qizingiz... bir gap aytdi.

— Nima deydi?

— O'sha odamning panjalari sal qiyshiqroq ekanmi...

Bu gapni eshitib Asadbekning ko'zlari chaqnab ketdi.

— O'ng panjasimi?

— Ha, shunaqa dedi...

— He, onalaringni...— Asadbek so'kib yuborganini o'zi ham bilmay qoldi. — Endi aytadimi shu gapni?!

Demak, Elchin! Boshqa dalil-isbotning keragi yo'q.

Asadbek — yaralangan yo'lbars holiday odam — kim o'q uzganini endi aniq bildi. Endi u mal'unni bir hamla bilan yo'q qilib tashlashi mumkin. Shilimshiq tortgan azoblarni Elchinning o'zi ham tortib ko'rishi hech gap emas. Buni hoziroq bir necha daqiqadan so'ng amalga oshirsa ham bo'ladi.

U hovliga chiqdi. Orqasidan ergashgan xotiniga e'tibor bermay darvoza tomon yurdi. Odatdagidek ro'parasida Jamshid paydo bo'ldi.

— Otarchini topib kel. Yerning tagidan bo'lsa ham top, — dedi-da, ko'chaga chiqib mashinaga o'tirdi.

O'tirsa ham, tursa ham Elchinning ko'z oldiga o'ljasi kelaverib, uyqusi qochdi. Ko'zlari kirtayib, og'ir xastalikka uchragan odam kepatasiga tushdi. Qasos yuragiga lazzat emas, azob berajagini u o'ylab ham ko'rmagan edi. Baxtiga Zelixon bor ekan, yolg'izlatmadi. Yo'qsa, jinni bo'lib qolishi hech gapmas. Ikki marta Anvar keldi. Tog'asining chordog'idan nimanidir topganini aytdi. Elchin bu gaplarni eshitadigan ahvolda emas edi — parvo qilmadi. O'zi Anvarni bir yo'qlab bormadi.

Zelixon tongda bir yumush bilan chiqib ketayotganida Elchin deraza yonida xayolga cho'mib turgan edi. Ikki soatdan keyin qaytib kelib qarasa, yana shu ahvolda turibdi.

— E, oshna, juda oshirvording, — dedi u, Elchinning yelkasiga yengil musht tushirib. — Ko'zingni och, erkak! Tvarlarga o'xshab qolma.

Elchin xazin jilmayib, sherigiga qaradi.

— Bu dunyoda hamma tvar, — dedi.

— Menga qara, senga faylasuflik hecham yarashmaydi. Sen buyuk odamsan, lekin faylasuf emassan, — Zelixon shunday dedi-da, uning belidan quchib, mahkam siqdi. — Sen mishiqli bolasan. Bilib qo'y, men mishiqlarni yomon ko'raman. Erkakmisan, chotingda bezing bormi, erkakka o'xshab yur.

— Zeli og'a, siz meni tushuna olmaysiz, — dedi Elchin, uning quchog'idan bo'shagach. — Men unga ezilayotganim yo'q. Boshqa gap bor.

— Qanaqa gap?

— Sizga aytolmayman.

— Akangdan ham sir yashirasanmi?

— Zeli og'a, bu o'zim bilan yerga kiradigan sir, xafa bo'lmang.

— Anavi tvar bir nima degan bo'lsa, sen ishongandirsan. Bunday qilma. O'lim oldidan odam har nima deb valdirayveradi. Zelixon senga do'st emas, dushman, desa ham ishonarmiding?

— Bu gapni chaynamaylik.

— O'zing bilasan. Lekin sen ko'zingni och. Biz Asadbek tashlagan qarmoqqa ilindik.

O'sha tvarni aynan sen o'ldirishingni istagan edi. Istagi amalga oshdi. Xo'sh, endi nima qiladi? Sen nima qilasan? Tinchisanmi?

— Go'rda tinchiyman men.

— Buni Asadbek biladimi? Biladi. U o'qilon. O'yin endi boshlanadi. Sen piyodalarni sursang, u farzinni ishga soladi. Ikki biqinida fil, ikki yonida to'ra. Sen-chi? Sen faqat asp yurish qilishing kerak. Har bir otning sakkizta yo'li bo'ladi. Buni o'ylayapsanmi?

Asadbekning ishi pishiq, vaqtdan yutadi. Senga tseytnot xavf solib turibdi.

— Qo'rqmayman, menda ham farzin bor, buni hisobdan chiqarmang.

Zelixon Elchinning maqsadini fahmlab, miyig'ida kulib qo'ydi.

— Usta o'yinchi boshidayoq farzinlarini qurbon berib, almashtirib tashlaydi.

— Men almashtirmayman. Mot bo'lsam ham farzinni qurbonlikka tashlamayman.

— Qara, birov kelyapti.

Hovlida Jamshid ko'rindi, u begonasiramay, atrofga alanglamay xuddi o'z hovlisiga kirib kelganday to'g'ri uy tomon yurdi.

— Asadbekning ishonchli odami. Meni bog'lab ketgan shu edi.

— O'zingni bos, sir boy berma. — Zelixon shunday deb tezgina divanga borib o'tirdi-da, cho'ntagidan qarta chiqarib, stol ustiga yoydi. Jamshid kirib salom bergach, Zelixonga xavotir ko'zi bilan qarab qo'ydi.

— O, bratan, salom, — dedi Zelixon o'rnidan turib. U bir tutam qartani chap qo'lida yelpig'ich qilib ushlaganicha Jamshidga yaqinlashib, o'ng qo'lini uzatdi. — Qani, ostonada

turmang, kirovring.

Elchin uning salomiga alik ham olmadi. Qo'l ham uzatmadi. U yolg'iz bo'lganida Jamshid: «Yuring, Bek akam yo'qlayaptilar», deb boshlab ketaverardi. Begona odamning o'tirishi, Elchinning sovuq qarashi uni bir oz sergaklantirdi.

— Qani, kirsangiz-chi? — dedi Zelixon.

— Uy egasi taklif qilmasalar...

— E, uy egasini qo'yavering. Bugun chap yoni bilan turgan. Yutqizib qo'yib, alam qilyapti. Qani, bir qo'l tashlaymizmi?

— Mayli, — Jamshid Elchinga qarab olib, ichkari kirdi.

— Yigirma birmi yo fantomasmi? — deb so'radi Zelixon.

— Menga baribir, — dedi Jamshid.

— Demak, ustasiga farqi yo'q ekan, — Zelixon shunday deb cho'ntagidan taxi buzilmagan qarta olib Jamshidga uzatdi. — Buzib, chiylang.

Jamshid qartani chaqqonlik bilan aralashtirdi. Uning qo'li ishda bo'lsa ham, xayoli Elchinda, undan ko'z qirini uzmas edi.

— Ko'n ellikdan, — dedi Jamshid, o'rtaga ellik so'mlik tashlab.

— Yaxshi, — dedi Zelixon qo'llarini bir-biriga ishqab, so'ng cho'ntagidan to'rtta yigirma beshtalik chiqarib, elliktalikning ustiga qo'ydi, — Elligi qorong'usi. Yurish yuzdan bo'ldi. Jamshid yana ikkita elliktalikni tashladi.

— O'zingizga qaytdi, yurish ikki yuzdan.

— O', bu erkakning o'yini bo'ldi. Shu paytgacha qaerda edingiz, erkak?!

Jamshid uchtadan qarta uzatdi. Zelixon qartalarga bir qarab olib o'rtaga uchta yuztalik qo'ydi. Jamshid javob qaytardi. Yurish ming so'mga yetganida Jamshid qartasini tashladi.

— Yutdingiz, akaxon. Endi menga ruxsat. Siz bilan rosa chaqchaqlashadigan xonasi ekan-u, ammo vaqt ziqroq. Akaxonimda ish bor edi. Bir joyga o'tib kelishimiz kerak.

— Hozirmi? Ie, bu yog'i necha puldan tushdi? Bir nozik odamni kutib turuvdigu? Juda zarur bo'lsa... Elchin, bratan, men shu yerda kutib turayinmi?

— Shunaqa qiling, ukaxonning sazasi o'lmasin.

Jamshid, xuddi yangi yil kechasidagi kabi, indamay ketdi. Elchin ham uni gapga tutmadi.

Mashinaning orqa o'rindig'ida o'tirgan Elchin jingalaksoch bu yigitdan ko'z uzmasdi.

Jamshid orqa tomonidagi o'tkir nigoh ta'qibini sezib, dam-badam ko'zgu orqali unga qarab olardi. «Urib, bog'lab ketganimning alami bor», deb o'ylardi u. Jamshid

Shilimshiqning gaplarini qaydan bilsin. Hozir nigohini qadab o'tirgan odamning qahrli hukm chiqarayotgani ham unga ma'lum emas. Zelixon «o'lim oldida valdirayveradi»,

degani bilan, Shilimshiqning gaplari Elchinga haqiqatday tuyulaveradi. «Bu yigit ham xotanim bilan bo'lgan», deb ishonish, Noilaning xotirasiga balchiq chaplash bilan teng.

Ayni paytda, o'zining gunohini ham bir karra oshiradi. Elchin har qancha gunoh yukini ko'tarishga rozi. Suygan yorining xotirasini bulg'anishini istamaydi. Lekin u bechora

nima qilsin? Haqmi yo nohaqmi — gap aytili. Birov orqali emas, o'z qulog'i bilan eshitdi.

«O'lim oldidan valdirayveradi, emish... Balki so'nggi nafasida Xudo insof berib rost so'zlab ketar?.. Uyimga kelganini bu hayvonning o'zi ham aytdi-ku? Eng muhimi —

kelgan! Ichkariga kirganmi, kirmaganmi — bu bilan ishim yo'q!» Hukm qat'iy edi. Endi ijro etishgina qoldi.

3

Shahar markazidagi uch qavatli binoning saroymonand yerto'lasidagi videobarda deputat Orzubek xo'jayinning kelishini kutib o'tirardi. Bo'tqa unga alohida ehtirom ko'rsatdi —

Chuvrindining ko'rsatmasiga xilof ish tutmadi. Peshtaxta ortidagi do'ndiqcha unga qahva keltirib, shiringina jilmaydi. «Maishatni o'rniga qo'yishadi, bu suvaraklar», deb o'yladi deputat, noz bilan yurib kelayotgan qizning yarim ochiq sonlariga suq bilan tikilib. Qahvasini ichib ulgurmay a'yonlar kelishdi. Kesakpolvon deputatning salomiga alik olib, o'tib ketaverdi. Chuvrindi esa kelib, u bilan so'rashdi. Deputatning savol nazariga javoban «hozir keladilar», deb ichkariga kirib ketdi. Dam o'tmay Asadbek ko'rindi. Deputatni ko'rsa ham ko'rmaganday, salomini eshitsu ham eshitmaganday o'tdi. «Shefning kayfiyati chatoq, akaxonning mazasi qochar ekan-da», deb o'yladi Bo'tqa. Asadbek birinchi marta o'zi belgilagan qoidani buzdi: oila siri xususida so'z ochdi.

— Qizimni otarchi... olib ketgan ekan. Bu — aniq!

— Aniq bo'lsa, o'zim gaplashaman, — dedi Kesakpolvon.

— Gaplashmaysan. Uning bitta tuki ham to'kilmasligi kerak. Men.. uni kuyov qilmoqchiman.

— Bek aka, hazillashmayapsizmi? — dedi Chuvrindi ajablanib.

Asadbek indamadi. U maqsadini aytgan, endi a'yonlarining fikrini bilmoq istagida sukut saqlayotgan edi.

— Bek, esing joyidami? — dedi Kesakpolvon.

— Ha, joyida! — dedi Asadbek, jahl bilan. — Nima, kuyovlikka arzimaydimi? Ko'rmi, sholmi yo qiyshiqmi?!

Shu gapdan so'ng uchovlari ham jim qolishdi. Ularning holiga chetdan qaragan kishi bu motamsaro odamlar birovning ruhini eslab, ezilib o'tiribdi, deyishi mumkin edi. A'yonlar xo'jayinlarining fe'lini yaxshi bilishadi. Hozir Asadbekning jahli chiqib, aqli ketgan payt — unga gap aytib ma'qul qilish qiyin. Asadbek esa baqirishga baqirib qo'yib endi afsuslanadi. Chunki maqsadini aytgani hamono a'yonlarining ajablanishlarini oldindan bilgan edi. Og'ir-bosiq o'tirib maslahatlashaman, deb niyat qilgandi, niyatini o'zi buzdi.

— Haydar, boshqa iloj yo'q, — dedi Asadbek, endi hazin ovozda.

Kesakpolvon o'ttiz yillik qadrdoniga achinib ketdi. Ular faqat rohat jomini sipqormay, alam-tashvishlar zahrini ham tatib ko'rganlar, noumidlik ko'chalarida sanqigan davrlari ham bo'lgan, ammo u Asadbekni sira bu ezgin holda ko'rmagan.

— Shu qarorga kelgan bo'lsang, o'ylab ko'rgandirsan. Biz nima derdik. Bizga qizing baxtli bo'lsa, o'zing tinch bo'lsang bas. Ammo aytib qo'yay, agar...

— Agar-pagari yo'q.

— To'xta, gapimni kesma. Agar u otarchi qizingning baxtini qora qilsa, menga indamaysan, yo'limni to'smaysan, gapingga kirmasam, xafa bo'lmaysan.

— Haydar akam to'g'ri gapni aytyaptilar, — dedi Chuvrindi.

— Meni odamlarning fikri qiziqtiriyapti. Mahmud, odamlar nima deydi?

— Odamlarmi? — Chuvrindi hozir shuni o'ylab o'tirgan edi, shu sababli javobni kechiktirmadi. — Ming og'izdan ming bir gap chiqadi. Shu paytgacha nima gaplar chiqmadi, bilasiz-ku?

— Shu paytgacha chiqqan gaplar faqat mening o'zimga tegishli edi.

— Endi chiqadigan gaplarni himmatingizga burib yuboramiz. Azob chekib kelgan san'atchiga himmat ko'rsatib, kuyovlik sarposini yopdi, deymiz. Odamlarni shu fikrga ko'ndirish qiyin ish emas.

Mahmud — Chuvrindining bosiq holda ishonch bilan gapirishi Asadbekka dalda bo'ldi.

Asadbek bu ayo'nga ishonadi. U shunday dedimi, bas, demak, shunday bo'ladi!

— Deputating mulla mingan eshakday bo'lib o'tiribdi. Gaplashasanmi? — dedi Kesakpolvon, asosiy masala hal etilgach.

— Ko'zimga ko'rinmasin, kim chaqirdi uni, senmi, Mahmud?

— O'zi kelibdi, zarur ishi bormish. Gapini eshitib ko'ring.

— Chaqir, tezroq gumdon qil. Hozir otarchi kelishi kerak.

Chuvrindi eshikni ochib, Orzubekni imlab chaqirdi. Deputat odatiga xilof ish qilmadi, ostona hatlab g'udrandi.

— Nima deysan? — dedi Asadbek unga o'qrayib.

— Shu... roziligimni aytmoqchi edim.

Asadbek uning roziligini anglagan bo'lsa ham, atayin gapni aylantirdi:

— Nimaga rozisan?

Orzubek «meni kalaka qilyaptimi yo esidan chiqqanmi?» deb kalovlandi.

— Buncha dovdiraysan, gapir gapingni, — dedi Asadbek.

— Qizimni so'ragan edingiz... bir aziyat chekkan odamga... shunga maslahatlashdik... Rozimiz.

— Haydar, shunaqa gap bo'luvdimi? E, ha... juhud xotining xo'p, dedimi?

— Bek aka, bir iltimosim ham bor edi.

— Iltimosmi, shartmi?

— Iltimos... Shu... Yoqubjonov boshqa ishga o'tibdi. Shuni gaplashib bersangiz... Mening ko'zim uchib turgani yo'q-ku, o'zingiz bilasiz, mansab talashadigan odammasman, ammo... ko'pning manfaati uchun kerakmikin?..

Asadbek bu gapni eshitib, unga qattiq tikildi. «Esi joyidami buning, — dedi u o'zicha. — Meni Xudo deb o'ylaydimi? Yoqubjonovning o'rniga men odam qo'yarkanmanmi? Katta olimlar boshqarib kelgan ish bo'lsa... Bu yetim toyloq ilm ko'chasing yonidan o'tganmi o'zi? Deputatligi kamlik qilibdimi? Poshsholikka da'vogarligi chin bo'lib qolyapti-ku? Yoqubjonovning o'rnini egallasa, Oqsaroyga bir qadamgina yo'l qoladi. Anoyi emas bu toyloq. Qo'limdan kelsa ham qo'ymas edim buni...»

— Bu iltimos emas, shart. Qizingni amal kursisiga almashtirmoqchimisani?!

— Unday emas, Bek aka...

— Ovozingni o'chir, haromi! Meni go'l deb o'ylayapsanmi?! Hech bo'lmasa ko'ngil uchun «kuyov bo'lmish kim o'zi?» deb so'rab qo'y. Sen javobingni qachon aytishing kerak edi? O'n kun o'tdimi, Haydar?

— Safarga ketib qoldim, uzr.

— Ikkinchi qadam bosma bu yerga. Senga aytilgan odam allaqachon uylanib bo'ldi. Jo'na!

Orzubek tepki yegan it holiga tushib, orqasiga o'girildi.

— Bunchalik xor qilmang-da aka, — dedi Chuvrindi, deputat chiqib ketgach, — bizga asqotib qolishi mumkin.

— Poshsho bo'lgandayam sariq chaqaga olmayman buni. Bo'tqa!

Eshik qiya ochilib, Bo'tqaning basharasi ko'rindi.

— Hozir chiqqan so'takning qizi bor.

— Bek aka, unday qilmang, — dedi Chuvrindi.

— Sen aralashma. Qizini bozorga solishning qanaqa bo'lishini bir bilib qo'ysin! Bo'tqa, tushundingmi, aytganimni qil. Otarchi kelmadimi?

— Bo'ydoq olib keldi, kutib o'tiribdi.

— Chaqir, kirsin.

Elchin kirib salom berdi. A'yonlar unga tanish edi. Qamalmasidan ilgari bularga xizmat qilgan, Kesakpolvon kimu Chuvrindi kim — yaxshi bilardi.

Asadbek o'rnidan turib, bir qadam bosib qo'lini uzatdi. Bu marhamat uncha-buncha odamga ko'rsatilmas edi. Bu marhamatga erishganlar muborak qo'l havoda uzoq vaqt muallaq qolmasligi uchun chaqqon kelib, tavof qilar darajada so'rashar edilar. Elchinga bu ma'lum bo'lsa-da, shoshilmadi. Bitta-bitta bosib kelib, boshqalar kabi qo'shqo'llab emas, yosh bolalarga o'xshab bir qo'llab so'rashdi. Uning bu beadabligi a'yonlar

e'tiboridan chetda qolmadi. Ular savol nazari bilan Asadbekka qarab olishdi. Asadbek yuzida o'zgarish sezilmagach, ular ham qadrdonlardek so'rashishdi. Har- holda «Kuyovni payg'ambarlar siylabdi», degan naql bor.

— Hofiz, olamda bormisiz, yo'qlamasak yuz so'mlik pulday ko'rinmasdan yuraverar ekansiz-da, a?

— Sizning ishingiz ko'p, aka, biz esa bekorchi odammiz. Boshingizni og'ritmay, deyman-da, — dedi Elchin.

— Sizday mehribon ukaxonlardan yana ikkitagina bo'lsa jannatda yurganday rohat qilib yasharkanmiz, — dedi Asadbek, — Haydar, hofizning ashulalari esingdami? Eshitib naq erib ketardik-a? «Qaro ko'zim»ni qiyvoradi-ya! «Qaro ko'zim, kel endi, mardumlig'ni fan qilg'il»midi? Bu «kel, endi sen ham odam bo'lg'in», degani ekan-da, a?

— Ha, shunaqaroq, — dedi Elchin, Asadbekning pichinglarini o'zicha talqin qilib.

— Nimaga yo'qlaganimizni bilarsiz-a, hofiz?

— Hayronman.

— Hayron bo'lmang. Shilimshiqni o'ldirishingizni bilardim-u, ammo bunaqa vahshiylik qilasiz, deb o'ylamovdim. Sizdek nozikta'b odam...

— Tushunmadim, Shilimshig'ingiz kim?

— O'zingni ovsarlikka solma. Kambag'alni siylasang, chorig'i bilan to'rga chiqarkan. Sen xumoringni bosarsan, deb men uni asradim. Oshni men pishirdim. Suzdim, hatto oshatdim. Siz, og'aynichalish, faqat chaynab yutdingiz. Endi nafsingiz orom olgandir, a? Elchin istehzo bilan kulib qo'ydi.

— Qorni och odam bir osham oshga qanoat qilarmikin?

— Jon shirin bo'lsa — qanoat qiladi. — Asadbek shunday deb a'yonlariga qarab oldi. Ular bosh irg'ab, tasdiq ishorasini qilishdi.

— Jon shirin... — dedi Elchin istehzoli jilmayish bilan.

Jondan to'ygan boltadan qaytmas ekan. Aslida Elchin uchun jonning shirinligi qolmagan. Kim bilan olishayotganini, oqibati nima bo'lishini biladi. O'ligi qaysi bir ovloqda yoki qaysi bir suv ostida chiriydimi yo kafanlanib ko'milish nasib etadimi — shugina qorong'i unga. Asadbek uni go'l baliq fahmlab, o'limtik chuvalchangli qarmoqni tashladi. Qarmoqqa ilintirdim, deb o'ylayapti. Asadbek ishning ko'zini biladi. Lekin Zelixon bekorga akademik deyilmaydi — bunisi ham bor. Shilimshiq masalasida Asadbekning hisobi xomroq, Zelixonniki aniqroq bo'ldi. Asadbek Elchinning o'tkir zehnli maslahatchisi, mard homiysi borligini hisobga olmagan edi. Zelixon bilan Elchin esa barchasini hisob-kitob qilib qo'yishgan. Asadbekning odamlari Shilimshiqni kuzatajagini bilgani uchun ham Zelixon o'zini panaga oldi. Shilimshiqning ahvoli milisadan avval Asadbekka ma'lum bo'lajagini ham taxmin qilib, yanglishishmadi. Endi nima qilmoqchi, nima demoqchi — shunisi qorong'iroq. Elchin Asadbek bilan piching toshlari otib o'ynashish xatarli ekanini bilib, yon bosganday bo'ldi. «Jon shirin», deb tan olishi shundan.

— Sen «bir o'zimman», deb qasam ichuvding, — dedi Asadbek.

— Ha, bir o'zimman, — dedi Elchin xotirjam.

— Borib katta xolangning erini laqillatasan. Armanimi, kim u yigitlar?

— Ha, ularmi?.. — Elchin uzoq tanishlarini eslab qolganday jilmaydi. — O'zim ham aniq bilmayman. Pulga yollovdim. Pulni ola solib jo'navorishgan. Qayoqdaligi noma'lum.

— Men senga ularni topib ber, deyayotganim yo'q. Sen odamim yo'q, deb qasam ichding. Men senga begona millatdan odam aralashtirma, dedim. Sen hajiqizning ishini qilding. Sen mard bo'lsang, meni o'z qo'ling bilan o'ldir. Qayoqdagi haromilarni boshlab kelma. Qimorda g'irromni yomon ko'rishimni bilasan-a? Hayot ham bir qimor. Eplasang — o'yna. Eplamasang — chetga chiq. Sen eplay olmas ekansan. Qimorning o'z qonun-qoidasi, nozikliklari bor, a? Sen qo'lingda tuz bo'lsa bosar-tusaringni bilmay qolarding.

Bu o'yinda ham shu holga tushding. Qo'y, uka, sen endi bu o'yinlardan uzoqroq yuraver. Asadbekning birdan muloyimlashishi Elchinni ajablantirdi.

— Sen bu o'yinda ikkita xatoga yo'l qo'yding. Birinchisi — akademikni «tuz» deb bilding.

— Qaysi akademik? — Elchin o'zini go'llikka solmoqchi bo'ldi.

— Hofiz, Zelixon Xangreev kimligini bilmasam yurgan ekanman-da «o'qilonman», de-eb kerilib. Haddingdan oshma, bola. Har ishning o'z hadisi bo'ladi. Akademik — o'g'ri.

O'g'rilikda unga teng keladiganini topish qiyin. U ahmoq, nimaga bunaqa ishlarga aralashib yuribdi, hayronman. Oshnang qaerni mo'ljallab qadam bosishini men bilaman. O'sha yerni istasam, supurib tozalab qo'yaman, istasam, cho'g' tashlab oyog'ini kuydiraman. Aytib qo'y unga, men bilan hazillashmasin. Chiqqan joyiga qaytib kirg'izvoraman xuddi...

— Zeli og'a menga u yoqda ko'p yordam berdi, — dedi Elchin, — biz aka-ukaday bo'lib qolganmiz. Uning bu ishlarga aloqasi yo'q. Aloqasi bo'lganida ham shart buzilmas edi. U shu yerlarda o'sib-ulg'aygan, musulmon farzandi.

— Buning menga ahamiyati yo'q. Endi ikkinchi xatoingni aytaymi? Sen hech bir ishni pinhona qilolmaysan. Qiyshiq barmoqlaring qorong'ida ham pand beradi.

Bu gapdan keyin Elchinning badaniga muz yugurdi. «Demak, qizi masalasida tamom qo'lga tushibman...»

— Senga uylan, devdim, a? Ha, uylan, ota o'rnida ota bo'lib to'yingni o'tkazib beray.

4

Asadbek shu gapi bilan suhbatga yakun yasadi...

Elchinni tashqarida Jamshid kutib turar edi.

«Ota o'rnida ota bo'lib to'yingni o'tkazib beray... Seni kuyov qilaman, deganimi bu? — deb o'yladi Elchin. — Qiziga kim teginganini endi aniq bilibdi. Shunga qaramay, yumshoq gapirdi. Men u uchun kimman? Istasa, qiymalab tashlab xumordan chiqishi mumkin-ku? Nima uchun gunohimni kechdi? Qizidan o'n to'rt yosh katta bo'lsam... Bu yoqda qamoq...»

Elchin savollarga javob topishga qodir emasdi. U qiz voqeasidan so'ng «menga bermay kimga berardi», deb o'ylagan, keyinroq esa bu fikri xom ekaniga amin bo'lib edi. Aslida maqsad — o'ch olish. Asadbekday odamga nomus azobi nima ekanini bildirib qo'yish edi. «Kuyov bo'lsam-chi?» degan o'tkinchi o'yga farishtalar omin deb yuborishini kim bilib o'tiribdi? Elchin Asadbekni qahri qattiq, kunda bir chelak inson qoni ichadigan odam sifatida bilmasa ham, harholda unga-da inson yuragini bergan, u ham bandasining tuyg'ularidan bebahra emas, degan tushunchalardan yiroq edi. Qizi taqdirini o'ylab, necha tunni bedor o'tkazgani ham u uchun noma'lum. To o'lguniga qadar bu sir unga oshkor bo'lmaydi.

Asadbekning qarori Zelixonni ham gangitib qo'ydi. Osmonga ustun bo'lay, deb turgan odamning farzandini nomusli qiz sifatida o'z tengiga uzatishga qurbi yetmas ekanmi? Nima uchun shunday qilmadi? Nomussizlikdan qo'rqdimi? Qanchadan-qancha buzilgan qizlar nikoh kechasining nomus imtihonidan a'lo darajada o'tayotganlarida Asadbekning qizi qoqilar ekanmi? Shunday do'xtirlar borki, kerak bo'lsa o'nta tuqqan ayolni ham onasi o'pmagan qizga aylantirib qo'yadi. Shunday zamonda, shunday qudrat sohibi bo'lmish Asadbekning qadam bosishi ularni hayrat to'rlariga o'rab tashladi.

— Asadbek senga shans beryapti, — dedi Zelixon, o'ylarini bir yerga jamlashga harakat qilib. — Undan foydalanmasang, oyoq ostida o'ralashib yurgan ahmoqlardan farqing qolmaydi. Agar uylanmasang...

— O'ldiradimi?

— Balki o'ldirtirar. Senigina o'ldirsa mayli edi, bu yoqda men ham borman. Lekin men bunaqa o'lishni xohlamayman, bilib qo'y. Sen Asadbekning kaftida turibsan. Istasa, senga bir burda non beradi, istasa, go'shtingni itlarga tashlaydi. Sening go'shtingni yegan it harom o'lsa kerak, shuning uchun itlarga rahm qilginu bergan bir burda nonini olib yeb, unga rahmat ayt.

Zelixon vaziyatni yumshatish uchun gapni hazilga burdi. Elchin uning maqsadini anglab, o'zini majbur qilib jilmaydi.

— Rahmat aytaman, agar chindan ham qizini menga bersa, mushkulimni ancha oson qilgan bo'ladi.

— Yana qanaqangi mushkuling bor? Sen qasos olding. Erkaklik burchingni bajarding. Armoning ham, mushkuling ham yo'q endi. Gumonlarni yig'ishtirib tashla, odamga o'xshab yashayver.

— Odamga o'xshab yashab bo'larkanmi hozir? — Elchin ovozi bir parda ko'tardi. Zelixonning o'gitidagi falsafa unga yoqmadi. — Atrofni shoqolu tulkilar bosib yotsa, kim odamga o'xshab yashay oladi? — U o'rtaga savol tashladi-yu, javob kutmay so'zini davom ettirdi. — Arslonlar ichida yashasam ham alam qilmasdi. Arslonlar qirilib ketgan, shunisiga dog'man.

— Shoqollar orasida tulki bo'lib yashamoqchimisan? Tulkilarni tulki bo'lib, shoqollarni shoqol bo'lib qirmoqchimisan? Sen shunchalar befahmmisan? Bilib qo'y: shoqolu tulkilar bizdan avval ham bo'lgan, bizdan keyin ham qoladi. Ularni hech kim qirib tashlay olmaydi. Bu birinchi masala. Ikkinchi masala shuki, men olim emasman. Men bir o'g'riman. Hayot haqidagi mening falsafam boshqa, seniki boshqa, Asadbekniki boshqa. Dunyoda tirik zot borki, hammasi hayotdan alamzada. Hamma alam bilan yuradi. Ba'zilar bu alamini ichiga yutib sabr qilib yashaydi. Ba'zilar alamga qul bo'lib, ko'zlari ko'r bo'lib qoladi. Hech narsani ko'rmaydi. Oyog'i ostiga qopqon ko'yilganini, to'g'ri yo'ldan ketyaptimi yo jarga boryaptimi — bilmaydi. Bu nodonlarning qismati bitta. Sen nodon emassan shekilli?

— Dono odamlarga o'xshab yashashim kerakmi? To'yguncha uxlab, to'yguncha ovqat yeb, to'yguncha ishlat qilib, to'yguncha amal talashib...

— Senga amalning nima keragi bor? Senga madaniyat ministri bo'lgin, deyayotganim yo'q-ku? Odamlar seni yaxshi ko'rishadi. Ashulangni aytib, ularni xursand qilib yuraver. «O'n besh yil oldin shunday edim. Ashulamni aytardim, dasta-dasta pullarni ishlardim. Yettinchi osmonda suzib yurardim. Bu qilig'im Xudoga yoqmadi shekilli, yo'limni burib yubordi. Xo'sh, shuncha azobli yo'lni bosib o'tib, yana izimga qaytaymi?

Yana ashula, yana shuhrat, yana pulmi? Yana qorin bandasi bo'lib yashaymi?» Elchin xayolida shu gaplar tug'ildi-yu, ammo tiliga ko'chmadi. Zelixon bilan bu mavzuda ko'p bahslashishgan. Umrning turli so'qmoqlarida yurgan odamlarning hayot haqidagi tushunchalari, falsafalari bir xil bo'lishi qiyin. Shunday ekan, bahsda bir tomonning g'olib kelishi mumkin emas. Zelixon hayot bilimdoni sifatida Elchinga nasihat qilaveradi. Ammo u, Asadbek aytmoqchi, faqat o'z kasbining akademigi. Hayotda har bir odam o'zicha akademik. Har bir odam o'zicha haq. Har kim hayotdan o'zicha saboq oladi.

Zelixon Elchinning jim bo'lib qolganini ko'rib, «gapim ta'sir qilib, sal otdan tushdi shekilli?», deb o'yladi.

— Avval chaqirtirganida sendan gumon qilgan edi, bu safar aniq ishlabdi. Senligingni qaerdan bilibdi? — dedi Zelixon gapni boshqa yoqqa burib.

Elchin o'ng kaftini, jimjilog'i tomonga og'ib turgan barmoqlarini ko'rsatdi.

— O'zim ham o'ylovdim. Sen bilan bir ish qilib bo'lmaydi, oshna. Seni tutish uchun ekspertizaning ham hojati yo'q.

Asadbekning qizi o'g'irlanganda Zelixon Elchinni ogohlantirib, o'ng qo'lingni ishga solma, devdi. Qiz tipirchilab yotganida bu o'git esga kelarmidi?..

— Amma-xolalaringni bugunoq yubor. Paysalga solma. Men uch-to'rt kunga Farg'onaga borib kelishim kerak. Maslahatlaring pishguncha qaytarman.

Zelixon safardan maqsadi nima ekanini aytmedi. Elchin ham so'ramadi. Chunki Zelixonning bolaligi o'tgan joylarni qo'msab, borib turishini u yaxshi bilardi. Zelixonni bu safar faqat bolalik xotiralari yoki katta o'g'irlik rejasi emas, jiddiy tashvish chorlayotgani unga ma'lum emasdi.

5

Asadbek xotiniga maqsadini ayon qilmagan edi. Shu sababli sovchilarning kirib kelishi Manzurani shoshirib qo'ydi. Hovlida ikki notanish juvonning paydo bo'lishidan avvaliga ko'ngli ravshanlashdi. Ona ko'ngli sezgir bo'ladi. Qizining bo'yi yetgach, darvozadan mo'ralovchi begona ayol maqsadini darrov fahmlaydi. Bu tashrif oqibati nima bilan tugashini bilsa-da, baribir ko'ngli ravshanlashdi.

Juvonlar «sendan qolsam qulog'imni kesaman», deb bas boylaganday, biri-biridan bo'liqroq edi. Ular shaharga dong'i ketgan odamning xotini duru gavharlarga ko'milib yashaydigan malika deb o'ylashganmi, ustida odmigina qora duxoba nimcha, oyog'ida mahsi-kalish bo'lgan Manzurani cho'ri gumon qilib, hovlida turib qolishdi.

— Kiraveringlar, tortinmanglar, ovsin, — dedi Manzura.

— Egachim yo'qmidilar? — deb so'radi juvonlardan biri.

— Kimni aytyapsiz? — dedi Manzura, «bular adashib kirib qolishmadimi», degan xayolda.

— Asadbek akamning xotinlari, — dedi juvon unga o'g'rincha tikilib.

— Menman, ovsin, — dedi Manzura.

— Voy, aylanay sizdan, egachi, tanimabmiza. Keling, boshqatdan ko'rishaylik.

Esonmisiz, omonmisiz... Biz o'g'irlikka keluvdig-a...

Manzura kulimsirab, ularni uyga boshladi.

Kuyovlikka da'vogarning kimligini bilib, Manzuraning esi og'ib qolayozdi. Elchin «bor gapni yashirmay, darrov aytinglar», deb sovchilarga tayinlagan, ular bu amrni og'ishmay ado etgan edilar. Manzura qizining boshiga og'ir savdo tushgandan keyin xotini so'yib qo'yib qamalib chiqqan otarchiga berarman, deb o'ylamagan edi. Garchi sovchilar «xotini o'zi so'ymagan, tuhmat bo'lgan» deb ishontirishga urinishsa ham, Manzuraning rangi oqarib, badani muzlab ketdi. U sovchilarga choy quyib uzatib, hovliga chiqdi-da, boloxonadagi yigitlarga «akangizni tez topinglar», deb buyurdi. Dam o'tmay dahlizdagi telefon jiringladi.

Asadbek xotining gaplarini xotirjam eshitdi. Manzura erining achchiqlanishini, «haydab chiqar», deb baqirib berishini juda-juda istagan edi. Afsuslarkim, kutgani ro'y bermay, eri bosiqlik bilan:

— Joyi chiqqan bo'lsa, uzatish kerak, — degani uning aqlini shoshirib qo'ydi. Bir damning o'zida xayol uni ming bir ko'chaga olib kirdi. Nihoyat, erining maqsadini anglaganday bo'ldi-da, «Voy sho'rim, endi nima qilaman!» deb pichirlab, hovliga chiqdi. Sovchilar o'tirgan uyga kirmoqqa yuragi betlamadi. Oshxonaga qarab yurdi. Qozonda sho'rva bilqillab qaynayapti. Choynakning jo'mragi bug' ufuradi. U beixtiyor qo'lga cho'mich olib, yarim kosa sho'rva suzdi. Keyin cho'michni qozonga tashlab, yana tashqariga chiqdi. Deraza osha tashqariga qarab o'tirgan sovchilarning biri uning harakatini kuzatib, «bir nimasini yo'qotib qo'yib gangib qoldi, boyaqish», deb o'yladi. Manzura bu onda biron buyumni emas, yuragi to'rida o'n sakkiz yil avaylab asragan orzusini, umidini

yo'qotgan edi. Buyumni yo'qotsa, topilardi, juda topilmasa «bosh-ko'zimdan sadaqa», deb qo'yardi. Orzu-umidi-chi, endi uni topadimi, topolmasa uni ham sadaqa qilib yuborish mumkinmi?..

Manzura bir qarorga kelib, yana oshxonaga qaytdi. Uchta kosaga sho'rva quyib patnisga qo'ydi-da, chaqqonlik bilan ko'tarib, mehmonxona tomon yurdi.

Bir yo'nalishda yuradigan avtobus haydovchisi xayolga berilsa ham, kerakli joyda beixtiyor ravishda burilaveradi. Shunga o'xshab oshxona — mehmonxona yo'nalishida qatnayvergan Manzura xayoli band bo'lsa-da, vazifasini aniq bajardi. Juvonlar sho'rvani maqtab-maqtab ichib bo'lishgach, javob kutib unga qarashdi. Asadbek rozilik bildirgan bo'lsa ham Manzura darrov xo'p deya olmas edi. Gulday qiziga bir otarchidan sovchi keladiyu darrovgina rozilik berib yuboradimi? Ayrim joylarga sovchilar kelaverib kavushlari titilib ketadi. Lekin... ayrim joylardagi qizlar boshqa... uning qizi boshqa. Bu sovchilar buni bilishadi. Bilganlari uchun ham tortinmay, cho'chimay kirib kelishdimi? — Endi... adamiz bilan maslahatlashaylik... Qizimiz yosh... Hali o'qiydi... — dedi Manzura chaynalib.

— Voy, egachi, maslahatsiz bo'larkanmi bu ish. Siz maslahatlashing, yoshlar bir-birini ko'rsin, yoqtirsin. Xudo xohlasa, yulduzi yulduziga to'g'ri kelib qolsa, bu yog'i to'y-da!

— Qaydam... hali tayyorgarligimiz ham yo'q.

Ikki mamlakat muammolarini hal etish uchun yig'ilgan diplomatlarning salomlashishidan tortib, xayrlashuviga qadar, muomalalari, kulimsirashlaridan tortib qosh chimirishlarigacha bo'lgan harakatlari aniq ishlab chiqiladi. Xuddi shunga o'xshash, sovchilik marosimi ham yuz, balki ming yillar davomida bir qolipga tushgan. Xotinlar o'zlarini qanday tutishni, nima deyishni yaxshi bilishadi. Mana hozir Manzura: «Hali tayyorgarligimiz ham yo'q», dedi. Bu — qizimizni uzatishga rozimiz, ammo siz aytganday ertaga emas, balki indinga, degani. Bo'lmasa bu xonadon uchun to'y nima ekan. Ertalab ishga kirishilib, oqshomda to'y boshlash qo'lidan kelmaydimi? Lekin qizi bor odam noz qilmasa «diplomatiya» qonun-qoidalari buziladi.

Sovchilar uy sohibasining ko'nglini ko'taradigan bir-ikki gaplarni aytib, lutf ko'rgazib, o'rinlaridan jilishdi. Juvonlar bir oz xijolat chekkach, bir oz noz qilgan bo'lib, qog'oz xaltani olishdi. Bu ham diplomatiyaning bir qoidasi — rozilik alomatiga ishora. Ertaga bu juvonlar tugun ko'tarib kelishadi. Manzura patir nonlarni olib qoladi. Oqshomda erkaklar kelishadi. Qarabsizki, qish oxirlamay turib to'y!

XII b o b

1

Anvar katta tog'asinikiga borganda osmon erinmay qor elardi. Qish dangasalik qilib vaqt o'tkazgan, do'ppi tor kelganda tipirchilab qolgan odamga o'xshardi. Anvar tob tashlagan ko'k darvozaga yaqinlashib jing'iroq tugmasini bosaman, deganida darvozaning bir tabaqasi yer chizib ochilib, avval qulog'i kesilgan bahaybat it ko'rindi. It: «Sen ham odammisan, vovullashimga arziysanmi, yo'qmi», deganday Anvarga bir qarab oldi. Ortidan tog'avachchasi ko'rindi. Ellikdan oshgan bu odamga vaqti kelib «bu dunyoda nima ko'rding?» degan savol berilsa, boqqan itlarining nasliyu nomini adashmay aytib berishi tayin. Qaysi bolasining qaerda o'qishi yoki qaerda ishlashini esa, aniq bilmaydi. Bola-chaqasining rizqi qiyilib, qora qozon qaynamay qolsa qolarki, itlar go'shtsiz och qolmas. Itni odamga vafodor deb naql qilganlar. Xudo shundayin bandani yaratganini bilganlarida edi, odam itga vafodor, deb naqlga tuzatish kiritar edilar.

Boshiga qoraqo'l telpak, oyog'iga kirza etik, egniga askar bolalarning paxtalik to'nini kiygan tog'avachchasi Anvarni ko'rib, kulimsirab so'rashdi.

— Ammam yaxshimilari? Ke, ja ko'rinmay ketding. San ichkariga kirib tur, buni bi-ir aylantirib kelmasam bo'lmaydi.

— Zo'r-ku, — dedi Anvar itga qarab.

— Shu yakshanbada Qambar ho'kizning itiga qo'yaman. Bir chiqsang-chi, hadeb kitob o'quvrib miyang suyulib ketadi. Tomoshani ko'rsang, ko'ngling yayraydi.

Anvar bir marta chiqqan, «tamoshani» ko'rgan, ammo ko'ngli ezilib, o'n kuncha o'ziga kela olmagan. Bir-birining jag'ini tishlab, siltab tortayotgan itlarning qonli basharalari, g'ajib tashlangan oyoqlari, bu manzarani zavq bilan tamosha qilayotgan odamlarning qiyofalari ko'z oldidan ketmay, qiynalib yurdi.

— Tomda tog'amning eski kitoblari bor ekan, shuni ko'rmoqchi bo'lib keluvdim.

— Tomda kitob borakanmi? Chiqib o'zing qariy qol. Uyda kennaying bor. Narvonni qo'yib chiqaver. Eski kitob kerak bo'lsa Shamsi so'taknikiga borsang bo'larkan. Shamsi so'takning Fozil qiyshiq degan otasi bo'lardi. Fozil qiyshiqning otasini Nozim parang deyisharkan. O'shaning eski shahardagi uyi buzilibdi. Qo'shsinchning orasidan kitoblar chiqqanmish. Hamma tilla berkitsa, parang kitob berkitgan ekan, — u shunday deb kuldi-da, itini yetaklab ketdi.

Balandligi salkam odam bo'yi keladigan chordoq lo'lining xurjunini eslatardi. Qirqilgan shoxlar, eski obkash, radio... nimaiki narsa keraksiz tuyulgan bo'lsa, olib chiqib qo'yilaverilgan. Bu chang bosib yotgan buyumlar changalzoriga yaqin yillarda odam bolasi qadam qo'ymagani bilinib turadi. Anvar nima uchundir «kitob yo qutida yo jomadondan bo'ladi», deb xayol qildi. Chordoqda quti ham, eski jomadon ham yo'q edi. Chordoqni bir chekkadan titishga majbur bo'ldi. Kitob yaxshilab berkitilgan, deyish mumkinmas. Chunki uy oltmishinchi yillarda qurilgan, u paytlarda qo'rqib kitob yashirishga hojat yo'q edi. Agar o'sha kitob mavjud bo'lsa, uni tog'asining o'limidan so'ng, keraksiz match sifatida olib chiqib tashlashgan.

Gaz kelgandan keyin xizmatini ado etib bo'lib, nuray boshlagan mo'ri yonida uyilib yotgan latta-luttalar orasidan kitoblar, gazit-jo'rnal boylamlari, allaqancha qog'ozlar chiqdi. Ularni pastga olib tushib, changini qoqib taxlay boshladi. Gazit-jo'rnallarning aksari yigirmanchi yillarda chiqqan, uqalanib ketgan qog'ozlariga qaraganda unda arab harflarida yozilgan gaplar tarixi yanada uzoqroq.

Anvar ularni bir tugun qilib uyiga olib ketib, bafurja tanishish niyatida edi. Ammo qiziqishi niyatidan ustun kelib, ichi qizib, varaqlardan birini olib, harfni harfga urishtirib o'qimoqqa kirishdi:

«Shundan bilmoq kerakki, butun Turkiston xalqi ittifoq etsa, qon to'kilmas. Yer va amlok ham taqsim bo'lmay qolur. Din ham ruvoj topur. Ming karra dodu bedodki, ixtilof etmoq uchun ittifoq etkanmiz va ixtilofimiz. Sababi ila badbaxtliqg'a duchor bo'lurmiz. Butun Turkiston ittifoq etsa o'n besh millunlik bir quvat imlog'a kelurki, munga yer titraydur...»

«Buncha aqlli gaplarni kim yozgan ekan, — deb o'yladi Anvar. — Bir-birining go'shtini yeb turgan odamlarga yetkazadigan dur fikrlar shu ovloqda necha yildan beri chang bosib yotibdimi?»

«Turkiston kerakkim muxtoriyat bo'lsun, muhokama shariyalar barpo bo'lsun. Hatti bular bora askar olinsun. Daf'a askar olinmoqg'a qaror berilurdi. Ammo mullalar s'ezdi Turkistondan askar olinmoqg'a qaror beribdur, deb ilmodan balki ba'zilar norozi bo'lur deb boshqa s'ezdga muquf qo'yildi...»

Anvar mazmunni durust anglamay, satrlarni qayta o'qidi. «Ilmo s'ezdi nima ekan?» deb ajablanib turganida xayolini yangasining ovozi bo'ldi:

— Anvarjon, sovuqda turmay, uyga kiraqoling.

— Rahmat, kennoyi, chang-pangini qoqib olay, — Anvar shunday deb boshini qog'ozdan ko'tarib yangasi yonidagi uzun bo'yli yigitchani ko'rdi. Yigitcha — shu xonadonning to'ng'ichi, tog'asining nabirasi edi. Tog'asining o'limidan so'ng bu uyga kam kelgani uchun Anvar bu yigitchani qanday odam ekanini yaxshi bilmasdi. To'y-ma'arakalarda bir-ikki almoji-aljoji gaplarini eshitib, ensasi qotgani uchun unga ro'yxush bermas edi. Onasi yonida tirjayib turgan yigitcha xuddi Anvar bilan birga yotib, birga turganday salom ham bermasdan gap qotdi:

— Makulatura kerak bo'lib qolibdi-da, a?

Anvarning ensasi qotdi-yu, indamadi. Yanga iziga qaytgach, bu xonadonning to'ng'ichi cho'ntagidan sigaret chiqarib, tutatdi. Anvar bu balodan tezroq qutulish uchun ishni tezlashtirdi. Bunga fahmi yetmagan yigitcha esa kechasi bilan televizor ko'rganini, sessiyada qaysi deputat qaysisini «tuzlaganini» bir chetdan gapiraverdi. «Bunga it urishtirishni tamosha qilish ham, sessiya ko'rish ham baribir», deb o'yladi Anvar. Ishni oxiriga yetkazishga Anvarning toqati yetmadi. Yangasidan eski dasturxon so'rab olib, chordoqdan topganlarini tugdi-da, orqalab ko'chaga chiqdi. Qo'nalg'aga yetay deganda tog'avachchasiga duch keldi. Tog'avachchasi itini daraxtgaga bog'lab qo'yib, o'zi qora choponli bir odam bilan gaplashib turgan edi.

— Ha, topdingmi? — dedi u, Anvar yaqinlashgach.

— Topganga o'xshayman, — dedi Anvar, — uyga borib qarab chiqaman.

— Ishing bitgan bo'lsa bo'пти-da. Shamsi, bu yigit bizning jiyan bo'ladi. O'zi olim. Katta idorada olimlik qiladi. Miyasi g'ij-g'ij ilm. Shunda ham tinmay o'qiydi. Otamdan qolgan kitoblarni so'rab kelibdi. Kitoblaringni sen nima qilding?

Shamsi deganlari, og'zida nosi bor ekan, tupurib, labini yengiga artdi-da, qo'l siltadi.

— E, arzimaydigan kitoblar ekan. Cho'lpon deyishdimi-ey, yana allakimlar, deyishdi. Otlari esimda yo'q. Shayxontovurda bir idora bor ekan, eski kitoblarni sotib oladigan. Manga arzimagan pul berishdi. Eskicha kitoblarga ko'proq to'lasharkan.

— Dodang ham parangman, deb yuravurgan ekanda, a? Tokchani orasiga tilla-pilla qo'yib, keyin suvavormaydimi! — deb kuldi tog'avachchasi.

— E, kitob jinnisi bo'lgan ekanlar. Bunaqa odamda tilla nima qiladi?

Anvar bu suhbatdoshlardan tezroq qutulish uchun o'ziga keraklisini kutmay, boshqa tomonga boruvchi avtobusga chiqib jo'navordi.

2

U hovliga tugunni orqalab kirganida ro'paradagi uy eshigi ochilib Sobitxon qori chiqib keldi. So'ngra eshik og'zida Risolat kampir ko'rindi. U o'g'lining kelganini bilmay qoriga:

— O'zi bilmasin, a? — deb tayinladi.

— Xo'p, — dedi qori kulib, so'ng kampir sirni oshkor qilib qo'ymasin, deb qo'shib qo'ydi:

— Ana, Anvarjon kelyaptilar.

— Keldingmi, bolam, — dedi Risolat kampir ostona hatlab, — akang eson-omon ekanmi?

Anvar qori bilan salomlashgach, onasiga javob berdi:

— Urug'laringiz sog'inib-sog'inib salom aytishdi. Jiyaningiz itidan ortsa, ammajonini ko'rgani albatta kelarkan. Oyog'iga poyandoz tayyorlab turing.

— Bo'ldi qil, eski paxtani chuvima. Iti sani arpangni xom o'ryaptimi, nima ishing bor.

Qori bolam, bunga bi-ir nasihat qilib qo'ying, a?

Sobitxon qori o'ziga yarashgan kulimsirash bilan «xo'p» deb qo'ydi. Anvar taklif etgan «bir piyola choyga» kirishga unamadi. Zarur ishlari borligini aytib darvoza tomon yo'naldi.

— Qori aka, shoshib turgan bo'lsangiz ham bir nafas vaqtingizni olaman, — Anvar

shunday deb tugunni ochdi-da, boya ajratib qo'ygan qog'ozni oldi. — Mana bu yerga nima yozilgan. Xato o'qidimmi yo xato yozilganmi? Sobit qori satrlarga uzoq tikilib qoldi.

— Siz nima deb o'qidingiz?

— «Ilmo s'ezdi» deb.

— Ilmo?.. — Sobitqori harflarga uzoq tikildi. — «Ulamo» emasmikin?

Anvar peshonasiga yengil shapatiladi.

— To'ppa-to'g'ri — ulamo! «Ulamo» jamiyati bo'lgan-ku?! O'shalarining s'ezdi-da! Men ahmoq shuni o'ylamabman.

— Xijolat chekmang, Anvarjon, bu hammamizning fojiamiz.

Qori shunday deb, ko'chaga qarab yurdi.

— Oyimning dardlari bor shekilli? — dedi Anvar, uni kuzatib chiqib.

— O'zingizga ma'lumdir. Agar ixlosingiz bo'lsa, bu ishni qilish kerak. Ixlos bo'lmasa foydasi yo'q.

— Qori aka, ixlos-ku bor-a, ammo hojat yo'q. Es-hushim, Xudoga shukr, joyida. Yo siz ham?..

— Asti-asti, unday o'ylamang, Anvarjon.

— Men boshqacharoq o'ylab, boshqacharoq gapiraman, shekilli. Hamma bir xil o'ylab, bir xil gapirishi shart emas-ku, to'g'rimi?

— To'g'ri, Oллоh taboraka va taolo bandalarini bu dunyoda sinash uchun turlicha qilib yaratgan. Faqat qiyomatda jannatga kirilganda barcha bir ko'rinishda bo'ladi. Chiroyda Yusuf alayhissalom, gavdada Dovud alayhissalom, odobda esa payg'ambarimiz Muhammad salolloxu alayhi vassalam singari bo'ladilar.

Shu payt ikki eshik narida, Sobitxonning uyi oldida «Volga» to'xtab, undan bir yigit tushdi. U avval eshikka qarab qadam tashladi. Qorini ko'rgach esa, bu tomonga yurdi.

— Qori aka, olib ketgani keldim, — dedi u, salom bergach, qo'lini qovushtirib.

Qori xayrlashib ketdi.

Anvar hovliga qaytgach, olib kelgan kitob-qog'ozlarning changini yana bir qoqqan bo'ldi-da, uyga kirdi. Tugunda bitta charm muqovali, bitta qalin qog'oz muqovali kitob bor edi. Kitob bosma harflarda emas, qo'lda husnixat bilan ko'chirilgan, ammo sharq kitoboti san'ati qoidasiga zid ravishda sahifalarga zeb berilmagan edi. Charm muqovali kitobda diniy aqidalar zikr etilgan ekan. Anvar uni qo'yib qalin qog'oz muqovalisini qo'lga oldi. Bu kitob chekkada qolib, chirib titilganmi yo atayin yirtib olinganmi, harholda bosh qismi yo'q edi. Dastlabki satrlarni o'qiboq Anvarning yuragi hapriqib ketdi: bu o'sha, Zunnuniy aytgan asar edi!

«...Yog'iy Toshkanga mukammal sipohi ila Kalas tomondin ya'juz-ma'juz kabi yopirildi.

Ayturlarki, qadimda Chingis lashkarlari-da bu kabi yovuzlik ila kirmaganlar va sibo'monand bo'lmagan edilar.

Eski jo'vada qiyomat sodir bo'lub, o'rus askarlarig'a qiron yetkurildi. Inson qoni to'kulmagan na bir ko'cha qoldi, na bir xonadon. Jihodga kirgan Toshkan ahli «biz o'lsak-da, o'layluk, dinimiz bulg'anmasun, musulmon tufrog'i kofirlar oyog'u ostida aziyat chekmasun, farzandi komillarimizning «Allohu akbar!» deb chiquvchi tillari kesilmasun», deb aziz jonlarini qurbon bera berdilarkim, ularga uqob ham havas qilgulik edi. Bu qadar qarshilikni ko'rmagan yog'iy fig'oni falakni tutti. Barcha yerlarda ham shunchalar zarba berilganida erdi, yog'iy furudastlikka mahkum bo'lurdi. Xabissheva ahlidan bo'lmish yog'iy yoshmi, qarimi yoxud go'dakmi — farqlamay otaverdi, chopaverdi. Faqiringiz bundayin sidrafarsoy manzarani ko'rsatguncha ko'zlarimizni ko'r qil, deb yaratganga tavallolar qildum. Mo'ylabi chayonning dumi yanglig' tepaga qayrilgan bir malla qilichini shundayin zarb ila urdiki, selginchak osilgan beshik ham ikkiga bo'lindi, unda belangan chaqaloq ham cho'rt uzuldi. Bolam, deb nola qilgan o'n to'rt kunlik oydayin juvon boshi

tanidan uzilib, beshik yonida qotdi...

Yog'iyga omonlik bermagan Eski jo'va dahasini so'ngroq uqalo «Janggoh» deb yuritmişlar...»

Anvar kitobdan bosh ko'tarib o'yg'a toldi: «Qiziqku, «xalq otasi» buni boshqacha talqin qilib bergan. «Toshkent yigitlari chapani, urushqoq bo'lgan. U mahalla bu mahalla bilan mushtlashish uchun Eski jo'vada to'planganlar. Eski jo'vadagi maydon shu bois «Jangop», ya'ni «Janggoh» deb yuritilgan», deb yozaverib, bu gapning iyig'ini chiqarib yuborgan-ku?»

Anvar kitobga shu qadar berildiki, onasining hovli etagidagi uy eshigini ochib ikki marta chaqirganini ham eshitmadi. Xotinining kirib kelganini ham avvaliga sezmedi.

Xonzoda uyga kirib, sochilib yotgan eski qog'ozlar, gazit-jo'rnallarni ko'rib, dastlab ajablendi. Yerda chordana qurib o'tirganicha kitobga muk tushib olgan eriga qarab salom berdi. Anvar salomni eshitdi, biroq kitobdan uzilgisi kelmay bosh qimirlatib qo'ya qoldi.

Xonzoda, eri qarab ham qo'ymagani uchun «yana kasallari tutdimi», deb qo'rqib ketdi.

— Anvar aka, — dedi sekin, keyin cho'chibroq bo'lsa-da, ovozini ko'tardi: — Anvar aka!

Anvar kitobdan bosh ko'tarib, yalt etib xotiniga qaradi:

— Ha, keldingmi? — dedi-da, yana kitobga muk tushdi.

Xonzoda kiyimini almashtirib chiqqanida ham ahvol shu edi. U eriga bir oz tikilib turgach:

— Nima ovqat qilay? — dedi, aybdor odamning ovozida.

Anvar javob bermadi.

— Ovqatni so'rayapman, — dedi Xonzoda, ovozini bir parda ko'tarib.

— Bu yoqda odamlar qiyma bo'lib yotibdi-ku, buning dardi ovqat, — dedi Anvar ming'irlab.

— Nima deyapsiz, tushunmadim, — dedi Xonzoda.

— Mastava! — dedi Anvar jerkib.

Mastava Anvarning eng xushlamaydigan ovqati. Jahli chiqsagina shunday javob beradi.

Xonzoda savolni qaytarishga hojat yo'qligini bilib chiqib ketdi. Oradan bir piyola choy icharli vaqt o'tib, onasi kirib keldi.

— Anvarjon, bolam, uydamisan? Chaqiraman, chaqiraman, indamaysan. Men seni qori bola bilan xudoyiga ketvordingmi, debman. Tog'angnikiga nimaga boruvding, kitob olib keldingmi? Qanaqa kitob ekan?

Anvar «O, shpion, yetkazibdi-da», deb o'rnidan turdi-da, onasini yetaklab divan tomon yurdi.

— Qanaqa kitob deb so'radim sendan, — dedi kampir joylashib o'tirib olgach.

— Eskicha kitoblar.

Ziyrak kampir kelinining axborotidan so'ng xavotirlanib chiqqan edi, shu sababli o'g'lining qisqa javobidan qoniqmadi.

— Tog'angda eski kitoblar bo'lmasidi, qani, o'qi-chi?

Anvar bu «tergov»dan osongina qutulmasligini bilib, charm muqovali kitobni qo'lga olib ochdi-da, duch kelgan yeridan o'qiy boshladi:

— *«Burun ul nimakim, farz etti Yazdon,*

Erur oqilga bolig' bo'lg'ach imon.

Aning ma'nisidur til birla iqror,

Ko'ngul birda inonmog'lig' dag'i bor.

Tilar bo'lsang anga o'zni yeturmak,

Bil, olti nimaga imon keturmak...»

Anvar sahifalar orasiga barmog'ini qo'yib, kitobni yopdi.

— Bo'ldimi, endi ishondingizmi?

— Sen endi, o'qiganingni manga tushuntirib ber.

— Xudo iymonni farz etti, demoqchi.

— O'qiganingda Xudo degan so'z yo'g'idi-ku?

— Yazdon — Xudo degani. Qahhor, Jabbor deganda ham Xudoni anglaydilar. Xudoni anglatuvchi so'zlar ko'p.

— Bolamdan aylanay, shuncha narsalarni bilasanu pismayib, indamay yurasan-a?

Onamning ko'zlari ko'r bo'p qogan, shu bechoraga yaxshi narsalarni o'qib beray, aytib beray, demaysan. Man saning noningga zormasman, bolam, yaxshi gapingga zorman...

— Risolat kampir keyingi gapini hasrat ohangida aytdi. Ovozi titrab ketganini sezgan Anvarning yuragi siqildi.

— Oyijon, kitobni hozir olib keldim. Hali o'zim ham o'qib chiqqanim yo'q. Shpioningiz bexato ishlashini bilganimda, yo'ldayoq o'qib kelardim.

— Gapni darrov egrilikka burma. Mani kelinimdaka kelin yo'q bu dunyoda. Shpionlik qilib uyiga gap tashibdimi, yo ko'cha-ko'yda valaqlab yuribdimi? Xudoga shukr qilsang-chi? Anvar onasining osonlik bilan chekinmasligini bilgani uchun doim qo'llaydigan himoya usuliga o'tdi — gapni hazilga burdi:

— Menday er nasib qilganiga Xonzodangiz shukr qilsin.

— San bolaga xotin zotining chidashi qiyin.

— Oyi, tergov tamom bo'ldimi?

— Chiqib keting, demoqchimisan? Haydamasang ham ketaman.

Risolat kampir o'rnidan qo'zg'almoqchi edi, Anvar tezgina borib yoniga o'tirdi-da, yelkasidan quchdi.

— Xuddi xo'ja qiziga o'xshaysiz-a? Jahlingiz chiqmasin, hazillashyapman. O'zim hozir yoningizga chiqmoqchi edim. So'raydigan gaplarim bor.

— Bolani tug'ib, boqib-boqib, qariganingda yoqmay qolarkansan, — dedi Risolat kampir, arazini davom ettirib.

— Buvamning xatlarini o'qidim. Hammasida afsus chekyapman, deganlar. Nimadan afsuslanishlari mumkin?

— Bilmayman.

— Nimadan afsuslanishlari mumkin? — dedi Anvar o'ziga o'zi gapirayotganday. — Qilgan xizmatlarigami yo yoshlikdagi xatolarigami? Balki yoshlik chog'larida biror do'stlariga xiyonat qilgandirlar?

— Gaping qursin sani, adam rahmatli chumoliga ham ozor bermasidilar. Chaquvdan bo'lgan hammasi. Stalinga qarshi to'ntarish yasamoqchi, deb tuhmat qilishdi. Stalinday odamni to'ntarib bo'larkanmi?

— Harholda qiziq... Shoakbar Zunnuniyni o'n to'qqizinchi yilda Buxoro amiri ostirgan. Oradan o'n sakkiz yil o'tgach, uning do'stini — mening buvamni qamashgan. Ikki hammaslak do'stning biri eski tuzumga yoqmagan, ikkinchisi yangisiga... — Anvar bir qo'li onasining yelkasida, ko'zi deraza ortida yog'ayotgan qor zarralarini ilib olayotgan daraxt shoxlarida edi.

— Aqlli odamning dushmanlari ko'p bo'ladi, bolam.

— Buvimga qiyin bo'lgan ekan-da.

— Oyim boyaqish hasratda o'tdilar, — Risolat kampirning ko'ngli to'lib, yengining uchi bilan ko'zyoshini artdi.

— Yuring, oyi, tanchangizda bir oz o'tiraylik, oyog'im qaqshab qoldi, — Anvar shunday degach, kampir o'rnidan turdi.

Anvar onasini uyiga kuzatib, birpasgina o'tirib qaytmoqchi edi. Onasi atayin uni ushlab

qolmoqchi bo'ldimi yo chindan ham kitob o'qitib eshitgisi keldimi — Anvar farqlay olmadi. Xonzoda charm muqovali kitobni keltirgach, u qamaldagi odam holiga tushdi. Qishning bir tutam kunduzi tugab, shom qorong'isi bostirib kirdi.

3

Anvar o'rin solayotgan xotinini yelkasidan quchdi. Xonzoda cho'chib tushdi. Cho'chiganini yashirish uchun tezgina o'girildi-da, erining pinjiga kirdi — yelkasiga beozorgina bosh qo'ydi.

— Sizdan yana iltimos qilaman, — dedi Anvar uni bag'riga bosib. — Hamma o'ylasa ham, siz meni jinni demang. Hadeb oyimga yugurib chiqavermang. Men sog'man. Men ishxonadagilar uchun jinniman. Ular mendan qutulishning boshqa chorasini topisholmadi.

— O'sha ishingiz ham quribgina ketsin. Boshqa ishlar to'lib yotibdi-ku?

— Yo'-o'q, u yerdan ketmayman. Avval ishimni bitirib olay. Endi chekinsam, rostdanam jinni bo'laman. Bugun topib kelgan kitob-qog'ozlarim ularni portlatib yuboradigan atom bombaning o'zi. Tilka-tilka bo'lib ketishadi.

Xonzoda erini gapirtirmaslik uchun lablari bilan lablarini qidirib topdi...

Xonzoda odati bo'yicha yengil pishillay boshlagach, Anvar o'rnidan turib mehmonxonaga chiqdi. Deraza osha osmonga tikildi.

Tund osmon yorishmadi.

«Chaqirsang kelamiz, deyishgan edi. Nima uchun daraklari yo'q?..»

XIV b o b

1

Shaharning eng katta restorani ikki kun davomida Asadbek xizmatida bo'ldi. Xonaki qimorbozdan tortib, orqa oynasiga oq parda tortilgan oq «Volga»larda yuruvchi zotlargacha xizmatda bo'lishdi.

To'yning daragini eshitib Zohid ham, garchi taklif etilmagan bo'lsa-da, keldi. U boshqalardek yelib-yugurib xizmat qilmadi. Asadbekning ko'ziga ko'rinib, jilmayib, ta'zim ham qilmadi. Bir chetda turib kuzatdi. Xizmat restoran xodimlariyu xodimalaridan ortmasa ham, «qamishdan bel bog'lab xizmat qilishni niyat etganlar» tinib-tinchishmasdi. To'y harakatlari ichkarida bo'lishiga qaramay, Asadbek turgan yerda ivirsishardi. Ayrimlari yugurib kelib, Asadbekdan maslahat olib ketardi. Ayrimlari shunchaki kirib-chiqib turardi. Ular orasida tanish odamlarini ko'rib, Zohid «hokim deyishganicha bor ekan», deb qo'ydi.

Zohid nikoh oqshomida kuyovning yonida Anvarni ko'rib avvaliga ajablandi. Ustozi sabab bo'lib, Anvar bilan bir-ikki suhbat qurgan edi. Adolat deb kuyinib yurgan yigitning adolatsizlik bilan topilgan pullar evaziga tuzalgan dasturxon to'rida o'tirishi unga g'alati tuyuldi. Uning qarichi bilan o'lchansa, Anvar do'stining bu xonadonga kuyov bo'lishiga yo'l qo'ymasligi lozim edi. Do'stini qaytarolmagan taqdirda ham kuyovjo'ra bo'lib to'rda o'tirmasligi kerak edi.

Chumoli uyasidek qaynayotgan to'yxonada Anvar ham Zohidni ko'rib, «Bu yigit nima qilib yuribdi?» deb ajablandi. «Xizmati yuzasidandir» degan gap xayoliga kelmay biroz g'ijindi.

Zohidning to'yda ishtirok etayotganini faqat Anvar emas, Asadbekning odamlari ham

payqashdi. To'y o'z yo'liga, xizmat o'z yo'liga, deganlaridek, Asadbekning odamlari hushyor va ziyrak edilar. Kim keldi, kim ketdi, kim nima dedi — ularning nazaridan chetda qolmas edi. To'ydagilarning qariyb yarmi taklif etilmasalar-da, Asadbekka sadoqatlarini bildirishib, o'z ixtiyorlari bilan kelishgandi. Zohid ham taklif etilmaganlar safida, ammo uning maqsadi Asadbek odamlari uchun noaniq edi. Shu sababli «Sharif Namozov ishini ko'rgan, hozir Shilimshiqning ishi bilan shug'ullanayotgan» «bola»ning kelganini Asadbekka ma'lum qilib qo'yishdi.

— Yeb-ichib o'tiraversin, indamalarining, — dedi Asadbek. Keyin yonida qo'l qovushtirib turgan Kesakpolvonga qaradi. — Haydar, direktoring ko'rinmadimi?

— Kishinyovda o'tiribdi. Samolyoti uchmayotganmish.

— Prokuror bolaning akasi o'ldirilgan, devdingmi?

— Ha, shunaqa bo'lgan ekan.

— Prokuror bola.... tuzukroq odammi?

— Bu yoqda hali tuzukroq ish bermadi. Milisadaligida sal o'jarroq ekan. Odam bo'lishi qiyin-ov...

— Xo'jayini nima deydi?

— Odam bo'lmasa dumini tugadi-da...

— O'zing ham urinib ko'r. Oyog'imiz ostida o'ralashmasin. Kavkazlik bolalarni topdilaringmi?

— Yo'q, izi quribdi. Ularni akademik topgan bo'lishi kerak. Prokuror bolaga o'shani ro'para qilaymi?

Asadbekka bu taklif ma'qul tushganday bo'ldi. So'ng Zelixon izidan is olgan prokuror oqibat Elchinga ro'para kelishini o'ylab, fikridan qaytdi.

— Yo'q, — dedi u keskin ohangda. — Unga tegmalarining.

Zohid «yuqori doiralarning» o'zi haqida so'z yuritayotganidan bexabar, «meni bu yerda hech kim tanimaydi», degan xotirjam o'yda to'y tamoshasini kuzatardi. Uning nazarida xonandalar ustidan sochilib, xipchabel raqqosalar oyog'i ostida bosilayotgan pullar qog'ozdan emas, odam qonidan ishlangan edi. Mast basharalar sanchiqiga hil-hil pishgan qo'y go'shtini emas, odam go'shtini ilib og'izga solishayotganday edi... Shuni o'ylaganida ko'ngli ag'darilib ketayozdi. Go'yo ashulachi san'atini qadrlaganday pul sochayotgan, aslida o'z qudratini, ayni choqda, Asadbekka bo'lgan e'tiqodini namoyish etayotgan bu kiborlarning qay biri Jalol Komilovning erkakligini kesib tashlagan ekan, qay biri yuragiga pichoq sanchib, qay biri osib qo'ygan ekan? Zohid «bu vahshiylik faqat mafiyaning qo'lidan keladi, guruhlar orasida ixtilof chiqqanu Komilov qurbon bo'lgan», degan qarorga kelgan edi. Bu vahshiylik «ijodkori» pul sochayotganlar emas, qo'shiq aytib ko'pning dilini o'ziga rom qilishi mumkin bo'lgan, hozir esa to'rda kuyov saruposida o'tirgan Elchin ekani xayoliga kelmaydi. Bu haqiqat tagiga yetgunicha ko'p qoqiladi, peshonasi ko'p g'urra bo'ladi...

2

Davraboshi Elchidan bittagina qo'shiq eshitish taklifi tushayotganini aytishi hamonoq qiyqiriq bo'lib ketdi. Elchin qamalmasidan avval bu sharafiga ko'nikib qolgan edi.

Shunday kezlarda u sahnaga yurib emas, go'yo parqu bulutlar ustida suzib chiqar edi.

Hozir o'sha damlar qaytganday bo'lib yuragi bir entikdi. Bosh chayqab «yo'q», dedi.

O'rnidan turib, qo'lini ko'ksiga qo'yib ta'zim qildi. Davraboshi unga tor uzatgach, noiloj qolib qo'lga oldi. Shunda ham o'rtaga chiqmadi.

Kimga to'y, kimga aza, deydilar. Elchin zohiran kuyovlik shohsupasida xurram ko'rinar, botinan esa, yuragi temir tirnoqlar hukmida edi. Yaxshilab qaragan kishi uning yuzlari

kulgani bilan ko'zlari g'am pardasi ortida ma'yus tortganini payqay oladi. Yaxshiki, to'yda odamlar sinchkov bo'lishmaydi. Ko'pchilik Elchinning «ashula aytmayman» deyishini shunchaki noz o'rnida qabul qildi. Elchin hozir ular istagan qo'shiqlarni aytolmasdi, ularni xursand qilolmasdi.

Qo'lga tor olgach, «nimani aytsam ekan» deganday o'ylanib qoldi... Elektr organ cholg'uchisi uning mushkulini oson qilish uchunmi bir vaqtlar mashhur bo'lgan ashulasining kuyini chaldi...

*Bugun qo'shni chorboqqa
kelin tushdi, yor-yor...*

Elchin bu kuyni eshitmadi.

...Pullar sochilib yotgan to'yxonaga... Noila kirib keldi. Oppoq uzun ko'ylakda. Chap ko'kragida pichoq, lekin qon yo'q. Ma'yus kulimsirab turib:

— Ayting, Elchin aka, o'sha ashulangizni sog'indim... — dedi.

— Qo'shiq faqat senga atalgan edi.

— Ayting, mayli, bular ham eshitishsin. Zora tosh yuraklari yumshasa...

To'yxona birdan jimib qoldi.

Qamoqxonadagi to'lg'oqli kechalarda tug'ilgan, uzoq yillar yurak qafasidagi tutqinlikda potirloyotgan qo'shiq ozodlikka chiqdi...

*Xayr endi, qalbmida bir vido qoldi...
Xayr endi, sen ketding, begunoh ohu...
Bugun sen qaydasan,
Qaylarda qolding...
Bugun boshing uzra kimning panohi...*

Elchinning nazarida to'yxona jim edi. Barcha uning yuragidan otilib chiqayotgan nidoni tinglardi. Aslida esa... dasturxonga boshlangan yalpi hujum susaymagan holda davom etardi.

*Seni kech topgandim... erta yo'qotdim...
Qarg'agin, loyiqman sening qahringga...
Qarg'agin... Qarg'agin...*

Elchin o'zga olamga ko'chgan edi.

To'yxonada esa Asadbekning ichkari kirishiga tayyorgarlik boshlanayotgan edi. Harholda kuyovi ashula aytyapti, pul qistirmasa bo'lmas...

Bo'shagan likopchalarni yig'ishtirib yurgan to'rt ayol Jamshidning ishorasi bilan sochilib yotgan pullarni tezlik bilan terib olishdi. Ular ishlarini yakunlamay turib bir yigit qo'lida dastalangan pul bilan paydo bo'ldi-da, yuztaliklarni ikki qator qilib xuddi poyandozday tera boshladi.

Qarg'agin, loyiqman sening qahringga...

Yuz so'mlik puldan iborat poyandoz hosil bo'lgach, bazmixonada Asadbek ko'rindi.

O'zgalar qalbida mehr uyg'otdim...

Asadbek pullarni bosmay, chetlab o'tib, ashula aytayotgan kuyovi tomon yurdi. Yo'l-yo'lakay Jamshidni ko'zi bilan izlab topib qovoq uyib qo'ydi. Jamshid buni tushunib darrov xipchabellarga imo qildi. Ularga jon kirib, pullarni yig'ishtirishga tushishdi. Asadbek kelin-kuyovga yaqinlashib cho'ntagiga qo'l soldi. Ko'pchilik bir dasta pul sochilishini kutgan edi. Asadbek hech bir to'yda, yoki yig'inda pul sochmagan. Uning bu odatini bilgan yaqinlari «o'zining to'yida bu odatini buzarmikin» deb o'ylashgandi. Ular kutgan ish bo'lmadi. Asadbek ikkita yuztalik chiqarib uzatdi.

Elchin boshqa olamda edi — egilmadi. Asadbek pul qistirolmadi. Unga Elchinning hozirgi holati begona edi. Shu sababli Elchinning egilmaganini mag'rurlik belgisi sifatida qabul qilib g'ijindi. U o'zini mag'lub his etdi. Ammo mag'lubligini to'yga yig'ilganlar u yoqda tursin, yonidagi a'yonlariga ham sezdirishi mumkin emas edi. U darhol cho'ntagiga qo'l soldi-da, bir tutam yuztalik chiqarib, kuyovi ustidan sochdi. To'yxonani qiyqiriq bosdi. Asadbek ikkinchi cho'ntagidan pul chiqarib uni qizi ustidan sochdi. Avval Kesakpolvon, so'ng Chuvrindi xo'jayinlari ishini takrorlashdi. Asadbek kulimsiragan holda to'yxonadan chiqdi.

...Qarg'agin, loyiqman sening qahringga...

Elchin ustidan pul yog'ilardi...

Tuyg'ulari esa toptalardi...

Uning ko'zlaridan sizib chiqqan yoshni hech kim sezmasdi, hatto Anvar ham...

...O'zgaralar qalbida mehr uyg'otdim...

3

«Siz o'shami?..»

Zaynab bu lahzani qancha kutdi? Yettinchi sinfdaligida «O'tgan kunlar»ni birinchi marta o'qib chiqqan edi. Yettinchi sinfdaligida kitobdagi Zaynabni qarg'ab, Kumushga o'zicha motam tutdi. O'ziga Zaynab deb ism qo'ygani uchun ota-onasidan xafa bo'ldi. Romanni ikkinchi yo uchinchi marta o'qiyotganida onasiga yig'ladi. «Otimni o'zgartiraylik», deb yalindi. Manzura qizining bu qilig'idan kuldi. Quchoqladi, boshini siladi, peshonasidan o'pdi. «Aylanay qizim, bu yomon ism emas, kitobda yozaverishadi-da», dedi. Keyin qiziga qiziqib o'zi ham kitobni o'qib chiqdi. O'zi ham yig'ladi. «Oyijon, ismimni Kumush deb o'zgartirmaysizlarmi, Kumushga o'xshab o'lib ketsam ham mayli edi...» Bu Zaynabning ko'nglidan kechgan gap. Uni tilga chiqarib aytolmaydi, uyaladi. Chunki kitobdagi Kumushning Otabegi bor... orada totli damlar bor. Zaynabning orzulari ortida hozircha yashirin bo'lmish shundayin hislar borligini otasi bilib qolsa — sharmandalik emasmi?

Uzoq vaqtgacha birov uni otini aytib chaqirsa xuddi «Kumushga zahar bergan sensan», deganday bo'laverdi. Hatto bir kuni tushida Kumushni ko'rdi. Kumush — kinodagidan ming chandon go'zal, yuzlaridan nur taralayotgan bir juvon «nima uchun meni o'ldirdingiz?» deb o'pkaladi.

O'zining ismidan uyalish barobarinda u xayolan Otabegini izlardi. Sinfdagi bolalar orasida Otabek o'rnini bosuvchi bolani topmadi. Tanaffus paytida xuddi qizlarday to'planib olishib kiyim-kechaklar haqidagi gaplardan ortmovchi o'g'il bolalardan Otabek chiqishi mushkul edi. Uning nazarida arzirli bola maktabda yo'q edi. Norasta qiz yuragini otasining ishonchli mahramlaridan biri bo'lgan jingalaksoch yigit — Jamshid rom etsami?! Jamshid esa qizchanning ko'nglidan nelar kechishini bilmay, hovlida ro'para kelib

qolganida «Ha, puchuq, o'qishlar qalay endi?» deb qo'yadi. Zaynab ba'zan shu so'zlarni ham eshitishga mushtoq bo'lib qoladi. «Otam meni unga berarmikinlar?» deb o'ylaydi. Hatto «Nimaga meni olib qochib keta qolmaydi?» deb ham fikr qiladi. Balog'at yoshiga shu o'ylar, orzular bilan kirib keldi. Ko'nglidagi bolalikning o'tkinchi hislari emas ekan. Yurakka urug' bo'lib qadalgan o'sha hislar endi unib chiqa boshladi, qizning yuragini, aqlu hushini Jamshid tamom bandi qildi. Yoshi o'tayotgan bo'lsa-da, uylanmay yurgan yigit nima uchundir bu xonadonda ajib bir gul unayotganini sezmas edi. Jamshid deyarli har kuni shu yerda bo'lgani uchun ham uni o'z singlisiday ko'rardi, unga boshqacha ko'z bilan qarashni o'ylamasdi. Zaynab mana shundan to'lg'oqda edi. U bekor qoldi degunicha Kumushbibi qismatini o'qirdi. Kitobning ko'p sahifalari yod bo'lib ketgan edi.

*«Bilurmikin, bilmasmikin, u zolim!
Kunlar, tunlar tortgan ohu zorimni!..»*

Kumushning to'yida qizlar aytgan qo'shiqdan shu baytni ko'p takrorlardi. Jamshid ko'rinmay qolsa «toblari qochdimi, meni o'ylab xasta bo'ldilarmi», degan xayolga borardi. Xayolni o'zicha haqiqatga aylantiray deganida Jamshid ko'rinib qolsa, uning sochlarini bittalab yulgisi kelardi. Kechalari bilan to'lg'onib «yaxshi ko'rishimni o'zim aytaman», deb qaror qilardi. Tong bo'zarishi bilan uning bu dadilligi uyquga ketar edi. Jamshidning mashinasiga chiqqanida esa siri oshkor etilib sharmanda bo'lganday yuzlari lovullab, tili kalimaga kelmay qotib qolardi. Zaynab faqatgina o'z dunyosida yashardi. Bu dunyoga o'zgaralar kirishi mumkin bo'lgan eshik esa taqa-taq berk edi. Bu eshikni, istasa, faqat Jamshid ocha olardi. Ammo unda bunday xohish uchquni sezilmadi. Zaynab noshukurlik qilmadi. «Uzoqdan bo'lsa ham har kuni ko'rib tursam bas», dedi. Nazarida Jamshid bo'lmasa uning bu dunyoda yurishiga hojat ham qolmas edi.

Yigit kishi ham shunchalar beparvo bo'larmi? Gullarning ochilishiga zor bulbullar qani? Gul ishqida yonib kuylovchi qumrilar qani? Qani Otabek? Zahar faqat Kumushbibi jonini sug'urib olmay, Otabek yuragidagi muhabbatni ham o'ldirdimi ekan? Shu bois bu yorug' dunyoda Otabeklar qolmadimi ekan?

Jamshid Otabek kabi sevganida edi, Zaynabimiz Kumush kabi o'lib ketishga ming marta rozi edi. Ha, Zaynabimiz ana shunday telba muhabbat cho'risi edi. U Jamshidning yuragidan ayol zotiga nisbatan muhabbat quvib chiqarilganini, bu qalb faqat nafrat bilan tepayotganini bilmas edi. Chunki Jamshid ham o'z dunyosida yashardi. Uning dunyosiga o'zgalarning kiruvi mumkin bo'lgan eshik ham taqa-taq berk edi. Bu eshikni Zaynab ham ocha olmas edi...

Zaynab muhabbatning aldamchi bulutlari ustida suzib yurganida o'zining bo'lajak to'yini xayol ko'zi bilan ko'rardi. Yo'q, yo'q, siz uni ersirab qolibdi, deb o'ylamang. Asti bunday emas. To'y deganda uning ko'z oldiga to'shak kelmaydi. To'y deganda u... Otabeknigina ko'rardi. Xotirasiga muhrlanib qolgan yozuvchi satrlari bilan ko'rardi...

«...kuyov kelar edi: ikki tomonni sirib olgan xotin-qizlar o'rtasidan Otabek kelar edi...»

Otabek — shubhasiz, jingalaksoch yigit.

«...uning ketidan Oftob oyimning egachisi isirig' tutatar edi...»

Demak, isirig'ni xolasi tutatadi.

«...xotinlar qo'llarida sham bilan bunga qarar va uzatib qolur edilar...»

Elektr chiroq o'chib qolsa qanday yaxshi bo'lar edi...

«Kuyov uyning yoniga yetdi. Uning yuzi uyatdan juda qizargan, qochgali joy topolmas edi. Shu kezda uyning eshigi ochildi-da, yanga tomonidan qarshilandi.

— Kiringiz, bek!»

Yanga kim bo'larkin? Kichik xolasi durust. Kattasi sal qo'polroq, bema'ni gaplarni ham aytvoradi.

«...Otabekning yurak urishi ehtimol yangasiga ham eshitilar edi...»

Yangasiga eshitilmas balki, ammo u eshitadi. O'z yuragining qafasdagi qushday potirlashiga hamohang bo'ladi...

«...Otabek uyga kirgandan keyin yangasi tashqari chiqib, eshikni o'zi ko'rarli qiya qilib yopdi...»

Kichik xolasi mo'ralamaydi, gap poylamaydi. Unga aytib qo'yadi: eshikni zich yopib ustlaridan qulflaydi...

«...Uyning to'rida yonini Otabekka berib, ro'molining uchini tugibmi, yirtibmi Kumushbibi turadir va kim keldi, deb yoniga qaramaydir...»

U ham shunday turadi. Darrov qaramaydi, sirini oshkor qila qolmaydi...

«...Ro'mol tugish bilan mashg'ul latif qo'llarni chet qo'l kelib siqdi.

— Jonim!»

Bu onni, bu jon olg'uchi birgina so'zni u necha yil kutdi? Uning azoblariga necha tun guvoh bo'ldi ekan? Tundan so'rab ko'rish kerak: muhabbat olovida qovjirayotgan undan boshqa yana bitta qiz bormikin dunyoda? Shunda ham...

«...Kumushbibi begona qo'ldan seskandi va qo'llarini qutqazmoqqa tirishib:

— Ushlamangiz! — dedi ham siquvchi qo'ldan qutulish uchun orqaga tislandi...»

...Shunda ham Kumushbibi singari qo'lini tortib oladi. Siltab emas, asta, noz bilan tortadi — uning xayoliga boshqa gap oralamasin, ko'ngli ozor chekmasin. Shunda u...

«...Titragan va qovjiragan bir tovushda:

— Nega qochasiz?! Nega qaramaysiz?! — dedi Bek, Kumushbibi shu choqqacha qaramagan va qarashni ham tilamagan edi...»

...Shunda u ovozi titramasa ham aytadi bu gapni. Axir, nimadir deyishi kerak-ku?

«...Majburiyat ostida, yovqarash bilan sekingina dushmanga qaradi. Shu qarashda birmuncha vaqt qotib qoldi...»

Yo'q, yovqarash qilmaydi, xumor ko'zlari bilan qaraydi. Uyalibgina qaraydi. Bu qarashning muddati yashin umri misol qisqa bo'ladi...

«...Shundan keyin bir necha qadam bosib Otabekning pinjiga yaqin keldi va esankiragan, hayajonlangan bir tovush bilan so'radi:

— Siz o'shami?...»

Nima uchun shunday deydi?

Zaynabimizning xayolidagi to'y shu yerga kelganda uzilar edi. Kuyovga shunday deyish uchun sabab axtarardi... Sababini beshafqat hayotning o'zi topib berishini u qaydan bilsin? Xayolidagi to'y sarob ekani, isiriq tutatilmasligi, shamlar yoqilmasligi, hatto...

katta xolasi yanga bo'lishi, chimildiqqa nomusli qiz emas, yukli juvon bo'lib kirishini, Otabek — jingalaksochli yigit emasligini o'shanda bilganida o'zini yoqib yubora qolmasmidi? Xo'sh, bilgach-chi? Uni nima ushlab qoldi? O'g'irlangan kuniyoq xayolidagi to'y barham topganini anglagan edi-ku?.. Xayolidagi to'y barham topgani to'g'ri, ammo Jamshidga bo'lgan muhabbati so'nmagani edi. Bu muhabbat so'nishi uchun avval uning o'zi o'lishi kerak. Avval muhabbatni so'ndirib, so'ng o'lish uning qo'lidan kelmaydi.

Zaynabdagi muhabbat alangasi zo'rmi yo Elchidagi qasos o'timi — o'lmasak bunga ham ajrim toparmiz.

Hozir esa... Zaynab nomi chimildiq, aslida ovrupocha qilib yaxshilab yasatilgan yotoqda, to'shakning bir chetida omonat o'tiribdi. Katta xolasi «o'zingga mahkam bo'l», deb chiqib ketgan. Eshik qiya ochiq. Kumushbibining yangasiga o'xshab mo'ralash uchun atay ochib qo'ymadi. Tasodifan shunday bo'ldi shekilli.

Zaynab kuyov bo'lmishning bir vaqtlar mashhur qo'shiqchi ekanini eshitganidan beri

o'ylab o'yiga yetolmaydi: U Elchinning mashhurligiga guvoh emas. Elchin qamalganida u uchinchi sinfda o'qir edi. Qamalganidan keyin Elchinning ashulalari radiodan ham berilmay qo'ygan, shuhrati asta so'ngan edi. Qolaversa, yangi avlodning o'z ohangi, o'z qo'shiqchilari bor edi. Zaynab otasining maqsadini anglay olmadi. Chiroyga baho berilsa, Elchin Jamshidga nisbatan o'ktamroq edi. Lekin qamalda bo'lgan Zaynabning yuragi unga eshikni ochib bera olmas edi. Nikohlarini ro'yxatdan o'tkazmoqqa borganlarida unga bir necha marta o'g'rincha qaradi. Dugonalarining havasdan yonayotganlarini ham sezdi. Ammo... xotinini so'yib tashlagan odamni kuyov qilish otasiga nima uchun zarur bo'lib qoldi? Nima uchun onasi itoat bilan ko'ndi?

Yanga — katta xolasi chiqib ketganiga ham ancha bo'ldi. Kuyov esa hayallayapti. Kun bo'yi qor yog'ib, osmon hasratini to'kib ado qilibdi — havo ochiq. To'lin oy juvon holicha erga tegayotgan qizning ahvolini bir ko'ray deb naq deraza tepasiga sulohlik bilan qo'nib olgan. Hovlida harakat so'nmagan — xotinlar hamon ivirsib yurishadi... Zaynab o'rnidan turib deraza pardasini yopdi. Joyiga qaytib o'tirdi. Zindonga tushib qolganday bo'ldi. Go'yo to'rt devor, shift bir bo'lib uning ustiga bosib kela boshladi. Nafasi qaytib o'rnidan turdi-da, pardani salgina surdi. Oy nuri xonaga o'g'rincha kirib ojizgina yonib turgan tunchiroq nuri bilan qarishib ketdi.

«Siz o'shami?»

Buning aytilishiga ozroq fursat bor.

Zaynab yotoqxonada kuyovning hayallashidan hayron. Kuyovning esa bu yerga kirishga yuragi dov bermaydi. Uch kun avval kelinning seplari olib kelinganda Elchin qaysi xona yotoq bo'lishini ko'rsatgan edi. Arabistonda yasalgan hashamdor karavotlar Elchin aytgan xonaga qo'yilib edi. Noila bilan totli tunlarni o'tkazgan, oqibatda esa, Noilaning joni uzilgan xonada endi u boshqa juvon bilan birga bo'lolmas edi. Restoranga jo'nashayotganida ham xobgoh Elchin aytgan xonada edi. Qaytsa... Noilaning joni uzilgan xonaga ko'chirilibdi.

— Hech zamonda dahliz ham ispalniy bo'larkanmi, — dedi ammasi uning noroziligini pisand qilmay. Elchinning tuyg'ulari amma uchun begona edi. Aytsa, «oradan necha yil o'tdi. Erkak kishi sal o'zini qo'lga olishi kerak», deganga o'xshash bir gap eshitardi. Xobgohdan bo'lak barcha xonalar kelin tarafidan kelgan xotinlar bilan band. Hovlida o'zining qarindoshlari izg'ib yurishibdi. Elchin chekib olish bahonasida Anvar bilan darvozaxonada turibdi. Ammasi ikki marta kelib: «Hoy, kirmaysanmi?» deb ketdi. Elchinning gaplarida tayin yo'q. Anvar buni sezyapti. O'rtog'ining kelin oldiga kirgisi yo'qligini anglab turibdi. Sababini so'ramaydi. «Noila esiga tushib ketdi shekilli?» deb taxmin qiladi. «Mayli, o'zini bosib olsin», deb u ham sigaretga sigaret ulaydi... Ammo tonggacha shu holda turish mumkin emas...

— Sovqotdim, oshna, — dedi Anvar. — Endi kir, xotinlar gap qiladi.

Elchin mo'min boladay xo'p, deb uy tomon yurdi. Ostona — muqaddas chegara. Anvar chegarani bosib o'tmadi, hovlida qoldi.

Eshik ochilib kuyov to'ra — Otabek emas! — kirdilar. Kelin poshsha — Kumushbibi emas! — yonini eshik tomon berib — atayin emas! — o'tiradilar. Kim keldi, deb yonga qaramaydilar. Eshik mahkam yopilib, kalit buraladi. Narigi xonadan joy olgan xotinlar, g'aflatda qolishdi desak, yanglishmaymiz. Chunki qadimning rasm-rusimi yo'q endi. Xotinlar nima uchun kuyovning uyiga kelib, nima uchun yotib qolishayotganini ham bilmaydilar. Hovlida gulxan yoqish yo'q, kelin boshi uzra palak tortib yor-yor aytish yo'q, isiriq tutatish yo'q, tortishmachoq yo'q, chimildiq yo'q... Kelin-kuyov uy burchagiga tortilgan chimildiq ortida o'tirib tong ottirmaydilar. Xotinlar chimildiqni asta surib mo'ralamaydilar. Kampirlar qizlik olamlarini tashlab, juvonlik ochuniga kirish onlarini xotirlab, chollari bilan bo'lgan keyingi hangomalarni so'zlab kuyov bilan kelin ko'nglini

qitiqlamaydilar... Hammasi soddagina: eshik qulflanadi, xotinlar ming'irlab-ming'irlab uyquga ketadilar. Kelin o'ziga pishiq bo'lsa bo'ldi, yo'qsa urf bo'yicha ertaga belgilangan voqea shu tundayoq amalga oshaveradi, yangalar dog'da qolaveradilar...

...Latif qo'llarini chet qo'l kelib siqmadi. «Jonim!» degan so'z uchmadi. U Kumush emas, Zaynab ekani uchun shunday bo'lgandir? Balki u kitobda yozilganday shirin lahzaga arzimas?

...Elchin avvaliga to'shak ustida Noilasini ko'rdi. Ko'zini chirt yumib oldi. Chuqur nafas olib tuyg'ularini haydab chiqarmoqchi bo'ldi. Bunga picha erishdi. Ko'zini ochganda to'shak ustida Noilasi yo'q edi. To'shak ustida omonat o'tirgan Zaynab — Asadbekning (!) qizi unga qaramasdi. Elchin kelinlik libosida o'tirgan Zaynabga majburiyat yuzasidan yaqinlashib, bilagiga qo'l yubordi. Qattiq siqmadi, ohistagina ushladi.

Zaynab seskandi. Ammo qo'llarini qutqazmoqqa tirishmadi. Uning bilagini ushlagan qo'l begona emas, tanish edi. Zaynab yovqarash bilan, yalt etib dushmaniga qaradi, (ha, u yori emas, dushmani edi!) o'rnidan turdi. Kumushbibi Otabek pinjiga yaqin kelgani kabi yaqinlashmadi. Esankiragan, hayajonlangan bir tovush bilan so'radi:

— Siz... o'shami?!

Bu gap tilidan beixtiyor uchdi. Bu gap Kumushbibining hayajoni bilan uchmadi.

Kumushbibi kutilmagan baxt qushi boshiga qo'ngan saodatli qizning esankirashi bilan aytgan edi bu gapni, Zaynabimiz esa uzoq izlagan qonxo'r dushmaniga tasodif bilan ro'para kelib qolgan, baxti toptalgan juvonning ezgin ovozi bilan aytdi.

Savol javobsiz qoldi.

Otabekning «Men o'sha!» degan ko'ngilni quvontiruvchi so'zlari uchmadi. Zaynabimiz «Ko'zlarimga ishonmayman», demadi. Ikki lab o'z-o'zidan bir-biriga qovushmadi...

Kichkina nozik qo'llar yelka ustiga, kuchli qo'llar qo'litiq ostiga yopishmadilar. U kuyov bo'lmishning yuziga uzoq tikilib turmadi... «Kutilmagan bir baxt!» demadi, kulib yubormadi. Bu kulish hovlilargacha eshitilmadi...

Kuyov bilan kelin bir-birlariga yaqinlashmagan holda o'tirib, tong ottirdilar.

Elchin, so'fi azon aytmay turib, xobgohdan chiqdi. Kuyov chiqib ketishi bilan shoshilib kirgan yanga — Zaynabning katta xolasi jiyanining «o'ziga mahkam bo'lganini» ko'rib, quvondi.

XV b o b

1

Vino zavodining boshqoni Sharif Namozov xunuk xabar bilan kirgan kotibaga norozi qiyofada boqdi. Birgina jilmayishi bilan jonini sug'urib olishi mumkin bo'lgan, ammo yangi boshqonning ko'nglini ovlay olmasdan xunobi chiqib yurgan kotiba uning qovoq uyganini ko'rib chimirildi.

— Kiraversinmi? — dedi nozli ohangda.

— Bir oz kutsin, — dedi Sharif, telefon go'shagiga qo'l uzatib. — Ministr bilan gaplashishim kerak.

Kotiba noz bilan burilib chiqdi. Sharif go'shakni joyiga ildi. «Prokuraturaning yana nima ishi bor ekan menda?» deb o'yladi. Qornida birdan sanchiq turib, ko'ngli aynidi.

Cho'ntagidan xapdori chiqarib, ilib qolgan choy bilan ichdi.

Shu yoshgacha faqat ilm deb yashayotgan odam, go'yo peshonasi devorga urilib ko'zi ochilganday, hayotning ma'nosi o'zgacha ekaniga imon keltira boshlagan edi. Baxtli bo'lishimga baxtsizlik asqotadi, deganlaridek, Xudo bu bandasining yumuq ko'zlarini

ochmoq uchun atayin qamoq mojarosiga ro'para qilganday edi. Qamoqdan-ku, bir necha kunda qutuldi. Bilagidagi igna izlari ham yo'qolay dedi. Biroq giyohvandlikning to'ridan qutulishi og'ir kechdi. Xuddi achigan ovqat yeb qo'yganday ko'ngli aynib, qorin og'rig'i boshlansa, to'lg'oq tutgan xotin kabi tipirchilab qoladi. Shunaqa paytda ko'ngil qamoqxonadagi yigitni qo'msaydi. U ko'ziga farishta bo'lib ko'rinadi. Kela qolsayu bilagini siqib turib tomiriga em ignasini sanchsa. Og'riq to'xtasa. Bulutlar ustida yonboshlab sayr qilganday orom olsa... O'ttiz ming emas, o'ttiz million so'm beraman degan tilxatga ham imzo chekishga tayyor... Uyida dastlab shu dard xuruj qilganida o'zi ham, xotini ham qo'rqdi. Giyohvandlik to'ridan chiqib ketish mumkinmi, degan muammo er-xotinni tashvishga soldi. Sharifni qamoqxonadan uyga olib kelgan jingalaksoch yigit xapdori tashlab ketmaganida ularning holiga maymunlar yig'lashi mumkin edi. Xapdori em bo'lib, dard asta chekina bordi.

Boshqonlik kursisiga o'tirgan kuni, yo'qlanmagan mehmonday Asadbek kirib kelganida ham xapdorini yutib, dard bilan olishayotgan edi. Sharif Asadbekning dovrug'ini eshitsa ham, o'zini endi ko'rayotgan edi.

Asadbek ustol qirrasiga ko'kragini tirab, tirishib o'tirgan boshqonga qarab turdi. Dard picha chekinib, Sharif qaddini rostlagach, «Ha, nima bo'ldi?» deb ham so'ramadi.

— Yangi amallar qutlug' bo'lsin, — dedi Sharifga qattiq tikilib.

Azobning asoratidan hali to'la qutulmagan Sharif yuzini burishtirib, «Rahmat», dedi. U indamay kirib kelib, bezbetlarcha o'tirib olgan bu odamni vazirlik vakili deb gumon qildi.

— Meni tanimaysizmi? — dedi Asadbek.

— Ko'zimga issiqroq ko'rinyapsiz?..

— Men, Asadbekman! Shunaqa odamni eshitganmisiz?

Behush odam yuziga muzdek suv sepilsa, ko'zi moshdek ochilgani kabi Sharif ham o'zi kutmagan holda, birdan sergak tortdi. «Shunaqa odamni eshitganmisiz?» Sharif Asadbekni badqovoq, to'ng, yovuz bir maxluqni eslatuvchi odam qiyofasida tasavvur etardi. To'g'ri, qarashi o'tkir ekan. Lekin bu qarashda ham, yuzlarida ham yovuzlik alomati sezilmaydi. Kiyimlar shohona emas, barmoqlarda tilla uzuk, og'izda tilla tishlar yo'q... Sharif Asadbekning qarashiga dosh berolmay o'rnidan turib ketganini o'zi ham sezmay qoldi. Ustolni aylanib o'tib u bilan qo'shqo'llab so'rashdi. Asadbek o'tirgan o'rnida jilmaydi. «Joyingizga o'tiring», dedi. Sharif unga itoat etmay, ustol olib ro'parasiga o'tirib «buyursinlar, taqsim», degan kabi mo'mintoy ko'rinish oldi. «Qilich bu olimchani qaysar, derdi, muloyimgina-ku?» deb o'yladi Asadbek.

— Ishga kirishib ketdingizmi? — dedi Asadbek, undan ko'z uzmay.

— Sekin-sekin bo'lyapti, — dedi Sharif. U hozir qaynotasi bilan birinchi marta uchrashib, xijolatda o'tirgan kuyovbolaga o'xshardi.

— Shu zavod dunyoga mashhur bo'lishi mumkinmi?

— Ha... — dedi Sharif, — katta foyda berishi mumkin.

— Men dunyoga mashhur bo'lishi mumkinmi, deb so'rayapman. «Porto»mi, «Napoleon»mi, hech bo'lmasa «Beliy aist» darajasiga chiqa oladimi?

— Nega chiqmasin? Biz «Porto»dan o'tib ketishimiz aniq. Men yangicha bir jarayon asosida vino olishni taklif qiluvdim. Portugaliyaliklar qiziqib turishibdi. Bu jarayonni yanada murakkablashtirish imkoniyatim bor. Zavodda ishlayotgan odam soni uchdan ikkiga qisqaradi. Mahsulot hajmi uch baravar oshadi, sifati yetti-sakkiz marta yaxshilanadi.

— Biz zavodni sotib olamiz.

— Biz deganingiz kim?

— Biz — ikkalamiz. Ya'ni, siz men.

— Hazillashmang, mening pulim yo'q. Undan keyin bu davlatning zavodi.

— Davlat sotadi zavodni. O'tirib qoladigan hamma zavodlarni bugun bo'lmasa ertaga albatta sotadi.

— Bu zavod... o'tirib qolmagan. Katta foyda oladi.

— Hozirgi sharoitda milliarder zavod ham xarob bo'lib ketishi mumkin.

— Yo'q, bu mumkin emas.

— Mumkin.

— Bu mening qo'limdan kelmaydi.

— Sizning qo'lingizdan aralashmaslik kelar?

Sharif tushundi. Demak, Asadbekning rejasi ikki bosqichdan iborat: birinchisida boshqon chetda turadi. Undan ko'ra chapdastroq odamlar zavodni cho'ktirishadi. «Norentabel» degan ro'yxatga kiritiladi. Ikkinchi bosqichda Sharif maydonga chiqadi. Yangi usuli bilan zavodni «ko'taradi».

— Foydaning to'rtidan biri sizniki, — Asadbek shunday deb o'rnidan turib, qo'l uzatdi.

Sharif beixtiyor qo'l berdi. Asadbek xayrlashish uchun qo'l olishdimi yo shartni tasdiqlatdimi — Sharif anglay olmasdan qoldi.

Oradan necha kun o'tsa ham Asadbekning gaplarini o'ylaydi. Mag'zini chaqmoqchi bo'ladi. Hozir zavod to'rt million so'm sof daromad oladi. To'rtidan biri — demak, million! Yangi usulga o'tilsa bu yana ko'payadi. Xorijdan dollar ham oqib keladi. Nima, u millioner bo'ladimi? Bunga bir ishonib — ko'ngli yayrab ketadi. Bir ishonmay, ko'ngliga g'ulg'ula oralaydi. Prokuraturadan Zohidning kelgani haqidagi xabar vujudida mudrayotgan o'sha g'ulg'ulani uyg'otdi. Garchi Zohid yomonlik qilmagan bo'lsa-da, Sharifda unga nisbatan nafrat zohir edi. U, shubhasizki, Zohidning yuragida qanday dard borligini bilmasdi. Sharif uchun milisa ham, prokuror, tergovchi ham bir — surishtirib o'tirmay qamaydigan odamlar. Sharif endi ish boshlagan damda, ro'parasidagi qorong'iliklar chekinib, uzoqdagi tilla cho'qqilar ko'rinib, o'sha tomon talpinib yashayotgan paytda kasbi qamashu xo'rlash bo'lmish bu odamni ko'rishni istamas edi. Ammo prokuraturadan kelgan odam uning istagi bilan hisoblashmaydi — shunisi chatoq. Sharif o'zi bilan picha olishib o'tirgach, kotibasini chaqirib, «kiraversin», dedi. Ularning so'nggi uchrashuvi qamoqxonada bo'lgan edi. Unda Zohid o'rnidan siljimaydigan taxta ustol ortida o'tirardi. Sharif xonaga qo'llarini orqasiga qilib, o'limini bo'yniga olgan odamday qaddini egib kirgan edi. Hozir esa... keng xonada, ustiga to'rtta telefon qo'yilgan katta ustol ortida Sharif o'tiribdi...

Eshikdan Zohid kirib keldi. Orqasida soqchi emas, kotiba ko'rinib, Zohid ichkariga qadam qo'yishi bilan eshikni yopib oldi. Zohidning qo'llari orqasida emasdi. Qaddi ham egilmagan, yurishi dadil edi. U «kutib tursin», degan gapni eshitganidayoq boshqonning uchrashuvga hushi yo'qligini sezgandi. Ichkari kirib, Sharifning qimirlamay o'tirganini ko'rgach, bir g'ashlandi. Ammo odob yuzasidan salom berdi. Sharif bosh irg'ab alik oldi. Qo'li bilan ro'parasidagi stulni ko'rsatib, «o'tiring», degan ishorani qildi. Uning dushmani kutib olganday qarshilashi Zohid uchun kutilmagan hol edi.

— Eshitaman, — dedi Sharif, Zohidga qarashga botinmay. U tergovchini xushlamay qarshi olgani bilan sarosimadan hali qutulmagan edi. Shu sababli ham unga tik qaray olmadi.

Zohid esa unga tikilib turdi. «Men hali shunga achinuvdimmi? Shuning begunohligini isbotlamoqchi edimmi? Qamoqda chirib ketadigan to'nka ekan-ku?» deb o'yladi. Zohid Jalolshilimshiqning ishi bilan band bo'lsa-da, Sharif Namozov taqdiri, vinzavod atrofidagi hangomalarni o'rganishdan butunlay voz kechmagan edi. U hali Jalolshilimshiq Asadbekning yaqinlaridan biri bo'lganini bilmaydi. Bilganda edi, «Asadbek lozim bo'lgan mahalda sizni ham shu yigitday o'ldirtirib yuboradi», deb aytarmidi... Zohidning bu dargohga kelishidan maqsadi dastlabki ish bo'yicha haqiqat tagiga yetish. Nima uchundir

«Sharif Namozov menga ko'mak beradi», deb o'ylabdi. Odamning bunchalik tez o'zgarishi mumkinligini hisobga olmabdi.

— Eshitaman, — dedi Sharif bu safar balandroq ovozda.

— Bir tabriklab qo'yay deb kirdim. Shu ko'chaga yo'lim tushib qoluvdi.

— Rahmat.

— To'yda ko'rinmadingizmi?

— Qaysi to'yda?

— Asadbek qizini uzatdi-ku, sizni aytmadimi?

— Safarda edim.

— Attang... Zo'r to'y sizga nasib etmabdi-da, a? Ishlar qiyin emasmi?

— Shuni so'ragani keldingizmi, boshqa gapingiz yo'qmi?

— Boshqa gapmi?.. Bor. Qilich Sulaymonov bilan oralaringizda nima gap o'tgan edi?

— Hech qanaqa gap o'tmagan.

— Unda nima uchun sizga tuhmat qildi. Ozmuncha pulga kuymadi, boyaqish. Sizning qamalishingiz unga nima uchun zarur bo'lib qolgandi?

— Sulaymonovning ishini siz olib boryapsizmi?

Zohid savoldan kutilgan maqsadni angladi:

— Men Namozovning ishini olib boryapman, — dedi dona-dona qilib.

— Namozovning ishi yopilgan, — dedi Sharif to'ng ohangda.

— Hozircha rasman shunday. Siz ko'cha changitib yurgan kissavur bola emassiz.

Olimsiz. Qonunni yaxshi bilasiz. Har qanday ish qayta qo'zg'otilishi mumkin, — dedi Zohid, har bir so'zga alohida-alohida urg'u berib.

— O'sha qayta qo'zg'otilganda gaplashamiz.

— Yaxshi niyat, yarim mol, harholda gaplasharkanmiz-ku, — Zohid shunday deb o'rnidan turdi. — Qamoqxonada siz menda boshqacha taassurot qoldirgan edingiz. Sizni olim odam, ilmdan boshqa narsani tan olmaydigan haqiqatparvar kishi, deb o'ylagan ekanman. Bu dunyoda chin haqiqatparvar odam anqoning urug'i ekan, shekilli?

— Haqiqatdan hamma gapirganida ham siz gapirmang endi! — dedi Sharif o'rnidan turib. U Zohidni kuzatish uchun o'rnidan qo'zg'aldimi yo jahli chiqib turib ketdimi, o'zi ham bilmadi.

Burilib ketmoqchi bo'lgan Zohid ajablanib, unga qaradi:

— Nimaga? Men haqiqatga mos kelmaydigan biron ish qildimmi yo so'z aytdimmi?

— Begunoh odamni muttahamlarning ichiga tiqib qo'yish — haqiqatmi?

— Afsuski, laqmalik uchun qamash mumkin emas. O'shanda sizni laqmaligingiz uchun tiqib qo'yish kerak edi. Molday ichib, bilakka qora doridan urdirib, uyda nima ahvol, bilmaysiz. Yaxshi hamki uyingizga qora dori tashlashibdi. Xotiningizni so'yib, pichoq dastasini qo'lingizga ushlatib qo'yishsa nima qilardingiz?

Zohidning gapi Sharifni titratib yubordi.

— Gapirmang! — dedi u jonholatda.

— Shoshilmang, bu ham bo'lib qolar... sizdaqa odamlarni yo'q qilish cho't ekanmi? Faqat kasringiz boshqalarga uradi. — Zohid shunday deb eshik tomon yurdi.

— To'xtang, siz nimaga shama qilyapsiz?

— Hech nimaga. O'zimcha o'ylayapman. Boshingizga baxt qushi qo'ngan ekan, oyog'idan mahkam ushlang. Jar tepasiga borib qolganingizda attang, demang. Siz o'ynayotgan o'yinning qonun-qoidalarini men bilmayman. Harholda bu ilm odami o'ynaydigan o'yin bo'lmasa kerak.

Ilmdan chekingan ikki odam serhasham bir xonada xuddi daryoning ikki qirg'og'ida turganday gaplashishardi. Ajablanarlisi shundaki, ularning biri haqiqat istab ilmdan uzoqlashdi, ikkinchisi haqiqat yetkazgan jabrlardan bezib, ilmdan yuz o'girdi.

Qamoqxonadagi uchrashuvda ular ruhan bir-birlariga yaqin edilar. Endi ular orasida olov daryosi bor. Uni kechib o'tish mumkinmi? Ular yana to'qnashadilarmi — Xudo biladi. Zohid chiqib ketdi. Ilmoqli gaplari bilan Sharifning yuragini tirnab ketdi. Haqiqat deb jabr chekkanlari to'g'ri. Ammo bu jabrning rohati ham bor edi, tan olish kerak. Haqiqatdan chekinmagan odamning ruhi erkin bo'ladi. Dard cheksa-da, tiz cho'kmagani uchun ruhi yayraydi. Ana shu rohatdan o'zi o'z xohishi bilan voz kechdi. Ammo ruhi uning bu qarori bilan kelisha olmaydi. Zindonda azob chekayotgan bandi kabi nola qilaverdi. Hozir Zohid chiqib ketgach, bu nola yana boshlandi. Sharif o'rniga o'tirib, tirsaklarini stolga tirab, boshini changalladi.

Eshikni qiya ochgan kotiba unga ajablanib qarab turdi-da, yengil yo'talganday bo'ldi. Sharif boshini ko'tarib unga qaradi.

— Telefonga qarang, — dedi kotiba.

Sharif telefon go'shagini qulog'iga tutishi bilan Asadbekning ovozini eshitdi:

— Tinchlikmi?

— Tinchlik.

— Tergovchi bola nimaga kelibdi?

— Shunday o'zi...

— Chaynalmang.

— Sulaymonov bilan oralaringda nima gap o'tgan edi, deydi.

— Qo'rqib ketdingizmi? Qo'rqmang. Bu bola bir o'limtik chivin. Chaqib o'ldirmaydi. Faqat g'ing'illab g'ashingizni keltiradi. Puf desak, chiqqan joyiga kirib ketadi. Omon bo'ling. Asadbek gapni qisqa qildi.

«Darrov qayoqdan bila qoldi, — deb o'yladi Sharif, — hammayoqqa ayg'oqchi qo'yib tashlagan shekilli?»

Sharif, Zohid aytganday, go'l bo'lmaganda, Qilich Sulaymonovning kotibasi nega almashtirildi, deb o'ylab qo'yardi. Agar biron marta bo'lsin shahar markazidagi uch qavatli uy yerto'lasidagi videobarga kirganda edi, kotibaning qaerdan kelib qolganini fahm etardi.

Kotiba kirib yaqinligida videobarda ko'pning jonini olgan nozli jilmayishi bilan yangi xo'jayiniga yaqinlashdi.

— Choy damlab beraymi, Sharifjon aka!

Sharifning dimog'iga yoqimli atir isi urilib, ko'ngli ravshanlashdi.

— Mayli, juda achchiq bo'lmasin, — dedi kotibaga bir qarab olib.

Kotiba ustolning narigi chetidagi choynakni olish uchun orqadan aylanib o'tmay, Sharifning oldidan qo'l uzatib egildi. Sharifning dimog'iga atir isi gupirib urildi. Ko'zi kotibaning siynaband taqilmagan ko'kraklari orasidagi ariqchaga tushib, ko'ngli g'alati bo'lib ketdi. Kotiba hech narsani sezmaganday qaddini rostlab, unga bir ishvali jilmaydi.

2

Birovga yomonlik qilmaydigan odamni «yaxshi odam» deyishadi. O'zgalarga yaxshilik qilmovchini-chi? Boshqalarga yaxshilik qilmaydigan odamning yomonlik istovchidan farqi bormi?

Vinzavoddan uzoqlashayotgan Zohid shu savolga javob istar edi. Ustozi Habib Sattorovich ilmga rag'bati bor, iqtidorli olimga jonini ham berishga tayyor. O'zining ishini chetga surib, boshqaga yordam qo'lini cho'zadi. Bu yaxshilikmi — yaxshilik. Lekin ko'chada birov ochdan shishib o'lyapti, desangiz, yordam berish uchun chiqmaydi. O'sha o'layotgan odam olim desangizgina chiqishi mumkin. Bu-chi, bu ham yaxshilikmi yo ablahlikmi? Sharif Namozov ham shu toifadanmi? Xo'sh, Zohid nima qilishi kerak? Bu

olim ochdan emas, to'qlikdan shishib o'lishni ma'qul ko'ribdi. Unga yordam bersinmi? Yashashga o'zida rag'bat bo'lmagan odamni o'limdan qutqarib bo'larkanmi? Olim odam qanday qilib ilmni mansabga almashtirishi mumkin? Avval mansabga yetishib, so'ng olim degan unvonga erishganlar son mingta. Bu odam esa... To'g'ri, boshqon bo'laturib ham ilmiy ishini davom ettirar. Lekin hozirgi holda ilm yaxshilikka emas, jig'ildonga xizmat qilishi aniq bo'lib turibdi. «Tanlagan kasbining o'zi mayda edi, — degan qarorga keldi Zohid. — Musallas ishlashning yangi usuli. Kimga kerak bu usul. Yangicha musallas jamiyatni yaxshilashga, tozalashga xizmat qiladimi? Uzunni olding, siqib sharbatini chiqarding, idishning og'zini mahkamlab, qorong'i joyga qo'yding. Shunga ham ilm kerakmi? Odamlarni aljitish, miyasini suyultirishni ham «ilmiy asosda yo'lga qo'yish kerakmi?» Shuni olim dedimmi? Shunga achindimmi? E, ahmoq, Hamdam akaning gaplariga kirishim kerak edi. Hamdam akaga o'xshab bu odamning qorniga bir tepmaymanmi, joni og'rib turganida jinoyatini bo'yniga qo'yib, qog'ozga imzo chekdirib olmaymanmi...»

Zohid yo'lga oq poyandozday to'shalgan qorni g'ichirlatib bosib picha yurgach, pishqirib to'xtagan avtobusga chiqdi.

O'zi ishlagan xonaga kirganida Hamdam Tolipov deraza tokchasiga o'tirib olib sigaret tutatardi. Xona tutunga to'lib ketgan, demak, Hamdam anchadan beri shu yerda, balki kimnidir so'roq qilgandir. Balki kimdir yaqinida tepki yeb chiqib ketgandir...

— Ha, odil prokuror, ishlar qalay? — dedi Hamdam o'tirgan yerida qo'l uzatib. — Haqiqat o'rnatib bo'ldingmi?

— O'rnatyapman, — dedi Zohid, jilmayishga harakat qilib.

— O'rnataver. Bizam bi-ir yayrab yashaylik.

— Kayfiyat yo'qmi? Nima bo'ldi?

— Kayfiyat joyida. Bu dunyoda haromilar bor ekan, kayfiyat joyida bo'ladi. Sen haqiqatni o'rnatganingdan keyin ishsiz siqilib, kayfiyatim buziladi,— Hamdam shunday deb cho'ntagidan daftarcha chiqardi. — Yozib ol: Sherqo'ziev. Taksoparkda yigirma ikki yildan beri ishlaydi. Komilovni aeroportda oxirgi marta shu odam ko'rgan. Komilov ikkita kavkazlik yigit bilan savdoni pishitayotganda yonida bo'lgan. Komilov ularni naqd ikki yuzga tushirib, soat to'rtlarda Chimkentga qarab jo'nagan.

— Chimkentga? Unda Chinoz yo'lga qanday borib qolgan? Balki Sherqo'ziev yangilishgandir?

— Chimkentgaligini aniq biladi. Yo'lda kavkazliklar adashibmiz, bizga Chinoz kerak ekan, deyishi mumkinmasmi? U laqma esa bundan xursand bo'ladi. Harholda Chinoz yaqinroqda. Balki yana besh-o'n so'm qo'shishni talab qilgandir, ular ko'nishgandir.

— Sherqo'ziev uni tanir ekanmi?

— O'sha kuni tanishibdi. Qarasa, mashina o'zi ishlaydigan taksoparkniki, «Oshna, qachon keldingiz?» deb so'rabdi. «Yaqinda keldim», debdi. «Moshin yangi-ku, qanday undirdingiz? Biz uch yildan beri kutaverib sarg'ayib ketdik», debdi. Komilov «sarg'aymaslik uchun tuzukroq uzatish kerak edi», debdi. Sherqo'ziev shunga hayron. Xo'jayinlarga beradiganini berib qo'ygan ekan. Mashina biqiniga «ijara pudrati», deb yozilgan ekan. Taksopark xo'jayinlari esa bunday emas, deb turishibdi.

— O'g'irlanganmi?

— Yangi mashina o'g'irlansa, ular jim o'tirisharmidi? Bu yerda to'dalarning qo'li borligi sezilib turibdi. Asadbekmi, Hosilboyvachchami, Markanyanmi?.. Kim olgan mashinani? Komilov kimning xizmatkori? Ha, Sherqo'zievning gapiga qaraganda Komilov Sibirdagi jononlarning qiliqlarini ta'riflab bergan ekan. U Sibirda nima qilgan? Gastrolga borganmi? Gap kavlasang, savol qaynab chiqaveradi. Sen unga javob topa olmasang kerak.

— Shu darajada noshudmanmi?

Hamdam deraza tokchasi­dagi «shohsupasi»dan tushib, Zohidni yelkasiga yengil must urib qo'ydi.

— Gap sening noshudligingda emas. Bu chigalni hatto ulug'lar ulug'i Hamdam Tolipov ham yecha olmaydi,— u shunday deb kulib qo'ydi. — Ko'nglim sezib turibdi, bu to'daning ishi. To'g'ri, yog'ochning uchta emas, ikkita uchi bo'ladi. Bir yog'ini bossang, ikkinchi tomoni kelib peshonangga uriladi. Yo yaqin kunlar ichi to'dalarning o'zi keraksiz bir odamini qotil qilib ko'rsatib, senga ro'para qiladi, yo «ochilmagan ishlar» ro'yxati bittaga ko'payib, sen xo'jayining oldida noshud xodim sifatida qaddingni kerib turasan. Hamdam gapini hazilga burmoqchi edi, eplolmadi. Tabiatan keskinroq odamning kayfiyati buzilib turgan paytda hazil qilishi tuyaning balet raqsiga tushishiday bo'lar ekan. Hamdamning bunaqa hazillari Zohidga yangilik emas. Hamdam o'z yog'iga o'zi qovurilib turgan paytda oldindan kelgan odamni tishlaydi, orqadan kelganni tepadi, ayamaydi. Faqat marhamat qilsagina hozirgiday hazillashib qo'yadi.

O'xshatmasdan uchratmas, deganlariday Zohidning kayfiyati ham o'zingizga ma'lum. Sharif Namozovning gaplari, qilig'idan tamom gangigan Zohidga Hamdamning hazili malol keldi.

— To'da, to'da, deysiz nuqul. Shunchalik joningizni olib qo'yganmi ular? Kim o'zi ular — odammi yo devmi?

Hamdam ro'parasidagi jizzaki yigitni endi ko'rayotganday qattiq tikildi.

— Ularning kimligini bilmaysanmi? Ular odam ham, dev ham emas. Ular ajdarho. Yuz boshli ajdarho. Ammo tanasi, qorni bitta. Ular quvvatni qaerdan oladi, bilasanmi? — Hamdam ko'rsatkich barmog'ini yuqoriga niqtadi. — Ajdarhoning joni saqlanadigan quticha o'sha yerda. To'dalarga faqat o'shalar bas kela oladi. Sen ajdarhoning boshlarini nima bilan uzmoqchisan, quruq gap bilanmi? Yo «bu dunyoda adolat degan gaplar ham bo-or», deb ajdarhoning qulog'iga azon aytasanmi? O'shalar, — Hamdam barmog'ini yana yuqoriga nuqdi, — qo'lingga o'tkir qilich ham berishi mumkin. Sen borib ajdarhoning bitta boshini uzasan. Senga rahmat aytishadi. Gazitda suratingni chiqarishadi. Yuzta boshdan to'qson to'qqizta qoladimi shunda? Bekorlarni aytibsan. Sen uzib tashlagan bosh o'rniga darrov boshqasini qo'yishadi.

— Falsafadan dars berishga arziydigan domla bo'lib qolibsiz, — dedi Zohid, piching bilan.

— O'g'rivachchalarni quvlab yurgan odamning falsafasi ham shunaqa mayda bo'ladi. Senga achinganimdan bi-ir gapirib qo'yaman-da. U yerda kosang oqarmaydi. Faqir kishi panada bo'lgani ma'qul-da. Adolat qilishingga ular yo'l berishmaydi. G'irrom ishlarga esa sening vijdoning yo'l qo'ymaydi. Ikki o't orasida qovurilib yuraverasan. Mana, oldingi ishing nima bo'ldi? Ovsarga o'xshab og'zingni ochib qolaverding.

— Endi oshirvordingiz, aka. Gap deb gapiraverar ekansiz-da. Og'zimni ochib qolganim yo'q. Ilonning dumini ko'rib turibman.

— Zo'rsan-ku! — Hamdam qoyil qolgan odamday ko'zlarini katta-katta ochib, Zohidga qaradi.

— Masxara qilmang. Sizga to'g'risini aytyapman.

— Ilonning dumini ko'rib nima qilasan? — Hamdam endi oshkora piching bilan gap boshladi. — Ilon kavagiga kirib ketishi mumkin. Siz kavak og'zida poylab o'tiraverasiz, ilon esa do'ngning narigi tomonidagi kavakdan chiqib ishini qilaveradi. Qochmasin, deb dumini bossangiz, nima bo'lishini bilasiz-a? Ha, chaqadi!

Zohid bu gaplarni toqat bilan eshitdi. Hamdam hayajonini bir oz bosib olgach, vinzavodga kirganini aytdi.

— Ana, ko'rdingmi! Bu marazga rahming keluvdi. Shuni deb Asadbek bilan olishmoqchi eding. Shuni deb o'lib ketsang, ammo juda xafa bo'lardim. — Hamdam ustol ustidagi qora daftarchani olib varaqladi. Kerakli sahifani ochgach, telefon go'shagini ko'tarib,

raqam terdi. — Allo, vinzavodmi, singlim, menga direktor o'rtoq Namozov keraklar. Polkovnik Musaxo'jaevman. Majlis tugashini kutishga vaqtim yo'q. — Hamdam «hozir boplayman», deganday Zohidga ko'z qisib qo'ydi. — O'rtoq, Namozov, salom. Polkovnik Musaxo'jaevman. Turmadan beshta jinoyatchi qochganini eshitdingizmi? Gazit o'qiysizmi o'zi, hammayoqda shov-shuv-ku? Nega aloqasi bo'lmasin, sizga ham aloqasi bor uchun telefon qilyapman. Kecha kechasi turmani kavlab beshta xavfli jinoyatchi qochgan. Ular orasida Oilich Sulaymonov ham bor. Taniysiz-a uni? Xullas, u kimdandir o'ch olishini aytgan ekan. Kimlarni nazarda tutganini bilmaymiz. Lekin har ehtimolga qarshi sizni ogohlantirib qo'yamiz. Agar uni ko'rib qolsangiz, darrov bizga xabar qiling. Xo'p, xayr. Hamdam go'shakni joyiga qo'yib, jilmaydi.

— Dovdir. «Albatta qo'ng'iroq qilaman», deydi. Kimga, qanday telefon qiladi, ovsar. Dushman uyasiga g'ulg'ula solib qo'ydim. Hozir qo'ng'iroqlar boshlanadi. Milisaga, prokuraturaga, turmaga... Tasavvur qilyapsanmi? Oyog'i kuygan tovuqday bo'lishadi. Shuni bi-ir tomosha qilsang, xumordan chiqsang.

— Bekor qildingiz, foydasi bormi?

— Foydasi bor. Hech bo'lmasa ko'ngil, — Hamdam ko'kragiga yengil mushtladi, — taskin topadi. Bu itdan tarqalganlarni giribonidan ushlab o'tqizib qo'yish qo'limizdan kelmaganidan keyin iniga bir marta cho'p suqib qo'ysak yomonmi? Hadeb biz kuyib-yonib yuraveramizmi? Ular ham bir kuysin.

— Baribir bekorchi ish bu.

— Vey, menga qara, prokuror. Sen ishingni o'zgartir. Sen jensovetga rais bo'lib bor. Sening joying o'sha yerda, ha!

XVI b o b

1

Asadbek to'ydan keyin bir oz halovat toparman, deb o'ylagan edi. Qiz uzatgan odamda halovat bo'lmasligini u qayoqdan ham bilsin! Qiz kuyovnikiga ketar oldidan otasi huzuriga bosh egib keluvi, otaning esa duo qiluvi rasm edi. Zaynabni shu rasmga binoan boshlab keldilar, ammo o'z hovlisida emas, restoran ostonasida, mast-alast nigohlar guvohligida duo qilmog'i lozim bo'ldi. U ko'p yaxshi niyatlarni diliga tugib qo'ygan edi. Qizining mo'minlik bilan bosh egib kelayotganini ko'rganidayoq hushi uchdi, tomog'iga bir nima tiqildi. U onasining o'limidan so'ng ko'ziga yosh olmagan edi. Hozir yig'lagisi keldi. Qizi bir qadam berida to'xtadi. Asadbek otasini quchoqlab yig'lagan qizlarni ko'rgan, o'z qizining ham shunday qilishini kutib edi. Baxtiga bunday bo'lmadi. Asadbek avvaliga «nima uchun to'xtab qoldi?» deb ajablandi. Keyin «yaxshi bo'ldi, yig'lasa men ham o'zimni tutib turolmas edim» dedi-da, fotihaga qo'l ochdi. Hayajon o'ylab qo'ygan gaplarini to'zitib yuborgan edi. O'ylashga, gap topishga fursat yo'q — yuzlab qo'llar duoga ochilib, yuzlab ko'zlar unga tikilgan, «Baxtli bo'lgin, qizim», deyishdan o'zga so'z topolmadi. Qiziga yaqinlashib, peshonasidan o'pdi.

Qizi Asadbek yuragining bir parchasini yulib olib ketdi.

Shundan beri xayoli qizida. Eshik tiq etsa xavotir bilan qaraydi. Telefon jiringlasa ham yuragi bir to'lqin uradi. Nazarida qizi sharmandalik yukini ortmoqlab, ko'zyoshini to'kib, faryod urib kirib kelayotganday tuyulaveradi.

A'yonlari uch-to'rt kun dam oling, deyishganida ko'ngan edi. Birinchi kuniyoq uyda qolish dam emas, azob ekanini his qilib shahar markazidagi qarorgohiga jo'navordi. Bugun ham ertalabdan saroymonand xonasida a'yonlarini kutmoqda edi.

Chuvrindi Samarqandga shirinsuv korxonasini ishga tushirishga, Kesakpolvon esa Marg'ilondagi muzqaymoq korxonasining nima sababdan to'xtab qolganini aniqlash maqsadida ketishgan edi.

Asadbek xonasiga kirishi bilan hisobchini chaqirdi. Videobarning o'ng tomonidagi xona hisobchiniki. Yapon anjomlari bilan ish yurituvchi hisobchi Asadbekni qiziqtirgan har qanday ma'lumotni bir lahzada yetkazadi. Bu safar ham shunday bo'ldi. Viloyatlarga tariqday sochilgan, ko'rinishi nazarga tushmas darajada kichik, ammo foydasi katta korxonalaridan xazinaga pul avvalgiday oqib turibdi. Asadbek vinzavod masalasini hal qilib olgach, bu xo'jalikni teng ikkiga bo'lib, a'yonlarga berishni niyat qilgan. A'yonlar buni bilishadi. Shu sababli korxonalardan hamisha boxabar bo'lib turishadi.

Asadbek hisobchining axborotidan ko'ngli to'lib o'tirganida telefon jiringladi. Qo'shni xonadagi qizlardan biri yoqimli ovozi bilan gapirib, vinzavod direktori yo'qlayotganini bildirdi. Asadbek moviy telefon go'shagini ko'tardi. Ikki soatcha ilgari vinzavoddagi odamlar prokuror kelganini bildirishgan, Asadbek, «Qo'rqmang, biz hammasidan xabardormiz», degan mazmunda ko'ngliga dalda bergan edi. «Bunga yana nima jin tegdi», degan xayolda go'shakni qulog'iga tutdi. Sharifning xavotirga tushganini ovozi oshkor qilib turardi. U Qilich Sulaymonovning qamoqdan qochganini aytgach, Asadbek:

— Bo'lishi mumkin emas! — dedi keskin. — Kim telefon qildi?

— Polkovnik Musaxo'jaev degan odam.

— Qaerdan?

— Milisadan bo'lsa kerak.

— Nima ko'p, milisaning idorasi ko'p. Nima ko'p polkovnik ko'p.

— To'g'ri... lekin Musaxo'jaev bittadir?

«Yana aql o'rgatadi-ya», deb g'ijindi Asadbek.

— Vahima qilavermang. Qilich Sulaymonovdan o'nta bo'lsa ham qo'rqmang.

Asadbek ig'voning isini tuygan bo'lsa ham, kerakli bir joyga qo'ng'iroq qilib, aniqlab berishni topshirdi.

«Qilichning qochishi hecham mumkinmas. Xohlasa shunday ham chiqib keladi. Yo Hosil aralashdimi? Qochganlar uning odamlari bo'lsa, balki shu gap ham to'g'ri chiqar. Bu boyvachchanning qimirlashi yaxshi bo'lmayapti. Qilichni o'tqazib qo'yib bekor qildimmi?..» Chorak soatga qolmay hammasi ayon bo'ldi. Qamoqdan besh kishi qochgani to'g'ri, lekin Qilich Sulaymonov joyida edi. Polkovnik Musaxo'jaev degan odam esa yo'q. Demak, ig'vo! Kimga kerak bu ig'vo? Maqsad Sharifni qo'rqitib qo'ya qolishmi? Yo Asadbek saltanatiga tosh otib, g'ashiga tegishmi? Kim bo'lsa ham nozik joyidan olgan. Begonaning ishi emas bu. Asadbek bir to'xtamga kelishga ulgurmay Hosilboyvachcha qo'ng'iroq qildi.

— Akaxon, to'yning charchoqlari chiqay dedimi? Ammo olamjahon zo'r to'y qildingiz-da! Hormang, deb supraqoqdiga borishga vaqt bo'lmadi. To'yingizning ertasiga Farg'onaga jo'nab qoldim. Bugun qaytdimu okaxonni bir yo'qlab qo'yay, dedim.

— Tinchlikmi? — dedi Asadbek.

— G'alvali ishlar bor. Ko'rishganda aytaman.

— «Kamaz»ga ketganlardan darak bormi? Qo'lidan ish keladigan bolalarmidi o'zi?

— Bu yog'iga xotirjam bo'ling, okaxon. O'nta «Kamaz» sizniki. Shu hafta ichi yetkazib kelishmasa, basharamga tuflang.

— Sizday ukaxonlarga ishonmasak, kimga ishonamiz, shunchaki so'rab qo'ydim-da.

— Ammo, to'yingiz jannatning to'yidek bo'ldi-da! Biz ham shunday to'ylarga yetaylik, deb niyat qildik. Endi kichkinagina bir maslahatli ish bor. Kuyovingizga bir xizmatcha chiqib turibdi. Bir qadrdonimiz to'y...

— Hosilboy, jigarim, bunaqa gaplarni o'ziga ayting... Men «amma-xolasi havodor», deb

o'tiradigan dasturxonchi emasman, shekilli?

— Uzr, okaxon, avval oldingizdan o'tay devdimda...

Hosilboyvachcha uzr ayta-ayta xayrlashdi. Asadbek go'shakni joyiga qo'yib, so'kindi. «Hayvon-e, — dedi u, — endi kalaka qilishni boshladimi? Nima demoqchi? Otarchiga qiz berib, uning gumashtasiga aylanding, demoqchimi?.. Maqsad nima? Elchinni to'yga aytishmi? Undan mashhurroq otarchilar turganda-ya? Ha, tulki! Elchinni to'yga olib borib, kalaka qiladi. «Ko'rib qo'ylaring, Asadbekning kuyovi kerak bo'lsa oyog'imni o'padi», deydimi? Nima uchun qo'ng'iroq qildi o'zi? Maqsad shuni so'rashmidi yo holimdan xabar olmoqchimidi? Sharifga shuning odamlari telefon qilmaganmi? Bu g'alva kimga kerak?»

Asadbek shu to'xtamga keldi. Katta urushlarning mayda qitmirliklardan boshlanishi unga ma'lum. Hosilboyvachchanning yagona hokim bo'lishga tirishishi ham unga sir emas. U tulki urushni o'zi boshlamaydi. Birinchi bo'lib qo'l ko'tarishga Asadbekni majbur qiladi. «Qani, g'imirlayver-chi...» Asadbek shunday deb g'ijinib, o'tirgan yerida Bo'tqani chaqirdi.

— Jamshid shu yerdami, ayt, otarchini... Elchin akangni topib kelsin.

— Xo'p bo'ladi, Bek aka, okaxon kelgandilar, — Bo'tqa shunday deb xushxabar yetkazganday jilmaydi.

— Qaysi «okaxon»?

— Jalil akamiz-da.

— O'zimi?

— Ko'chada ikkita chol turibdi, birga kelishdi.

— Qani, chaqir-chi.

Jalil bir oz kutib qolganmi, tumtayganroq ko'rinishda kirib keldi. Asadbek uni o'rnidan turib qarshiladi.

— Kiravermay, o'tirdingmi? — dedi Asadbek. — Bunaqa odating yo'g'idi-ku?

— Hurmating bor, oshnam. Biz bir bekorchi odam bo'lsak, — u shunday deb qo'ltig'iga qistirib olgan eski gazitga o'rog'lik narsani uzatdi. — To'yga kelolmadim. Yaxshi o'tkazib oldingmi?

Asadbek kulimsirab gazitni ocha boshladi. Jalil nima keltirganini u bilardi. Bilsa ham do'stining ko'ngli uchun ochishga majbur edi. Ochmasa Jalil bobillab berishi tayin. Eski gazitga eski kalish o'ralgan edi. Bu o'sha eski falsafa — sudrab yurgan chorig'ingni unutma.

— To'yga kelmaganingga gina qilib o'tiruvdim, tinchlikmi o'zi, nimaga kelmading?

— Sen meni to'yga aytdingmi? — Jalil ovozini bir parda ko'tardi.

— Birinchi bo'lib senga xabar berdirganman.

— Katta bo'lsang o'zingga, bu birinchidan, boyvachcha bo'lsang ham o'zingga, bu ikkinchidan, xo'pmi! Laychalarini yuborib to'yga ayttirdingmi? O'zingning oyog'ing yetmadimi?

— Endi oshna, to'ychilik, shoshib qolarkansan.

— O'zingga o'xshagan boyvachchalarni aytishga shoshmagandirsan?

— Xo'p, tavba qildim, men ahmoqman, — Asadbek ham ovozini ko'tardi, — o'zim bormabman. Oshna degan eshitsu kelaveradi. Og'aynisining yonida dalda bo'lib, qo'l qovushtirib turadi.

— Ha, bo'пти, qo'rqgan oldin musht ko'tarar, deb jirillayverma. Nimaga kelding, deb so'ramaysan-mi?

— Bir g'alvani boshlab kelgansan-da, ko'chadagi chollar kim?

— Soli ota bilan Jo'ra cho'loq.

— Jo'ra cho'log'ing kim?

— Yaqinda kelgan. Sobir qozoqning uyini sotib olgan. Tanimasang kerak uni.

— Nima ishlari bor ekan?

— Men aytaymi, o'zlaridan eshitasanmi?

— Chaqir.

Asadbek Jalilning izidan chiqib, oqsoqollarni videobarda kutib oldi-da, to'rt kishiga mo'ljallangan ustolga boshladi. Bo'tqa buyruqni kutmayoq, dasturxon bezadi. Qariyalar yerto'la ham shunaqa ajoyibxonaga aylantirilishi mumkin ekan, deb hayratlanib o'tirishdi. Bir piyoladan choy ichilgach, Soli ota deganlari ohista so'z boshladi:

— Endi o'g'lim, biz otang rahmatli bilan vaqtida oshnachilik qilganmiz. To'g'ri odam edi. Birovning ko'nglini og'ritmasdi.

— Joyi jannatda bo'lsin, — deb gap qistirdi Jo'ra cho'loq deganlari. Soli ota «gap qo'shmay turing», deganday unga qarab oldi.

— Gap shuki, o'g'lim, sizdan ham rozimiz. Mahallaga xizmatlar qilib berdingiz. Xizmatlaringizni unutmaymiz. Ammo bir ishingizdan norozimiz, shuni aytgani keldik.

— Ko'pchilik norozi, yaxshi ish qilmabsiz, — dedi Jo'ra cho'loq.

Asadbek ajablanib, Jalilga qaradi. U «hozir o'zing eshitasan», deganday im qoqdi.

— O'g'lim, bilasiz, mahallamiz eski, to'kilaman, deb turibdi. Bitta katalakdekkin u yda o'nta oila. Bolalarimiz turmush qurib o'z uylariga sig'may ijaralarda o'tirishibdi. Bu eskilar qachon buzilarkin, qachon bizga ham uy tegarkin, deb kutaverib sarg'ayib ketdik.

— Bunaqada sil bo'lib ketish hech gapmas, — dedi Jo'ra cho'loq. Soli ota unga yana bir marta norozi qiyofada qarab oldi.

Asadbek bu tashrif tashabbusi Soli otadan emas, aynan shu cho'loqdan chiqqanini anglab, g'ijindi. Uzoqdan boshlangan gap mohiyatiga yetguncha toqat qildi.

— Gapning indallosi shuki, o'g'lim, bultur uylar buziladi, deb o'lchab-netib ketishuvdi. Endi eshitsak, buzilasmish. Uzunquloq gaplarga qaraganda sen to'xtatgan emishsan.

— Menmi? — Asadbek ajablandi. — Kim aytdi?

— Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamay-di, — dedi Jo'ra cho'loq.

Asadbek unga qovoq uyub qaradi:

— O'sha shamol qayoqdan keldi?

— Endi eshitdik-da, o'g'lim. «Ota-onam yashagan uyni buzdirmayman» deganmishsan.

Bir jihatdan sen haqsan. Mening ham ko'zim qiymaydi. Sakson yildan beri ko'rganim shu mahalla. O'ligim shu uyimdan chiqsa armonim yo'q edi. Lekin ilojim qancha? Bolalarimga achinaman. Qo'lim kaltalik qilib, tuzukroq uy-joy eplab berolmadim. Nochorman-da...

— Soli ota, siz shu gaplarga ishondingizmi? Hukumat buzaman desa, mendan so'rab o'tirarkanmi? Men hukumatga kimman? Hech kimman! Odamlar gapiraveradi-da.

— Odamlar ahmoq emas, bo'lar-bo'lmasga gapiraverishmaydi, — dedi Jo'ra cho'loq. — Sizning kimligingizni bilamiz. Qayoqqa qo'l uzatsangiz yetadi.

— Shunaqami?! — Asadbek qo'lidagi piyolani ustol ustiga taq etib qo'ydi. Jo'ra cho'loqqa g'azab bilan tikildi.

Jalil ham, Soli ota ham ish buzilganini fahmlashdi.

— Mayli, o'g'lim, xafa bo'lma, odamlarning og'ziga elak tutib bo'lmaydi-da, — dedi Soli ota vaziyatni yumshatishga harakat qilib. Ammo g'isht qolipdan ko'chgan, suhbatni davom ettirishning hojati yo'q edi.

Asadbek bir ko'ngli Bo'tqani chaqirtirgisi, bu cho'loqni ko'chaga uloqtirgisi keldi. Yonida o'tirgan Jalil «o'zingni bos», degan ma'noda soniga turtib qo'ymaganida balki shunday qilardi ham. Biroq, faqat jisman emas, aqlan ham oqsoq bo'lganlar valdiraganida jim o'tirolmas edi. Bunaqalarning «Bopladimmi!» deb chiqib ketishiga yo'l qo'ya olmas edi.

— Sen kimsan o'zing? — dedi Asadbek, Soli otaning gapiga parvo qilmay. Uning dabdurustdan sansirashga o'tishi Jo'ra cho'loqni andak dovdiratdi. U javobga og'iz

juftlamay turib, savol yana takrorlandi: — O'zing kimsan, deyapman. Mahallaga bitta tosh qo'yganmisan? Kecha kelib bugun hammayoqni sasitib yurgan senmisan, hali?! Soli ota, it yetaklab yurish odatingiz yo'q edi-ku, qariganingizda sizga nima bo'ldi? Bu agar mahallaga sig'mayotgan bo'lsa ketiga bir tepish kerak, chiqqan joyiga kirib ketsin. Jalil tizzasi bilan yana soniga turtdi.

— Bo'ldi, qo'y endi, — dedi.

— Sen jim o'tir. Kimligimni bu bilmasa sen bilasan-ku? Shunaqa deyishsa, boshlab kelaverdingmi? Agar qo'limdan kelsa... buzdirtirmayman mahallani! Hammayoq buzilib bo'ldi. Bitta mahalla qolsin. Ammo mana buni, — Asadbek ko'rsatkich barmog'i bilan Jo'ra cho'loqni ko'rsatdi, — yo'qotinglar. Mahallaga begona aralashmasin.

— Siz...

Jo'ra cho'loqning gapi og'zida qoldi. Soli ota duoga qo'l ochdi.

2

Asadbek ig'vo qilinganini, Qilich Sulaymonov qamoqda o'tirganini aytganidan keyin ham Sharif tinchimadi. Esi og'ib qolgan odamday xonasida u yoqdan-bu yoqqa borib kelaverdi. «Nimaga ig'vo qilishadi, kim ig'vo qiladi?» degan savol miyasiga o'rnashib olib tinchini buzdi. Telefon qo'ng'iroqlariga ham javob bermadi. Kotiba birinchi marta eshik ochib, ajablandi. Ikkinchisida «jinniroq odammi bu», deb cho'chidi.

Sharif xonasiga sig'madi. Paltosini kiyib uyiga ketdi. Qamoqdan qaytgan kunning ertasiyayoq o'zi uchun ham kutilmagan bir tarzda hovlisida qurilish boshlangan edi. Ikkita ag'darma mashina pishiq g'isht tashlab ketganida «sho'pirilar adashdi-yov», deb o'yladi. So'ng to'rt kishi g'ishtni hovliga tashiy boshladi. So'ng taxta keldi. Mardikorlar Sharifning savoliga faqat yelka qisishdi. «Bizga pul berib buyurishdi, biz ishlayapmiz», deyishdan nariga o'tishmadi. Bu harakatlar Asadbekning himmati tufayli bo'layotganini keyinroq bildi. Undan ko'ra ko'proq Nasiba xavotirga tushdi. Erining qamalishi, pul so'rab yozilgan xat, so'ng to'satdan ozod bo'lishi, keyin qurilish... vinzavodga boshqon bo'lish... Har qanday ayolning esini o'g'irlashi turgan gap. Ayollarning sochi uzun, aqli kalta, deganlar ularning ko'ngli sezgir bo'lishini hisobga olmagan bo'lsalar kerak. Xonadonlari boshi uzra yopirilib kelayotgan abri baloni erlardan avvalroq sezadilar. Sezadilar-u, uni qaytarishga ojizlik qiladilar. Nasiba erining yomon bir o'yinga aralashib qolganini sezib turardi, ammo uni bu o'yin girdobidan chiqarib olishga qurbi yetmasdi. Qurilishni qanday to'xtatsin, qanday qilib vinzavod boshqonligidan bo'shatsin? Shuncha yil kamtar hayot kechirib, birdaniga dabdaba boshlanishi mahalla nazaridan chetda qolarkanmi? «Bosib qo'ygan pullari bor ekan, pismiqlar!» deyishadimi yo «vinzavodga xo'jayin bo'lib bosar-tusarini bilmay qoldi», deb gap tarqatishadimi? Nechta odam kerakli joylarga xat ham jo'natgandir...

Nasiba bexos kirib kelgan erini ko'rib ajablandi. Oqargan yuziga qarab «tohlari qochibdi», deb o'yladi.

— Ustalar qani? — dedi Sharif, xotining salomiga alik olmay.

— Kelishmadi. Kecha «sovuqda g'isht termaganimiz ma'qul», deyishuvdi.

— He, noshud! Shularni ham eplab ishga solmagin! Bunaqada yuz yilda ham bitmaydi uying.

— Voy, men ularga xo'jayinmanmi?..

— Og'zingni ochib o'tiraver. Katalakday uyda katta bo'lgansan. Senga odambashara uyning keragi yo'q. O'tiraver!

Nasiba erining avzoyi buzilganini bilib, bitta gapdan qola qoldi. Er g'azab otiga minib, qilich yalang'ochlagan mahalda xotinga qiyin. Erga peshma-pesh gap topib berib tursa

yo kaltak yeydi, yo uydan haydaladi. Bitta gapdan qolsa yana yomon — xotindan javob qaytmagach, urning g'azab toshlari ichida qolib, qiynab yuboradi. «Nimaga tumtayib olding, gaplarim yoqmadimi?» deb boshqa tomonga hujumga o'tadi.

Hozir ham shunday bo'ldi. Sharif bisotidagi baqiriqlarni ishlatib bo'lgunicha Nasiba indamay turaverdi. Keyin uyga kirishdi. Sharifning nazarida uy isib, dimiqib ketgan ekan. Nasiba bu uchun ham gap eshitdi. Sharif tajribaxonasiga kirib bir piyola o'tkir musallasdan ichgach, hovuri sal bosildi. «Nasibaga nima uchun baqirdim?» degan savol uni insof ko'chasiga qaytardi.

Nasiba hozir turib ketadiganday divanda omonat o'tirar edi. Sharif uning yonidan joy oldi.

— Bo'ldimi? — dedi Nasiba, zardali ovoz bilan. — Nafsingiz orom oldimi?

Bir tomon o'qlarini otib tamom qilgan, endi ikkinchi tomonning qarshi hujumga o'tishi uchun sharoit yetilgan edi.

— Hm, gaplarim yoqmadimi? — dedi Sharif, chekinish niyati yo'qligini ma'lum qilib.

— Yoqdi, moyday yoqdi. Nima bo'ldi o'zi?

— Hech nima. Ustalarga javob berib yuborganingni...

— Ustalarga men javob beribmanmi? Ustalar ishlasa ham baribir, alamingizni mendan olardingiz. Ayting, nima bo'ldi?

Endi chekinmasa bo'lmaydi. Itning fe'li egasiga ma'lum, deganlariday, Nasiba erining odatini biladi. Qachonki, ishxonada yo ko'chada noxushlikka duch kelsa, alamini uydan oladi, keyin hasratini to'kadi.

— Meni ham odam qatoriga qo'shishibdi, — Sharif hazil ohangida gapirmoqchi edi, uddalay olmadi. So'zlari labidan titrabroq uchdi. — Bittasi telefon qilib, «Sulaymonov qamoqdan qochdi», deydi.

— Ado bo'lsin, qochsa sizga nima?

Sharif «u seni o'ldirmoqchi» degan gapni aytmadi. Aytsa, Nasiba vahimaga tushishi mumkin edi.

— Qochmagan ekan, ig'vo qilishibdi.

— Voy, adasi, bu ishlar menga sirayam yoqmayapti. Qo'ying hammasini, tinchgina o'tiraylik.

Chekinish tadorigi aldamchi ekan. Musallasga aldangan g'azab birdan bosh ko'tardi. Xotining dildan kuyinib aytgan gapi unga g'arazday bo'lib tuyuldi.

— Sen tinchgina o'tir. Boshqalar mening boshim- ga chiqib olib istagan noma'qulchiligini qilaver- sin, a?!

Qarshi tomon javob bermay, yana ma'sumalik libosiga o'randi. Sharif shart o'rnidan turib tajribaxonasiga qarab yurdi. Nasiba chuqur uf tortib qo'ydi. Sharif bir piyolaga qanoat qilmay, yana bittasini bo'shatgach, xonasiga qaytdi.

— Men kimman, bilasanmi? — dedi xotini oldiga kelib. Nasiba «kimsiz?» deganday unga qaradi-yu, yana indamadi. Savolga Sharifning o'zi javob berdi: — Men olimman! Meni chet el ham biladi! Qaysi akademigingning orqasidan chet elliklar yuribdi. Bu akademiklaring, do'kturlaring chet elga borib qolsa, ularga it qaramaydi. Chunki ularda ilm yo'q. Menda ilm bor. Lekin suyanadigan tog'im yo'q! Endi tog' topildi. Odamlar nima desa deyaversin. Men faqat o'sha toqqa suyanaman. Namozovning kimligini bilib qo'yishsin. Men ham o'sha yo'limni to'sgan akademiklaringga tupurib o'taman. Endi tinch o'tirish yo'q, bilib qo'y. Tinch yurib topganim qamoq bo'ldimi? Qamoqda chirib ketishim kerakmidi?

Shu payt qornida kuchli og'riq qo'zg'alib, gapini davom ettirolmay qoldi. Bukchayib, o'xchidi. Nasiba chaqqon turib, erini yelkalarini ushlab, divanga yotqizdi-da, xapdori berdi.

— Nasib, bu g'alvalar o'tkinchi. Biz ham odamlarga o'xshab yashaylik-da.

Nasiba eriga qarab bosh chayqadi.

— Shu paytgacha odamga o'xshab yashayatuvdik...

3

Jamshid bu xonadonga necha marta kelgan bo'lsa, har safar eshik ochiq bo'ladi. Shu sababli jing'iroqni chalib o'tirmay, to'g'ri hovliga kirib boraverardi. Bu gal ham shunday qildi. Hovlini bosib o'tib, uyga yaqinlashdi-da, «Hofiz aka!» deb chaqirdi.

Elchin uyida yo'q edi. Videoda hindcha tamosha ko'rib o'tirgan Zaynab yuragi siqilib o'rnidan turgan, bu onda deraza yonida edi. Tamoshada ikki oshiqning qovushganini ko'rib, Jamshidni eslagan, uni ko'rgisi kelgan edi. Yaratgan uning ohini eshitib, Jamshidni bu xonadonga keltirib qo'ysami? Yana qo'ng'iroq jiringlamasdan darvozaning yonidagi eshik ochildi. U o'z uyiga kirganday kirib keldi. Zaynabning yuragi esa potirlab, joni halqumiga kelib qoldi. Et bilan teri orasida mudrayotgan shayton uyg'onib, juvonning badanini ajib bir haroratda isita ketdi.

Jamshid uyga yaqinlashib, to'xtadi. Nimadir dedi. Zaynab eshitmadi. Jamshid ikkinchi marta «hofiz aka, ho', hofiz aka!» deganda uning ovozi arang qulog'iga yetib keldi.

— Hozir, — dedi Zaynab, ammo o'z ovozi o'zi ham eshitmadi.

Jamshid uchinchi marta chaqirdi. Shunda Zaynab deraza yonidan qochib, eshik tomon yurdi. Nazarida oyoqlari og'ir, arang yurayotganday edi. Aslida esa eshikkacha uchib bordi. Eshikni ochdi-yu, ostonada to'xtadi. Hovli tomon oyoq bosishga jur'ati yetmadi. Chunki bu mahalda hayo ham uyg'onib, shayton bilan ixtilofni boshlagan, shayton berayotgan haroratni o'chirmoqqa kirishgan edi. Yaxshiki Jamshid ham to'xtab turardi. Agar u uy tomon qadam qo'ysa, Zaynab eshikni ochiq qoldirgan holda chekinar, uning chekinishi barobarida shayton g'oliblik mayini sipqora boshlar edi.

— Xo'jayin yo'qmilar? — dedi Jamshid, dabdurustdan. U ko'z oldida ulg'ayib voyaga yetgan qizchanning juvonlik olamida bu qadar latofat kasb etishini kutmagan edimi, har holda ostonada pariruxsorni ko'rib andak dovdirdi. Hol-ahvol so'rashni unutdi.

Juvonning chiroyi aqlini shoshirgan bo'lsa-da, ko'ngliga yomon fikr oralamadi.

— U kishi o'rtoqlari bilan ketuvdilar, — dedi Zaynab.

— Bek akam so'rayatuvdilar. Qayoqda bo'lishlari mumkin? O'rtoqlarini taniysanmi?

— Kuyovjo'ra bo'lgan yigit-chi? Anvarmidi otlari... Shu mahallada turishadi.

Choyxonaning atrofida deganday bo'luvdilar...

— Bo'pti, o'zim topaman. Kep qosa, adangni topsin. Ish zari!

Jamshid shunday deb iziga qaytdi.

Zaynab ko'nglida kiring, choy iching, demoqchi bo'ldi-yu, tiliga chiqmadi. Jamshid yana bir nafas tursa aytardi. Lekin u to'pori juvondan lutf kutmadi. Ko'cha eshigi yopilgach, Zaynabning xo'rliqi keldi. «Yigit degani ham shunchalik e'tiborsiz bo'ladimi?..»

U xonaga qaytib, yana deraza oldiga keldi. Yana ko'cha eshigiga tikildi. Xayolan jingalaksochli yigitni chaqira boshladi. Xayolidagi yigit iziga qaytdi. Eshik ochildi. U jilmayib kirib keldi. Bu safar «Hofiz aka!» deb baqirmay, «Zaynabxon!» deb shivirlab keldi. Zinadan ko'tarildi. Uyga kirdi. Deraza oldiga yaqinlashdi. Uning yaqinlashayotganini bilsa ham, Zaynab hech narsadan bexabarday hovliga tikilib turaverdi. U orqa tomondan keldi. Yelkalaridan quchoqladi. Zaynab entikdi. Uning iliq nafasi bo'yniga urildi. Badanini lovullatib yubordi. Yelkadagi baquvvat qo'llar boshqa vazifa bilan qo'ltiq ostiga yuborildilar... Shunda u o'girildi... ko'zi yumuq holda bo'lsa ham lablarini osonlik bilan topdi. Keyin u ko'tarib oldi. Yotoq sari yurdi. Yumshoq to'shak ularni bag'riga oldi...

Zaynab entikib, ko'zlarini ochdi. Xayolidagi yigit uchib ketganday bo'ldi. Hovli kimsasiz, ko'cha eshik yopiq edi. Xonada esa suluvi atrofida aylanib-o'rgilib eshelayotgan hind yigitning qo'shig'i hukmron. U deraza yonida turgan holda o'girilib, televizorga tikildi. Shunaqa baxtiyor odamlar bormikin yo hamma menga o'xshagan bedavomikin, deb o'yladi.

Bu xonadonda bir ayolni baxtiyor etish uchun hamma narsa muhayyo edi. Noshukurlik qilmasa ham bo'ladi. Uy, yemoq-ichmoqdan zoriqadigan tomoni yo'q. Eri birov ko'rsa havas qilguli erkak. Lekin shirin orzular qanotida suzib ulg'aygan qiz uchun shuning o'zi yetarlimi? Xo'sh, Jamshidga tekkanida baxtli bo'larmidi, orzusiga yetarmidi?

Nikohning ikkinchi tuni Zaynab Elchinning gaplarini eshita turib «Siz qotilsiz!» dedi. Zaynab bu bilan Noilaning o'limini eslatmoqchi emasdi. Elchin uning shirin orzularini bo'g'ib o'ldirgan edi. Bu qotillik uchun qamash ham, otib tashlash ham mumkin emas. Bunday jazosiz qotillar yer yuzini po'panakdek bosib yotibdi. Elchin — Zaynabning nazarida shulardan biri.

Nikohning ikkinchi tuni — kuyov-kelin uchun muqaddas bo'lmish tunda, Elchin Noilaning o'limidan so'z ochib, xotiniga pichoq urmaganini aytdi. Zaynab bu gaplarga e'tibor bermadi. Chunki onasi to'ydan oldin uni yupatish maqsadida «sen undan qo'rqma, xotinini u o'ldirmagan ekan, tuhmat bilan qamalgan ekan, dadang aytdilar», degan edi. Zaynab bu gap faqat ovutish uchun aytildimi yo chindan ham shundaymi, bilolmaydi. Elchinning o'zini o'zi oqlashi unga erish tuyuldi. Uning nazarida bu erkak past ketganday bo'ldi.

— Mening nima aybim bor edi, meni nima uchun xo'rladingiz? — dedi Zaynab, ezilib o'tirgan eriga qarab.

— Sizning aybingiz yo'q... Ammo Noilani adangiz o'ldirtirgan. Nomus azobini totib ko'rish lozim edi.

— O'ch oldingizmi?

— Ha, o'ch oldim.

— Endi-chi?

— Nima endi?

— Ko'nglingiz joyiga tushdimi?

Elchin javob bermadi. Xotiniga ma'nodor qarab qo'ydi. Uning ro'parasida mo'mina Manzuraning qizi emas, qahrli Asadbekning qizi o'tirardi. Zaynab odob jihatidan onasiga tortgan bo'lsa-da, ba'zan yuragida g'alayon uyg'onib, otasiga o'xshab qolardi. Hozir past ketib o'tirgan eriga qarab, «Men ham sizdan o'ch olsam-chi?» demoqchi bo'ldi-yu, tilini tiydi. Ammo xayolida uyg'ongan shu o'y unga haqiqatday tuyula boshladi. Zaynab unga «Sizdan qasos olaman» demadi. Savoliga javob berilmagach, biroz sukut saqladi-da: — Siz qotilsiz! — dedi qat'iy. Bu — qasos bahridan suv ichguchi hukm edi. Elchin buni anglamadi. Ro'parasidagi go'zal mavjudot qasos olishga haqli, o'ch olmoqqa qurbi yetadi, degan tushunchadan u uzoq edi.

Elchin «o'zimning aybsizligimni bildirib qo'yay, bu uyda siqilmasin, qo'rqmasin, erkinroq yursin», deb yanglishgan edi. Noxush kayfiyatdagi ayol oldida yarim qarich bo'lsa-da chekinish oqibati mag'lubiyat jariga qulash ekaniga uning aqli yetmadi. U xushsurat bo'lgani uchun rasidalik chegarasidan o'tmayoq qizlarning xumor ko'zlari ta'qibiga uchragan edi. Qo'shiqlari bilan dovruc taratgach, jannatda parilar bilan yurgandek his qildi o'zini. Ana shundanmi «ayol qalbini sehrlay oluvchi kuch bor menda», deb ishonardi. Asadbekning qizini ham sehrlab olajagiga amin edi. Oллоhning har bir bandasi kabi Elchin ham mag'rurlik va xudbinlikdan bebahra emasdi. Mag'rurlik va xudbinlik baravar uyg'onib, birlashsa uni mahv etardi, to'g'ri yo'ldan adashtirardi. Nikohning ikkinchi tuni shunday bo'ldi...

O'shandan beri Zaynab bu xushsurat mashhur ashulachi bilan bir to'shakda yotadi. O'g'irlanib, qorong'i uyga qamalganida qo'rquvni haydab chiqara olgan, nafasini qaytargan, badaniga iliq harorat bergan g'alati his yo'q. Elchinning erkalashlari, ehtiroslari unga ta'sir etmaydi. O'zini xuddi ertaklardagi tosh malikaday sovuq his etadi. Kinodagi qizning qichqirig'i Zaynabning xayollarini to'zitdi. Beixtiyor o'girilib, tamoshaga qaradi. Hozirgina jufti bilan yayrab ashula aytayotgan qiz, ko'zlari kosasidan chiqquday ahvolda, dahshatga tushib o'tiribdi. Ro'parasida... ikki lunjini shishirib olgan ilon tebranyapti... «Hozir yigiti kelib tayoq bilan uradi», deb o'yladi Zaynab. Chindan ham yigit keldi, ammo qo'lida tayoq emas, miltiq bor edi. Bir o'q bilan ilon jon berdi... ular yana qovushdilar...

Zaynab xayolan o'zini shu qiz o'rnida, erini esa tebranayotgan ilon o'rniga qo'ydi. Bu ilonga kim bas kela oladi? Jamshidmi?

4

— Hozir borolmayman, dedi. Oshnasi unga bir narsalarni o'qib beryapti shekilli? Jamshid shunday deb, aybdor bola singari boshini egdi. U xo'jayin buyrug'ini ado etolmadi. Otarchini topdi-yu, olib kelolmadi. To'ydan oldin bo'lganida qo'l-oyog'ini bog'lasa-da, buyruqni bajarardi. Endi uning «kuyov» degan unvoni bor. Kuyovni payg'ambarlar siylaganida Asadbekning yugurdagi siylamas ekanmi?.. Asadbek jag'iga musht yeb, gangiganday bo'ldi. Nima bu — nozmi, to'nkalikmi yo atayin g'ashiga tegmoqchimi?..

— Oshnasi kim? — dedi Asadbek, gangiganini yashirishga urinib.

— Jinnixonada yotgan olim ekan.

— Qanaqa olim?

— Tarixchi ekan. O'n yildan beri kichik ilmiy xodimlikdan bir enlik ham siljimabdi. Betgachoparroq ekan. Xo'jayinini behurmat qilarkan.

— Xo'jayinni behurmat qilsa... tuzuk-ku? Kim ekan xo'jayini?

— Katta olimmish, Xolidiy degan. Jinnixonaga o'shaning buyrug'i bilan yotqizilgan ekan.

— Jinniligi rostmi?

— Soppa-sog' deyishdi-ku?

— Qani, opachang bilan ula-chi meni.

Jamshid telefon go'shagini ko'tarib, raqamlarni chaqqonlik bilan terdi. Tabibboshi xonasida yo'q ekan, uni topib kelgunlaricha picha fursat o'tdi.

— Xolidiy degan odam sizga buyruq beradigan bo'lib qolibdimi? — dedi Asadbek tabibboshining salomiga alik olmay. — Kimning qudasi? Shundan qo'rqdingmi? Biz-chi, biz go'rda ekanmizmi? Kim u yigit, Anvarmi, sog'midi? Haddingizdan oshmang. Yana sog'lar bormi? Xolidiy-polidiylarni-chi... — Asadbek gapni kalta qilib qo'ya qoldi.

Asadbek telefon go'shagini joyiga qo'ymay, ushlaganicha o'yga toldi. «Kuyovning do'sti ish bermasmikin», deb savoliga javob izladi. So'ng bir qarorga kelib, Jamshidga qaradi:

— Xolidiy tuzukroq olimmikin o'zi?

— Bilmadim.

— Kim biladi? Deputatni top.

Jamshid o'rnidan turgan edi Asadbek qaytarib, telefon go'shagini unga uzatdi:

— Telefonda top. Hozir kerak.

Deputatni topish oson bo'lmadi. Topilgach, Asadbek salom-aliksiz savolga tutdi:

— Xolidiyni taniysizmi, qanaqa olim u?

— Xolidiymi, — deputat piching qildi: — Olim ekanmi?

— Qanaqa olim deyapman?

— Olim emas u, lo'ttiboz.

— Qanaqa ishlar qilgan?

— O'zbekni bosmachiga chiqargan shu-da. Ishlarini yaxshi bilmayman. O'tgan yili mukofot olgan bitta kitobini ko'rganman. «Turkistonda buyuk O'ktabr g'alabasi», deganmidi... xullas, nomi shunga o'xshash. Ikki bet o'qib ko'nglim aynib ketgan.

— Shogirdlari kim? Dushmani kim?

— Dushmani men.

— Kitobini o'qimay turib dushmanman, deysizmi?

— Uning kitobini o'qish shartmas.

— Shogirdlari-chi?

— Institutning hammasi shogirdi.

— Institutda uni yomon ko'radiganlar yo'qmi?

— Kim biladi, balki bordir. Bo'lsayam maydaroq odamlar orasidan chiqadi. Yiriklarini taniyman, unga paxta qo'yib yuradi hammasi.

Asadbek uchun boshqa gapning hojati yo'q edi. Rahmat ham demay, go'shakni joyiga qo'ydi-da, bir qarorga kelib, o'rnidan turdi.

Jamshid «qayoqqa?» ham demay, unga ergashdi. Asadbekning xohishiga ko'ra Anvarning uyiga qarab jo'nashdi. Shom qorong'isi cho'ka boshlagan edi. Eski shaharning tor ko'chalari eriyotgan qordan balchiq holiga kelganidan yurish qiyinlashgan edi.

Jamshid mashinani avaylab haydab bir darvoza yonida to'xtadi.

— Qara-chi, hali ham shu yerdamikin? — dedi Asadbek.

— Shu yerda bo'lsa sudrab chiqaveraymi? — dedi Jamshid.

— Men senga «qarab ko'r», dedim!

Jamshid ortiqcha gap aytib yuborganidan izza chekib, mashinadan tez tushdi. Odati bo'yicha qo'ng'iroq chalmay ochiq darvozadan ichkari kirdi-da, hayallamay tez qaytdi.

— Uyda o'tirishibdi, Anvarning xotini oshxonada. Pastda onasining uyi bor. Boshqa hech kim yo'q.

— Sen shu yerda o'tir.

Asadbek shunday deb mashinadan tushdi. U ham hovliga hech bir ogohlantirishsiz kirib bordi-da, chirog'i yonib turgan uy tomon yurdi. Ichkari kirib, mehmonxona eshigini qiya ochdi. O'rtadagi ustol ustiga dasturxon yozilmagan, kitob-qog'ozlar betartib sochilib yotibdi. Ikki oshna ustol atrofida emas, pastda o'tirishibdi. Elchin eshikka orqa qilib, chordana qurib olgan. Yuzini deraza tarafga qaratgan Anvar esa muk tushib bir narsalarni o'qiyapti. Asadbek umri bino bo'lib bitta kitobni o'qib chiqmagan. Uni aslida kitobga rag'bati yo'q, «ishqi yo'q eshshak, dardi yo'q kesak», toifasidan desak, haqiqat yuziga oyoq bosgan bo'lamiz. Asadbekning bolaligi o'zingizga qisman bo'lsa-da ma'lum. Yoshi ulg'aygach, u yurgan ko'chalarda kitob o'qilmas edi. Shunday bo'lsa-da, Asadbek kitob o'qiyotganlarni ko'rsa havasi kelardi. Yuragida o'qishga ishtiyoq uyg'onardi. Shundanmi, qizining beto'xtov mutolaasiga sira monelik qilmagan. Aksincha, uyni kitobga to'ldirib tashlagan. Aniqrog'i, bu ishni uncha-muncha o'qib turguchi Chuvrindi amalga oshirgan.

Asadbek gap poylash uchun emas, yigitlarning mutolaasini bir zumgina bo'lsin, kuzatish uchun ostona hatlamadi.

Anvar kitobni qo'yib, qog'ozlarni titkiladi-da, bir varaqni olib Elchinga qaradi:

— Mana bu yerda yaxshi bir hikmat bor: «Xari Iso ba suyi Ka'ba ravad, boz oyad hamon xar boshad». Mazmunini tushunmadingmi? Isoning eshagi ming marta Ka'bage borgani bilan eshakiligicha qolaveradi.

Elchin kuldi.

— Zo'r gap, lekin ashulaga tushmaydi. Ashula bo'ladiganini top.

— Ashulaga mana bunisi bo'lar, — Anvar boshqa qog'oz olib o'qidi:

Man mo'yi xersho na az on mekunam siyoh,
To boz nav javon shavamu nav kunam gunoh.
Chun jomaho ba vaqti musibat siyox kunand,
Man mo'y az musibati piri kunam siyoh...

— Buning ma'nosi zo'r, — Anvar qog'ozdan bosh ko'tarib, Elchinga qaradi. — Sochimni bo'yab qoraytirishdan maqsad qaytadan yosharib gunoh qilish emas. Qora to'n motam ramzi bo'lgani singari, sochimni qoraytirishdan maqsad — o'tib ketgan yoshligimga motam tutishdir... Ikki baytni aytib, keyin Zamonaliga o'xshab, toringni qo'ltiqlab olib, mazmunini tushuntirsang, odamlar qoyil qolaveradi.

— Bo'пти, shu ruhimga mos tushar ekan. Konsertning nomini ham «Yoshlikka tutilgan motam» desam, a?

— Shunaqa desang konsertingga birov tushmaydi. Konsertga odam aql o'rganaman, deb kelmaydi. Sen konsertingni Turdi Farog'iyning g'azali bilan ochgin, odamlarga hozir shunaqa gaplar ta'sir qiladi. Mana eshit:

*Tor ko'ngullik beklar, man-man demang,
kenglik qiling,
To'qson ikki bovli o'zbek yurtidur,
tenglik qiling...*

Asadbek ayvonda sharpa sezib, o'girildi. Qo'lida patnis ushlagan ayolni ko'rib, yarim ochiq eshikni asta taqillatdi. Ikkala oshna eshik tomon baravar qarashdi-yu, kutilmagan tashrifdan ajablanib, bir zum harakatsiz qolishdi. Hayrat to'rini birinchi bo'lib Anvar uzib chiqdi. Chaqqon o'rnidan turib, chaqirilmagan mehmonga peshvoz chiqib, salom berdi. Elchin ham o'rnidan turib, qaynotasiga norozi qiyofada boqdi.

— O'qishga berilib, chaqirganimni eshitmadinglar, — dedi Asadbek ostona hatlab, ichkari kirib. Ayvondan o'tib, dahliz eshigini ochgan Xonzoda mehmonxonaga kirayotgan kishini ko'rib, to'xtadi.

Asadbek paltosini yechib, stol suyanchig'iga tashlaguncha, Anvar stol ustini yig'ishtirishga kirishdi. Bu orada Xonzoda ham kirib, dasturxon yozdi.

— Kelin, siz hech narsaga ovora bo'lmang. Men hozir turaman, — dedi Asadbek.

— Har kuni kelib yuribsizmi, aka, — dedi Anvar, xotiniga yordamlasha turib.

Anvar Asadbekni bugun ikkinchi marta ko'rishi. Dastlab to'yida ko'rgan, «odamlar aytganday dahshatli emasga o'xshaydi-ku», deb ko'nglidan o'tkazgan edi. Bugun uning kirib kelishi uni biroz shoshirdi. Asadbek dasturxonga hech narsa qo'ydiritmadi.

— Hozir o'qigan she'ringizni eshitdim. Kuchli yozilgan ekan. «Tenglik qiling, kenglik qiling», deb. Xuddi bizga atab yozibdi. Bir-birimizni bo'riday g'ajib yuribmiz-da hozir, — dedi Asadbek. Ochiq ko'ngilda aytilgan bu gapni Elchin o'zi tomon otilgan toshday bilib, g'ijindi. Qaynotasining ro'parasiga o'tirib, xo'mraydi.

— Bo'riday desangiz, bo'rilar xafa bo'larmikin, — dedi Anvar, do'stidagi o'zgarishni sezmay, — bo'rilar ahil yashasharkan.

— Bu gapingiz ham to'g'ri, — deb kulimsiradi Asadbek. — Endi siz tilchisiz, gapga to'n kiydirvorasiz.

— Men tarixchiman.

— Ha, endi tarixchilar ham gapga usta bo'lishadi. Sizning... Xolidiy degan domlangiz bor, a? U muttaham hali ham butun o'zbekni bosmachi deb yuribdimi?

Elchin Anvarga, Anvar Asadbekka ajablanib qarashdi. Asadbekning Anvarga yoqib qolishi uchun shu gap o'zi kifoya qildi. Asadbek yo'l-yo'lakay o'ylab, mo'ljalni aniq nishonga

olgan edi. Bu gapdan keyin Elchin ham biroz yumshadi. Asadbek bu gapni tarixchilar ishini muttasil kuzatib yuradigan ziyoli odam sifatida aytgani uchun ham ishonarli chiqdi. Uning deputat bilan so'zlashgani, uning aytganlaridan kerakli xulosa chiqarib olganini bu ikki oshna bilmas edi.

Anvar «xalq otasi»ning munofiqligidan gap ochilsa, o'zini tutib tura olmas edi. El orasida yomon ishlar bilan qo'rquv solib yurgan odamki, bu haqda so'z ochdimi, demak, Xolidiy munofiqqina emas, murtad hamdir, degan tushuncha uning gap xaltasini ochib yubordi. Anvarning hozirgi ahvolini ko'rgan odam uni o'z uyida emas, ilmiy kengashda ma'ruza qilyapti, deb o'ylar edi.

— Mana, Qo'qon muxtoriyatini oling. Lenin o'z huquqlaring o'z'laringda dedimi, dedi. Po'lsha o'ziga mustaqil bo'ldimi, bo'ldi. Estoniya, Latviya, Litva, Finlyandiya ajralib ketdimi, ketdi. Bular ham xuddi biz kabi Rusiya imperiyasining mustamlakalari edi-ku? Ular mustaqil bo'lib ketishdi. Biz bor-yo'g'i muxtoriyat talab qilgan edik. Qarang-a, muxtoriyatga ham ko'nishmadi. Lenin Moskovda turib olib, «Mazlum sharqqa ozodlik berdik», deydi. U yoqda mazlum xalqning qoni daryo bo'lib oqadi. Qo'qon muxtoriyatini kim qonga botirdi? O'rislarmi, bolsheviklarmi? Yo'-o'q, bu ishni turk qoniga tashna dashnoqlarga qo'yib berishdi. Men buni tarixiy dalil asosida isbotlasam, u padarla'nat «Sizning xulosangiz milliy nizo keltirib chiqaradi», deydi. Bir odamning o't pufagida tosh bor. Shuni olib tashlash uchun qornini yorishdi. Shunda jarroh «o't pufakka tig' tegsa jigar xafa bo'ladi, yaxshisi ko'r ichakni olib tashlaylik», deb tursa, kasal bechora dardini kimga aytadi?!

Xonzoda choynak-piyola ko'tarib kirgach, Anvar otashin nutqini to'xtatdi. Asadbek Anvardagi tuyg'udan uzoqroq bo'lsa ham, gaplarini eshitib, unga nisbatan mehri uyg'ondi.

— Siz bilan bir gaplashadigan ekan. Qoyilman,— dedi Asadbek, Anvar uzatgan piyolani olib. — Men o'rtog'ingizga bir gap aytay, deb kirgan edim. Siz ham eshiting, maslahat bering. Elchinboy, sizni kechami yo bugunmi hech kim to'yga aytmadimi?

— Yo'q, — dedi Elchin to'ng ohangda.

— Agar aytsa, ko'nmang. Umuman, yaqin orada to'ylarga bormay turing.

— Nimaga?

— Ha, endi... chillalik odamsiz.

— Aniqroq gapiravering.

— Aniqrog'i shuki... Siz san'atdagi obro'yingizni tiklab olishingiz kerakmikin? To'yda... har xil odamlar bo'ladi. Sizlarning oralaringizda ham hasadgo'ylar bor. Bitta yaxshi ashula chiqarsangiz xalq eshitib xursand bo'ladi, hasadgo'ylaringiz esa kuyib ketadi. Yana ham aniqroq aytsam, gap shuki, endi sizning obro'yingiz mening ham obro'yim. Sizni... o'g'lim deganman. Anvar-jon, siz guvohsiz, o'rtog'ingiz kuyovim emas, o'g'lim. Chet eldagi o'g'illarim kelishsa, aka-uka bo'lib ketasizlar, Xudo xohlasa. Men bir narsaning isini sezmasam, gapirmayman, to'ylarga bormay turing.

Asadbek gapni maslahat ohangida boshlab, buyruq tarzida yakunladi.

XVII b o b

1

Xastalik varaqasida belgilangan muddat nihoyasiga yetgan bo'lsa-da, Anvar ishga chiqishga shoshilmadi. Tog'asining chordog'idan olib kelgan kitoblaru qog'ozlarni o'qib chiqqanidan keyin ham bir kun uyda xayol surib yotdi. Zunnuniyning qo'lyozmasidan

bobosining nima uchun foydalana olmagani ma'lum edi. Haqiqatni aytishga bobosida jur'at yetishmagan. Yetishgan taqdirda ham unga kim yo'l qo'yar edi? Zakiylar jismini tishlab olurga tishlari burro, ammo ilmga tishlari o'tmaydurganlar zamoni tuqqan choqda haqiqatni deguvchilar ohini kim eshitardi? Zunnuniy qo'lyozmasini bobosi yoqib yubormay asrab qo'yibdi — shuning o'zi katta gap. Bu qog'ozlar, kitoblarni tog'asi jonni garovga qo'yish hisobiga saqlagan. Uning o'limidan keyin esa keraksiz matoh sifatida uloqtirilgan. Yaxshi hamki, chordoqning bir chekkasida ularga joy topilibdi. O'ttizinchi yillarning olovlaridan olib qolingani kitoblar, farzandlarning oqibatsizligi tufayli yoqildi, axlatxonalarga tashlandi. Anvar shuni o'ylasa xuddi biron tironoqlarini omburda sug'urayotganday azob chekardi. Xayoliga yomon fikr kelganida yoki noxush voqeaga uchraganida ahli muslim kalima keltirgani kabi, Anvar bu paytda shoirdan yod olgan satrni takrorlaydi: «qachon xalq bo'lasan, sen ey, olomon...»

U o'sha olomonning bir qismi bilan har kuni osh-qatiq bo'lishga majbur. Vazifalari olomon ko'zini ochmoqdan iborat bo'lgan, o'zlarini «olim» deb atovchi odamlarni ko'rgisi kelmasa ham ishga borishga majbur. Xotini «Qo'ying, o'sha ishingizni, bo'shang», deydi. Bo'shab ketishdan oson ish yo'q. Och qolmaydi, mardikorlik qilsa o'n barobar ko'p pul topadi. Lekin kimdir haqiqatni ochish uchun jonini berishi kerak-ku?

Hamkasblarining ayrimlari uning «tuzalib chiqqanidan» astoydil quvonishdi. Ayrimlari shunchaki ko'ngil uchun hol-ahvol so'rab qo'yishdi.

Xonasiga kirib o'zining o'rnida chiroyli juvoni ko'rдию fe'li aynidi. «Yana bir amaldorning kelini ishga olinibdi-da», deb o'yladi. Institutning yarmidan ko'pi kelishgan ayollardan iborat — biri kimningdir qizi, kimningdir kelini, singlisi... Anvar Xolidiyning ustaligiga ba'zan tan beradi. Bu ayollarni ishga olish bilan Xolidiy yuqori tomondagilarga yaxshi ko'rinadi, eng muhim — tarix ilmiga begona bo'lgan bu jononlar «ustoz Xolidiy» sutni qora desalar ham ma'qullab chapak chalib o'tiraveradilar. Oppoq bo'yinchalariga Xolidiyning nafasi tekkanda ko'zlari xumor suzilib qoladiganlari esa tez orada fan nomzodi unvoniga erishadilar. Anvar o'rnida o'tirgan juvoni ham shundaylardan deb o'ylab, g'ijindi. Ammo, hamxonalar bilan so'rashib bo'lgach, juvon o'rnidan turib xijolatlik bilan salom berdi-da, «Men sizni kutib turuvdim», dedi. «Men ham chiroyli juvonlar kutishga arzirli odam bo'lib qoldimmi?» deb o'yladi Anvar.

— Bir haftadan beri kutadilar, — deb izoh berishdi hamkasblari.

— Bu yil o'qishni bitiryatuvdim, — dedi juvon. Uning iymanib gapirishidan dorilfununni bitirish ham ayb ish ekan, shekilli, deb o'ylash mumkin edi. Anvar uni xijolatlikdan qutqazish uchun gapni bo'ldi:

— Qaysi fakultetni?

— Tarixni... Diplom ishi oluvdim. Sunnat Jo'raevich eng oldin sizga uchrashishimni aytdilar. Shunga...

Sunnat Jo'raevich deganlari Anvarning kursdoshi. Toliblik davrlarida tarix ilmining avra-astarini ag'darib tashlash ishqida birga yonishgan. Sunnat fakultetda ishga qolib tez so'ndi. Shu sabablimi, ular ancha uzoqlashib ketgan edilar. Nechukki endi yo'qlab qolibdi?

— Qaysi mavzuni oldingiz?

— Dukchi eshon qo'zg'olonini.

— Zo'r mavzuni tanlabsiz-ku? Lekin men... nima yordam berishim mumkin? Siz... Xolidiy degan buyuk olimni eshitganmisiz? Bu davrni suv qilib ichib yuborgan odam o'sha. Maskovdagi o'ris olimlar bu qo'zg'olon «progressiv ahamiyatga ega», deyishganida maqtab kitob yozganlar, taqsirimiz. Keyin partiya bu qo'zg'olon diniy yo'nalishdagi qora ish deb baho bergach, yana boshqa kitob yozganlar. Siz xohlagan kitobingizdan foydalanishingiz mumkin. Sunnat... Jo'raevich nima deyapti? Bu qo'zg'olonni progressiv

deb tushuntiryaptimi yo aksinchami?

Anvarning fe'lidan bexabar juvon nima deyishini bilmay dovdirab qoldi. Yaxshiki domlasi «Anvarjon ozgina qo'polroq, e'tibor bermang», deb ogohlantirgan edi. Bo'lmasa chiqib ketishga ham tayyor edi.

— Siz Sunnat Jo'raevichingizdan so'rab keling, shunga qarab gaplashamiz.

Juvon bu odam bilan suhbatlashishning hojati yo'qligini bilib, eshik tomon yurdi.

Anvarning yonidan o'tayotib bir zum to'xtadi:

— Kechirasiz, domla, tarixga ikki xil ko'z bilan qarab bo'lmaydi, — dedi. Juda shirin, ammo keskin tarzda aytdi-da, tez-tez yurib chiqib ketdi.

Anvar shundagina unga bu gaplarni bekor aytganini fahmlab, izza chekdi.

— Anvarjon, yordam bera qolsangiz bo'lardi. Bechora bir hafta kutdi, — dedi ro'parada o'tirgan ayol, unga yalinganday qarab. Shu gap madad berib, Anvar shart burildi-da, juvonning orqasidan yugurdi.

— Singlim, to'xtang, — dedi Anvar, unga yetib olgach. — Xafa bo'lmang. O'zim shunaqa to'ngroq bo'lib tug'ilganman. Shoshilmayotgan bo'lsangiz, gaplashib olaylik. — Anvar uni dahlizga qo'yilgan yumshoq kursilarga boshlab, so'ng o'tirishgach so'radi: — Nimalarni o'qidingiz?

— Siz aytgan ikkala kitobni. Keyin G'afurov degan olimning kitobini.

— Xo'sh?

— Bir-biriga qarshi fikrlar. G'afurov 1949 yilda bu qo'zg'olonni ijobiy baholaganda «tojik xalqining chorizmga qarshi qo'zg'oloni», deydi. 1953 yilda esa «favqulodda reaksion harakat», deb baholab «o'zbek xalqining harakati» deydi.

— Ana shunaqa-da! Maskovda qanaqa kuy chalishsa, bular o'shanga qarab o'ynayverishadi. Tarix bularga o'yinchoq! Siz o'zingiz qanday fikrdasiz?

— Men hali o'rganib chiqishim kerak.

— Progressiv desangiz, bular qo'ymaydi. Xolidiy diplom ishingizni o'qimasa ham, is olib yuradigan shogirdlari bor, reaksion desangiz...

— Men haqiqatni deyman.

Keskin tarzda aytilgan bu gap Anvarni hayratga soldi. «Bu dunyoda haqiqatni aytishni istaydigan odam qolmagan», deb yurganida chiroyligina juvon shunday deb tursa-ya!

— Kechirasiz, singlim, xo'jayin qaerda ishlaydilar?

— Maktabda.

— Ota-onalari-chi?

— Ular ham maktabda. Nimaga so'rayapsiz?

Anvar kulimsiradi:

— To'g'risini aytsam, siz haqiqatni yozsangiz-u, ular amaldor bo'lsalar ishlari yurishmay qolarmikin, demoqchidim.

— Bizning qo'rqadigan joyimiz yo'q.

— Siz shu yerda ilmiy ish qilishingiz kerak ekan.

— Yo'q. Men ham maktabga boraman. Haqiqatni eng avval bolalarga aytish kerak.

Yarim soat oldin biron kelib «shunday ayol bor», desa Anvar ishonmasdi. Hozir ham quloqlariga ishonmay o'tiribdi.

Chiroyli juvonlar shunaqa yerlarda ishlashni orzu qilishardi. Kelib-ketib yurishsa bas, jon kuydirilmaydi, maosh esa unaveradi. Uzoq yillar ishlagani uchun «mehnat faxriysi» degan nishonlar oladi... Bu juvon esa...

— Daftaringizni oching, — dedi Anvar, gapni birdan boshqa tomon burib. — O'qiydigan kitoblaringizning ro'yxati: Ostraumov, general-leytenant Korolkov, general-leytenant Terentev, knyaz Mansirev. Bularning gaplarini arxivdan topib o'qiysiz. Salkov, Nalivkinlarni kutubxonadan topasiz. Siz qo'zg'olonni Mingtepadagi masjidning qulashiga bog'lamang. Qo'zg'olonning ildizini eng kamida o'ruslarning Toshkentni bosib olishlaridan

bosh-lang. Bu o'q ildiz bo'ladi. Qo'shimcha ildizlar — Qurbon dodho, Po'latxon, Yetimxon, Darveshxon, Sobirxon qo'zg'olonlari. Toshkentdagi «Vabo isyoni», «Oqbo'ri»dagi isyon, Qo'qon xonining isyoni... Bularsiz Mingtepa qo'zg'oloni haqida to'g'ri xulosaga kelish qiyin. Shular bilan tanishib chiqqaningizdan so'ng yana gaplashamiz.

Juvon Anvarning gaplarini tez-tez yozib oldi-da, «bo'ldimi?» degan savol nazari bilan qaradi.

— Zarur gap chiqib qolsa, uyimga kelishingiz mumkin.

— Shu yerga kela qolaman. — Juvon shunday deb o'rnidan turdi.

Anvarga uning bu qarori ham yoqdi. Ko'ngli ravshan tortdi.

Juvonni kuzatgach, xonasiga qaytmoqchi bo'lib burilgan chog'ida dahlizda kelayotgan Xolidiyga ko'zi tushib, to'xtadi. Odatdagiday bashang kiyingan Xolidiyning yonida suygan shogirdlaridan biri O'lmas Akrom kelardi. Anvar o'zidan bir yil keyin kelgan bu do'mboq yigitni «go'sala» der edi. Laqab O'lmasga juda mos tushgan, u to'yib sut emgan buzoqday beg'am, birov so'ksa ham, maqtasa ham bir holda iljayib turaverardi. Go'sala kolxozlashtirishda matbuotning ro'li degan mavzuda avval nomzodlikni, ikki yil o'tmay do'kturlik dissertatsiyasini yoqlab oldi.

Anvar ro'parasidan kelayotgan ustoz-shogirdni ko'rgisi yo'q edi. Ular bilan so'rashmaslikning birdan-bir yo'li — shart burilib ketish. Lekin Anvar bunday qilgisi kelmadi. Ular tomon yurmadi ham. Indamay turaverdi. Xolidiy O'lmasning yelkasiga qo'lini tashlab, Anvarga yaqinlashdi.

— Ie, mulla Anvarjon, bormisiz, sog'-salomatmisiz? — u shunday deb labini tili bilan yalaganday bo'ldi-da, Anvarga qo'lini uzatdi.

Anvar uning basharasiga qaramay qo'l uzatdi. Chunki Xolidiy jilmayganida uning basharasiga qaragan odam baraka topmas edi. Xudo Odam Atoni yasayotganida ishni oyoqdan boshlaganmi yo boshdanmi, Anvarga noma'lum. Lekin, uning nazarida, Xolidiyning oyoq-qo'li, badani avval yasalgan, keyin nima yasayotgani esdan chiqib, yelka ustiga odamning emas, maymunning boshi o'rnatilgan.

— Anvar Sattorovich, tuzalib ketdingizmi? — dedi O'lmas ham unga qo'l uzatib.

— Kasal edimmi? — dedi Anvar unga qattiq tikilib. O'lmas javobga so'z topolmay, ustoziga qaradi.

— O'lmasjonni tabrikladingizmi? — dedi Xolidiy yayrab jilmayib. — Hozir akademiya tasdig'idan o'tib kelyaptilar. Institutga direktor bo'ldilar. Men o'ttiz besh yil direktorlik qilibman. Yetar, a? Endi ishni siz — yoshlarga topshiramiz. Ilmiy kotiblikka men sizning nomzodingizni ko'rsatgan edim. Yo'qligingiz pand berdi.

— Kim saylandi?

— Naima Sultonovna.

— Eski hammom, eski tos.

— Tushunmadim? — dedi Xolidiy, yuzidagi soxta jilmayishni asragan tarzda.

— Siz o'ttiz besh yil qanday ishlagan bo'lsangiz bularingiz uch yuz ellik yil shunday ishlashadi.

— Yaxshi emas, mulla Anvarjon, bular tengdoshlaringiz. Endi zamon boshqa. Bir-biringizni avaylab ishlang. Mana, biz bir-birimizni ayamovdik, nima bo'ldi? Meni yigirma besh yilga qamashdi. Stalin o'limaganda o'tirardim. Baxtimga tezroq o'ldi.

«Birovning o'limidan bular baxt topishadi, qiziq», deb o'yladi Anvar.

Xolidiyga Xudo berdi. O'zini maqtashga bahona topildi. Bunday paytda u majlisdami, dahlizdami, hojatxonadami, farqi yo'q — gapiraverardi. Anvar jinnixonada derazadan tushgan nur bilan qilgan suhbatini eslab, shumligi tutdiyu uning so'zini shart uzdi:

— Ustoz, — dedi muloyim ohangda. — Hamma onasining qornida to'qqiz oy yotsa, siz yetti oydayoq tug'ilib olgan ekansiz, shu to'g'rimi?

Ustoz-shogird bu gapdan ajablanib, bir-biriga qarab olishdi. «Bu hali yaxshi tuzalmabdi-da», deb o'ylardi O'lmas. «Bu bola qayoqdan biladi buni?» deb o'yladi Xolidiy.

— Anvar Sattorovich, uyalish kerak, — dedi O'lmas, tanbeh berib.

Xolidiy bironing himoyasiga muhtoj odam emas edi. Sochini barmoqlari bilan tarab qo'yib, o'tkir askiya eshitgan odamday miriqib kuldi-da, Anvarning yelkasiga shapatilab qo'ydi:

— G'ayrat zo'r bo'lgan-da, g'ayrat! — dedi-da, O'lmasni qo'ltig'idan olib, yo'lida davom etdi.

Anvar orqasiga o'girilib, ularning izidan bir zum qarab turgach, xonasi tomon yurdi.

— Nimagadir motam ruhini sezmayapman, qora bayroqlar osilmagan, — dedi joyiga o'tirgach.

— Prezident o'libdimi? — dedi ro'parasidagi ayol.

— Undan ham battar, — dedi Anvar, «bular bilmaydimi?» degan ma'noda xonadagilarga bir-bir qarab. — Ustoz ketibdilar-ku?!

Anvar uchun yangilik bo'lgan bu xabar xonadagilarga ma'lum edi. Institutdagi o'zgarish ularning o'zaro muhokamalaridan ham o'tgani uchun Anvarga javob berishmadi.

Faqatgina eshik oldidagi ustolda o'tiruvchi «eng kichkina ilmiy xodim» kulimsirab qo'ydi.

Anvar bu vazifada uzoq yillar ishlagani uchun o'zini «eng ulug' kichik ilmiy xodim», Sobir ismli bu ushoqqina yigitni esa hazillashib «eng kichkina ilmiy xodim», der edi.

— Ustoz biz bilan! — dedi Sobir, hazil ohangida.

— Ya'ni?

— Ya'nikim, ustoz shu bo'limga mudir bo'lib o'tganlar.

— Hali ishlar ekanlarmi? Bosmachiga aylanmagan yana bitta-ikkita o'zbek qolgan ekanmi?

— Ustozning konsepsiyalari boshqa hozir. Bosmachilar emas, milliy ozodlik harakati!

— Yo'g'-e?

— Gazit o'qiysizmi o'zi?

— Bolalar, — dedi Anvarning ro'parasidagi xotin, — erkak odamga g'iybat yarashmaydi.

— Sobirbey, eshitingizmi? Gulnoraxon opamizning nasihatlariga quloq tutmasangiz menga o'xshab eng ulug' kichik ilmiy xodim bo'lib qolasiz. Men bunga chidolmayman. O'zimni shu derazadan tashlayman. Eng ulug' kichik xodim bitta bo'lishi kerak, bilib qo'ying!

— Anvarjon, qo'ying shunaqa gaplaringizni.

— Gulnora opa, yomon gap aytmayapman. Sizning gapingizni tasdiqlayapman. Sobirbey yosh, o'rgatib turish kerak.

Dengiz ichra charx uruvchi girdobni

Qaydan bilsin qirg'oqdagi maysalar...

— Mening bitta qo'shnim imom. O'sha aytadiki, bu dunyoda g'iybat qilgan odamning tilini Xudo qiyomatda o'n metr uzun qilib qo'yarkan. Bu tilni odamlar bosib-yanchib yuraverar ekan. Shu qiyomat tezroq bo'lsayu, shu tillarni bir ko'rsam...

Ro'paradagi ayol shart turib chiqib ketdi. Anvar Xolidiyini so'kadigan bo'lsa, haqorat toshlarini shu ayol huzurida otardi. Xolidiyning shu xonadagi muxtor elchisi hisoblanmish Gulnoraxon bu toshlarni terib, yetmaganiga o'zidan qo'shib, ustoziga yetkazardi. Anvar bu ayoldan, shu xizmatlari uchun xafa emas, xursand bo'lardi.

Ayol chiqib ketgach, xona jimib qoldi. Sobir ham ustol ustidagi qog'ozlariga muk tushdi.

Anvar qo'lga qalam olib bir varaq qog'oz yuziga turli shakllar chiza boshladi.

Shakllardan biri «G» harfiga o'xshardi. «Gulnora» deb yozdi. Keyin birinchi harfni

semizroq qilib bo'yadi. So'ng «G»ni yarim sahifani egallaydigan darajada katta qilib yozdi. «G»ning burchagiga kashaklovchi chiziq tortgan edi, harf dorga aylandi. Anvar unga bir zum tikilib turgach, harfdorning uchiga sirtmoq chizdi. Shu ishidan zavq olib o'tirganida Xolidiy yo'qlayotganini ma'lum qilishdi.

2

Xolidiy o'zining qadrdon xonasida o'tirgan edi. Yangi boshliq ko'rinmasdi.

— Keling, mulla Anvarjon! — dedi Xolidiy, uni o'rnidan turib qarshi olib, — hali yo'l ustida tuzukroq gaplasha olmadik. Ahvollar durustmi endi. Dissertatsiyani yozib bo'ldingizmi?

Anvar uning mug'ambirlik bilan boqib turgan ko'ziga qarab «Vo ajab, — deb o'yladi, — men ilgari odam tanasiga maymun kallasi ulangan derdim. Maymunning kallasi tulking tanasiga ulanganini o'ylab ko'rmagan ekanman. Yo maymunning kallasi ichiga tulking miyasi joylashtirilganmikin? Qani, buning navozishi nima bilan tugar ekan?»

— Dissertatsiya qanaqa ahvolda, deb so'rayapman?

— Dissertatsiyami? — Anvar tushunmaganday yelka qisdi. — O'sha-o'sha reaksiyon millatchilik isi ufurib yotibdi.

Xolidiy bundan olti yil ilgari Anvarning tayyor dissertatsiyasini ana shu tavqi la'nat bilan yo'qqa chiqargan edi. Anvar hozir shuni eslatdi. Lekin Xolidiy pichingni tushunmaganga oldi.

— Uni o'zgartirganingiz yo'qmi? — dedi mehribonlik bilan.

— Haqiqat o'zgarib turadigan buqalamun emas.

— Ayni topib gapirdingiz, barakalla! Menga sizday cho'rtkesar, bir so'zli yigitlar yoqadi. Mana endi sizning zamoningiz keldi. Sizga havasmandman: haq gapni hech qo'rqmay ayta olasiz. Bizning boshimizga tushgan savdolar itning boshiga tushsa, u ham infarkt bo'lib o'lib ketardi.

— Ha-a, «ustoz», siz itdan ham... baquvvatsiz.

Bu gapni eshitib, Xolidiyning yuzi uchdi, ammo sir boy bermay qah-qah otib kuldi.

— Gapni ham eshvorasiz-da, mulla Anvarjon!

— Siz bo'limimizga mudir bo'libsizmi?

— Ha, birga ishlaymiz. Men bu amal g'alvalaridan qutuldim. Bir yilda o'n ikkita komissiya bosibdi-ya! Endi ilm bilan chuqurroq shug'ullanish imkoni tug'ildi.

— Bosmachilarni nima qilamiz?

— Qaysi bosmachilarni?

— Siz menga ikki masalada yo'l bermagan edingiz, esingizdan chiqdimi? Birinchisi — inqilobdan oldingi qo'zg'olonlarni «mustamlaka Turkistonning partizanlari» deyishimga qarshi bo'ldingiz. Ikkinchisi — o'n yettinchi yildan boshlangan bosmachilik harakati emas, balki o'n to'qqizinchi asrning so'nggi choragida boshlangan milliy ozodlik harakatining cho'qqisi deganimda, kimlar kelib meni so'roqqa tutganini bilarsiz?

— Zamona shunaqa edi.

— Zamon o'zgardimi?

— O'zgardi.

— Shunga qarab siz ham o'zgardingizmi?

— Mulla Anvarjon, zamon har qanday odamni o'zgartiradi. Hatto sizni ham.

— Men siz aytgan «har qanday» toifaga kirmayman. Meni o'zgartirish uchun boshimdan tovonimgacha tikkasiga arralab tushish kerak. Shunda ham jonim chiqadi-yu, ruhim esa o'zgarishsiz qolaveradi.

Xolidiyning yuzidagi jilmayish yo'qoldi.

— Katta ketmang, uka. Siz sig'inib yurgan ustozlaringiz ham yerto'lada bir qiynoqdan o'tgach, qo'llari qaltirab, hamma qog'ozlarga imzo chekib berishgan.

— Siz hammi?

— Siz ig'voning inini kavlayapsiz. Men haqiqat deb yigirma besh yilga qamalman.

— Sizga og'ir botadigan gap aytgan bo'lsam, uzr. Gunohimni yuvish uchun bir hikoya aytib beraman. Juda qiziq, eshitmasangiz armonda qolarsiz. O'zi hayotda yuz bergan voqea ekan, ammo men uni ertak tarzida so'zlayman. Shunday qilib, bo'ri bakovul, tulki yasavul, chumchuq chaqimchi bo'lmagan zamonda bir baxtiyor yosh olim yashagan ekan. U avval ustozlarining, so'ng tengdoshlarining oyog'i ostiga choh qazibdi.

Shahanshoh uning beminnat xizmatlarini qadrlab turibdi. Yosh olim ilmga emas, shunday munofiqlikka iqtidorli ekan. Go'dakligida iblis undagi inson yuragini yulib tashlab, o'z qalbining bir parchasini qo'ygan ekan-da. Yosh olim ko'pning ichida dadil turib, «Shahanshoh hayvon!» der ekan. Suhbatdoshi «shunaqamikin, a?» desa bas, borib «Falonchi sizni vahshiy hayvon dedi», derkan. Qarabsizki, o'sha suhbatdosh zindonga qanday tushib qolganiga hayron. Bora-bora sotadigan odami qolmagach, o'z boshi uzra qora bulutlar aylanayotganini sezibdi. Shahanshoh «o'z yaqinlariga xoinlik qilgan odam menga sadoqatda bo'larmidi?» debdi. Shoh bir qarorga kelguncha yosh olim eng so'nggi laqma do'stini avrabdi. Yaxshilab kiyintirish bahonasida Shahanshohning tikuvchisidikiga boshlab boribdi. Undan avval shohning shopirini qo'lga olibdi. Shohning moshinasida tikuvxonaga savlat to'kib boribdi. «Men malikaning ukasiman», deb o'zini tanishtiribdi. Xullas, ikki kun deganda ular ustlariga shohona liboslarni ilishibdi. Tikuvchi esa Malikadan rahmat eshitish maqsadida telefon qilib, «ukangizga libos yarashibdimi?» debdi-yu, sir oshkor etilib, yosh olim qamalibdi. Qamoqda ham iqtidori ish berib, ig'vogarligini davom ettiraveribdi. Bir yil deganda Shahanshoh o'libdi-yu, yosh olim ham siyosiy mahbuslar qatorida ozodlikka chiqibdi. U ham tuhmat jabrini tortganlar safidan o'rin olibdi...

Xolidiy qoshlarini chimirgan holda Anvarning «ertagini» bo'lmay eshitdi. Anvar «ustoz» baqirib berar, hech bo'lmasa rangi o'zgarar, deb o'ylagan edi. Gapini tugatib, Xolidiyga qaradi-yu, hayron qoldi: «Ruhlar menga yolg'on gapni aytgan edimi?»

— Xo'sh, ertak tugadimi? — dedi Xolidiy. — Qissadan hissa bo'lishi kerak?

«Chindan ham qissadan hissa bo'lishi kerak, — deb o'yladi Anvar. — Nima, o'sha yosh olim siz edingiz, deymi? Yana tilimdan ilinaymi? Aytsam-chi, nimadan qo'rqaman? Tuhmat, desa, sud arxivini ko'tarish mumkin-ku? Adashgan bo'lsam-chi? Avval sud arxivini o'rganishim kerak edi».

— Qissadan hissa shuki, gapingiz to'g'ri, «ustoz». Zamon hammani o'z yo'rig'iga solgan. Lekin... nima uchundir hech kim gunohi uchun tavba qilmayapti. Hali ham unvonlariga mast bo'lib yurishibdi.

— Unvon, mulla Anvarjon, odamga mehnati uchun beriladi.

— Bu unvon odamlarni chalg'itsa-chi, jamiyatga foydasiz bo'lsa-chi?

— Bu endi bahsli masalalar. Bu masalani vaqt hal qiladi.

— Vaqtga aytamiz, ostonada kutib tura turadi.

— Mulla Anvarjon, bu gaplarni qo'ying. Men sizni dissertatsiya masalasida chaqirtirdim. Ertaga menga olib kelib bering. Himoyani tezlatamiz.

— Dissertatsiya yo'q, «ustoz».

— Nega yo'q! Yoqib yubordingizmi?

— Yoqib jinni bo'libmanmi, — dedi Anvar ku-

lib, — uni chet elga sotib yuborganman, allaqachon.

— Nima? Chet elga? Kimga?

— Turkiyaga, do'kto'r Nuriyga bultur berib yuborganman. Bir nusxasini o'n kun oldin

akam Angliyaga olib ketdilar. Dissertatsiyani yo Istanbul yo Oksford dorilfununida yoqlasam kerak.

Xolidiy Anvarning ko'zidan bir ma'no uqmoqchi bo'lib, qattiq tikildi. Anvar o'yinni oxirigacha muvaffaqiyatli yetkazmoq uchun xuddi rost gapirayotganday qilt etmasdan o'tiraverdi. Xolidiy do'kto'r Nuriyni soxta sovetshunos, vatan xoini deb yozaverib iyig'ini chiqarib yuborgan edi. Anvar xorij olimini eslatib, nishonni aniq mo'ljalga olgandi.

— Bemaslahat shunaqa ishlar qilib yuribsizmi, hali? — dedi Xolidiy. Uning ilgarigi quvnoqligi, so'ng jiddiyligi, keskinligi ham qolmagan edi. Uning mashqi pasayib, Inglistonda do'kto'rlik dissertatsiyasini yoqlab kelgan olim qarshisida mulzam bo'lib o'tirgan odam holiga tushgan edi.

— Nima qilishim kerak edi? — dedi Anvar g'olib odam tovushi bilan, — hech kimga keragi yo'q, deb sotvoribman-da.

Birgina men qayrag'och

Etagida benurman!

Kun nuridan mahrumman,

Na g'ulomman, na hurman!...

— Yoshlik qilibsiz. Hali pushaymon yemasangiz edi...

— *Fazilatim, kam ila ko'stim*

Sizga ayon, olmoq kerak tan...

O'zim mergan bo'lmagach, do'stim,

Kimlarningdir otgan o'qiman...

Har nechuk Xolidiy temirdan emas, barcha bandalar kabi «loydan yasalgan» ekan. Ko'kragida uyg'ongan g'azab ummoni to'lqinlarining mavjini vujudi sig'dirolmay portladi.

— Yo'qol! — dedi tishlarini g'ijirlatib. Tishlar g'azab vulqonini to'sib qolmoq qasdida g'ijirlar edi. Boya dahlizda «etti oylik bo'lib tug'ilmaganmisiz?» degan savoldan so'ng kuch to'play boshlagan vulqon qudrati tishlardan qudratliroq edi. U o'rnidan shart turib baqirdi: — Yo'qol, gazzanda! Men seni odam deb jinnixonadan chiqarib oldimmi hali!

Anvar masrur edi. U o'rnidan yengil turdi. Go'yo uni uzoq yillar ezib kelgan g'am xarsanglari Xolidiyning baqirig'idan so'ng yelkasidan ag'darilganday bo'ldi. U otgan o'q bexato tegdi. G'animi yarador holda oyoqlari ostida tipirchilardi. Endi yurakka nayza sanchishi kerak. Bu nayzani keyingi so'zlari bilan Xolidiyning o'zi uning qo'lga tutqazdi.

— Siz sal yanglishdingiz, «ustoz». Siz menga otalik qilib, davolansin, deb jinnixonaga yuborgan edingiz. Meni u yerdan Asadbek chiqarib oldi, — dedi jilmayib. U oq-qorani ajratib olgan olim emas, o'rtog'iga maqtanayotgan bolakay kabi jilmaydi.

— Kim deding?

— Asadbek! — Anvar bu ismni faxr bilan tilga oldi-da, chiqib ketdi.

«Bu bolaning mafiyaga nima aloqasi bor ekan?» deb o'ylab qoldi Xolidiy.

XVIII b o b

1

Bir gala farrosh lo'li xotinlarga yakka o'zi bas kelib, ularning nozik nuqtalaridan ushlab — mag'lub etib, idoradan chiqarib yuborgan boshliq esingiz- dadir? Xuddi o'sha boshliq

Zohidga telefon qildi. Zohid xizmatga barvaqt kelgan edi. Telefonning jiringlashini dahlizda eshitib, eshigini shoshib ochdi-yu, tez-tez yurib borib go'shakni ko'tardi.

— O'rinbosarimni chaqirtirdim, kecha oqshomda keldilar, — dedi boshliq, salomlashgach. Zohid uning ovozida qandaydir horg'inlik sezdi. «Kechasi bilan uxlamay meni qidirganmi, nima balo?» deb o'yladi.

— Dam olishning ham beliga tepibsiz-da, — dedi Zohid, yasama lutf bilan. Lutf yasama bo'lsa-da, boshliqning vatanparvarlik tuyg'ularini jo'shtirib yubordi:

— Ishlaridan ishkal chiqib turganda dam olishga balo bormi? Men, ko'nnglim sezgan ekan, boshidayoq «uzoqqa ketmang», devdim. Bu qari byurokratlarga qayta qurishning mohiyatini tushuntirib bo'lmayapti.

— O'rinbosaringiz bilan qachon ko'rishishim mumkin?

— Hozir desangiz, hozir yetib boradilar.

Boshliqning jonkuyarligi sababi Zohidga ayon edi. Bunaqa zotlar ishni qayta qurishga emas, zamonga moslashtirishga usta bo'lishadi. Idoraning har qadamiga qayta qurish afzalliklari haqida shiorlar osib tashlashadi. Agar uylarida, aniqrog'i, yotoqlarida, yanada aniqroq aytilsa — to'shaklari ustida «Xotin — qayta qurish avangardi!» degan shiorga ko'z tushsa, sira ajablanmaslik kerak.

Zohidga ayon bo'lgan sabab shuki, idoradagi moliyaviy nayranglarning bir uchi qonun himoyachilariga endi ma'lum. Jalol Komilov nomiga yozilgan maoshu mukofotlar hisoblansa, falon so'm bo'ladi. Uning hammasini, shubhasiz, o'rinbosar yemaydi.

Aksincha, eng kam ulush unga tegadi. Boshliq o'rinbosaridan ko'proq oladi, ammo u ham o'z navbatida yuqoriga uzatadi. Nyuton boshiga olma tushganida Yerning tortish qonunini ixtiro etgan ekan. Kimyodagi zanjir reaksiyasini topgan olim rahbariyatning pora taqsimlash usuli va san'atidan ilhom olgan bo'lsa ne ajab?

Boshliqning shu «zanjir reaksiya» avjiga chiqmay turib, birinchi halqadayoq ishni bir yoqlik qilish maqsadida ekanini eng landavur tergovchi ham tushunadi. Xudoga shukrki, Zohid undaylardan emas.

O'rinbosar chindan ham tezgina yetib keldi. Yaratilganda Xudoda haqqini qoldirmagan, deb shu bandaga aytilsa kerak. Xudo bo'ydan urganida u eniga qo'shtirib olgan, «falon yoshida boshidan sochi to'kilib kal bo'ladi», deb yozug' bitilganida boshdan to'kiluvchi sochni ko'kragiga, jag'iga ko'chirgan — ko'krakdagi jun ko'pligi va uzunligidan ko'ylak yoqasidan chiqib, ko'rgan odamning g'ashini keltirardi. Kunda ikki marta qirtishlamasa bo'lmaydigan soqol esa, yonoqlarining naq cho'qqisiga qadar bostirib borgan. Yana bir harakat qilsa, soqol deganlari kipriklaru qoshlarga qo'shilib ketishi hech gapmas. O'rinbosarga salobat baxsh etib turgan ko'zoynak gardishining pastki qismi aynan soqolning o'sha chegarasiga qadaladi.

O'rinbosarning Yaratgandan undirgan eng ulug' ne'mati — ko'zlari. Bunaqa muloyim boquvchi, uzun kipriklar bilan himoyalangan ko'z qizlarda ham kam uchraydi. O'rinbosar Zohidning xonasiga kirdiyu darsga kech qolgan boladay boshini egib, yer ostidan qarab qo'ydi. Asta so'z boshlasa, ko'zlari shunchalar muloyim boqardiki, odam o'ldirib kelgan taqdirda ham hibsga olish haqidagi qarorga imzo chekishga qo'l bormasdi. U gavdasiga monand semizgina jigarrang sumka ko'tarib olgan edi. O'rinbosar Zohidning ro'parasiga o'tirib, sumkani tizzasiga qo'ydi-da, «qamaysizmi yo rahm qilasizmi?» deganday mo'ltillab qaradi.

— Boshlig'ingiz aytgandirlar, a? — dedi Zohid.

— Aytdilar, yaxshi ish bo'lmabdi. Ammo biz bu pullarni o'zimiz yeb yuborganimiz yo'q. Birovning haqidan qo'rqamiz. O'zingiz bilasiz, shahar katta, keldi-ketdi ko'p. Mehmon-izmon kutishning o'zi bo'lmaydi. Oldin hukumat uncha-buncha pul ajratardi. Endi u ham yo'q. O'nta mehmonni kutasan, deyishadi, tamom. Yeb-ichib ketsa ham mayli. Maskov

tomondan kelganlar sovg'a-salomga o'rganib qolishgan.

«Boshliq ikkovi chindan ham uxlamaganga o'xshashadi, — deb o'yladi Zohid, uning gaplarini eshitib. — O'rinbosar balogardonlikni bo'yniga olgan. Uydagi topgan-tutganlari tunda yashirilib, uy bir g'arib holga keltirilgan. Balki «qamab qo'yishadi», deb xotin, bola-chaqalari bilan xayrlashib ham kelgandir. Boshliq hozir xonasida qilt etmay o'tiribdi. Kotibasiga «men yo'qman», deb tayinlagan. O'rinbosari hibsga olinganini eshitishi bilan idorada majlis to'plab, qayta qurish dushmanlari fosh etilgani, ularga qarshi ayovsiz kurash olib borish lozimligi masalasini kun tartibiga qo'yadi...»

Zohid tinmay gapirayotgan o'rinbosarga qarab turib telefon go'shagini ko'tardi-da, boshqarmaga qo'ng'iroq qildi.

— Da, alo, eshitaman, — degan ovozni eshitib, o'rinbosarga qaradi. O'rinbosar telefon raqamlari terilayotgandayoq jim bo'lib, bir oz ajablanish, bir oz xavotir bilan unga tikilib o'tirgan edi. Zohid boshliqning ismini tilga olgach, o'rinbosarning butun vujudi quloqqa aylandi.

— Qudrat akam yo'g'iydilar, sekaga ketuvdilar. Kim so'rovotdilar? Kelsalar nima deb qo'iy? — dedi kotiba.

— Men prokuraturadanman. Sharipovman, — dedi Zohid sovuq ohangda.

— Voy, to'xtang-chi, hali ketmaganga o'xshaydilar... — Kotiba sukut saqladi. — Ana, qaytib kevottila.

— Eshitaman, o'rtoq Sharipov. Ko'nglim sezgandek izimga qaytuvdim, tinchlikmi?

— Ha, tinchlik, o'rinbosaringiz yetib keldilar. Xavotir olmang, demoqchi edim, — Zohid gapni kalta qilib, go'shakni joyiga qo'ydi.

O'rinbosar uzilgan gapini davom ettirmadi. Biroz o'yladi. Zohidning bu kichik «o'yini» samara bergan, tunda o'ylab-pishitilgan reja darz ketgan edi. Uzun kipriklar himoyasidagi ko'z iltijoli boqdi:

— Pullarni boshliqqa berardik, o'zlari sarflar edilar...

— Pullar masalasida boshqa o'rtoq shug'ullanadi. Siz menga bir gapni ayting: Jalol Komilovni oxirgi marta qachon ko'rgansiz?

— Jalol Komilov o'ldirilganda men yo'q edim.

— Buni bilamiz. Oxirgi marta qachon ko'rgansiz?

— Yangi yildan keyin. Uchastkovoyga spravka berishi kerak ekan.

— Kayfiyati qanaqa edi, ust-boshi qanaqa edi?

— Kayfiyati... yaxshi. Sal kayfi bor edi. Ustida oq po'stin. Telpagi ham toza teridan.

— Nimada keldi?

— Taksi haydayotgan ekan. Meni bir joyga olib borib qo'ydi... pulini berdim.

— Taksichilik qilayotgan bo'lsa, nima uchun sizdan spravka so'radi?

— Taksi birovniki bo'lsa kerak?!

— Birovning taksisini bemalol minib yurish mumkin, deb o'ylaysizmi?

O'rinbosar «kim biladi?» deganday yelka qisdi.

— Nima haqda gaplashdinglar?

— U yoqdan, bu yoqdan...

— Aniqrog'i?

— Sibirdan kelgan ekan.

— Sibirga nima uchun boribdi?

— Uch-to'rt yil ishlabdi. Menam sizga o'xshab so'rovdim, «komsomol yo'llanmasi bilan borib keldim», dedi. BAMga borgandir, deb o'ylabman.

— Sizda «ishlaydi», degan ro'yxatda turardi. Uning asosiy ishi nima edi?

Chayqovchimidi, o'g'rimidi?

— Unisini bilmayman.

— Uncha-buncha uzatib turarmidi?

— Yo'q, bunaqasi bo'lmagan.

— Uni siz ishga olganmisiz?

— Ha.

— Kim tavsiya etgan?

— Xo'jayin-da, mana arizada qo'llari bor, — u shunday deb sumkani ochmoqchi bo'ldi.

— Kerakmas, ko'rganman, — dedi Zohid uni to'xtatib. — U xo'jayiningiz olamdan o'tib ketgan. Arizaga u kishi imzo chekib, siz buyruq bergansiz.

— Tartib shunaqa-da.

— Komilov qaerda yashagan?

— Bilmayman.

Shu yerga kelganda o'rinbosar ko'zini olib qochdi. Zohidga shuning o'zi kifoya qildi, ko'z ochirmay savol o'qlariga tutish lozimligini angladi:

— Komilov sizni taksida qaerga olib borib qo'ydi?

— Esimda yo'q.

— Eslang.

— Omborxonaga edi, shekilli.

— Aniqmi?

— Ha, aniq.

— Omborxonaga qaerda?

— Qo'yliqda.

— Atayin sizni olib bordimi yo o'sha yoqda ishi bor ekanmi?

— Bilmadim, olib bordi, pulini berdim.

— Omborxonadan chiqquningizcha kutib turdimi?

— Yo'q.

— Nima uchun xizmat mashinangizda bormadingiz?

— Mashina buzuq edi.

— Siz idoradagi g'irromliklar uchun javobgarlikka tortilasiz, buni bilasiz. Lekin uning yoniga yolg'on guvohlik berish qo'shilsa, nima bo'lishini bilmaysiz. Siz balki qotil emasdirsiz, lekin qotilni yashirishga urinayotganingiz aniq.

— «Balki qotil emasdirsiz», deganingiz nimasi? Nima uchun men qotilni yashirishga urinarkanman?! — Boshqa erkak bo'lganida bu gaplarni po'pisa ohangida aytardi.

O'rinbosar esa qo'y ko'zlarini qo'riqlab turgan uzun kipriklarini pirillatib, titroq ovozdan aytdi.

— Qotil topilmaguniga qadar marhumni tanigan, bilgan odamning har biridan gumon qilamiz.

— Oldin «sizdan gumonimiz yo'q», dedingiz-ku?

— Ha, shunday dedim, — Zohid «bu balo-ku», deb qo'ydi o'zicha. — Kelganingizda shu fikrda edim. Gapni chalg'itishingiz bilan gumonsiray boshladim. Bizdagi ma'lumotlarga qaraganda siz o'sha kun Komilovning uyiga borgansiz.

— Kim aytdi?

— O'z ko'zi bilan ko'rgan odamlar. Yuzlashtiraymi?

O'rinbosar boshini egdi.

— Yo'q, — dedi sekin, mag'lub odam ovozida. — Kerakmas. Sibirdan ul-bul olib kelgan ekan. Keyin... «Oltin halqa» deganidan bor-ku, shundan bir qultumdan...

— Sovg'a ham qildimi?

— Pulini berdim, sovg'amas.

— Nimalar sotib oldingiz? — Zohid uning mushkulini oson etish uchun «sotib oldingiz» degan so'zlarga atayin urg'u berdi.

— O'zimga telpak oldim. Uch yuz beruvdim, yuzini qaytarib berdi. Sizdan foyda olmayman, dedi. Qizlarimga atab ham ul-bul...

— Sizdan nimani iltimos qildi?

— Hech narsani.

— Yashirmang.

— Uy to'g'irlab bering, dedi. «Sargardonlik tugadi, uch xonali uy to'g'irlab bersangiz, bola-chaqa qilib o'tiraman», dedi.

— Siz uyni qanday to'g'irlab bermoqchi edingiz?

— Men xat qilib bersam bas, qolganiga o'zining ishonchli odamlari bor ekan.

— Kim?

— Bilmayman.

— Hosilboyvachchami, Markanyanmi?

O'rinbosar bir cho'chib tushdi-yu, boshini egdi. Odam emas, toshbaqa bo'lib yaralganida hozir boshini kosasi ichiga olib, ochidan o'lib ketsa ham, chiqmay yotaverardi.

— Bilmayman, bunaqa odamlarni tanimayman.

— Asadbek deganini-chi, eshitmaganmisiz?

O'rinbosar tashvishlanib, tezgina qarab oldi.

— Tanimayman.

— Komilovning uyi qaerda?

— Sebzorda.

— Aniqrog'i?

— Nechanchi uyligini bilmayman.

Zohid telefon go'shagini ko'tarib, shahar jinoyat qidiruv bo'limida Komilovning ishi bilan shug'ullanayotgan inspektor Maqsud Solievga qo'ng'iroq qildi-da, Sebzorga yetib kelishini, depara bo'limidan Tolipovni ham chaqirishini so'radi.

Mayor Solievni bu ish bilan shug'ullanuvchi guruhga Zohidning talabi bilan qo'shishgan edi. O'ttiz yildan beri shu sohada ishlayotgan mayorni Zohid dorilfununda o'qib yurganidan beri biladi. Talabalik yillarida amaliyot bo'yicha yo'llanma bilan kelib, shu mayor bilan ishlagan edi. Dastlab «nima uchun mayor, nima uchun oddiy inspektor», deb ajablandi. Keyin uning fe'lini o'rganib, yaxshi ko'rib qoldi. Xo'jayinlarning otgan o'qi bo'lmay, kimlargadir emas, faqat haqiqatga xizmat qilishni burchi deb bilgan bu odamga Zohid ixlos qo'ygan edi. Zohidga Namozov ishi topshirilganda mayor safarda edi. Shilimshiq ishi boshlanganida Zohidning baxtiga u safardan qaytdi-yu, darrov qidiruv guruhiga qo'shildi.

— Qani, turing, Komilovning uyiga boramiz, — dedi Zohid.

O'rinbosar mutelik bilan o'rnidan turdi. Uning xotirasi yaxshimi yo bir necha marta keganmidi, harxolda Komilovning uyini hech bir adashmay topib bordi.

2

Shilimshiq uch xonali uyning bir xonasini ijaraga olgan ekan. Yoshi ellikdan oshgan, ammo keksalik hukmiga hali-beri bo'ysunmaydigan ko'hlikkina ayol ularni oshkora noxushlik bilan qarshi oldi. Shilimshiqning xonasida bitta yig'ma karavot, oyog'i liqillab turgan eski ustol, ikkita ustulgina bor edi. Ustullarning biri kiyim ilgich vazifasini o'tardi. Kiyimlar ustma-ust betartib ravishda tashlab qo'yilgan. Ustol ustida qotgan non bo'laklari, shishasi jimjimador «Oltin halqa» deb atalgan aroq, yuvuqsiz to'rtta piyola, jo'mragi chegalangan choynak turardi.

— Siz kelganingizda uy qanday ahvolda edi? — deb so'radi Zohid O'rinbosardan.

— Xuddi shunaqa. Olib kelgan narsalarini sotib, mebel olmoqchi ekan.

— Narsalarni qaerda saqlarkan?

— Chamadonidan olib berdi. — O‘rinbosar shunday deb yig‘ma karavot ostidagi jomadonni imlab ko‘rsatdi.

Soliev bilan Tolipov ikki qo‘shni guvohligida tintuv boshlashdi. Zohid esa uy bekasi bilan gaplashish uchun narigi xonaga chiqdi. Beka gapini Jalol Komilovni yaxshi bilmasligini ma‘lum qilishdan boshladi. Zohid bundan «Meni so‘roq qilib ovora bo‘lmang», degan ma‘noni uqdi. Shu sababli tergovni an‘anaviy tarzda ikir-chikirdan emas, ayol kutmagan holda boshladi:

— Komilov uyingiz kirib kelganida qo‘lida nechta chamadon bor edi?

— Esimda turibdimi? — dedi ayol, to‘g‘ri javobdan bo‘yin tovlab.

— Eslashga harakat qiling. Oradan bir yil o‘tmadi-ku?

— Esim o‘zi sal shunaqaroq, — dedi beka, piching bilan.

Zohid «hozir sayrab yuborganingni o‘zing ham bilmay qolasan», deganday mug‘ambirona kulimsirab qo‘ydi-da, yon cho‘ntagidan rasm chiqarib unga uzatdi. Beka rasmdagi dahshatli manzarani ko‘riboq seskanib tushdi. «Vot ujas!» deb ko‘zlarini chirt yumdi. Xuddi kalima qaytarganday bir nima deb pichirladi. Zohid undan ko‘z uzmay tikilib turaverdi. Ko‘kraklari orasidagi ariqcha ko‘rinib turgan, xudosi pardoz-andoz bo‘lgan bu ayolning kalima keltirishi mumkinligiga Zohid ishonmasdi. Shu sababli uning nima deb pichirlaganini bilishga qiziqdi.

— Gapingizga tushunmay qoldim, qaytaring.

— Odamlar vahshiy bo‘lib ketishgan, — dedi ayol ko‘zini ochib.

— Kim qilgan bo‘lishi mumkin?

Ko‘zlaridan kiborlik pardasi ko‘tarilgan beka Zohidga qovoq uyib qaradi:

— Nima, meni qotillarga sherik, deb o‘ylayapsizmi?

— Kasbimiz shunaqa. Haqiqat ochilmaguncha hammadan gumonsiraymiz.

— Unda meni olib borib qamang, oting! — ayol zarda bilan o‘rnidan turdi.

— O‘zingizni bosing, joyingizga o‘tiring. Savollarimga javob bering, — Zohid keskin-keskin gapirib, ayolning zardasi sariq chaqa ekanini ma‘lum qilib qo‘ydi. — Qo‘lida nechta chamadon bor edi, esladingizmi?

— Bitta... yana bitta to‘r xalta bor edi.

— Kiyimlari qanaqa edi?

— Ag‘darma po‘stin, boshida telpak.

— Oyog‘ida-chi?

— Kalta qo‘njli etik.

— Sovuq joydan kelibdimi?

— Ha, Novosibirskda ikki yil yashabdi.

— Nima uchun?

— Akademiyada ishlabdi. Dissertatsiya yozibdi.

— Ilmiy ishi nima haqda ekan, aytmadimi?

— Men so‘ramadim. Ilmga toqatim yo‘q.

— Uyga tanishlari kelib turarmidi?

— Bir-ikkitasi kelgan.

— Erkakmi, ayolmi?

— Hm... Erkak bo‘lganidan keyin xotin boshlab keladi-da. Buning nimasi yomon?

Zohid o‘rnidan turib dahlizga chiqdi-da, qo‘shnilar bilan o‘tirgan O‘rinbosarni imlab chaqirdi.

— Uyga kelganingizda bu ayol bormidi?

— Ha.

— Siz uni taniysizmi?

— Yo‘q... Ochig‘i... Jalol meni uyga qo‘yib, o‘zi bir yoqqa ketdi. Sanginaxon bilan biroz chaqchaqlashib o‘tirdik.

— Qani, yuring. — Zohid uni beka o‘tirgan uyga boshladi. — Mana bu kishiga qarang, kelganmilar?

Ayol O‘rinbosarga bepisand qarab oldi:

— Esimda yo‘q.

— Ertagacha eslab, soat o‘nda prokuraturaga borasiz, — Zohid shunday deb ko‘krak cho‘ntagidan chaqiruv qog‘ozi olib, yozdi-da, bekaga uzatdi.

— Men o‘nda borolmayman, — dedi ayol, — ishdan ruxsat berishmaydi.

— Beshik to‘yiga deb so‘rasangiz balki ruxsat berishmas. Lekin chaqiruv qog‘ozini ko‘rsatsangiz ijozat tegadi. Gaplaringizga qaraganda qonunni yaxshi biladiganga o‘xshaysiz. O‘zingizni go‘llikka solmang. Sizga esa, — Zohid O‘rinbosarga yuzlandi, — hozircha ruxsat. Kerak bo‘lganingizda o‘zimiz chaqiramiz. Shahardan chiqmay, uzoqqa ketmay turing.

— Shunaqa paytda qayoqqa ham ketardim. Qo‘limdan kelgan xizmatni ayamayman, — O‘rinbosar shunday deb xayrlashib, chiqdi.

Shilimshiqning xonasida tintuv tugab, ekspert piyoladagi barmoq izlarini olayotgan, suratchi fotoapparatini g‘ilofiga joylayotgan, Hamdam esa kiyim-kechaklar ro‘yxatini yozib o‘tirgan edi. Maqsud Soliev esa deraza rahiga suyanib, o‘yga botgan holda turardi. Zohid ish oxiriga yetishini kutib o‘tirdi. Guvohlar ro‘yxatga imzo chekishgach, mayor Soliev ularni qo‘shni xonada yana ozgina kutib turishlarini iltimos qildi.

— Bor bisoti shu ekanmi? — dedi Zohid, ular chiqib ketishgach.

— Ha. Boylik talashganga o‘xshamaydi, — dedi Hamdam.

— Xonima nima deydi? — deb so‘radi mayor.

Zohid suhbat bayonini ma‘lum qilib, O‘rinbosarning ma‘lumotini ham qo‘shib qo‘ydi.

— Shilimshiq Sibirdan quruq kelmagan, bu aniq. Begona ayolning uyiga ham qo‘nmaydi.

Hamdam, sen bugun uy bekasining kim ekanligini aniqlab qo‘y, — dedi Soliev, — Shilimshiq bir joyga chiqib kelgan bo‘lsa, demak, mollari boshqa yerdaligi aniq. Qaerda, nimasi bor uning? O‘smirligida qamalganidan beri sip-silliq yurishida bir gap bordir.

Ootilini topganimiz bilan ish bitmas, daraxt ildizi chuqurroqdir. Ildizni kavlashga daraxt egalari, bog‘bonlari yo‘l qo‘yisharmikin? Axir bu anov-manov daraxt emas. Bog‘bonlarni boqib turadigan, soyasidan bahramand etadigan daraxt-a! — Soliev shunday deb Zohidga qaradi. Lekin undan javob kutmay, ustol ustidagi jomadonga yaqinlashdi. Xuddi og‘irligini chamalaganday ko‘tarib ko‘rdi. — Hamdam, guvohlarni chaqir. Chamadonning bahridan o‘tishga to‘g‘ri keladi.

Guvohlar kiringach, cho‘ntagidan bukma pichoq chiqarib, Hamdamga uzatdi. Hamdam xuddi usta bichiqchiday ildam harakat qilib, jomadon astarini yirtdi. Harakatlari zoe ketib, jomadondan arzirli hech nima chiqmadi. Shundan so‘ng guvohlarga ruxsat berildi.

— Men hozir sen bilan birga boraman, — dedi Soliev Zohidga. — Shilimshiqdan qolgan narsalarni o‘zim bir ko‘ray.

3

Mayor Soliev Shilimshiqdan qolgan bisotlarga avval tikilib turdi. So‘ng ko‘zoynagini taqdi-da, qo‘liga tilla zanjirli medalonni oldi.

— «Lyubimoy Lene ot Pavla»... Bu qaerda ekan?

— Bo‘ynida. Barmog‘ida anavi tilla uzuk. Cho‘ntagida pul. Hech narsasiga tegishmagan, — dedi Zohid.

— Lenasi kim bo‘ldi?

— So'rov tarqatganman. Javobi balki Sibir tomonlardan kelar.

— Boshqacha javob bo'lishi mumkin emasmi? Sen bu odam Lena deganni o'ldirib, zanjirini tortib olgan deb o'ylayapsanmi? Uni arzon-garovga sotib olgan bo'lsa-chi? Balki izni yashirish, bizni chalg'itish uchun qotillar bo'yniga ilib ketishgandir?

— Ikkinchi gumoningizga o'rin yo'q. Ekspertiza zanjir bo'ynida, uzuk barmog'ida uzoq vaqt turganini tasdiqladi. Birinchi gumoningiz ham haqiqatdan uzoqroq. Agar Komilov to'dalarga aloqador odam bo'lsa, bunaqa arzon-garov narsa sotib olib bo'yniga osib yurmas.

Soliev Zohidga qarab, kulimsirab qo'ydi. Yigitning fikridagi mantiq unga ma'qul keldi. Shilimshiqning cho'ntagidan puldan tashqari har xil qog'oz parchalari chiqqan edi. Cho'ntakda yurib bir oz uringan, ammo teshilmagan tramvay pattalari Solievning diqqatini tortdi.

— Komilov tramvayda yurgan ekanmi? — dedi u, pattadan bittasini olib, sinchiklab qarab. — Tagida mashina bo'lsa...

— Mashina o'limidan o'n kun oldin o'g'irlangan.

— Yoki olgan, — deb izoh berdi Soliev.

— Olganligi haqiqatga yaqin, lekin isbotlanmagan haqiqat. Pattani esa do'konlarda qaytim o'rniga ham berishadi.

— Agar bu to'daga aloqador shaxs bo'lsa, qaytinga patta olmaydi, bu bir. Bular tiyinlarning farqiga borishmaydi. Tramvayda yurmaydi, bu ikki. Tramvayga chiqib qolguday bo'lsa ham haqini to'lamaydi, bu uch.

— Nimaga to'lamaydi?

— Sababi oddiy. Ba'zan yodlaridan ko'tariladi. Chunki patta to'lash odat tusiga kirmagan. Ba'zan to'lagilari kelmaydi. Puldor odam minglab so'mlarni behuda sovurishi mumkin. Lekin tiyin ishlatishda xasisligi tutadi. Xo'sh, bu odamga tramvay pattasi nima uchun kerak?

Zohid buni o'ylab ko'rmagan edi. Tilla buyum, pul turgan paytda arzimagan tiyinlarni tashkil etuvchi tramvay pattasi haqida bosh qotirish lozimligi xayoliga kelmabdi. Hozir ko'pni ko'rgan mayor bunga e'tibor bergach, o'ylab qoldi.

— Agar u Sibir tomonlarga gastrolga borgan bo'lsa, quruq qaytmagan. Qolaversa, gastrolga bir o'zi borganmi? Balki sheriklaridan biron narsani yashirib, nomardlik qilgani uchun jazosini olgandir? Buyumlarini qaerga yashirgan? Eng qulay joy temir yo'l bekati yoki aeroportdagi yukxona emasmi? Pattadagi raqamlar yukxona tilsimi emasmikin? Zohid pattani qo'lga olib, Solievga ajablanib qaradi.

— Qanaqasiga?

— Aytaylik — 391829. «3» yoki «39» yukxona belgisi, «1829» esa tilsim raqami.

Yukxonalarni taftish qilish kerak. Taftish uchun shahar prokurorining ruxsatini ol. Bu tilsim ko'p narsaning sirini ochadi. Men ungacha mashinani bir ko'ray.

Yongan mashinadan nima qolardi? Qorayib yotgan moshinasifat tunuka ichi Solievga qadar ham titib chiqilgan edi. Shunga qaramay mayorga atalgan narsa ham bor ekan. Chaqaloqning kaftiday keladigan uchburchak tunukacha olovda qog'ozday bujmayib qolgan edi. Soliev uni avaylab olib, ro'molchasiga o'radi.

4

Taksoparkning boshqoni chiqib ketgach, Asadbek Kesakpolvonga qaradi:

— Ishni xom qilgan ekansan, — dedi u, norozi ohangda. — Mashina o'g'irlangani haqida xabar berib qo'yish kerak edi.

— Murdani ham yoqib yuborish kerak edi, — dedi Chuvrindi, Asadbekning gapini

ma'qullab. — Barmoq iziga qarab, kimligini aniqlashgan. Endi kavlashtirib yotishibdi. — Vahima qilavurma. Bir joyni tatalab teshib chiqishi uchun temirdan tirnoq kerak, — dedi Kesakpolvon, peshonasini tirishtirib. U Asadbekning tanqidini og'ir olmasdi, ammo gapga Chuvrindi aralashsa, ensasi qotardi, kamchiligini bo'yniga olishni sira istamasdi. — Hozir temir tirnoqlar paydo bo'lgan, — dedi Asadbek. — Temir tirnoqlarning ham oshqozoni, jig'ildoni bordir? — dedi Kesakpolvon, bo'sh kelmay. — Shilimshiqni oldirib kel, deding, bir kunda oyog'ini yerga tekkizmay oldirib keldim. Hofizga ro'para qil, deding ro'para qildim. Uni biz o'ldirganimiz yo'q. Kavlashsa ham bizga ro'para bo'lishmaydi. — Yo'lni biz tomonga burib yuboradigan ishlar ham bo'lgan, — dedi Chuvrindi. — Haydar aka bir-ikki ishni bemaslahat qilganlar. Bugun yigitlarim muhim gap topib kelishdi. — Chuvrindi shunday deb sukut saqladi. «Aytaveraymi?» deganday Kesakpolvonga qaradi. Kesakpolvon o'rnidan bir qo'zg'olib oldi. — Gapni chaynamay, aytavermaysanmi? — dedi jerkib. — Shilimshiq hali ham obodonlashtirish idorasida ro'yxatda turgan ekan. U yerdagi haromilarga maoshi kerak bo'lgan-da. Tergovchi o'sha yergacha kavlab borgan. Shilimshiq Tojimullaev bilan uchrashgan ekan. — Kim u? — deb so'radi Asadbek. — Tojimullaev o'sha idora boshlig'ining muovini. Xullas, u tergovchini Sanginanikiga boshlab borgan. Asadbek Kesakpolvonga o'qrayib qaradi. — O'shanikida turganmidi Shilimshiq? Sen menga boshqa gap aytgan eding-ku? — Men aytgan joy ishonsizroq chiqdi. Sangina puxta juvon. — U-ku puxta, ammo sen lattasan. Boshing bilan o'ylaysanmi yo boshqa yog'ing bilanmi? — Sen qaering bilan o'ylasang, men ham o'sha yerim bilan o'ylayman. Ishning sassig'i chiqqanda men aybdor bo'lib qoldimmi? Shilimshiqni hofizga ro'para qilganingda to'y haqida gap yo'q edi. Sen mardlik qilmoqchi eding. O'zing ham kalta o'ylagansan. Men o'g'ridan chiqqan odamman. Ishim yo chikka bo'ladi, yo pukka. Asadbek o'rtog'iga baqirib xato qilganini fahmlab, uni tizzasiga shapatiladi. — Jirillama. Men ham qimorbozdan chiqqan omi odamman. U o'yinlarda bugun oshiq olchi turmasa, ertaga turadi. Endigi o'yinlarda oshiq olchi turmagan kun o'ldim, deyaverasan. Endi xato qilishga haqqimiz yo'q. Men Shilimshiqni jazolashim zarur edi. Agar u jazosini olmasa, boshqa bir yigit uning izidan borar edi. Tartib bo'lmasa, birov bizni bir tiyinga ham olmay qo'yadi. «Mardlik» degan olifta gaplaringni qo'y. Kim men chizgan chiziqdan chiqsa, Shilimshiqning orqasidan jo'naydi. Ikkoving ham yigitlaringga aytib qo'ylaring. Mendan keyin sen, sendan keyin Mahmudning aytgani qonun bo'ladi. «Kim ko'proq aybli?» deb axlat titishingga yo'l qo'ymayman. Bu hukmni men chiqarganman! Mahmud, endi nima qilmoqchisan? — Hali bir to'xtamga kelganim yo'q. Tergovchi yaxshi hid oladigan iskovichga o'xshaydi. Uning yoniga mayor Soliev qo'shilgan. — Soliev? Kattalarning sho'rini quritgan mayormi? Ishdan ketuvdi-ku? — dedi Asadbek. Mayor Soliev ikki yil burun bir qotillik izidan borib, yuqori amallarni egallab turgan odamlarning erka farzandlarini fosh qilgan edi. Bu ishni xaspo'shlashga intilish yaxshi natija bermadi. Adolat qaror topganday tuyuldi, ammo Soliev iste'foga chiqishga majbur bo'lgandi. Hozir Asadbek shuni nazarda tutib so'radi. — Yangi yildan ishga qaytarishgan. Bir yarim yillik maoshini to'lashgan, — dedi Chuvrindi. — Haydar, eshitdingmi? Temir tirnoq o'sha bo'ladi. Unda oshqozon ham, jig'ildon ham

yo'q.
— Unda bu dunyoda yashamasa ham bo'larkan.
— Qani, tegib ko'r-chi, ularga! — dedi Asadbek ovozi balandlatib. — Ishni osonroq yo'l bilan yopish kerak.
— Bir-ikkita kavkazlik topmasa bo'lmaydi, — dedi Chuvrindi.
Asadbek uning maqsadini tushunib, Kesakpolvonga savol nazari bilan qaradi.
— Haydar?
— Haydarsiz ishlaring bitmaydimi?
— Lattachaynarlik qilma.
— Ikkitasi bor.
— Mahmudga ber ularni. Mahmud, kallangni ishlatib, yo'li bilan tergovchilarga ro'para qil, xitlanishmasin. Haydar, ularning sharti qanaqa bo'ladi?
— Qoradori-da.
— Qaerda bo'lsa ham yetkazib beramiz. Sen Sanginani ko'zdan yo'qot.
— Uvol bo'lmaydimi?
— O'ldir deganim yo'q, ko'zdan yo'qot dedim. Tergovchining akasini o'ldirgan bolani topib uyiga tashlaring. Sal eti o'lib tursin.
— Qaysi birini tashlaylik?
— Nechta o'zi?
— Uch-to'rtta bo'lib o'ldirishgan. Lekin o'sha paytda bittasi qamalgan. Bittasi keyinroq do'konda qo'lga tushgan. Qolgan ikkitasining aybi kamroq deyishdi.
— O'sha asosiy ikkitasini toplaring.

XIX b o b

1

— Vatani yo'qning imoni yo'qtur... — Ismoilbey shunday deb boshini egdi, sukutga cho'mdi. Eti ustixoniga yopishib, uzun burni yanada beo'xshovlik kasb etgan, ko'zlari kirtayib qolgan qariya bu sukut chodiriga o'ralib, nimalarni o'yladi ekan? Bu gapdan yuragi hapriqqan Zelixon-chi? U nima uchun jim? U nimalarni o'ylayapti. Ismoilbeyning choy quyib o'tirgan o'g'li Ahadbey-chi?
Ahadbey Zelixonning tengquri. Taqdirning zolimligi bo'lmasa biri tog'lar bag'rida, biri dengiz sohilida tug'ilib o'sib, shu yerda uchrasharmidi? Ular qishloqqa oldinma-keyin ko'chib kelishdi. Ismoilbey urushdan qaytgach, temiryo'lga ishga kirib, oilasini shu yerga ko'chirib keldi. Zelixonning otasi esa urushdan qaytmadi, u yetim holicha qishloqda rizqini terib yuraverdi.
Dunyodan rizqi uzilay deb turgan qariya, yarim asrdan ko'proq umr ko'rib, hali o'z Vatanga ega bo'lmagan bu ikki bebaxt bandaning aytaman desa hasrati kammi, eslayman, desa xotiralari yo'qmi?
To'rt yil badalida nemis Ismoilbeyning jonini olaman, deb necha yuz ming o'q uzdi ekan. Lekin yaratgan uni bu o'lim dovulidan omon saqlab qoldi. Rizq bilan umrni mo'l bergan ekan. Ammo buning evaziga Vatandan judo qilibdi.
Ismoilbey boshini egib, sukutga berilgan chog'larida ko'pincha Ollohga munojot etadi: «Urushda jonimni omon saqla, deb yolvordim, o'zingga shukr, saqlading. Bir kungina bo'lsa ham qishlog'imda, oilam bag'rida yashay, dengizning mavjlarini ko'ray, dedim. Qishlog'imga qaytarding, shukr. Ammo bir kungina sig'dirding. Dengiz mavjlariga to'ydirmading. Gunohim ko'p bo'lsa, vatangado qilsang ming roziman. Ammo Ona

xalqimni vatangado qilganingga aqlim lol. Nahot barchamiz baravar gunohkor bo'lsak...» Shu gaplar xayoliga keladi-yu, Xudoga ta'na qilgani uchun darrov tavba ham etadi. Umri poyoniga yetgani sayin xotira dengizi ham sayozlashib, mavjlari sustlashib borar edi. Ba'zan tushida, ba'zan esa xayol bulutlariga bandi bo'lib o'tirgan chog'ida dengiz sohilida, qirg'oqdagi mayda toshlarni ohista silayotgan ojiz to'lqinlarni bezovta qilib yugurayotgan ishtonchan bola ko'z oldiga keladi. Hayotni faqat shodlikdan iborat, deb o'ylovchi bola qiyqirib, quvnab yuguradi. Sachragan suv tomchilari quyosh nurida zumrad misol bir tovlanish beradi-yu, yana o'z o'rniga qaytadi. Bolaning quvnashidan dengiz ham mast, quyosh ham yayrab nur sochadi. So'ng... dengizning ufqqa tutash yerini yondirib quyosh botadi. So'ng oy ko'tarilib, bu yong'indan azob chekkan dengiz yuzini silab ovutadi. Oy nuri dengiz uzra uzun poyandoz soladi. Shu poyandoz ustida yurib ketging keladi... Bu bola — Ismoilbey. Sohil bo'ylab chopayotgan bu bola unga urushdan hamroh bo'ldi. Urushdan qishlog'iga qaytgach, uni yana ko'rdi. Bu safar uxlamasdan, hatto mudramasdan, ko'zini yummasdan turib ko'rdi.

Gospitaldan chiqqanidan so'ng, manzili o'zgarib, uy bilan aloqasi tamom uzilgan, u urush olovida emas, xavotir olovida qovrilgan edi. Qishlog'iga qaytib, uyida begona gurg'illarni ko'rgach, hayratdan yoqa ushladi. Shop mo'ylovli gurji uni uyiga boshladi. Musallas bilan siyladi. «Biz aybdor emasmiz, birodar, bizdan xafa bo'lma!» dedi. Yana allaqancha gaplar aytdi. Ammo bu gaplar uning qulog'iga kirmadi. Dengiz sohiliga bordi. Etigini yechib, shimining pochalarini qayirib, sohil bo'ylab yurdi... O'g'lini yelkasiga mindirib olib, sohil bo'ylab yugurishni orzu qilardi. O'g'li yo'q. Yugurishga xohishi ham, majoli ham yo'q. U ikki narsaga hayron, biri — oilasini qanday topishni bilmaydi. Ikkinchisi — qishloq yigitlari urushda jon olib, jon bersa-yu, bunda qolgan qariyalar, xotinlar, bolalar qanday qilib xoin bo'lishsin? Qishloqdan bitta, nari borsa ikkita sotqin chiqar, lekin yalpi xoin bo'lishi mumkinmi? U — Ismoilbey urushda bir narsani — Vatan uchun jang qilishi lozimligini bilardi. Endi hayron: qani o'sha Vatan?

Xayolida ko'p jonlanadigan ikki manzara shu — sohil bo'ylab quvnagan holda yugurayotgan bola... shimining pochasini himarib, qayg'u yukini orqalab borayotgan askar... Ko'kragida Vatan himoyasi uchun berilgan nishonlar. Ko'krak sirtida nishonlar, ko'krak ichidagi yurakka esa tig' sanchilgan...

— Vatani yo'qning imoni yo'qtur, — Ismoilbey shunday deb, xayol bandiligidan ozod bo'lib, ko'zlarini ochdi. — Xudo ota-bobolarimizga Vatan bergan edi, bizdan tortib oldi. Bizning gunohlarimiz uchun sizlar ham vatangado bo'ldinglar. Sizlar imonsiz ketmanglar, Vatanga qaytinglar. Xudoga shukrki, bizni kofirlar yurtida xoru zor qilmadi. Orqadoshlarimiz bizlarni ranjitishmaydi. Ularning ulug'ligi shunda. Ammo Vatan ulug'roq. Uning o'rnini hech nima bosmaydi.

Ismoilbeyning keyingi gaplarini teplovozning qichqirig'i bosib ketdi. So'ng poezd gurillab o'tib, uy tebranib, shiftlarigacha qisirladi. Uy egalari bunga ko'nikib ketishgan, e'tibor ham berishmadi. Zelixon esa har o'n daqiqada bir poezd o'tib, zaminni silkitganda xavotir bilan shiftga qarab qo'yadi.

— Vakillarimiz Maskovga ketishdi, — dedi Ahadbey, — Qrim tatarlari bilan birgalashib, haqiqatga yetishar, insho'lloh.

— Chechenlar ko'p ketishdi. Seni ham ketdi, deb yuruvdim? — dedi Ismoilbey.

— Onam shu yerda, buvam shu yerda. Men qayoqqa boraman? — Zelixon «men gamoqda edim», demadi. Chol gap kavlamasin, deb boshini egib, sukut saqladi.

Ismoilbey «sizlar gurunglashib o'tiringlar, men samovarga chiqay» deb fotiha o'qidi-da, o'rnidan turdi.

Ahadbey otasi kirganida xontaxta ostiga yashirgan shishani olib, piyolalarga aroq quydi-da, «Sog' bo'l», deb ko'tardi.

— Seni chaqirganimning boisini endi aytay, — dedi u. — Vakillarimiz Maskovdan quruq qaytishadi. Maskov yurtlaringga boraveringlar, degan bilan gurjilar uylarimizni bo'shatishmaydi. Qon to'kilishi aniqqa o'xshab turibdi.

— Qon to'kilsa chechenlar sizlar tomondan bo'lishadi.

— Qon o'sha yoqda to'kiladi, deb o'ylayapsanmi?

Zelixon bu gapdan ajablandi:

— Qaerda to'kiladi?

— Shu yerda.

— Esing joyidami? Kim bilan urushasan? Kim qon to'kadi?

— O'zbeklar bilan...

— Ahad! — Zelixon o'rnidan qo'zg'olib, tiz cho'kib o'tirib oldi. — Jinnimasmisan? Bizga uy bergan, non bergan o'zbek bilan urushasanmi?

— Sen hovliqma. Biz urushmaymiz. Bizni urushtirishadi. Men kuzatib, sezib yuribman. Sen Fedyani bilarmiding?

— Qaysi Fedya?

— Istansaning orqasiga turardi. Laqabi «Bo'ri».

— Ha... otilib ketuvdi shekilli?

— Hukmni o'zgartirishgan. O'n besh yil berishuvdi. Yangi yildan oldin paydo bo'lib qoldi.

— Qochibdimi?

— Qochganga o'xshamaydi. Bemalol yuribdi.

— Qutulib chiqqandir?

— Yo'q. Hali yarmini ham o'tirmadi. Afvi umumiyga tushishi ham mumkinmas. Xullas, bu yog'ini eshit: uni Quvasoyda ko'rdim. Pivoxonada to'rtta ulfati bilan o'tirgan ekan. Ulfatlari bu yerlik emas, bilinib turibdi. Men bilan ko'rishdi. «Nima qilib yuribsan?» desam, «ish bor, bratan», deb ishshayadi. Bitta-yarimtaning iziga tushib, sho'rini quritmoqchimi, deb poyladim. Sheriklari bilan Quvasoyni aylanib chiqishdi. Asosan turklar ko'proq yashaydigan ko'chalarni aylanishdi. Keyin ikkita moshinga o'tirib, g'oyib bo'lishdi. Ertasiga ularni bu yerda ko'rdim. Ular tamoshaga kelishmagan. Ko'nglim sezib turibdi. Kuyovim Quvasoydagi pivoxonada ishlaydi. Atay borib surishtirdim. Ular uch-to'rt marta kelishibdi. Turk yigitlari bilan pivoxo'rlik qilishibdi. «Hozir hamma yoqda erkinlik, sizlar Turk avtonomiyasini talab qilinglar», deyishibdi. «Turklarning o'z respublikasi bo'lsin!» deyishibdi. Pivo ichgani kirgan ikkita o'zbek yigitni turtib chiqarishibdi. Gapga tushunyapsanmi?

— Fedya shu yerdami?

— Shu yerda edi, ko'rinmay qoldi.

— Yaxshi, uni o'zim topaman. Selim qaerda, hali ham Quvasoydami?

— Ha.

— Fedya bilan ko'rishgandir?

— Bilmayman.

— Ko'rishadi. Fedya keladi-ku, ko'rishmaydimi? Tur, ketdik. — Zelixon shunday deb o'rnidan turdi.

— Oshni damladi, yeb olaylik.

Zelixon «keyin», deb tashqariga chiqdi. Ahadbey unga noiloj ergashdi. «Zaporojets»ni o't oldirish uchun itarib yurgizishga to'g'ri keldi. Mashina o'tgan yo'lini ko'k tutunga burkab yursa ham, manzilga yetib oldi. Hashamatli uy, yuk mashinasiga mo'ljallab ishlangan katta darvoza oldida «Zaporojets» o'yinchoqqa o'xshab qoldi. Selim deganlari uzun bo'yiga monand qorin qo'ygan, qaddini tik tutib yuruvchi yigit, hovlida Zelixonni ko'rib, dastlab tanimaganday qaradi, so'ng birdan chehrasi ochilib, quchoq ochib keldi.

— Zeli og'a, tushimmi yo o'ngimmi? — deb qarshiladi. Keng hovli atrofiga uylar solingan, xuddi qo'rg'onga o'xshardi. Mevali daraxtlar tartib bilan ekilgan, kunga qaragan uy ro'parasiga temir quvurlardan tokso'ri ishlangan.

Selim ularni keng uyga boshlab kirdi. Mehmonxona shiftining o'rtasida katta billur qandil. To'rt chekkasiga esa, aynan shu qandilning kichik nusxalari osilgan. Yigirma kishi bemalol davra quradigan ustolda dasturxon bezog'liq edi.

— Og'ajon, sog'intirib yubordingiz-ku? — dedi Selim jilmayib.

— Qaerdaligimni bilmasmiding? — dedi Zelixon.

— Bilardim.

— Bilsang nimaga so'raysan. Chiqib keldim. Xizimating bo'lsa, ayt.

— Xizmatni qo'ying, og'ajon. Xizmatda mana, biz bo'lamiz. Siz izzatda.

— Ishlaring qalay? O'zbeklar g'ashingga tegishmayaptimi?

Kutilmagan tashrifdan ajablanib turgan Selim bu savolga qanday javob berishni bilmay, ikkilandi.

— To'g'risini aytaver.

— Bu yer o'zimning qo'limda. Lekin... Hosilboyvachcha deganni eshitganmisiz?

O'shaning odamlari ko'z ochirmaydi. Qonimni so'rib tashlashdi.

— Shuni Fedyaga aytdingmi?

— Qaysi Fedyaga? — Selim shunday deb «Sotdingmi?» degan ma'noda Ahadbeyga qaradi.

— Ahadbeyga qarama, menga qarab javob ber. Fedyaga nima deding?

— Shuni aytdim.

— Yordam ber, dedingmi?

— Ha.

— Ahmoqsan. Puling ko'p-u, ammo aqling kam. U nima dedi, o'zim tinchitaman, dedimi?

— Ha.

— Sen bu yerdan ko'chib ket.

— Nega endi?

— Qirg'inning uyasiga cho'p suqib qo'yibsan. Kelib-kelib Fedyadan yordam so'raysanmi?

— Kimdan so'ray bo'lmasa?

— Kuching yetsa ishla. Bo'lmasa yag'ir bo'lib yuraver.

Zelixonga ayrim narsalar ayon bo'la boshlagan edi.

Shu uchun Selimning mehmondorchiligiga unamadi. Ahadbeynikiga ham kirmay Farg'onaga jo'nadi. U Fedyani qaerdan topishni bilardi.

2

Har bir mamlakatning o'ziga yarasha qonuni, qoidasi bo'ladi. Fuqaro qonun-qoidalarga itoat etib yashaydi. Xuddi shunga o'xshab, biz jinoyatchilar deb atovchi olamning ham o'z qonunlari, tartib-qoidalari bor. Ular biz joriy etgan qonunlarni sariq chaqaga olishmaydi. Shu sababli ularni ta'qib qilamiz, hibsga olamiz, hukm chiqaramiz. Daryoga to'g'on solingani bilan suv orqasiga qarab oqmaydi, to'lib-toshib, yo'lida davom etaveradi. Agar to'g'on zaif aql bilan qo'yilgan bo'lsa, to'plangan suv uni buzib ketadi. Hayqirgan junun suv to'lqinlari elni ancha besaranjom qilib qo'yadi.

Zelixon yashaydigan olam ham shunga o'xshaydi. Uning fuqarosi kam, ammo qonuni puxta. Ularda «axloq tuzatish koloniyalari» yo'q. Ular «axloq tuzatish» bilan shug'ullanishmaydi. Ularning hukmi bitta — qonunni buzdingmi, xiyonat qildingmi, birodaringni qutqarmadingmi, tamom, joning bilan javob ber.

Bu yozilmagan qonun-qoidalarni suv qilib ichib yuborgan Zelixon qaerda, qanday

harakat qilishni, kim bilan qanday gaplashishni yaxshi biladi. Qaysi o'g'rini qaerdan topishni, qaysi xonim kimga ham boshpana, ham quchog'idan joy berishi mumkinligi unga ma'lum. U «Fedyani o'zim topaman», deb bekorga aytmadi.

Zelixon Ahadbeyning «Zaporojets»idan tushib, bir yo'lovchi mashinani to'xtatdi-da Farg'onaga qarab ketdi. To'rt qavatli imoratlar orasiga tirsak shaklida tushgan bino unga yaxshi tanish. Ikkinchi qavatdagi eshik o'zgaribdi. Ilgarigisiga chiroyli charm qoplangan edi. Bunisi temirdan bo'libdi. Zelixon eshik qo'ng'irog'ini uy bekasiga tanish bo'lgan tarzda bosdi. Qo'ng'iroqning ikkita qisqa, uchta uzun jiringlashini eshitgan beka eshikni bexavotir ochishi mumkin. Kutilganday bo'ldi. Eshik avval qiya ochildi. Beka tanish odamni ko'rib, eshikni kattaroq ochdi-da, o'zi orqasiga chekindi. Zelixon odatiga ko'ra atrofga alanglab olgach, tezgina ichkari kirib, eshikni yopdi.

— Zelya, yaxshi keldingmi? — Beka shunday deb unga yaqinlashdi-da, ko'kragiga bosh qo'ydi.

— Nadulya, o'zing omonmisan? — dedi Zelixon, uning yelkalarini silab.

Hali qirqqa kirmagan bu juvon tarovatini yo'qotmagan, quchoqlasa quchoqlaguday, o'psa o'pguday edi. Zelixon vaqtida u bilan ayshini surgan. Ammo ular orasida muhabbat, hamisha birga bo'lish tuyg'usi yo'q edi. Yurak yurakka talpinmagan. Zelixon bu to'shakda bir necha soat ilgari boshqa erkak yotgan bo'lishi mumkinligini bilardi. Nadya ham bu chiroyli yigitning hozirgina boshqa ayol quchog'idan chiqib kelayotgan bo'lishi mumkinligini bilardi. Darvin degan zot xuddi shu toifa odamlarga qarab turib, «odam maymundan paydo bo'lgan», degan nazariyani yaratgan bo'lsa ne ajab? Bular Ollohning emas, balki hirsning bandalari edilar. Odam bolasiga Yaratgan yaxshi tuyg'ular ham berganini bilmas edilar. Shunday tuyg'u bo'lmagani uchun ham bir necha yil emas, bir necha soatgina ko'rishmagan tanishlar singari omonlashdilar.

Mehmonxonadagi stol usti dushman payhon etgan qishloq manzarasini eslatardi. Bu Zelixonni ajablantirmadi. Chunki u bunda durustroq manzarani ko'rmagan.

Nadya Zelixonning ro'parasiga o'tirib, ikki qo'lini jag'iga tirab, unga tikildi.

— Ko'rinishing binoyi. Kurort yoqibdi, — dedi jilmayib.

— Sening duolaring yetib bordi, — dedi Zelixon ham jilmayib. — Meni sog'inib, ichikib qolibsana.

— Seni deb ichiksam arziydi.

— Nima ish qilyapsan?

— O'zing bilgan ish.

— Kim bilan ishlayapsan?

— Suvarak bilan.

— Kuning shunga qoldimi?

Nadya «nima qilay bo'lmasa?» deganday yelka qisib qo'ydi-da:

— Ichasanmi? — deb so'radi.

— Bormi?

— Senga bor. — Shunday deb ichkari xonaga kirib ketib, dam o'tmay bir shisha aroq ko'tarib qaytdi. Zelixon shishani uning qo'lidan olib, chaqqonlik bilan ochdi-da, ikkita qadahga quyib, bittasini ayolga uzatdi.

— Eson-omon qaytib kelganing uchun, — Nadya shunday deb bir ho'plab qo'ydi.

Zelixon qadahni bir ko'tarishda bo'shatdi.

Ikkinchi qadahdan so'ng ayolning yoniga o'tib, uni quchoqladi.

— Endi esingga tushdimi? — dedi Nadya nozli va ginali ovozda. Zelixon javob bermay, baqbaqasiga lab yubordi. Uning nazarida Fedyaning qaerdaligini shu ayol bilishi kerak edi. To'g'ridan-to'g'ri so'rasi, aytmasligi ham mumkin edi. Shu sababli maqsadga ayollarga yoqadigan yo'ldan yurib borishni ma'qul ko'rdi. Nadya iyib, to'shakka yotishga

tayyor bo'lganida «Fedya qaerda?» deb so'radi. Ko'zlari suzilib turgan ayolning qoshlari birdan chimirildi.

— Shunga keluvdingmi? — Nadya Zelixonni ko'krigidan itardi. Zelixon esa aksincha, uni mahkamroq quchdi. Nadya uning quchog'idan chiqishga urindi, oxiri bo'shashgan holda, yopiq eshikka qaradi. — Shuni keyinroq so'rasang ham bo'ladi-ku? Ana, yotibdi. G'irt mast.

Zelixon uni quchog'idan bo'shatib, eshikni ochdi. Yuztuban yotgan, chap qulog'ining ostidan og'zigacha tirtig'i bo'lgan bu yigitni darrov tanidi. Ichkari kirib eshikni yopdi-da, «Fedya», deb chaqirdi. U bir tekisda nafas olardi. Mastga o'xshamasdi. Zelixon uni yana chaqirdi, so'ng uning mast uyquda ekaniga go'yo ishonch hosil qilganday, pidjagining cho'ntagiga qo'l yubordi. Yangi pasport, ozod etilgani haqidagi guvohnomani ko'rgach, boya ko'ngliga oralagan shubha haqiqatga aylana boshladi.

U Fedyaning bosh tomoniga o'tib o'tirdi-da, xuddi o'zi bilan o'zi gaplashayotganday gapira boshladi:

— Mening Bo'ri degan bir do'stim bo'lardi. Aroq daryo bo'lib oqib kelsa, shimirib quritardi. Ammo o'zi sira mast bo'lmas edi. Qamoqda buzilibdi, bechora. Endi... odam sotilganidan keyin shunaqa bo'lib qolarkan-da. Xudo rahmat qilsin, seni Fedya. Nomingni toabad unutmaymiz, deya olmayman. Sotqinlarni eslamaymiz, o'zing bilasan-ku...

Shu gapdan keyin Fedya bir qimirlab oldi.

— Sotqin emasman, — dedi yotgan holicha.

— Boshingni ko'tar, Fedya, mendan uyalma.

Fedya boshini ko'tarib, tirsagiga tiraldi.

— Nimaga kelding?

— Ish bor edi. Chiqib kelganingni eshitib, xursand bo'luvdim.

— Qanaqa ish?

— Endi sensiz bitadigan ish.

— Meni sotqin dema, Akademik, men birovni sotganim yo'q.

— Qochdingmi? Qochganga o'xshamaysan?

— Ishing bo'lmasin. Yo'lini qilib chiqdim.

— Men bilan ishlaysanmi?

— Yo'q.

— Nimaga?

— O'zimning ishim bor. Agar xohlasang... men bilan ishlashing mumkin. Yaqinda katta ov bo'ladi.

— Qaerda?

— Qaerdaligini vaqti kelganda aytaman.

Eshik qo'ng'irog'i jiringlab, ularning suhbatlari uzildi. Bir oz fursat o'tgach, eshik qiya ochilib, Nadya ko'rindi.

— Fedya, keldi aytganing.

Fedya o'rnidan turib mehmonxonaga chiqdi. Zelixon unga ergashdi. Mehmonxonada sochlari paxmaygan, qaddi kelishgan bir qiz turardi.

— Yoshing nechada? — deb so'radi Fedya unga tikilib.

— O'n yettida, — dedi qiz, bu savoldan ajablanib.

— Zelya, bu tovuqni topib kelgan mataxini qara. Mening kunim endi qari kampirlarga qolibdi-da, a? Jo'na, ko'zimga ko'rinma!

Qiz labini chimirib, shart burilgan choqda, Zelixon uni to'xtatdi.

— Nadulya, bu menga nasib qilgan ekan. Bizga o'xshagan chollarga qari kampirlar ham bo'laveradi.

Fedya Zelixonning oldida oliftagarchilik qilmoqchi edi. Og'zidagi nonni oldirib qo'yib

pushaymon yedi-yu, ammo sir boy bermadi.

XX b o b

1

— Hosilboyvachcha deganlari men bo'laman. Bir tomoni qaynotangiz bilan aka-ukaligimiz bor. Bir tomoni yigitning so'zi qaytguncha shaytonning bo'yni uzilsin, deyishadimi?

Shu gapdan keyin Elchin o'ylanib qoldi. U Hosilboyvachcha deganlarini eshitgan, qo'chqorlarning biri shu ekanini ham bilardi. Ammo o'zini ko'rmagan edi. Ozg'in yuzidagi katta yumaloq ko'zlari bolakay chizgan suratni eslatuvchi, qaldirg'och mo'ylovli, qirra burunli bu yigit o'ziga erinmay zeb bergan edi. Kiyimlarining taxi buzilmagan, biron yerda g'ijimning asorati yo'q, xuddi u hech yerda o'tirmaydiganday, suyanmaydiganday edi. Ikkala qo'lining barmoqlarida bittadan tilla uzuk. Bu odamdan taralayotgan atir hidiga dimoq yorilib ketay deydi. Elchinni hayron qoldirgan narsa bu emas, bunday olifta yuruvchilar ko'p. Elchin to'yga aytib kelgan bu yigitni zimdan kuzatib, uning kiprik qoqmasligini ilg'adi. O'qday qadalib turgan nigohdan odam bolasida kam uchraydigan sovuq o't chaqnaq turardi. Bu nigoh «senga yaxshilik qilaman» deb alday olmasdi. U to'g'risini aytardi: mendan faqat yomonlik kut!

Elchin Hosilboyvachchanning taklifini eshitgach, kecha Asadbekning qidirib kelgani sababini angladi. «Demak, Asadbek bu taklifdan ogoh. Demak, bu odamga xizmat qilishimni istamaydi. Nima uchun? G'ayirligi kelganmi? Obro'yiga putur yetishini bilganmi? Kimsan, Asadbekning kuyovi Hosilboyvachchanning xizmatida bo'lsa?!»

— Men noz qilayotganim yo'q, aka, — dedi Elchin, o'zidan ikki-uch yosh kichik bo'lgan Hosilboyvachchaga. — Akaxoningiz sizga qadrdon bo'lsalar, to'ylariga zo'rroq ashulachilarni olib borganingiz yaxshimi, deyman-da. Men ancha chetga chiqib qolganman. Birov eslaydi, birov eslamaydi. G'ulom kelibdi yo Sherali kelibdi, degan gap qayoqda-yu, almisoqdan qolgan Elchin kelibdi, degan gap qayoqda?

— Bunchalik past ketmang. Arzimasangiz o'zim kelmas edim.

Elchin bu gapdan «Men uncha-buncha odamni taklif etmayman», degan ma'noni uqdi. U Asadbekning maqsadini anglaganday edi. Ammo shuncha o'ylasa ham

Hosilboyvachchanning asl niyati nima ekanini bilolmadi. Har bir katta-kichik to'daning, hatto gap yeydigan kichik ulfatning o'z qo'shiqchisi bo'ladi. Elchin Asadbek to'dasiga tegishli, hatto ular uni o'z mulkiday ko'rishar edi. Hosilboyvachchalarning ham o'z mulki — qo'shiqchisi bor. To'yga Hasanali kelarmish, deyilsa, odamlar uning yo'liga haftalab ko'z tikishadi. Ana shunday mashhur ashulachi turganida Elchin nimaga kerak bo'lib qoldi? Elchin taklif zamirida qandaydir qitmirlik yotganini fahmla-di-yu, qisqa fursatda o'sha «qandaydir» nima ekanini anglay olmasdi.

— Katta boshingizni kichik qilib kelibsiz, biz nima derdik. Kasbimiz yaxshilarga xizmat qilish.

Hosilboyvachcha yuzini jilmayish epkini silab o'tdi. Bu quvonish emas, g'olib odamning mag'rur jilmayishi edi.

2

Elchin to'yga boribdi?!

Asadbek bu xabarni eshitib, tutoqib ketdi. U «Elchin sal bo'lsa-da, esini yig'ib oldi», deb

yanglishganini bildi. «Ko'zi ko'r, aqli past ekan, — deb o'yladi Asadbek, — bu tagi pastga olov bilan o'ynashishni kim qo'yibdi?»

— To'yda ahvol qanaqa ekan? — deb so'radi Asadbek, o'zini bir oz bosib olgach.

— Uloq Hasanalidamish. Elchinga pul qistirishmabdi, — dedi Chuvrindi.

— Ha, tulki! — Asadbek o'rnidan turib, eshik tomon yurdi. — Ketskik.

— Siz bormaganingiz ma'qul, — dedi Chuvrindi, joyidan jilmay. — Men yigitlarni yubordim. O'zlari tinchitishadi.

Asadbek to'yxonaga kunduzi borib muborakbod etib, sovg'a-salomini berib kelgan edi. Uning kechki ziyofatlarga kelmasligi ko'pchilikka ma'lum, shu uchun hozir borsa, mag'lubiyatini bo'yniga olgan bo'lib chiqadi. Chuvrindi buni oldindan hisob-kitob qilib qo'ygan edi. Asadbek uning maqsadini darrov tushunib, joyiga qaytdi.

— Siz tashvishlanmang. Bir jihatdan shunday bo'lgani ham durust. Burniga suv kirsam, keyin qadringizga yetadi, — dedi Chuvrindi.

Asadbek xabarni eshitib, titrab o'tirgan paytda Elchin to'yda yonib qo'shiq aytardi. U davraga birinchi chiqishidayoq bu yerga sharmanda bo'lish uchun kelganini angladi. Undan oldin Hasanali chiqqanida uni qiyqirib qarshi olishdi. Hasanali o'rtaga chiqib, xuddi tsirk artistiday bir qo'lini yuqori ko'tarib ta'zim qildi. Olqishlar tingach, unga torni ikki qo'llab uzatishdi. U arzimagan bir odamning maktubini olayotgan podshoday qaddini g'oz tutib, torga qo'l uzatdi. Shu onda Hosilboyvachcha unga yaqinlashib, ustidan pul sochdi. Hasanali ashula aytib emas, pul sochishdan, qistirishdan charchadi. Navbat Elchinga yetganida to'yxonada olqishlar yangramadi. Pullar sochilmadi. Tashqaridan qaragan odam barcha pul avvalgi ashulachiga sarf etilib tugabdi-da, deyishi mumkin edi. Elchinga bu usul ma'lum. Ashulachini xor qilishning eng madaniy yo'li shu. Bundan bir vaqtlar Asadbek ham foydalangan. Elchinni boshlab borib, uning obro'yini oshirish, to'y egasi chaqirgan hofizni yer qilish uchun shu usulni qo'llar edi. Hosilboyvachcha aks yo'l tutdi: o'zi aytib kelgan qo'shiqchini o'zi xor qildi. U atayin davraga chiqmadi. Xuddi Elchinning ashulasini eshitmaganday ulfatlari bilan chaqchaqlashib o'tiraverdi. Elchinning raqqosasi — to'ylarda yuraverib ko'zi pishgan jonon juvon — Hosilboyvachcha o'tirgan yerga borib ming muqom qildi, ming ishva bilan suzildi, foydasi bo'lmadi.

...Ana shu paytda Asadbekka xabar ketgan edi...

Elchin izzati bitganini bilib, to'ydan chiqib ketmoqchi ham edi. Biroq o'zini tutdi. Sharmandalik yukini ortmoqlab chiqib ketgandan ko'ra oxirigacha chidashga qaror qildi. Hozir chiqib ketsa — ularga shu kerak — g'oliblik jomini sipqorishadi, ketmay o'tiraversa, chiqib ashulasini aytaversa, ular ajablanishadi, balki xavotirga ham tushib qoli-shar.

Elchin to'yxonada o'zining kalaka qilinayotganidan bir ezilsa, ikki to'da orasida qo'g'irchoq bo'layotganini anglab, ming ezildi. «Bunga avvalroq aqlim yetishi kerak edi», deb o'zini o'zi ayblashdan o'zga chora topmadi. U davraga ikkinchi marta chiqqach, atayin mungli ashulani ayta boshladi. Shirakayf yigitlar kelib, «sho'xrog'idan bo'lsin», deb qulog'iga shivirlab ketishsa ham parvo qilmadi. To'yda yayrab, o'ynayman, deb kelgan qizlar, yigitlar betoqat bo'lishdi. Hosilboyvachchanning davrasidagilar ham u tomonga bir-ikki qarab qo'yishdi. Hozirgina qiziyotgan to'y soviy boshladi. To'y to'yga emas, ma'ruzachining gaplari yoqmay g'o'ng'ir-g'o'ng'ir boshlangan majlisga o'xshab ketdi. Hosilboyvachcha o'rnidan turib, Elchin tomon bir qadam qo'ygach, to'xtadi. Elchin uning to'xtab qolishi sababini ro'parasida Jamshid paydo bo'lgach, angladi. Jamshid ashuladan mast bo'lgan odamday jilmayib qo'ydi-da, cho'ntagidan bir dasta pul chiqarib Elchinning ustidan sochdi. Jamshiddan so'ng yana ikki notanish yigit sochdi. Ana shunda Hosilboyvachcha cho'ntagiga qo'l tiqib o'rnidan turdi. Ana shunda Elchin ashulani nihoyasiga yetkazmay uzdi-da, joyiga qaytdi.

Uni to'y oxirigacha davraga chorlamadilar. U esa o'zini erkin tutgan bo'lib, yeb-ichib o'tiraverdi. Sheriklarining savol nazarlariga «xotirjam bo'linglar», degan ma'noda im qoqib qo'yaverdi.

To'y tugab, kelin-kuyov kuzatilgach, Hosilboyvachcha Elchin o'tirgan ustolga yaqinlashdi.

— Qalay, hofiz, urintirib qo'ymadikmi? — dedi u, Elchinning yelkasiga qo'l tashlab.

— Maza qildik, aka, — dedi Elchin uning ko'ziga tik qarab.

— Akaxonni xursand qildingiz, rahmat, — u shunday deb cho'ntagidan ikki taxlam yuz so'mlik chiqarib, ustol ustiga tashladi. — Yetadimi?

Elchin zaharli jilmayish bilan pullarga qaradi. Bir taxlamni olib, yonida o'tirgan doirachiga uzatdi-da, «O'zing bo'lib ber», dedi. So'ng ikkinchi taxlamni Hosilboyvachchaga uzatdi:

— Akaxon, men xolis xizmatga kelganman.

Hosilboyvachcha qoshlarini bir chimirdi-yu, ammo sir boy bermadi. So'ng pulni olib raqqosa oldiga tashladi.

— O'yiningga besh ketdim.

U shunday deb burilib, iziga qaytdi.

3

Ko'chada Jamshid kutib turgan edi. Elchin uni ko'rmaganday o'tib ketmoqchi bo'ldi. Ammo sergaklikda uncha-buncha odamga dars bera oladigan Jamshid uning yo'lini to'sdi.

— Siz bu yoqqa chiqing, — dedi, qat'iy ohangda.

«Demak, Asadbek olib kelishni buyurgan», deb o'yladi Elchin. U bir to'xtamga kelib ulgurmay, Jamshid orqaroqdagi doirachiga buyurdi:

— Torni mana bu moshinga qo'ying. Hofiz akangiz biz bilan birga ketadilar.

Elchin Jamshid bilan g'idi-bidi aytishni o'ziga ep ko'rmay, mashinaga o'tirdi.

«Asadbekning ko'zi uchib turgan bo'lsa, unga aytadigan ikki og'iz shirin so'zim bor», deb qo'ydi.

Jamshid odatiga sodiq qolgan ravishda jim borardi. Orqa o'rindiqda o'tirgan Elchin unga tikilib, o'ylardi: «Asadbek bu laychasini atay yubordimi? Endi menga nimalar deb sasir ekan? «Hosilboyvachcha Asadbekning kuyovini bir pul qildi», degan andishaga chiday olmas harholda...»

Elchin qamoqdan chiqib kelgach, o'zini aqlan to'lishgan his qilardi. «Atrofimda sodir bo'layotgan har bir voqeaga, aytilayotgan har bir gap-so'zga aqlim yetadi, kimga nima deyishni yaxshi bilaman», deb o'ylardi. Zohiran shunday. Har bir inson yil o'tgani sayin o'zini aqlli his qilib boradi. Xuddi shu his uni ko'pga kulgi qiladi yoinki hayot so'qmog'ida chalib yiqitadi, yiqitganda ham bir umr majruh qilib qo'yadi. To'g'ri, Elchin ko'pni ko'rdi. Nayrang nima, munofiqlik nima, vahshiylik nima — hammasiga tirik guvoh. Ammo, bu nayrang, bu munofiqlik, bu vahshiylik, odam bolasiga yot jamiki illatlar rangi kundankunga turlanib turishini hisobga olishni o'rganmadi. Buni o'rganishi ham qiyin. Bugun sariq rangda tuslangan vahshiylik ertaga qaysi rangda jilo beradi? Qorami? Yashilmi?.. U Shilimshiqni o'ldirmoq istagida yurganida qaysi rangda edi. Bu jingalak sochli yigitga pichoq sanchayotganida qaysi rangni afzal biladi? Buni uning o'zi ham bilmaydi. U o'zi sezmaganda ikki guruh o'zaro tepib o'ynaydigan koptok holiga tushdi. Zimdan tayyorlanayotgan olishuv sahnasida bir zarra bo'lib qolganini u hali tushunib yetmasdi. Jamshid shohko'chadan to'g'riga yurmay, chapga burilgach, Elchin ajablendi. «Demak, bugun Asadbek meni ko'rishni istamaydi. Demak, bu tun o'ylanadi, reja tuzadi. Asadbek qo'lida qo'g'irchoqqa aylanganingiz muborak bo'lsin, Elchinboy. Qasoskor erkak sizmi edingiz?» Elchin darvozasi yonida to'xtagan mashinadan tushib, torini qo'ltiqlagan holda

qoldi. Jamshid xayr ham demay, jo'nab ketdi. Elchin cho'ntagidan kalit chiqardi-yu, qulfga solishga qo'li bormadi. Nima uchundir uyiga kirgisi kelmadi. Kingadir dardini aytishni istadi. Uning dardini yarim kechada kim eshitadi? Zelixon bo'lganida eshitardi. Lekin u Farg'onadan qaytgach, «zarur ishni» bahona qilib, Maskovga jo'nab qolgan. Elchinning dardini Anvar ham eshitishi mumkin. Lekin uyg'otib, xotini bag'ridan chiqib unga quloq tutish malol kelsa-chi? Elchin shu fikrlarni xayolidan o'tkazib, o'zini nochor, yolg'iz sezdi. Atrofda «azizim, birodarim, do'stim...» deydigan odamlar ko'p. Ammo dardini eshitadigan inson yo'q bo'lsa ham qiyin ekan. «Odamlar qamoqdan qo'rqishadi, — deb o'yladi Elchin. — Axir shu yorug' jahonning o'zi turma-ku? Yonma-yon yashaysan, lekin bir-biringga ishonmaysan. Bu Yer deganlari gunohkor bandalarning surgun muddatini o'tovchi joyi emasmi? Qamoqxonada har bir barak o'ziga xos bir mamlakat. Har bir barakning o'z qonuni, o'z urfi, o'z podshosi bor. Yer yuzidagi har bir mamlakat qamoqxonalaridagi baraklardan nimasi bilan farq qiladi? Dindorlarning gaplari balki to'g'ridir? Odam bolasi chindan ham sinov uchun bu dunyoda yashar? Sinovdan o'tsa — ozodlikka chiqadi, jannatga tushadi. O'tmasa jahannam azobida qoladi...»

4

Zaynab erini kutib, uxlamay o'tirgan edi. Mashina kelib to'xtaganini bildi. Mashina eshigi tez ochilib, tez yopildi. Mashina shitob bilan qo'zg'oldi. Zaynab otarchilar shilta yo'llardan yuradilar, deb ko'p eshitgan edi. Erining to'yga borajagini bilganidan beri, shu yo'lda yurib keladi, degan fikr unga tinchlik bermayotgan edi. Darvoza eshigi hadeganda ochilmay, eri kiravermagach miyasiga o'rnashgan gumon haqiqatga aylanaverdi. Nazarida eri o'ynashi bilan tushib qolib, darvoza oldida quchoqlashib turganday tuyulaverdi. Yelkasiga qalin ro'molini tashlab, tashqariga chiqdi. Devor oldiga kelib, ko'cha tomonga quloq osdi. U kutgan hansirashlar, pichirlashlar, hirlingashlar eshitilmadi. «Mashina qo'shnilarnikiga kelgandir» — Zaynab shu fikrda iziga qaytmoqchi edi, ko'cha tomonda Elchin yengil yo'taldi. Zaynab sergak tortib, yana qulog'ini ding qildi. «Nimaga kirmayaptilar?» deb ajablendi. Qancha o'ylamasin, savoliga javob topolmadi. Kuta-kuta, oxiri eshikni o'zi ochdi.

Torini quchoqlab g'arib ahvolda turgan erini ko'rib, hayrati yana oshdi. Elchin qo'qqis eshik ochilganida bir cho'chib tushdi. Ayvonda yonib turgan chiroq nuri bu yerga arang yetib kelardi. Shu sababli Elchin xotini ko'zidagi ajablanishni sezmedi. Zaynab ham erining ko'zidagi hayronlik alomatini ilg'amadi.

— Zaynab? Tinchlikmi? — dedi Elchin. Uning tili gapga kelmay, ovozi soqov odamnikiday g'o'ldirab chiqdi. Zaynab «mast ekan», degan xayolga borib, past ovozda:

— Tinchlik, — dedi, — kiring...

«Kutayotgan ekan!» Shu fikr Elchinning ko'nglini yoritib, yelkasidan bosib turgan dardni quvganday bo'ldi. Ostona hatlab o'tib, eshikni yopgach, bir qo'lini xotining beliga yuborib, uni o'pmoqchi bo'ldi. Zaynab yuzini olib qochdi, o'ptirmadi. Elchin buni nozli araz o'rnida qabul qilib, ko'ngli yanada ravshanlashdi. «Shunchalik kutdimi, shunchalik arazladimi, demak, yaxshi ko'radi» degan qarorga keldi. Ichkari kirib plashchini yechgach, uni yana quchmoqchi bo'ldi. Zaynab bir to'lg'onib uning quchog'idan chiqdi-da:

— Avval yuvining, — dedi.

Bu gapdan so'ng Elchinning ustidan sovuq suv quyilganday bo'ldi.

— Sen hali... meni shunaqa sayoq... shaltoq deb o'ylaysanmi?!

Zaynab erining ko'zlariga qarab bir olam g'am ko'rdi. Yana bir gap aytsa, nazarida eri yig'lab yuboradiganday tuyuldi. Gapi qo'pol chiqqanini anglab, yumshatishga harakat

qildi:

— Faqat sayoq odam yuvinadimi? Begona joylarda o'tirdingiz, begona odamlar bilan ko'rishgansiz... Darrov egrilikka olmang-da... — Shunday deb erining yuzini silab qo'ydi. Elchin bu yumshoq qo'lining taftini sezmedi. «Bugun o'zi tuproqqa qorishtiradigan kun ekan», deb hammomga qarab yurdi.

5

Elchin yuvinayotgan mahalda Anvar shirin uyquda edi. Birdan uyg'ondi. Uyg'onganda ham sergak, tiniqqan holda uyg'ondi. Birpas jim yotdi. Peshonasi qiziy boshlagach, o'rnidan turib mehmonxonaga chiqdi. Derazadan tushib turgan nurni ko'rib, shoshib eshikni yopdi.

— Seni biz uyg'otdik, — degan yoqimli ovoz kelgach, nur ustiga oyoq qo'yimoqchi bo'ldi.

— Seni hozir olib bormaymiz, — dedi yana yoqimli ovoz.

— Men Zunnuniy bilan uchrashmoqchiman, so'raydigan gaplarim bor.

— Yerdagi hayot bilan vidolashganingdan keyin uchrashasan.

— Asqar Qosim bilan-chi?

— U bilan ham... Sen bizning borligimizga ishondingmi?

— Ha.

— Yerdagi hayot bilan xayrlashishga tayyormisan?

— Yo'q.

— Nima uchun?

— Odam o'zini o'zi o'ldirishi oson emas. Men hayotdan to'yganim yo'q.

— Bugun bo'lmasa ertaga to'yasan. Xolidiy endi battar avjiga chiqadi. Atrofdagilar seni talashadi. Ko'z ochirishmaydi. Sen o'zgarishlarga ishonib xato qilyapsan. Odam egnidagi libos o'zgaryapti, yurak emas. Shunga aqling yetmaydimi?

— Bilib turibman... lekin menga ozgina muhlat bering.

— Vaqtini cho'zma. Bilib qo'y: do'stingning do'sti xavf ostida, yo'ldan qaytmasa, halok bo'ladi.

— Kim?

— Do'stingning do'sti...

Shu gapdan keyin nur chekinib, xona qorong'ilashdi. Anvar holsizlanib, ustulga o'tirdi. Nurning jumboqli gapi uni tashvishga soldi. Do'stimning do'sti kim ekan, deb o'ylandi. «Do'stga o'xshab yurganlar ko'p. Hammasini ogohlantirib chiqamanmi? Yo eng yaqin, eng chin do'stlarnimi? Yo'ldan qaytmasa halok bo'ladi... Qanaqa yo'ldan? Birovi amal talashayotgandir, birovi mol-dunyo qayg'usi bilan yashayotgandir, birovi boshqasining chiroyli xotinini yo'ldan urmoqqa kirishgandir... Qaysi biri halok bo'ladi? Nur nima uchun meni ogohlantirdi? Do'stimning do'sti halok bo'lishini istamadi. Ammo meni shoshiryapti. Men unga «hayotdan to'ymadim», dedim. Shu gapdan achchiqlanib, darrov g'oyib bo'ldimi? Men... hayotdan to'ymadimmi?..»

«Hayotdan to'yish» degan gap tildan osongina uchadi. Shu ikkitagina so'zdan iborat tushunchaning o'q ildizini topish esa juda mushkul. Har kim hayotdan har xil lazzat oladi. Kimdir maishatdan, fohishalar davrasida yayrab tun o'tkazishdan, boshqa birov esa ana shu harom yo'lga yurmaganidan lazzatlanadi. Kimdir to'plagan mol-dunyosiga qaragan sayin ko'zi quv naydi, boshqasi teshik tog'oraga qarab, qorin va nafs bandasi bo'lmagani uchun Yaratganga shukr qiladi.

Xuddi shunga o'xshash, hayotdan to'yish ham turlicha. Birov mol-dunyosidan ayrilsa, hayotdan to'yadi. Birov haqsiz dunyodagi nayranglardan to'yadi... Anvar nimadan to'ysin? Xolidiyning hiylalariga chiday olmaganini oshkor etib, bu dunyodan ketvorsinmi?

Dunyoni Xolidiylarga tashlab qochsinmi? Asqar Qosim ketdi. Nima o'zgardi? Kim insofga kirdi? Kimning ko'zi ochildi? Uning isyonini kim anglab yetdi?

Anvarning xayoliga shu gaplar kelib, beixtiyor o'rnidan turdi. Deraza oldiga borib, osmonga qaradi. Osmon tund. Yulduzlar ko'rinmaydi. Bulut ortiga yashiringan yulduzni xayolan ko'z oldiga keltirib, unga murojaat etdi:

— Meni olib ketsalaring yaxshi bo'lardi. Zunnuniy bilan gaplashardim. Asqar Qosimdan so'raydigan gaplarim bor edi. O'zimni o'ldirishim qochmaydi. Orqamdan chirqirab qoladigan bir etak bolalarim yo'q. Hayotdan umidim ham yo'q. Ammo hozir bir adolatni tiklash imkoni tug'ilganida, qochib qolish nomardlikda. O'limdan qo'rqayotganim yo'q. O'lganimdan so'ng Xolidiylarning xursand bo'lishlarini istamayapman. Menga fursat bering. Ozgina fursat...

XXI b o b

1

Yonib ketgan mashinadan topilgan tunukacha temir yo'l bekati yukxonasining belgisi ekan. Tunukachaga zarb etilgan raqam bo'yicha ikkita katta jomadon saqlanardi. Jomadonlar xaridorgir kiyim-kechaklar bilan to'la edi. Tramvay pattasidagi raqamlarga qarab ish yuritish qiyin bo'ldi. Nihoyat, avtomat yukxonalardan ikkitasining tilsimi yechildi. Ikkovida bir xil qora sumka turar, ikkovi ham qumli xaltachalar bilan to'la edi. Tarkibida oltin bo'lgan qum qaerdan olinganu kimga sotilishi kerak? Mayor Solievni ham, Zohidni ham shu jumboq garang qildi.

— Boyligi million so'mdan kam emas, — dedi Soliev o'zicha chamalab. — Bular sotganlaridan qolganlari. Shuncha puli bor odam taksini o'g'irlab yurarkanmi?

— Taksoparkdagilarni qo'rqitib olgan bo'lsa-chi?

— Unda nima uchun aytishmayapti? Komilovning harakatiga ham tushunib bo'lmayapti.

— Boylik balki uniki emasdir? U biror kishining yoki guruhning dastyori bo'lsa-chi?

— Dastyor bo'lganida boylikning iziga tushishardi. Uy bekasi keldimi, gaplashdingmi?

— Yo'q. Ikki marta chaqirtirdim. Bugun Tolipovni yubordim, olib keladi.

Zohid ham, mayor ham kalavaning uchini topmoq uchun turli taxminlarni o'rtaga tashlashar edi. Hozir, boshlari qotib turganida siz borib: «Qotil san'atkor, u o'chini oldi», desangiz, sira ishonmaydi. Chunki million so'mlik boylikka ega odam oddiy qasos qurboni bo'lishi mumkinligi kam uchraydigan hodisa.

Soliev Zohid bilan xayrlashib, o'rnidan turgan choqda telefon jiringladi. Hamdam Tolipov Shilimshiq yashagan uyning bekasi uch kun burun, ya'ni tintuvning ertasiga jomadonlarini ko'tarib ketganini, yo'lda uchragan qo'shnisiga «Chet elga ketyapman», deganini ma'lum qildi. Bu xabarni eshitgan mayor Soliev joyiga qaytib o'tirdi-da, «nima qilamiz?» degan savol nazari bilan Zohidga tikildi. Zohid bunday bo'lishini kutmagan, chunki Sanginaning xatti-harakati unda shubha uyg'otmagan edi.

— Bizdan qochadigan darajada ko'p narsa bilarkanmi? — dedi Zohid past ovozda, xuddi o'ziga-o'zi gapirganday.

— U qotillikdan balki bexabardir. Lekin beixtiyor holda qotillar yo'lini ko'rsatib qo'yishi ham mumkin bo'lgan. Komilovni bu uyga kim joylashtirgan? Shu odamni topish kerak.

— O'rinbosar-chi? — Zohid shunday deb telefon go'shagini ko'tarib, raqam terdi. — Balki uni ham...

Boshliq Zohidning ovozini tanib, quyuq hol-ahvol so'radi. Keyin xuddi Zohidning maqsadini bilganday, qo'shib qo'ydi:

— Tojimullaevning sal toblari yo'q shekilli. Kecha telefon qilib, uzrlarini aytuvdilar. Bugun ham ko'rinmadilar. Uylaridan so'rab ko'raymi?

— Ha. Iloji bo'lsa, bir kelib ketsinlar, — Zohid shunday deb go'shakni joyiga qo'ydi.

— Uyiga borish kerak, — dedi Soliev.

— Hozir, bilaylik-chi? Rostdan tobi qochganmi yo ayyor kasalmikin?

— Kasal bo'lsa mayli-ya, u ham «chet elga» jo'nab qolmaganmikin?

Shu payt telefon jiringlab, ularning tusmollu suhbatlarini uzdi. Telefon go'shagidan Boshliqning xavotirli ovozi eshitildi:

— Uyda yo'q, kecha «safarga ketdim», deb chiqqan ekan.

— Hozir yetib boramiz. — Zohid go'shakni joyiga qo'ydiyu Solievga savol nazari bilan qaradi.

Sarosimaga tushgan Boshliq xonasiga sig'may, ularni ko'chada betoqat bo'lib kutardi. U salom-alikni ham unutib, yangi xabar bilan qarshiladi:

— Kecha ertalab ishga kelganini farrosh ko'rgan ekan. Unga ham safarga ketyapman, debdi.

O'rinbosarning qabulxonasida yoshi yetmishlarga borib qolgan ozg'in kampir o'tirgan edi. Soliev uning yonidagi bo'sh stulga o'tirdi. Zohid deraza tomonga o'tdi.

— Tojimullaevni soat nechalarda ko'rdingiz?

— Sekkiz bulmag'on edi. Min ubirat etib yurg'on edim. Kelib, Ani, chiqib turing'iz, dedilar. Chiqib turdim.

— Menga soat yetti yarimda qo'ng'iroq qilib, tobim yo'q, devdi...

Soliev Boshliqning luqmasiga e'tibor bermay farrosh bilan suhbatini davom ettirdi:

— Ko'rinishi qanday edi?

— Normalniy edi.

— Bir narsadan jahli chiqqani sezilmadimi yo shoshib turganmidi?

Kampir biroz o'ylandi.

— Nemnojko nervnichat etti. Minga «Salom, Ani», dedi, i vsyo. A to, yaxshi surashar edi. Zdrovyamni, semyamni surar edi.

— Ichkarida nima qildi? Masalan, temir javonni ochib-yopgani sizga eshitilmadimi?

— Yo'q, hich narsa ishitmadim. No', chig'ib ketg'onlaridan sungra qaragam, seyfda kluchlari turibdi. Min udivlyatsya ettim. Kluchni olib, ustollariga spryatat ettim.

— Qaerga, ko'rsating.

Kampir turib, yozuv ustoliga aylanib o'tib, pastdagi tortmaga qo'l yubormoqchi bo'lganida, mayor uni to'xtatdi:

— Ani, bo'ldi, qo'l urmang. Tojimullaev qaysi shaharga ketayotganini aytmadimi?

— Vrode Buxara dedi.

Mayor Soliev Zohidga savol nazari bilan qaradi. Zohid uning nima demoqchi bo'lganini anglab, Boshliqqa imlab qo'yib, qabulxonaga chiqdi-da:

— Telefoningizdan foydalansam maylimi? — deb so'radi.

Sarosimasi bosilmagan Boshliqqa bu iltimos ulug' bir lutf bo'lib tuyulib, xona eshigini ochib, biroz ta'zim qilgan holda «marhamat», dedi. Zohid, eshik ohistagina yopilgach, telefon go'shagini ko'tardi. Avval ekspertiza xizmatini chaqirdi. Keyin Hamdam Tolipovni topdi-da, aeroportga borib, Tojimullaevning qay tomonga uchganini aniqlashni topshirdi. O'rinbosarning xonasiga qaytganida Soliev farroshni hamon savolga tutardi:

— Tojimullaev qanaqa mashinada keldi, ko'rmadingizmi?

— Vrode taksida keldi, — farrosh shunday deb, «adashmadimmi?» deganday boshlig'iga qarab qo'ydi.

— Xizmat mashinasini qisqartirganmiz. Taksida kelgan bo'lishi mumkin, — dedi boshliq, aniqlik kiritib.

Soliev kampirni boshqa savolga tutmadi. Unga ijozat ham bermadi. Ekspertlar yetib kelishgach, kampir bilan boshliqning guvohligida temir javon ochildi. Ustolning tortmalari tintib ko'rildi. Biron-bir ashyoviy dalil topilmagach, Tojimullaevning uyiga yo'l olishdi. Dang'illama qilib solingan imorat ichi qashshoq ko'rinishda edi. Parket pollardagi, devorlardagi izlarga qarab, uzoq vaqt gilam to'shalgan, osilgan ekanini payqash qiyin emasdi. Devorni enlab turgan xorij javonining tokchalari ham g'aribgina ko'rinishda. Garchi chang-chung artilgan bo'lsa-da, bu tokchalarda nimalar turganini aniqlash ekspert uchun cho't emasdi. Solievni hozir bu narsalar qiziqtirmas edi. Shu sababli ularni ishga solmadi. Tojimullaevning xotini avvaliga o'zini go'llikka soldi. «Qaydam, bilmayman, qayoqqa ketayotganlarini menga aytmadilar», dedi. Zohid Tojimullaev xavfli o'yinga aralashib qolganini, hayoti xavf ostida ekanini aytgach, yig'lamsirab turib:

— Buxorodalar, — dedi. — Bugun telefon qildilar. Xavotir olma, dedilar.

— Qaerda turishlari ma'lummi?

— Ha, xolavachchalarinikida.

— Manzilini ayting.

Zohid ayol aytgan manzilni tez-tez yozib oldi-da, telefon turgan xonaga o'tdi. Yarim soat o'tmay, telefon jiringlab, Tojimullaev topilgani ma'lum qilingach, ular idoraga qaytishdi.

— Tez topilganiga hayron bo'lyapman, — dedi Zohid, yo'lda bora turib.

— Tojimullaev soddamug'ambirga o'xshaydi. U ishdan ishkal chiqishidan qo'rqmagan.

Uni cho'chitishgan bo'lishlari mumkin.

— Kim, Komilovni o'ldirganlarmi?

— Balki.

— Uning qotillikka aralashganiga ishongim kelmaydi.

— Bevosita aralashmagandir. Lekin u bizga Komilov yashagan uyni ko'rsatib berib nodonlik qildi. Har holda u bizdan qochmagan. Qidirib, topib, qo'lga olishimizni o'zi istagan. Bizdan qochganda farroshga «Buxoroga ketyapman», demas edi.

— O'zining soyasidan ham cho'chiydigan odamga o'xshaydi. Birinchi kelishidayoq to'rvaxaltasini shaylab olgan ekan.

— Shunaqa odamlarni jinim suymaydi. Sichqonga o'xshab yashashning nima qizig'i bor. Sichqonni hech kuzatganmisan? Nonni bir cho'qilaydi, o'n marta atrofiga qarab oladi. Bir qop bug'doyni tashib ketadi indamasang. Holbuki unga bir chelagi ham yetib ortadi. Lekin u tashiyveradi, tashiyveradi. Oxiri qopda bir dona bug'doy qolganida qopqonga tushadi. Endi tasavvur qilib ko'r: bir qopda million don bormi? Demak, million marta qopqonga tushishdan qo'rqib yashagan. Tojimullaevning ham shunaqa. O'g'ri bo'l, mard bo'l-da! Xudo yurakdan bermagan ekan, tinchgina, oziga shukr qilib, maoshingga yashayvermaysanmi?

— Yurak-ku, yo'q, ammo ko'z och-da.

— Odamning ko'zi tuproq bilan to'yadi. Ungacha «ber, ber», deyaveradi. Mahmadona faylasuflarning jinoyat haqida gapirsa, «siyosiy-ijtimoiy ildizlar» deb miyani achitadi. Hech qanaqa ildiz yo'q. Hamma balo ko'zda. Nazar to'q bo'lsa, hasad ham, ig'vo ham, ta'qib ham bo'lmaydi. Kecha mahallamizda bir chol gapirib qoldi: ko'z zinosi ham bo'larkan.

— Bu nima degani ekan?

Soliev «rostdan bilmaysanmi?» degan ma'noda ajablanib qarab qo'ydi.

— Zino — buzuqlikmi, harom yo'l bilan to'shakka yotishmi? Agar bir pokiza ayolga shunday yomon fikr bilan qarab qo'ysang, ko'z zinosi bo'larkan. Buning gunohi harom to'shakda yotganning gunohidan kam bo'lmas ekan.

Zohid bu gapni eshitib, kulimsirab qo'ydi:

— Ko'chada ko'zimizni yumib yurarkanmiz-da endi?

— Tojimullaev bilan taksoparkdagilarning xizmati bir, — dedi Soliev, uning haziliga

e'tibor bermay. — Ular kimgadir xolis xizmat qilishgan. Taksoparkdan mashina so'rashgan, ular yo'q, deya olishmagan. Tojimullaev esa «ishlayapti», deb rasmiylashtirib qo'ygan. Hozir birov bilan birovning ishi yo'q. Komilov qamoqdan chiqqan mahallarda bu masalaga qattiq turilardi. O'g'rimi, chayqovchimi, bir idoraga ilinib olardi. Endi Tojimullaevning ikki tig' orasida tipirchilab qoldi. Bir biqiniga biz tirab turibmiz, ikkinchisiga ular. Komilov yashagan uyni ko'rsatgani uchun ular Tojimullaevni siquvga olishgan bo'lsa, u bechoraning yuragi chiqib ketgan.

— Ularning o'rnida men bo'lganimda Tojimullaevga tuhmat qilardim. Komilovning qon tekkan kiyimini uyiga tashlab qo'yardim.

— Bunaqa ashulalar eskirib qolgan. O'qib yurganingda bir gap aytganman, esingdami?

— Soliev eslab ko'rsin, degan maqsadda sukut saqladi.

— Siz menga ko'p gaplarni aytgansiz.

Soliev miyig'ida kuldi:

— Qaysi biri esingda?

— Daraxt ko'chada o'sgani bilan ildizi ko'rkam imoratlarning tagiga qarab ketgan bo'ladi, devdingiz. O'zingizning esingizdami bu gap?

Soliev picha o'ylanib, bu savol qopqonidan hazil bilan qutulmoqchi bo'ldi:

— Bunaqa aqlli gaplarni ko'p aytganman. Men hozir sendan boshqa narsani so'ramoqchi edim: senlar oliy ma'lumot olaman, deb besh yil kitob titasanlar. Kitoblarda o'tgan gaplar yoziladi. Jinoyatchi kitobga tushgan yo'ldan yurmaydi sira. Bu yo'lda tez fosh bo'lishini biladi. U bizdan oldinroqda yuradi. Bizning aqlimiz ham, texnikamiz ham ularning izidan boradi. Usta shaxmatchi raqibining hech bo'lmasa uch-to'rt yurishini oldindan bilib turadi. Senga o'xshaganlar tamom bo'lgan o'yinni o'rganib yuraverasanlar.

— Usta shaxmatchilar ilgarigi o'yinlarning yurishlaridan ham foydalanishadi. Odam eski ashulani ham ba'zan sog'inib qoladi.

— Harholda bizning sohada eski ashuladan qo'rqish kerak. O'tgan o'yindagi yurishdan foydalanib, sira kutilmagan, motga olib boradigan zarbaga uchraysan. Chunki sen raqibingning usulini yod olgansan. U buni biladi. Sen «ha, o'zimiz bilgan yurishda», deb xotirjam bo'lasan. Shunda u bir zarb beradiki, o'nglanib ololmaysan.

Ular yo'l-yo'lakay o'zlaricha falsafa so'qib borishardi. Soliev bir jihatdan haq edi. G'anim tomon besh-olti yil kitob titmagan. Shuning uchun bo'lsa kerak, erkin fikrlaydi, erkin yurish qiladi, kutilmagan zarba beradi. Solievlarni qiynaydigan yana bir tomoni bor: har qanday polvon kurashga tushganda avvalo o'z kuchiga ishonadi. Ammo uni «ha barakalla», deguvchi rag'batchisi, homiysi ham bo'ladi. Solievlarning homiylari, shubhasiz, shinam xonalarda o'tirishadi, ularni alqashadi, nishonlar, mukofotlar berishadi, biroq, zimdan raqib tomonga ham xizmat qilishadi. Ulardan qo'rqishadimi yo ulushlarini olib turishadimi, harholda Solievlarning nozik tomonlarini ularga bildirib qo'yishadi. Solievga bu yaxshi ma'lum. Shu bois biron jinoyat iziga tushganida daraxtning ildizi qaysi imorat ostida ekan, deb o'ylaydi. Necha marta ildizni topdi, ammo qirqa olmadi — yo'l qo'yishmadi. «Sen daraxt kesuvchisan, ildiz kemiruvchi emassan», deyishadi. Zohid bu o'yinlarni zohiran biladi. Eshitgan, lekin bu savdolar hali boshiga tushmagan. U ildizga yetib borishiga, bolta urishiga ishonadi. Noumid — shayton, yosh ko'ngil shu umid bilan yashayversin. Yoshlik — asli umid deb atalgan, afsuski, qumdan yasalgan bir imorat. Uni shamol osongina to'zitadi, yomg'ir yuvib ketadi...

2

Buxorodagi qarindoshlarinikida konyak ichib o'tirgan Tojimullaev uch soat deganda o'zini katta shaharning jinoyat qidiruv bo'limida ko'rdi. Qarindoshlarinikiga milisalar kirib

kelishganida «xayriyat» deb qo'ydi. Ayni choqda, yuragiga g'ulg'ula tushib, g'oyibdan «endi tamom bo'lding», degan ovoz eshitganday bo'ldi. Tug'ilgan odam qachondir o'lishini bilgandek, u bir kunmas-bir kun qamalishi aniqligini bilardi. U faqat bir narsadan — ne azoblar bilan, misqollab to'plagan boyligining bir kechada uchib ketishidagina cho'chirdi. Boyligini balki boshqalar harom der. Ammo u uchun har bir tiyin halol, mehnati bilan topgan. Axir shu yillar ichi u nechta boshliq ko'rди? Hammasining tomog'i teshik edi. Yeb to'ymasdi. Cho'ntagini qappaytirib, yana yuqori amallarga ko'tarilib ketaverardi. U esa mehribon enagaday tirjayib, joyida qolaverardi. Boshliq izdan kelganiga «bu zo'r odam, ehtiyot qiling», deb ketardi. Lekin biron odam «mening o'rnimga boshliq bo'lib qolsin», demasdi. Nomi «o'rinbosar», biroq, o'rnini bosa olmadi, ega bo'la olmadi.

Kurortdagi ayshini uzib, uyiga qaytishi bilan boyliklarini yashirishga kirishdi. U hali nima gap bo'lganini bilmas edi. Boshlig'i bilan gaplashishga ham ulgurmasdi. Ammo ko'ngli sezdi. Bir balo bo'lmasa uni chaqirtirishmas edi. Uyni-ku, amalladi. Nazarida, orqasidan kimdir kuzatib turganday bo'laverdi. Oxiri jur'at etdi. O'z ko'nglida tulkilik qildi. «Ozgina aqcha»ni shu shaharning o'ziga, ishonchli yerga qo'ydi-yu, Buxoroga uchdi. Agar gumon qilishsa boylikni Buxorodan qidiraverishadi. Uyida birov daxl qiladigan narsa yo'q hisob. Uy xotini nomida, mashina qaynonasining... hammasiga ishonch qog'ozi bor. Ba'zan kal peshonasini silab o'ylab qoladi, o'ylay-o'ylay, dunyoning o'zi omonat bo'lganidan keyin topgan mol-mulk boqiy qolarmidi, degan qarorga kelib, o'ziga taskin beradi. Misqollab yig'ib-terganlarining birovlar nomiga zikr etilishi unga ham alam qiladi, ham qo'rqadi. Ayniqsa mashinadan. Qaynonasi anchadan beri ana ketdi, mana ketdi, bo'lib yotibdi. Kampirning peshonasida birgina o'g'il. Agar kampir omonatini topshirsa, o'g'il, ya'ni uning qayin inisi merosxo'r sifatida mashinaga ega chiqishi hech gapmas. Tojimullaev uning sulloh ko'zlarini yoqtirmaydi. Yoqtirmasligini xotinidan yashirmaydi. Shu tufayli er-xotin ko'p san-manga borishgan. Tojimullaev hammasidan ham qaynisining ovqat yeyishiga toqat qilolmaydi. «Ukang buldozerga o'xshab birpasda laganni tekislab tashlaydi», deb ming'illaydi. O'zi buvisining «ko'p ovqat yesang, ichaging yorilib ketadi», degan gapiga ishonib, kamovqat bo'lgan. Buvisi qizg'anganidan emas, yo'qchilikdan shu gapni to'qib chiqargan edi. Mo'l-ko'lchilik damlariga yetib kelganida, shubhasiz, «men hazillashgan edim», deb gapini qaytarib olarmidi... Nachora, buvisi ko'p ovqat ichakni yorib yuborajagiga ishontirib ketdi. Tojimullaev esa beqiyos baxil bo'lib qoldi. O'g'lini uylantirgach, kelinning ovqat yeyishini ko'rib, yuragi zil ketdi. «O'zi chigirtkadek bo'lsa ham balo ekan», deb qo'ydi. Aksiga olib, kelin tansiq mevalarga boshi qorong'i bo'lsami?! Tojimullaevning nazarida butun dunyo qorong'u bo'lib ketdi. Nazarida kelini ko'zi yorigunga qadar bor mol-mulkinini yeb bitiradiganday edi.

Buvisi «ko'p ovqat ichakni yoradi», deganida balki haromdan topilgan ovqatni nazarda tutgandir? Tojimullaev ikki yigit o'rtasida samolyotga chiqib o'tirgach, birdan shuni o'yladi. Samolyotning dumaloq derazasi yonidan joy olgach, yigitlardan biri uning o'ng qo'lini o'rindiq suyanchig'iga kishanlab qo'ydi. Kishan zulfining «shirq» etishi jonini olganday bo'ldi. Xayoli to'zib ketdi. Hozirgina bayon etilgan gaplar ana shundan keyin xotirasidan o'tdi.

Mayor Soliev uni sichqonga o'xshatdi. Bu ham to'g'ri. Ammo keyingi kunlardagi ishi tulkining qilg'ini eslatardi. Tulki o'ljasini yashirib, ustiga qumalog'ini tashlab qo'yarkan. Boshqa hayvonlar hid olib kelib, qumaloqni ko'rib qaytib ketaverarkan. Tojimullaev-ku, tulkidir, ammo boylik qidirilguday bo'lsa, izlaydiganlar nodon hayvonday izlariga qaytishmas? Tojimullaev bu izlovchilarni chalg'itish uchun xayolidagi gapini puxta qilib olgan edi. U Zohid bilan suhbat qurishni mo'ljallagan edi. «Yosh yigitni ko'ndirish

osonroq», deb o'ylovdi. Solievga duch keldiyu ish pachavaligini angladi.

«— Nimaga qochdingiz?

— Meni o'g'irlamoqchi bo'lishdi.

— Kim?

— Mafiya bo'lsa kerak.

— Qanaqa mafiya?

— Buni sizlar bilsangiz kerak?»

Nazarida suhbat shu tarzda boshlanishi lozim edi. Biroq o'zini mayor Soliev deb tanishtirgan odam, indamay, unga qattiq tikilib o'tiraverdi. «Gipnozchimi, nima balo?» deb o'yladi Tojimullaev. So'ng avrab tashlamasin, degan tashvishda o'ylab qo'ygan gaplarini ayta boshladi:

— Bu ukamiz hech qayoqqa ketmang, devdilar. Lekin men qo'rqdim. Qo'rqitishdi. O'ldirib ketamiz, deyishdi.

Soliev indamadi. «Kim, deb so'rasa o'ladimi», deb o'yladi Tojimullaev.

— Telefon qilishdi. Uyimga xat tashlab ketishdi.

U shunday deb yon cho'ntagidan to'rt buklangan qog'oz chiqardi. Katak daftarning bir varag'iga kalla suyagining surati chizilgan edi.

Soliev qog'ozni olib bir nazar tashladi-da, Zohidga uzatdi:

— Ekspertizaga, — dedi buyruq ohangida.

— Qo'lqopda chizgan bo'lishi mumkin, — dedi Tojimullaev.

U prokuratura tergovchisi bilan jinoyat qidiruv bo'limining inspektori orasidagi farqni bilmas edi. Shu sababli mayorni shu idoraning ulug'laridan deb bilib, unga umid ko'zi bilan qaradi. Uning bu ko'z qarashi shu tobda pichoq qayrayotgan qassobga qarab turgan qo'zichoqni eslatardi. Qo'zichoqning bunday qarashi, mungli ma'rashi qassobni yo'ldan qaytarolmagani kabi, jinoyatchining bunday mo'ltirashi Solievni chalg'ita olmas edi. U Tojimullaevdan qahrli nigohini uzmagan holda yana bir oz jim o'tirdi. So'ng, Tojimullaev o'zi kutmagan savolni eshitdi:

— Komilovni ishga kim joylashtirgan?

Tojimullaev gangib qoldi. Chunki u «Sizni kim qo'rqitgan bo'lishi mumkin» degan savolga javob tayyorlab o'tirgan edi.

— Bilmadim... aniqrog'i... bu ukamizga aytganman. Oldingi boshliq... arizaga sarxat yozib berganlar...

— Qamalib chiqqan bolani kim ishga kirityapti, deb qiziqmaganmisiz?

— Endi... biz kichkina odammiz.

— Siz aybingizni bilasizmi?

— Aybimmi? Ishga rasmiylashtirib qo'yganimmi?.. Vaqtida bo'shatmadim...

— Yo'q, siz Komilovni oxirgi marta ko'rgan odamsiz. Uning o'limida sizni ham ayblashimiz mumkin.

Qo'zichoq yerga yiqilib, oyoqlari bog'landi. Bo'g'ziga pichoq tortilishi aniq bo'lib qoldi. Ma'sum qarash foyda bermadi. U endi tipirchilab, arqonga chap bermay, qutulib, qochish payiga tushdi.

— Men... Men... nima deyapsiz? Men... yo'q edim-ku?..

— Samolyotda to'rt soatli yo'l, — dedi Soliev sovuq ohangda.

— Kelib-ketish ham shart emas. Bu yoqda sheriklar bor-ku? — dedi Zohid, go'yo unga e'tiroz bildirganday.

— Xudo... Xudo xayringlarni bersin. O'g'ri deng, poraxo'r deng, lekin bunaqa demang. Xudodan qo'rqaman.

— Xudodan qo'rqqan odam birovning haqini yeydimi?

— Gunohkor bandamiz... adashamiz... tirikchilik...

— Sheriklaringiz?

— Jon aka, meni qiynamang, — Tojimullaev shunday deb yig'lamsiradi. — Otsangiz oting, lekin menga bunaqa ayb qo'ymang.

— Komilovni kim ishga joylagan?

— Bilmayman.

— U tez-tez kelib turarmidi?

— Yo'q. O'n yilcha ko'rinmadi.

— Qaerda ekan?

— So'raganimda, Sibirda edim, devdi.

— U yerdan nima olib keldi?

— Men bitta telpak bilan...

— Qum-chi?

— Qanaqa qum?

— Tilla qum.

— Sibirda qum nima qiladi?

— To'g'risini aytasizmi?

— Yolg'on gapirsam, til tortmay o'lay.

— Sizga qasam ta'sir qilmaydi. Tilla qumni nima qildingiz, to'g'risini ayting. Seyfingizning kaliti faqat o'zingizda turadimi?

— Ha.

— Qani? — Soliev shunday deb qo'l uzatdi.

— Yo'qotib qo'yibman.

Soliev ustol tortmasidan kalit olib ko'rsatdi:

— Shumi?

— Ha.

— Seyfni ochib tekshirdik. Ekspertiza tilla qum donalarini topdi. Bunga nima deysiz?

— Yo'q... bilmayman... men undan bitta telpak...

— O'rningizdan turing. Sizga ruxsat. Uyingizga boravering. Kerak bo'lsangiz chaqiramiz.

Jon talvasasidagi qo'zichoq bo'g'ziga pichoq tortilmay, oyoqlari arqon hukmidan ozod etilgach, ajablangan holda, bir necha nafas qimir etmay yotadi. So'ng irg'ib turib, nari qochadi. Tojimullaev qo'zichoq emas, darrov turmaydi, qochmaydi. O'sha qo'zichoq nigohi bilan qarab o'tiraveradi.

— Sizga ruxsat deyapman, ketavering.

— Uygami?

— Xohlasangiz, uyingizga boring, xohlasangiz, ishingizga.

Tojimullaev bu gapga ishonqiramay o'rnidan turdi. Ostonaga yetganida «to'xtang, qayting», degan zardali buyruq kutdi. Dahlizda yurib borayotganida ham, zinalarni bir-bir bosib uchinchi qavatdan tushayotganida ham, hatto ko'chaga chiqqanida ham orqadan birov kelib yelkasini ushlashini, «qayting», deyishini kutdi. U o'zicha rejalar tuzganida bunaqa savol-javobni, muomalani, xotimani kutmagan edi. Milisalar haqidagi kinolarda bunga o'xshash voqeani sira ko'rmagan edi. Qamab qo'yishlariga, so'roq paytida hatto urib-tepishlariga ishonchi komil edi, ammo bunday oson qutulaman, deb o'ylamovdi. Ishqilib oxiri baxayr bo'lsin...

Tojimullaev chiqib ketishi bilan Zohid mayorga ajablanib qaradi. Boyatdan beri qahr niqobida o'tirgan Soliev kulimsiradi.

— Orqasidan odam qo'yamiz. Agar chindan ham qo'rqitishgan bo'lsa, bugun-erta uni yo'qotishadi. Nazarimda, o'zining bahosini sal oshirvorgan. Anavi rasm ham o'zining ijodi bo'lishi kerak. Sezdingmi, u kirib kelganida xotirjam edi. Chunki biz u chizgan chiziqdan borayotuvdik. Men chiziqclarini chalkashtirib yubordim. Buni bir-ikki kun kuzatib o'z

holiga qo'y. shug'ullanaversin. Bizga Sangina kerak.

— Izini quritishgan bo'lsa-chi?

Soliev barmoqlari bilan stolni chertib qo'ydi.

— Bo'lishi mumkin. Ertaga Sanginaning, indinga ikkita noma'lum kavkazlikning o'ligini topishimiz ham mumkin.

— U holda bu aniq bir to'daning ishi bo'lib chiqadi.

— Mening boshimni shu narsa qotiryapti. Bu bitta to'da ichidagi gapmi yo to'dalar orasidagi fitnaning boshlanishimi? Bitta to'da ichida bo'lsa boylikni topmay qo'yishmasdi.

— Boshqa gunohi uchun jazolashgan bo'lishsa-chi?

— Bunaqa namoyishkorona osib qo'yishlariga hayronman.

— Unda to'dalar orasidagi fitnami?

— Fitnaning boshlanishiga picha fursat bor, nazarimda. To'dalar hozir bizdan oz bo'lsa-da, cho'chishadi. Hali hamma kavaklarga kirib ulgurishgani yo'q. Bizdan qo'rqmay qo'yishgach, bir-birlari bilan olishishni boshlashadi. Hozircha, oralarida pinhona adovat bor. Oshkora urush yaqin orada boshlanmasa kerak. Hozir boshlansa, bizga osonroq bo'lardi, payini qirqardik. Erta-indin qo'limiz kaltalik qiladi. Kissavurlarni eplasak ham katta gap bo'lib qoladi.

— Vahimachi bo'lib boryapsiz, aka, — dedi Zohid kulimsirab.

Mayor bosh chayqab, bir oz sukut qildi.

— O'lmasak ko'rarmiz. Katta-kichik idora rahbarlarining jilovi shularning qo'liga o'tadi. Ana o'shanda tomoshalarini ko'raverasan.

3

Zohid Sharipov shom qorong'isida uyiga qaytdi. To'qqiz qavatli beton uyning ikkinchi yo'lagi og'zida xotinini ko'rib, ajablandi.

— Fotima? Nima qilib turibsiz?

— Voy, qayoqlarda yurasiz-a, — Fotima shunday deb erini quchoqladi-da, yig'lab yubordi. U qalt-qalt titrardi. Zohidning yuragi g'ashlanib, uning yelkasidan mahkam ushladi:

— Nima bo'ldi? Abduvohid qani?

— Vohidjon qo'shnilarnikida, sizni kutaverib sovqotib ketdik.

— Nima bo'ldi?

— Uyga kelsak... dahlizda ikkita kishi yotibdi. Yuragim chiqib ketdi.

Xotining «ikkita kishi yotibdi», deyishi Zohidga daf'atan mayorning «indinga ikkita kavkazlikning o'ligini topishimiz mumkin» degan gapini yodiga soldi.

— Qanaqa kishi? — dedi u shoshilib, — kavkazliklarmi?

— Qayoqdan bilay, qo'l-oyoqlari bog'lab tashlangan, basharasiga qarabmanmi, yuragim yorilib, qochib chiqqanimni bilaman.

Zohid xotinini chetga surib yubormoqchi edi, Fotima uni mahkam ushladi:

— Yo'q, kirmaysiz, qo'rqaman, — dedi yig'idan to'xtamay.

Zohid unga «ko'chada diydirab turaveramizmi?» deganday qaradi-da, yo'lka sari qadam qo'ydi. Xotini uni orqaga tortdi.

— Sen Abduvohidning oldiga kir. Men telefon qilaman. — Zohid shunday deb birinchi qavatdagi qo'shnisinikiga kirdi. Mayor Soliev hali uyiga ketmagan ekan. Zohidning gapini eshitib, qisqagina buyruq berdi:

— Ichkari kirma. Ikkita odam — o'sha kavkazliklar bo'lishi mumkin.

Soliev it yetaklagan milisa yigit, suratchi, ekspertlarni boshlab kelgunicha oradan yarim soat vaqt o'tdi. Bu vaqt ichida Zohid xayolan turli-tuman boshi berk ko'chalarga kirib

chiqdi. «Agar ular Komilovni o'ldirgan kavkazliklar bo'lsa, menikiga nima uchun tashlashadi. Ularni o'ldirib tashlashganmi yo tirikmi?»

Mayor Soliev Zohiddan uyni kalitini oldi-yu, to'qqizinchi qavatga chiqqach, yon qo'shnilarni chaqirib, eshikni ochdi. Dahlizda qo'l-oyoqlari chandib bog'langan, og'ziga yelimli tasma yopishtirilgan, yoshi o'ttizlardan oshgan ikki odam yotardi. Ostonada turgan Zohid ularni bir qarashda tanidi: hamqishloqlari. Yanada aniq aytilsa, o'sha mash'um kechada mushtlashib, akasini o'ldirib qo'ygan yigitlar. Zohid ostona hatlamoqchi edi, Soliev uni to'xtatdi:

— Sen kirmay tur.

— Bularni taniyman.

— Tanisang ham kirmay tur. — Soliev shunday deb engashdi-da, yigitlarning bosh tomonidan bir varaq qog'oz olib, o'qidi: — «Erkak bo'lsang — qasos ol!» Bu xat senga atalgan shekilli?

Zohid voqeaga tushunganday bo'lib, ikki qadam tislendi. Milisa ichkari kirib, itiga is oldirdi. It liftga qadar keldi, so'ng dumini likillatib turaverdi. Barmoq izlarini olish ham samara bermadi. Soliev shunday bo'lishini oldindan bilsa ham rasmiyatchilik uchun ularni boshlab kelgan edi. U Zohidning uyida Komilovni o'ldirganlarning murdasi yotibdi, deb qattiq ishongan, shogirdi bir baloga giriftor bo'lmasligi uchun ehtiyot choralari ko'rib qo'ygan edi.

Soliev boshlab kelgan mutaxassislar qaytib, qo'shnilar ham uylariga chiqib ketishgach, Zohid ichkariga kirdi. Mehmonxonada o'tirgan akasining qotillari uni ko'rib beixtiyor o'rinlaridan turishdi. O'sha voqeadan keyin Zohid ularni ko'cha-ko'yda uchratib qolsa ham salomlashmas edi. Ha, uning ko'nglida qasos umidi bor edi. Ammo qotillarni o'ldirish xayoliga ham kelmasdi. Undagi qasos o'ti haqiqat uchun jon olib, jon berishga undardi.

— Zohid, biz tavba qilganmiz. Ota-onang bizni kechirishgan... — dedi qaddi tikroq yigit.

— Sizlarni kim olib keldi? — deb so'radi Zohid, uning gapiga e'tibor bermay.

— Tanimaymiz. Men ishda edim. Ikkita yigit bordi. Gap bor, deb ko'chaga olib chiqishdi. Keyin qornimga bir mushtlab, moshinaga tiqishdi. Eshmo'minni uyidan chaqirib chiqishibdi.

— Ko'rinishi qanaqa?

— Bittasi jingalaksoch, bittasi mallaroq.

— Mashinalari qanaqa?

— Oq «Jiguli».

— Sizlar ketaveringlar.

— Shu paytda qayoqqa boramiz? Avtobuslar yotib qolgan.

— Xohlasangiz, mehmonxonaga boring, xohlasangiz, bozorga borib yoting, — dedi Zohid quruq ohangda. U avtobus yo'qligidan emas, ko'chaga chiqishga qo'rqib bahona qilayotganlarini sezdi. Bu yigitlar yarim kechada ham qishloqlariga bora olishlari mumkin edi. Yigitlar Zohidning gapi qat'iy ekanini fahmlab, bir-birlariga qarab oldilar-da, baravariga o'rinlaridan turdilar.

— Men gunohlargand kechmaganman. O'lgunimcha ham kechmayman. Ammo sizlardan qasos olmayman. Nomardlardan qasos olib, past ketmayman, xotirjam yashayvering. Agar u dunyo deganlari rost bo'lsa, akam bilan uchrashganda gapirasizlar gaplaringizni.

Yigitlar boshlarini xam qilib chiqib ketishdi.

— Nima uchun haydading ularni? — dedi Soliev. — Balki so'raydigan gaplarim bordir?

— Nimani so'raysiz? Bilganlarini aytishdi. Ular akamni o'ldirishgan. Bittasi qamaldi.

Uchtasi qutulib ketdi. Kimdir menga yaxshilik qilmoqchi yoki «biz bilan o'ynashma», deb

ogohlantirmoqchi. Agar ertaga ularning o'ligi topilsa, ko'pchilik mendan gumonsiraydi. Soliev barmoqlari bilan stol ustini chertib, indamay o'tirgan holda Zohidning so'zlarini tinglar edi. Zohid voqeani to'g'ri talqin qilib, to'g'ri xulosa chiqarayotgandi.

— Siz boshqacharoq fikrdasiz shekilli? — dedi Zohid bir oz qo'polroq ohangda.

Soliev bu ohangdan og'ringan bo'lsa-da, sir boy bermadi. Ustol ustini chertishni bas qilmay, indamay o'tiraverdi. Zohid shu tobda «bu odam nima uchun bunday o'tiribdi», deb fikrlashga qodir emas, asablari tushovini uzib, unga bo'ysunmay qo'ygan edi. U tirsagini ustolga tirab, boshini changalladi, so'ng ustolni mushtladi. Soliev shundan keyingina tilga kirdi:

— Ana endi o'zingga kelding, — dedi xotirjam ohangda. — Shunaqa paytlarda yorilib turish ham kerak. Uch marta chuqur nafas ol. Barmoqlaringga tikilib tur. Hech nimani o'ylama. O'ylama. Uyda o'zing yolg'izsan. Hech kim yo'q... Hech kim kelgani ham yo'q...

— Qo'ysangiz-chi, Maqsud aka, — dedi Zohid o'rnidan turib.

— O'zingni bos. Bunaqa paytda mushtni emas, kallani ishlatish kerak. Xo'sh, endi o'yla: bunaqa voqea avval ham bo'lganmi? Yo'q. Avval sen kichkina bir bo'limda inspektor eding. Endi prokuraturada tergovchisan. Avval mayda baliqlarni ovlarding. Endi kattalariga qarmoq tashlayapsan. Birinchi ishingni tuzukroq boshlashga ham ulgurmading. Ikkinchi ishing kimgadir yoqmayapti. Menga bunday qiliq qilishmaydi. Chunki fe'limni bilishadi. Meni boshqacharoq tarzda ogohlantirishadi yoki qo'rqitishadi. Komilovning ishini chuqurlashtirish kerakmas. Angladingmi? Biz ochiq ishlayapmiz, boshqa ilojimiz ham yo'q. Ular ko'rinmas odamga aylanishgan. Biz ular bilan poygaga chiqqanmiz. Marraga biz avval yetib borsak, niqobni yirtamiz. Haqiqatni ochamiz. Ular yetib olsa, zirhdan niqob yasab, yo'limizni to'sishadi. Hozir ular oldinroqda ketishyapti. Ular hamma narsani bilishadi. Hatto sening oilaviy siringgacha ularga ma'lum. Nima deysan?

— Nima derdim? — Zohid o'ylagani bilan tayinli javob topa olmadi. — Ko'zimni chirt yumib, marraga qarab yuguraveraman...

XXII b o b

1

Hosilboyvachcha o'tirgan yerida qo'l uzatib, Zelixon bilan ko'rishdi. Zelixon uning bu qiligidan ranjisa-da, sir boy bermadi, taklifni kutmayoq, yumshoq kursiga o'tirdi.

— Laqabim Akademik, eshitganmisiz? — dedi Hosilboyvachchaga tikilib. O'ziga bino qo'ygan yigit ko'pni ko'rgan bu chechenning chaqchayib turgan o'tkir nigohiga dosh berolmadi. Barmog'idagi uzukni o'ynab turib:

— Hozir yerni tepsang, daraxtdan akademik yog'iladi, — dedi.

— Men yer tepsa yog'iladigan xilidanmasman, birodar. Agar kimligimni bilmoqchi bo'lsang, Xongireydan so'ra.

Bu gapni eshitib, Hosilboyvachcha Zelixonga bir qarab oldi. Bu olam odamlarini zir titratib turuvchilardan biri bo'lmish Xongirey uchun Hosilboyvachcha deganlari chivinday gap. Hosilboyvachcha buni biladi. Shu sababli qarashida bezovtalik sezildi. Biroq botiniy xavotirni sirtiga chiqarmadi.

— Menda nima ishingiz bor? Agar yordam so'ramoqchi bo'lsangiz, oldindan aytib qo'yay: o'g'rilar bilan bordi-keldimiz yo'q.

— Men birovlardan yordam so'raydigan odam emasman. Kezi kelganda mendan yordam so'rashadi, — Zelixon kibor yigitning popugi sal pasayganini fahmlab, sensirashga o'tgan

edi. — Odamlaring Farg'onada yurgan ekan. Turklar bilan pachakilashishibdi.

— Pachakilashisha sizga nima? U yerlar mening chekimga tushgan. Kelgindilar izzatini bilishi kerak.

— Men ham kelgindiman. Bir burda noningni tortib olgani kelgan emasman. Xudo nasib etsa, hammamiz yurtimizga ketamiz. Sen noningni boshqa kelgindilardan ehtiyot qil. Turklarga tegma.

— Xongirey boshqalarning ishiga aralashmas edi. Senga ham o'rgatmagan ekan-da, a?

— Uka, omadingni bersin, qo'l uzatsang osmondan yulduzlarni terib olasan. Men ham rizqimni terib yeyman. Turklar ham och qolmas. Ammo qonning isi kelib turibdi, gunohga botma. Odamlaringni chaqirib ol. U yerlar o'zingga buyuradi, lekin hozircha tegmay tur. Ko'nglim yomon narsani sezmasa, oldingga kelmas edim.

— Turklar bizni o'ldirishadimi?

— Yo'q. Janjalni senlar boshlaysanlar, qon to'kishga boshqalar tayyor turishibdi. Ular qonlaringni ichib, g'oyib bo'lishadi. Baloga senlar qolasanlar.

— Kim ular?

— Vaqti kelganda bilib olasan.

— Shunaqami?.. Men chechenlar mard bo'ladi, deb eshitardim. Quyonyuraklari ham bo'larkan-da, — dedi Hosilboyvachcha ijirg'anib.

Zelixon ko'zidan uchqun chaqnadi.

— Chechenlarga til tekkizma! Sen men bilan gaplashyapsan. Agar men senga qarab turib, «o'zbeklar lattachaynar ekan», desam yoqamanmi?

— Okaxon, men sizni odam deb gaplashishga rozi bo'ldim. Hamma narsaning chegarasi bor. Xongireyga tanishman, deb o'zingizdan ketmang.

Zelixon Xongirey tanish emas, shogirdi ekanini aytmoqchi edi-yu, hamma sirni oshkor etish shart emas, degan qarorga kelib, tilini tiydi. U Hosilboyvachchaga aytadiganini aytib bo'lgan, endi turib chiqib ketishi ham mumkin edi. Zelixon shahardagi kattalarning biri Hosilboyvachcha ekanini dastlab eshitganida uni dadil, cho'rtkesar yigitdir, deb o'ylovdi. Bir necha daqiqa burun barmoqlariga tilla uzuklar taqqan, o'ziga zeb bergan kibor yigitni ko'rgach, hafsalasi pir bo'ldi. U mard odamlarni yoqtirardi. Ro'paradagi yigit sher emas, tulki ekanini fahmlab, suhbatning boshidayoq Xongirey nomini tilga olib yanglishmagan edi.

Hosilboyvachchaga bir chechen odam gaplashmoqchi, deyishganda dastlab Xongireyni esladi. Keyin chechenning oddiy o'g'rilardan ekanini bilgach, «dodini bir eshitib ko'raychi», deb ko'ngan edi. Bu oddiy o'g'ri dodini aytish o'rniga osmondan kelib, ishlariga burnini tiqib turibdi. Bu odam Xongireyga tegishli bo'lmasa ham, chechen degan nomi bor. Xongirey bu odamni yoqtirmasligi mumkin, ammo chechenlar odamlarini birovlariga xor qildirib qo'yishmaydi. Hosilboyvachcha shuni bilgani uchun ham tishini tishiga qo'ydi. Agar ro'parasidagi bu odam chechen emas, o'zbekmi, qozoqmi bo'lganida onasini Uchqo'rg'onning qayqisidan ko'rsatib qo'yardi. U Xongireydan qo'rqishini bildirgisi kelmadi. Shu bois Zelixonni qay holda qarshi olgan bo'lsa, shu holda xayrlashdi.

Zelixon chiqib ketishi bilan gumashtasini chaqirib «bu taviyaning kimligini aniqlashni» topshirdi. Milisaxonada jinoyat ko'chasiga kirib chiqqan har bir odam haqida ma'lumotlar saqlanadi. Jinoyatchilar olamining ham o'ziga xos ma'lumotnomalari mavjud. Ular ba'zan milisalardan tezroq ma'lumot to'plashlari, muayyan xulosaga kelishlari, lozim bo'lsa hukm chiqarib, ijro etishlari ham mumkin.

Hosilboyvachcha Zelixon to'g'risidagi kerakli ma'lumotlarni kechgacha yaqin oldi.

Zelixonning qamoqda Elchin bilan birga bo'lgani, ozodlikka chiqqach, aka-ukaday yurishlari uning e'tiborini tortdi.

«Uni Asadbek ishga solmayaptimi? — deb o'yladi u. — Farg'ona tomonlarning meniki

ekaniga Asadbekning o'zi ko'ngan-ku? Nimaga shartni buzmoqchi? Yakkahokim bo'lmoqchimi? Bu chechen orqali Xongireyni qo'lga olganmi? Men uning payini qirqaman, deb yursam, u ishni pishitib qo'yibdi-ku?»

Bir necha kun davomida o'tirsa ham, tursa ham chechenning tashrifidan maqsad ne ekan, deb o'yladi. Zelixon garchi maqsadini aniq aytib ketgan bo'lsa ham, ishtonsizning hadigi cho'pdan deganlariday, Hosilboyvachcha uning gapiga ishonqiramay boshqa xayollarga boraverdi. Nihoyat, bu ishda Asadbekning qo'li bor, degan fikrga mahkam yopishdi. Zelixonning izidan tushgan odamlari uning Asadbek qarorgohiga kirganini ma'lum qilishgach, fikri to'g'ri ekaniga yanada qattiqroq ishondi. Dardi faqat boyligu shuhrat bo'lgan bu yigit siyosatchilar olamining makkorona qiliqlari mavjudligini, ular ko'proq aql ko'zlari yumuq odamlar xizmatidan foydalanishlarini bilmas edi. Uning fojiga yetaklashi mumkin bo'lgan nodonligi ham shu edi...

2

Anvar nur bilan bo'lgan so'nggi suhbat ta'sirida garang bo'lib o'tirganida eshik ochilib, kadrlar bo'limining boshlig'i ko'rindi. Yoshi o'tibroq qolganini haligacha sezmay, pardo-andozini kanda qilmovchi bu juvon har kuni ertalabdan xodimlarning jig'iga tegardi. Xolidiy davrida intizomni nazorat qilish shu xonimga topshirilgan, bu vazifa boshliq o'zgartirganidan keyin ham fidoyilik bilan bajarilardi. O'n besh daqiqa kech qolgan xodim bu xonimning temir daftariga tushar, «qayta qurish ishiga sezilarli ulush qo'sha olmayotgani uchun» mukofotlardan mahrum etilardi. Anvar barvaqt turib, ishga baravaqt kelishga o'rgangan uchun bu ro'yxatga tushish baxtidan benasib edi. Kadrlar bo'limining boshlig'i uning kech qolishini juda-juda istardi. Qani edi, Anvar ishga kechiksa-yu, bu xushxabarni Xolidiyga yetkazsa, hayfsan e'lon qilish haqidagi buyruqqa imzo chektirib chiqsa... Vaqt-bemahal xonalarni ham aylanib yuruvchi xonim eshikni ochganida «navbatdagi tekshiruv shekilli», deb o'ylashdi. Xonim to'g'ri Anvarga yaqinlashdi-da, sal engashib «Siz men bilan yuring», dedi. Bu sirli chaqiruv xonadagilarning diqqatini tortdi. «Eng kichkina ilmiy xodim» ma'nodor qilib yo'talib qo'ydi. Anvar xonimga bir qarab olib, qog'ozdagi satrlarni diqqat bilan o'qiyotganday muk tushdi.

— Yuring, deyapman, — dedi xonim chimirilib.

— Tinchlikmi? — dedi Anvar qog'ozdan bosh ko'tarmay. — Ishga vaqtida kelganman. Xudo xohlasa, vaqtida ketaman. Qayta qurishda jon-dilim bilan ishtirok etyapman...

— Yuring, — xonim bu safar qat'iyroq, buyruq ohangida gapirdi. — Maynavozchilik qilmay, orqamdan yuring.

Anvar o'rnidan turib boshini egdi-da, itoatkor qul kabi unga ergashdi. Xonada yengil kulgi ko'tarildi. Kadrlar bo'limi boshlig'i xonasi eshigini ochib, Anvarga «kiring» dedi. Anvar ostona hatlagach, o'zi tashqarida qolib, eshikni ohista yopdi.

Anvar divanda o'tirgan yigitni bir qarashda tanidi. Miqtidan kelgan, sochlari orasta taralgan, nigohi olazarak bu yigitni idorada deyarli barcha taniydi. Avvallari bunday odamlar pinhona ish yuritishardi. Zamon o'zgarib, idoralarga ochiqchasiga keladigan, ochiqchasiga «dildan suhbat quradigan» bo'lib qolishdi. Anvar kirib kelishi bilan miqti yigit o'rnidan turib, jilmaygan holda, qadrdonlardek salomlashdi. Uning qo'llari qattiq, qog'oz-qalamga o'rgangan Anvarning barmoqlari unga dosh berolmadi.

Miqti yigit maqsadga darrov ko'chmay, gapni uzoqdan boshladi. Avval Anvarning salomatligini surishtirdi. Onasining sog'lig'i ham nazaridan chetda qolmadi. Akasining chet elga borish-bormasligi bilan qiziqdi. «Chet ellarga borib dars o'tadigan zo'r olimlarimiz bor ekan, faxrlanishimiz kerak», deb ta'kidlashni unutmadi. Anvar uning

gapini ma'qullab, akasi bilan faxrlanishga va'da berdi. U jilovni bo'sh qo'yib, miqti yigitning maqsadga ko'chish onini sabr bilan kutdi.

— O'zingizning dissertatsiyangiz ham bo'lay deb qoldimi?

— Musulmonchilik asta-sekin, bo'lib qolar.

— Mavzu qanaqa edi?

— «Kolxozlashtirishda partiya yacheykalarining ro'li».

Miqti yigit ajablanib Anvarga tikildi. Anvar to'ppa-to'g'ri gapni aytganday, xotirjam, kiprik qoqmay o'tiraverdi. Yigit kulimsirab, bosh chayqadi.

— Hazilni ham eshvorar ekansiz. Nazarimda boshqacharoq edi.

— Esingizda yo'qmidi? «Rus istilosi va Turkistonda milliy ozodlik harakati»...

— Ha, ana endi esladim.

— Bu mavzudan voz kechib, kolxozlashtirish tarixi bilan shug'ullanishni buyurgan edingiz, buni ham esladingizmi?

— Buyruq emas, direktoringizning taklifini aytuvdim. Siz ko'nmay, to'g'ri ish qilgan ekansiz. Hamma ham yanglishadi. Biz ham oz-oz adashganmiz.

— Shuni aytgani keldingizmi?

— Ha, endi bir suhbatingizni olay, dedim-da. Yordam kerak bo'lsa, yordam beraylik.

— Yordammi?... — Anvar unga sinovchan tikildi. — Yordam kerak. Idorangizning arxividan foydalanishga ruxsatnoma olib bera olasizmi?

Miqti yigit qog'ozchaga telefon raqamlarini yozib, uzatdi:

— Ertaga soat to'rtta telefon qiling. Men aniqlab qo'yaman. Bu qiyin masala emas.

— Menga ruxsatmi?

— Yana bir og'iz so'z: dissertatsiyangiz haqida gapirmadingiz, yoqlashga tayyormi?

— Tanishib chiqmoqchimisiz?

— Agar mumkin bo'lsa... Xizmat yuzasidan emas. O'zim tarixga qiziqaman.

— Tarixga qiziqsangiz men sizga kitoblar ro'yxatini beray.

— Dissertatsiya-chi?

— Tayyor emas.

— Shuncha yildan beri ishlaysiz-ku. Men tayyor deb eshituvdim.

— Kimdan?

— Ha, endi kimligini bilishingiz shart emas. Tayyor qismini o'qib chiqishim mumkinmi?

— Yo'q. Chala ishni birovga ko'rsatmayman.

— Dissertatsiya... o'zingizdami?

Shu savoldan keyingina Anvar Xolidiy bilan bo'lgan suhbatni eslab, miqti yigitning maqsadini tushunib yetdi. Unga qarab turib kuldi:

— Uch-to'rt kunga ammamga berib yuborgan edim. Yo'qotib qo'yibdilar.

— Anvar aka, maynavozchiliksiz gaplashaylik.

— Maynavozchilik qilayotganim yo'q. Dissertatsiya yo'qolgan.

— Yo'qolganmi yo... chet elga sotilganmi?

— Chet elga? Be, bir jinnining himoya qilinmagan dissertatsiyasi kimga kerak?

— Shunga qiziqadiganlar ham bor. Demak, dissertatsiya yo'qmi?

— Kim sizga yo'q dedi? Dissertatsiya bor. Ammo chala. O'zingiz zamon o'zgardi, dedingiz. Demak, uni endi yangi zamon ko'zi bilan qarab chiqish kerak. Tarix fani fohishaga o'xshab o'zgarib turadi, bilasiz-ku? Yaqinda jinnixonadan tuzalib chiqdim. Endi o'tirib ishlayman. Chet elga sotvorgan deb, sizga noto'g'ri ma'lumot berishibdi. Bu

xabarlar uchun ularga haq to'lamang. Chet elga bunaqa gaplar besh-o'n yil oldin kerak edi. Hozir ularni boshqa narsa-lar qiziqtiradi. Jinni bo'lsam ham bunga aqlim yetadi.

— Dissertatsiyangizni ertaga olib kela olmaysizmi?

— Tilxat yozib bera qolsam-chi? Dissertatsiya o'zimda turibdi, chet elga sotmayman,

ma'qulmi?

Avvalgi suhbatda Anvar «bu mavzu bilan shug'ullanmayman», deb yozib bergan edi. Hozir shuni eslatib piching qildi. Yigit buni to'g'ri tushunib, unga bir varaq qog'oz uzatdi. Anvar o'ylab o'tirmay tez-tez yozib berdi: «Berurman ushbu tilxatni shul haqdakim, sariq chaqaga arzimas «dissertatsiya» deb atalmish matoh hamon o'zimdadir va uni o'zim birlan go'rga olib ketgumdir.

B a y t:

Dunyoning ishiga bermoq kerak tan:

O'sgan soch qirqildi, oshgach haddidan!»

Miqti yigit tilxatni o'qib, kulimsirab qo'ydi-da, Anvarga ruxsat berdi.

Anvar bu suhbatda ruhining yanchilganini sezdirmay, o'zini erkin tutgan bo'lsa-da, dahzilga chiqqanidan so'ng tomog'iga bir nima tiqilib, ko'z oldi qorong'ilashdi. Deraza oldiga yetgach, to'xtadi. O'tgan suhbatda bu miqti yigit hamkorlik qilishni taklif etgan edi. Idoradagi mayda-chuyda gaplardan, ayniqsa tuzumga, hukumatga qarshi gaplardan ogoh qilib turish evaziga katta yordamlar va'da qilib edi. Unga javoban Anvar «Men sotqinga o'xshaymanmi?» degan, miqti yigit esa, «Bu sotqinning emas, chin vatanparvarning ishi», deb ta'kidlagan edi. «Bu dargohda nechta «vatanparvar» bor? — deb o'yladi Anvar. — Shaharda-chi? Hammayoqni «vatanparvar»ga to'ldirib yuborishmadimi? Bitta odamning orqasidan nechtasi poylaydi? Gap poylab, gap yetkazgandan ko'ra o'lgani yaxshi emasmi odamning?..»

Xonasiga kirgisi kelmay, ko'chaga chiqdi. Qaerga borishni aniq bilmadi. Yaratganning sinovli bu dunyosida to'g'ri yashash nihoyatda mushkul. Xolidiyga o'xshaganlarning esa oshig'i hamisha olchi. Zamon o'zgaradimi, tuzum o'zgaradimi, ularga farqi yo'q. Anvarga o'xshab to'g'ri yashayman, deganlar umr bo'yi ular bilan olishib o'tadi. Anvarga alam qiladigan yeri shundaki, xolidiylar xalq ko'z oldida ko'krak kerib, va'z aytadilar, o'zlarini eng fidoyi, millatparvar qilib ko'rsatadilar. Ochilmish ko'zlari uyquga zor o'lmish xalq ularning nutqlaridagi soxta ohanglarni darrov payqamaydi. Ularni uzoq vaqt olqishlaydi. «Xalqimni sevaman, xalqim uchun kurashaman», degan gaplarga barcha maftun bo'ladi. Har bir odam xalqning farzandi. Farzand burchi ota-onani sevmok, ota-ona uchun lozim bo'lsa jonini fido qilmoq emasmi?.. Qaysi imonli odam mahalla guzariga chiqib «men onamni sevaman!» deb baqiradi?.. Bu odam baqirayotgan mahalda onasi o'lim to'shagida, og'zimga kim bir tomchi suv tomizarkin, deb ilhaq yotgan bo'ladi... Anvar bu haqda ko'p o'ylagan. Hozir ham xayolida shu fikrlar. «Xalqim» deb yurganlar, «vatanparvarlar» uni yana sotishibdi. Hamkasbini sotgan odam ertaga shu xalqni, shu Vatanni sotmog'i mumkin emasmi? «Hammayoqni sotqin bosib ketgan, hatto bir vujudning o'zida o'ng qo'l chap qo'lni sotadi...» Anvar shularni o'ylab, tunov kuni Sobitxon qori aytgan gapni esladi. Shayton Odam Atoga hasad qilib Ollohning qahrini keltirgach, «shu bandangni menga topshir, men uni to'rt tomonidan o'rab olay» degan ekan. Ollohning «bandamni qanday o'ramoqchisan?» degan savoliga shayton: «Men uni old tomondan amalparastlik pardasi bilan o'rab, ko'zini ko'r qilaman. O'ng tomonini nafs balosi, chap tomonini esa vahshat va fahsh pardasi bilan o'raymanu o'zim orqasiga o'tib, asta-asta jahannam sari itarib boraman», deb javob bergan ekan. Anvarning nazarida har bir odam orqasida bir emas, bir necha shayton turib olganday. Ko'zlar bog'langan, odamlarning esa nafs jilovlari yechib yuborilgan...

Anvar qaysi ko'chalardan yurgani, qaysi tramvayga chiqqanini dastlab durust idrok etmadi. Xayollar to'foni bir oz bosilib, ko'chalardagi tanish manzaralarni farqlay boshlagach, jinnixonaga borayotganini fahmladi. «O'sha yerda yotganim ham durust edi, — deb o'yladi u. — Harholda ular bir-birini sotmaydi-ku, bir-birini ig'vo qilmaydi-ku,

amal talashmaydi-ku...» Mo'ljaldagi bekatda tushib, tor ko'chaga burilganida ham xayolida shu fikr edi. Nazarida hozir u boradi-ku, jinnixonani uni quchoq ochib kutib oladi. U Asadbek bilan bosh tabib orasida bo'lib o'tgan qisqa suhbatdan bexabar, bu dargoh eshigi uning uchun taqa-taq berkilganini bilmas edi.

Tabibboshi uning «tobi qochganini» eshitib, kulimsiradi.

— Hozir bahor havosi. Hammaning yuragi siqiladi. Ko'proq ochiq havoda yuring, o'tib ketadi, — dedi muloyimlik bilan. U Anvarning barcha gaplariga ana shunday muloyimlik bilan javob qaytardi.

— Ertaga Elchin bilan birga kelaman. Joy tayyorlab qo'ying, — dedi Anvar.

— Kim bilan kelsangiz ham sizga joy yo'q. Siz soppa-sog' odamsiz. O'zingizni ham, bizni ham qiynamang.

— Ko'ngul pora-pora, dil jarohatga to'la... Mirzo Anvar, seni jinnilar ham saflariga qabul qilmaslar. Arosatda chiriysan, endi vujuding vahshat ichra tor-mor o'lajak! — Anvar sahnada so'ylayotgan kabi balandparvoz ohangda gapirib, o'rnidan turdi.

Jinnixonadan chiqib tramvay yo'lga borish uchun qabristonni kesib o'tgan tor ko'chadan yurish kerak. Qabriston ustidan yurib borayotganlarini bilgan ayrim haydovchilar mashinalarini sekinlatadilar, ayrimlar tanga tashlab o'tadilar, ayrimlar esa tezlikni kamaytirmay, yomg'irdan meros qolgan ko'lmaklarni sachratib o'tib ketadilar.

Qabristonning pastak devoriga qadalgan ensiz yo'lakchadan borayotgan Anvar beixtiyor indamaslar dunyosiga ko'z tashladi. Yorug' dunyoda birov boy, birov kambag'al yashagani bilan, o'lim topganidan so'ng tenglashadi, deyishadi. Darhaqiqat, boyga ham, kambag'alga ham o'sha yer, o'sha kafan tegadi. Unisi ham, bunisi ham tuproqqa qoriladi. Ammo aldamchi bu dunyo xudbinligiga bandi odamlar qabrlarning tepalariga marmar toshlar bostirib, qabrda yotgan odamning yorug' dunyoda puldor bo'lganidan ogoh etib turadilar. Anvar shu xayolda to'xtab, bir-biriga mingashib ketgan qabrlarga razm soldi: qora marmar, oq marmar... g'isht sag'analar... Hech qanday tosh o'rnatilmasdan suvab qo'yilgan qabrlar usti esa lolaqizg'aldoqlarga burkangan. Bahor o'zining ne'matlarini faqat shu qabrlar ustiga sochgan. Qaqqayib turgan qimmatbaho toshlar bu go'zallik orasida shumshayib, ko'zga xunuk ko'rinadi. Anvarning nazarida qabrdagi ruhlar lolaqizg'aldoqlarga aylanib, bu dunyo ko'rkamligidan shodlanar, tosh ostidagilar esa ezilib, zulmatga bandi edilar...

«Tiriklik bilan o'lim o'rtasida shu past, yupqa devor bor, — deb o'yladi Anvar. — Devorning u tomoni osoyishtalik. Bu tomoni notinchlik. Hasad o'tida qovurilib, bir-birimizga xoinlik qilib, oxiri u tomonga o'tamiz. Riyo, xiyonat, hasad, munofiqlik... xastaliklariga tuproq ostida davo bormikin? Umri shu xastalik bilan o'tgan, bu xastaligidan o'zi lazzat olib yashaganlar u dunyoda nimadan rohatlanar ekanlar?.. Men ham bir kunmas-bir kun kelaman. Jismim tuproq ostida, ruhim boshqa tomonlarda bo'ladi. Kimdir devorning narigi tomonidan turib, qabrimga qaraydi. «Bu yerda yotgan kim ekan, tirikligida nima karomat ko'rsatgan, ekan?» deb o'ylaydi. Qabrim, uning ustida ochilgan lolaqizg'aldoqlar soqov — unga javob berolmaydi. Chayqalib turgan lolaqizg'aldoqlar hozir meni ko'rib turishibdi. Menga nimadir deyishyapti. «Biz ham xolidiylardan kuyganmiz, qo'y u dunyoni, kel biz tomon», deyaptimi? Odamlar oltmish-etmish yoshga to'ldim, deb ziyofatlar beradilar. Bunga quvonish emas, balki qayg'urish kerakdir? Uzoq yashamay, devorning u tomoniga tezroq ketish balki ayni baxtdir?..»

3

Anvar ko'chasiga burilib, eshigi ro'parasida turgan oq «jiguli»ni ko'rib ajablandi. «Mehmon kelibdi shekilli», deb qadamini tezlatdi. Mashinaga yaqinlashgach, undan

jingalaksochli yigit tushib, salom berdi. Anvar uni qaerdadir ko'rgan edi. Daf'atan qachon, qaerda ko'rganini eslolmadi.

— Bek akamning sizda ishlari bor ekan, — dedi yigit.

— Bek akangiz... kim?

— Asadbek aka.

Anvar endi esladi — bu yigitni Elchinning to'yida ko'rgan edi.

— Hozir borishim kerakmi?

— Ha.

— Tinchlikmi, o'zi?

— Borganda bilasiz...

Anvar mashinaga o'tirdi.

Asadbek shahar markazidagi xos xonasida Chuvrindi bilan maslahatlashib o'tirar edi.

Eshik ochilib, avval Jamshid ko'rindi. So'ng Anvar kirib keldi.

— Keling, mullo Anvar, — dedi Asadbek o'rnidan turib. — Bormisiz, bu olamda?

— Yuribmiz, Xudo deb...

Asadbek uni takalluf bilan kutib oldi. Anvar «Elchin haqida bir gap desa kerak», deb o'yladi. Lekin Asadbek bu haqda so'z ochmay, Anvarni gangitib qo'yadigan savolni berdi:

— Jinnixonada yana nima qilib yuribsiz?

Anvar «bekorchilikda shunday aylanib boruvdim», demoqchi bo'ldi-yu, gapni chalg'itishning foydasi yo'qligini anglab, indamay yelka qisib qo'ya qoldi.

— Qo'ying-e, mulla Anvar. Sizga yarashadigan ish emas bu. Siz bizga tariximizni to'ppa-to'g'ri gapirib bering. Birov g'idi-bidi desa bizga qo'yib bering. Siz men haqimda vahimali gaplarni ko'p eshitgansiz. Shu vahimalarning bir foizi haqiqat. Men birovning burnini nojo'ya qonatgan bolamasman. Aksincha, meni bu hayotda nohaqdan-nohaq rosa tepkilashgan. Nohaq jabr chekish nimaligini yaxshi bilaman. Mening o'z adolatim, o'z haqiqatim bor. Bu adolatim sizni xo'rlamoqchi bo'lganlarning tanobini tortib qo'yishga ruxsat beradi. Kerak bo'lsa, Xolidiy deganingiz kelib oyog'ingizga bosh uradi.

— Yo'q, kerakmas.

— Men uni majbur qilmayman. Bunga o'zingiz erishasiz. Siz ishingizni qotirib bajarganingizdan so'ng tan berishga majbur bo'ladi. Tan berishi oyoqqa bosh urishi bilan baravar.

— Xotiringizni jam qiling, Bek aka, ular ikki dunyoda birovga tan berishmaydi. Itning dumiga aylangan suvilondan nima kutish mumkin?

Anvar Asadbekning laqabi «o'qilon» ekanini bilmagan holda suvilonni itning dumiga aylantirdi. Suvilon bilan o'qilon quloqqa deyarli bir xil eshitilgani uchun Asadbekning turqi bir o'zgardi. Bu o'zgarish uzoq davom etmay bir lahzada yo'qoldi — suhbatdoshlar sezmay ham qoldilar.

— Xolidiy deganingiz qamalib chiqqan ekan, haq-nohaqning farqiga bormaydimi?

— Qamalib chiqqanini qaerdan bildingiz?

— O'zi televizorda ko'p gapiradi-ku? Qodiriy haqida gapirishsa ham chiqadi, Usmon Nosir degani o'tgan ekan, u haqda ham gapirdi. Kecha Hamid Sulaymon degan odamni ham ustozim dedi. Yigirma besh yil o'tirganmi?

Anvar kuldi.

— O'tirgan bo'lsa yigirma besh hafta o'tirgandir. Lekin u yoqda qanaqa xizmatlar qilgan ekan? Bek aka, siz Shorasul Zunnun degan odamni eshitganmisiz? Laziz Azizzoda deganni-chi? To'xtasin Jalolov, degan allomalar o'n yillab o'tirishgan. Birontasidan «men qamoqda o'tirdim, azob chekdim», degan gapni eshitganmisiz? Nima uchun bu ko'p vaysaydi? «Qo'rqqan oldin musht ko'tarar» degan maqol bor-ku?

— Bu yog'ini o'ylamabman, — dedi Asadbek iyagini qashib.

— Akam to'g'ri topdilar, — dedi Chuvrindi suhbatga aralashib. — Ko'p gapirishi bejizmas. Urushdan keyin qancha odam qamalib, qanchasi oqlanib chiqdi. Birontasi g'ing demaydi. Bitta yozuvchi qamoqdan kitob yozib chiqqan ekanmi?

— Ha, — dedi Anvar. — U kishi ham indamay ketdilar...

Eshik qiya ochilib, Jamshid ko'rindi. Asadbekning savol nazariga javoban telefonni imlab ko'rsatib, «Elchin aka, kuyovingiz», deb gapni qisqa qildi.

— Ha, tinchlikmi? — dedi Asadbek go'shakni qulog'iga tutishi bilan. Elchin to'ydan keyin o'zicha bir kelish u yoqda tursin, qo'ng'iroq ham qilmagan, shu bois, Asadbek uning bu kutilmagan yo'qlovidan bir oz xavotirlangan edi. Elchinning nimalar deganini xonadagilar eshitishmadi.

— Kim? Akademikmi? — Asadbek shunday deb Chuvrindiga qaradi. — Qanaqa ish? Shunaqa zarurmi? Yaxshi, kelinglar, o'rtog'ingiz ham shu yerdalar. Anvar. Ishim bor edi, chaqirtirdim. — Shunday deb go'shakni norozi bir qiyofada joyiga qo'ydi.

— Xullas, mulla Anvar, siz ishingizni qilavering.

— Xo'p, ketaveraymi!

Asadbek unga qarab kulimsiradi.

— O'xshatmasdan uchratmas, deganlari rost. Ikki oshna rosa topishgansizlar. Birovning gapi yoqmasa, darrov jirillab berasizlar, «Nasihatga ham, yordamga ham muhtoj emasman», demoqchisiz-da, a? Akasi, bizni nima deb so'ksalaringiz so'kaveringlar. Quloqlarimiz bunaqa so'kishlarni eshitaverib pishib ketgan. Ammo biz ham odammiz. Dardimiz faqat pulu siz o'ylagandek odam o'ldirish emas. Bizda ham yurak bordir, dard bordir, boringki, vijdon ham bordir. Temir tayoq emasdirmiz har qalay. Hech bo'lmasa «nimaga chaqirtiringiz, yumushingiz bormidi?» deb so'ramaysizmi? Men yoshlarga nasihat qilib o'tiradigan bekorchi boboy emasdirman?

— Men unaqa demadim-ku?

— Tilga chiqarib aytmasangiz ham, rang-ro'yingiz bildirib turibdi. Men siz bilan uchrashib, maslahatlashmoqchi edim... To'g'rirog'i, bir iltimosimni aytmoqchi edim. Otamni qirq to'qqizinchi yilning o'ttiz birinchi dekabrida olib ketishgan. Nimagaligini haligacha bilmayman. Oltmish birinchi yilda surishtirganimda bir parcha qog'oz berishdi. Ellik uchinchi yilda vafot etgan ekanlar. Ellik beshinchi yilda oqlashgan ekan. Bilganim shu. Arxivlarni titishga aqlim yetmaydi. Ko'milgan yerlarini aniqlamoqchi bo'ldim, yaqinlashtirishmadi. Menga o'xshaganlarga ruxsat berishmaydi, shekilli. Siz olim odamsiz, bir shug'ullanib ko'rsangiz...

— Men ishdan qochmayman, ammo bizning ham arxivga yetib borishimiz qiyin.

Asadbek Chuvrindiga qaradi.

— Bu yog'idan xotirjam bo'ling, — dedi Chuvrin-di. — Qanaqa to'siqqa duch kelsangiz, menga aytavering.

Xushbichim qiz nozli yurish bilan kirib keldi-da, chaqaloqning mushtiday kichkina, zarhal yuritilgan piyolalarga qahva quyib uzatib, shirin jilmayish hadya etgach, yana o'sha nozli yurish bilan chiqib ketdi. Asadbek uning yurishiga ham, jilmayishiga ham e'tibor bermadi. Chuvrindi ko'z qirini tashladi-yu, o'zini tiydi. Kesakpolvon bo'lganida jilmayishga jilmayish bilan javob berib, qizning izlarini ko'zlari bilan o'pib chiqardi. Asadbek qahvadan xo'plab, otasi haqida bilganlarini so'zlab berdi. O'sha yangi yil kechasi va tongidagi kechinmalarini aytmadi. Avvalo bu kechinmalarini bayon qila oluvchi so'zamol emasdi, qolaversa, bu kechinmalar aytilgani bilan birovga, ayniqsa bu olim yigitga ta'sir etadimi yo yo'qmi — Xudo biladi. Otasi haqidagi hikoyasi Elchin bilan Zelixon kirib kelgunicha davom etdi.

Zelixon: «Gapimni yolg'iz o'zingiz eshitishingiz kerak», degach, Elchin bilan Anvarga qo'shilib Chuvrindi ham xosxonadan chiqdi. Bo'tqa ularni o'ng tomondagi xonaga boshladi. Chuvrindi u yoqqa kirmay, ko'chaga chiqib ketdi.

— Og'ayningning sendan yashiradigan siri bormi?— dedi Anvar, yolg'iz qolishgach.

— Mendan emas, sendan yashiradi. Sen har holda sinashta emassan.

— Bu olamning odami emassan, desang-chi?

— Shunaqa desa ham bo'ladi. Bularning o'ziga yarasha tashvishi bor. Ularning tiliga biz tushunmaymiz.

— Hozir birovning sho'rini qanday qilib quritishni kelishib olishadimi?

Elchin o'rtog'iga norozi qiyofada qarab oldi. Anvar uning kayfiyati uncha emasligini sezib, boshqa gap qo'shmadi. Shu onda nurning aytganlarini esladi: «...do'stingning do'sti xavf ostida...»

— El, og'ayningning ishi pachavaroq emasmi?

— Nimaga unday deyapsan?

— To'g'risini ayt, xatarli girdobga tushib qolmaganmi?

— Yo'q.

— Unda nima uchun bu yerga boshlab kelding?

— U bir yomonlikning isini sezib qolgan. Shu yomonlikni qaytarmoqchi.

— Demak, shu... — dedi Anvar past ovozda, xuddi o'ziga o'zi gapirganday.

— Nima deding?

— Og'ayningning hayoti xavf ostida, uni yo'ldan qaytar.

— Jinnimisan, nima deyapsan?

— Oldin jinni edim. Tuzalgansan, deb o'zing olib chiqding-ku? — dedi Anvar piching bilan. Elchin beixtiyor nojo'ya so'z aytib yuborganini bilib, uzr so'raganday uni tizzasiga urib qo'ydi.

— Sen ham ekstrasens bo'lib qoldingmi? — dedi gapni hazilga burib.

— Jiddiy gapiryapman. Og'ayning kerak bo'lsa, to'xtatib qol.

Elchin bir oz o'ylagach, yelka qisdi.

— Uni to'xtatib bo'lmaydi. Yoniga balki biz ham qo'shilishimiz kerakdir?

— Men hammi?

— Bilmadim... Bir joyda katta urush chiqadiganga o'xshaydi. U shuning oldini olmoqchi.

Qaerda, qanaqa urush, menga aytmadi. Oldindan mish-mish tarqalishini istamayapti.

— U o'g'rimidi?

— Ha.

— O'g'rilikdan qaytdimi?

— Yo'q. O'lguncha ham qaytmaydi.

— Qanaqadir urushga aralashib nima qiladi?

— Bilmayman.

— U chechen, a? Qadimda millatlar, turli urug'lar bo'linib olib bir-birini qirgan edi.

O'shanaqa urushning hidi kelmayaptimi? Hozir bunaqa qirg'inlar ko'payib qoldi-ku?

Ikkita millatdan ikkita tentakni urushtirib qo'yib, o't chiqarish oson ishga aylandi.

— Anvar, rostdan ham bilmayman. Menga ochiq aytmadi. Juma kuni Farg'onaga to'yga bormoqchimiz, balki yo'lda aytar?

— Balki ungacha qaynotang aytar?

Jamshid bilan Bo'tqa kirib, ularning suhbati uzildi. Jingalaksochni ko'rdi deguncha

Elchinning badaniga titroq kiradigan bo'lib qolgan edi. Bo'tqa ularga pivo quyib berib,

chiqib ketdi. Jamshid bu uyda odam borligiga parvo qilmay, maqsadi xuddi suhbatni

uzishdan iborat bo'lganday, yumshoq o'rindiqqa cho'kib, indamay o'tiraverdi.

— Sen o'shanda Uchquduqqa borganingda qamoqning ichidagi qamoqda o'tirgan edim, — dedi Elchin, xuddi suhbatni uzilgan joyidan davom ettirayotganday. — Bir xunasaroq odam bor edi, hamma narsaga burnini tiqaverardi. Bir kuni shartta og'ziga paytavasini yopib, kekirdagidan oldim. Mendan gumonsirashdi-yu, ammo bo'ynimga qo'yib berisholmadi. Bir-ikki odam o'ldirganingdan keyin xumori tutib turarkan. Qamoqda xumoryozdiga imkon bor edi. Qutulib kelganimdan beri xumor tutib, qiynalib ketyapman.

Anvar Elchinning maqsadi bu yigitning jig'iga shunchaki tegish, deb tushundi. Do'stining Jamshidga nisbatan nafrati kuchli ekani, yuragida o'ch tuyg'usi borligi, shubhasiz unga qorong'i edi. Shu sababli Elchinning gapiga o'zicha to'n kiydirdi:

— Endi o'ldirsang, bir-ikki qoshiq issiq qonidan ichib yubor, shunda xumoring qo'zimaydigan bo'ladi. Qadimda jallodlar shunday qilishar ekan. Qassob qonsirasa, shartta bitta qo'ymi, xo'rozmi so'yadi. Jallod qonsirasa nima qiladi? Podsholar har kuni odam so'yishga hukm chiqarishmagan-ku? Umuman, oshna, senga havasim keladi. Men ham bir-ikkitasini o'ldirishim lozim-ku, ammo qo'rqaman. Qo'lim qaltirab ketsa kerak. Lekin ikki marta xo'roz so'yganman. Ikkinchisida tipirchilashidan qo'rqib qo'yib yuboribman, degin...

— Odamning ishi oson. Kekirdagiga solasan, tamom...

Ikki oshnaning gaplarini eshitib, Jamshid esnab qo'ydi.

5

Asadbek Zelixonning gaplarini diqqat bilan eshitdi.

— Bu ishga mening nima aloqam bor? — dedi picha mulohaza qilgach.

— Hosilboyvachchani siz yo'lga solishingiz mumkin.

— Menmi? Kim aytdi buni sizga?

— Shaharning zo'ri uchta. Uchinchisi Markanyan. U aralashmaydi. Ikki urushqoq podshoning kuchi qirqilsa unga yaxshi.

— Hosilga so'zim o'tmaydi. U o'zinikini ma'qullaydigan bola. Unga Xongirey bir narsa desa balki...

— Xongirey ham aralashmayman, deyapti. Xongireyni hukumatning odamlari ogohlantirib qo'yishganga o'xshaydi.

«Xongireyni ogohlantirishgan bo'lsa... demak... biz aralashguday bo'lsak, hukumat bizni ham omon qo'ymaydi. Istasa, bir kechada yakson qilib tashlaydi, — deb o'yladi Asadbek.

— Bu chechen nimaga tipirchilab qoldi? To'rtta o'zbek bilan turk urushsa unga nima? Sibirdagi qamoqxonalardan kallakesarlar qochgan bo'lsa, o'zbek bilan turkning urushiga nima aloqasi bor? Ular kimga xizmat qiladi?..»

Asadbek Zelixonga tikildi. Bu chaqchaygan, o'tkir qarashli ko'zlarda munofiqlik uchquni bormi-yo'qmi, aniqlamoqchi bo'ldi. Bir necha nafaslik nigoh buni aniqlash uchun kifoya etmadi. Asadbek qattiq tikilsa, uncha-buncha ko'zlar dosh berolmasdi. Zelixon esa «o'qilon» deb nom chiqargan bu odamdan zarracha tap tortmay o'tiraverardi. Aslini olganda, jinoyatchilar olamining yozilmagan qonuniga ko'ra, ular bir-birlariga dushman edilar. Zelixon Asadbekdan yomonlik ko'rmagan, unga da'voi ham yo'q, uni dushman deb bilmaydi. Shuning uchun ham bu yerga dadil keldi. Elchin bilan Asadbek orasidagi dushmanlik to'ydan keyin kamaygan degan fikrda. Biroq, Asadbekka Zelixonning kim ekani ma'lum, keyingi oylar ichi ko'rgan tashvishlari shu odam tufayli ekanini, qizini o'g'irlab zo'rlashda ham, Shilimshiqni o'ldirishda ham Elchinning yolg'iz bo'lmaganini endi aniq biladi.

Elchin qo'ng'iroq qilganidan so'ng Anvar bilan suhbatini davom ettirgan bo'lsa-da,

xayolining bir cheti «ularning maqsadi ne ekan?» degan savolga javob topish bilan band edi. Zelixon voqeani bayon qilayotganida ham, hozir ham shu savolga javob izlardi. Zelixonning to'g'ri gaplariga ishona qolmasdi.

Asadbek shu paytgacha ko'nglini ranjitgan odamni kechirmagan. Tiz cho'kib tavba qilganlar ham uning g'azabidan benasib qolishmagan. Yo'q, u gunohkorlarni bir chetdan o'limga hukm qilavermas edi. O'lim — so'nggi chora. Bu chorani kamdan-kam hollarda qo'llardi. U joriy etgan o'ziga xos jazo usullari mavjud. Sulaymonovning taqdiri, Shilimshiqning surgun qilinishi ana shu usullardanki, siz bunga guvohsiz. Asadbek keyingi paytda ko'ngli bo'shlik qilyaptimi yo ehtiyotkor bo'lib qolganmi, har nechuk jazo usullarini yumshatdi. Ro'parasida o'tirgan chechenni uch-to'rt yil avval bo'lganida o'ylab o'tirmay o'limga hukm qilib yuborardi. Hozir esa uning maslahatlariga quloq tutib o'tiribdi. Uning gunohini kechirish mumkinmi? Gaplariga ishonish kerakmi? Maqsadi Hosilboyvachcha bilan urushtirib qo'yish bo'lsa-chi?..

— Men o'sha tomonlarning tuzini ichganman, — dedi Zelixon, oradagi sukutni buzib. U bu yoqqa kelayotganidayoq Asadbekni ishontirish oson emasligini bilgan edi.

Asadbekning o'yga tolganini ko'rib, fursatdan foydalandi — o'tmishdan so'z ochdi. — O'g'irlikni ham o'sha yoqda o'rganganman. Bir kun ustam bilan boyvachcha odamning uyini urdik. Hamma narsasini shilib ketayotganimizda ustamning ko'zlari bir xaltaga tushib, menga «qara-chi, nima ekan», dedilar. Qorong'ida nimaligini bilmay, yalab ko'rsam, tuz ekan. Ustamga «tuz ekan», desam, «qaydan bilding?» dedilar. «Yalab ko'rdim», dedim. «O', padarla'nat, kasofat», dedilar-da, to'plagan mol-matohni uy ichiga qaytardilar. «Bu xonadonda tuz ichganday bo'libmiz, molini o'g'irlasak, gunohga botamiz», deb, qup-quruq chiqib ketdilar.

Asadbek bu hikoya nima uchun aytilganini aniq tushunmay:

— Ha, shunaqa mard odamlar bor edi, — deb qo'ydi.

Zelixonning hikoyasi yodiga ustozini soldi. U odam ham g'oyat mard edi. Ular egasiz hovlida oshiq tepishardi. Asadbek bolalarga qo'shilib tamoshaga kelardi.

Qimorbozlarning ular bilan ishlari yo'q. Keyinchalik Asadbekni qanotiga olgan Sadirbekkina bolalarni haydagani haydagan edi. Sadirbek buning sababini ancha keyin, Asadbek uylanayotgan mahalda tushuntirdi:

— Qimorbozdan Xudo bezor, bolam, — degan edi u. — Qo'limdan million-million so'm pul o'tdi. Ammo birim sira ikki bo'lmadi. Seni bolam deganman. Vaqti kelsa, bolam bo'lib, bir parcha kafanga o'rab ko'mib qo'ysang bas. Esingdami, bolaligingda nuqul senlarni haydardim. O'shanda men qimorni o'rganishlaringni istamasdim. Peshonangda bor ekan, sen qo'shilib qolding. Bizni Xudo urgani yetarli... Senga aytadigan gapim bitta: nikohingning ertasigayoq qimorni tashlaysan. Ko'ngil uzolmasang, qozilik qil.

Tirikchiliging o'tib turadi. Ammo qimor o'ynama. Sen bir kuni «nima uchun uylanmaysiz?» devding. Savolingga endi javob beray: bir qizni suyib uylangan edim. Yigirma kunlik kuyovman, ulfatlarim «supraqoqdi»ga kelishdi. Birpasda bor narsamni yutqazdim. Kelinning devorga yoyilgan latta-luttalari ham ketdi. Yigirma kunlik kelin «erimning o'rtoqlari kelibdi», deb xizmat qilib yuribdi. Bir mahal u samovor ko'tarib o'tib qolmaydimi, ko'zim unga tushib qolmaydimi, shayton «xotiningni tik», dedi, shartta tikib yubordim. Yutqazdim. Men yalindim, xotinim dod dedi, qayoqda, qiy-chuvga parvo qilmay, otga o'ngarib olib ketdi. Shu xotinning uvoli tutadi meni...

Yig'lamsirab aytilgan bu gaplar Asadbekning yuragiga mixlanib qoldi. Qimorni tashladi. Ammo ustasini odam qatorida dafn qilish unga nasib qilmadi. Rusiya tomonlarga ketganicha qaytib kelmadi. Sheriklari ham tayinli javob aytishmadi...

Hozir Asadbek shuni esladi. Esladi-yu, ammo tiliga chiqarmadi.

— Men o'sha joyning tuzini ichganman, — dedi Zelixon, gapini takrorlab. — Urushda

bizni haydab kelishgan. Biz tig' ko'tarib kelmadik. Bo'sh qo'l, och qorin bilan keldik. Onam ham, buvam ham o'sha yoqda yotibdilar. Kafanlikni ham o'zbeklar berishgan. Men kichkina bola edim. Itday xor qilib haydab kelishgan. Turklarning boshiga ham shu kun tushgan. Xorlik nimaligini bilaman. Buvam ichgan tuzingni oqla, deganlar. O'g'ri bo'lib ketdim. Buvamning vasiyatlarini bajarmadim. Endi ham qarab tursam yarashmaydi. Siz gaplarimga ishonmayapsiz.

— Ha, — Asadbek shunday deb o'rnidan turdi.

— To'g'ri qilasiz, — dedi Zelixon, — darrov ishonsangiz, sizni nodon derdim.

— Men o'ylab ko'raman. Sizdan bir iltimosim bor. Elchin ko'proq sizga suyanadi.

Gapingizga quloq soladi. Unga tayinlang, jim yursin. Haddidan oshmasin. U ashulachi, ashulasini aytib yuraversin.

— Siz haqsiz. Men ham unga shunday dedim.

XXIII b o b

1

— To'yxonami o'zi, bu? — dedi Zelixon, Ahadbey bilan quchoqlashib ko'rishib. — Nimaga jimjit? Mana, o'zbekning eng zo'r ashulachisini olib keldim. To'yingni gullatib beradi. To'yingning dovrug'i butun Farg'onaga taralmasa, basharamga tupurasan.

Ahadbey oshnasining gaplaridan kulimsirab, Elchin bilan ko'rishdi.

— Mana, sizlar keldingiz, to'y endi boshlanadi-da, — deb ularni ichkari boshladi.

Pastak deraza oldida o'tirgan Ismoilbey ularni ko'rgan edi. Mehmonlar ostona hatlab uyga kirmay turib, ularga peshvoz chiqdi.

— Omon keldingmi, bolam, ko'zim to'rt bo'lib o'tiruvdim.

— Samolyot vaqtida uchmay, xunob qildi. Elchin, yetmishga kirgan kuyov bola shu kishi bo'ladi. Qani ota, qo'lni uzating, — Zelixon shunday deb Ismoilbeyning barmog'iga tilla uzuk taqdi. Ikkinchi uzukni cholning kaftiga qo'ydi. — Bunisi xolamga, o'zingiz taqib qo'ying. Ahadbey, oshna, sen bilan men baxtli odammiz. Ota-onasining oltin to'yini ko'rish hammaga ham nasib qilmaydi. — Zelixon yon cho'ntagidan taxi buzilmagan bir dasta pul chiqarib, Ahadbeyga uzatdi.— Hozir bitta buqa topib ag'darasan. Qozonning kattasini os. Oshdan yeganlarning hammasi shu yoshga yetsin, oltin to'ylarni ko'rsin. Mikrofonlarni o'rnat, hofiz tinmasdan ashula aytadi. Elchin kelganini bilsa uyingga odamlar sig'may ketadi. O'zbeklarga o'zbekchasini, turklarga turkchasini aytadi. Chechenchasini bilmaydi bu xumpar, bilsa uni ham aytardi. Bu hofizga yetadigani yo'q, olamda!

— Bolam, kel o'tir, — dedi Ismoilbey, bosiq ohangda. Shu ohang Zelixonning tantanavor kayfiyatidagi hovurni o'chirdi. Ota-bolaning ko'zlarida shodiyona uchquni ko'rinmaganidan ajablanib, chol ko'rsatgan tomonga o'tib o'tirdi. Ismoilbey pichirlab duo o'qib, yuziga fotiha tortdi.

— Nima gap, tinchlikmi o'zi? — dedi Zelixon.

— Tinchlik, — dedi Ismoilbey, keyin o'zicha nimadir deb pichirlab, ko'zini yumdi. Bir necha tundan beri u tushida dengizni ko'radi. To'lin oy dengiz adog'iga yonboshlab, mavjlar uzra uzun nurli poyandoz yozadi. U shirintoy o'g'lini yelkasiga o'tqazib, shu poyandoz ustida yurib boradi. Birdan oy yuzini bulut parchasi to'sadi. Poyandoz yo'qolib u suvga sho'ng'iydi. Qancha tipirchilamasin, suv qa'riga tortaveradi. Bu manzarani bir marta ko'rsa, suv yorug'lik degan ta'birni eslab qo'ya qolardi. Ketma-ket ko'rayotgani uchun hayron... Kechagi voqeadan so'ng ko'ngliga xavotir oraladi.

— Maskovdagi vakillar kelishdimi? — deb so‘radi Zelixon. U ota-bolaning noxush kayfiyatiga shu ta‘sir etdimikin, deb o‘yladi.

— Qaytishdi, — dedi Ahadbey, otasiga bir qarab olib. — Tarvuzlari qo‘ltiqlaridan tushib qaytishdi. Maskovning qaytargisi yo‘q.

— Duch kelgan yerlarda yashab ketaveradigan odamlar Vatanning qadriga yetarmidi? Qorin dardidagi odam Vatan dardiga tushuna olmaydi. Bormanglar, devdim, quloq solishmadi, — Ismoilbey shunday deb xo‘rsindi. — Vatanga qaytaradigan niyati bo‘lsa, o‘shanda haydab chiqarishmas edi. Yaxshilik bilan bitadigan ish emas bu.

— Xohlasangiz, O‘zbekiston ichida muxtor viloyat tashkil etib beraylik, deyishibdi.

— Bundan foyda bormi? — dedi Zelixon Ahadbeyga qarab.

— Ularga naf bordir. Na turklar, na o‘zbeklar bir naf ko‘radi bundan.

— Bizga muxtor viloyat emas, Vatan tuprog‘i kerak, — dedi Ismoilbey. — Maskovga umid bilan ketdilar-u, jonga halovatli xabar keltira olmadilar. Bu yurakda endi na quyosh bor, na nur, na hayot qo‘shig‘i bor. Daryodagi yolg‘iz qayiqday, mayoqsiz suzimiz. Yurt g‘aflat uyqusida bejon va behush. Qo‘rqinch bulutlari daf bo‘lib, oydin chiqar, deb yanglishibmiz...

Zelixon tizzasiga shapati urdi.

— Maskov bugun ko‘nmagan bo‘lsa, ertaga ko‘nadi. Shunga motam tutib o‘tiribsizlarmi? To‘y to‘ydek bo‘lsin!

Ismoilbey asta o‘rnidan turib, qaddini mashaqqat bilan tikladi-da, uydan chiqdi.

— Oqsoqolni xafa qilib qo‘ydimmi? — dedi Zelixon, Ahadbeyga ajablanib qarab.

— Yo‘q, xafa bo‘ladigan gap gapirmading. Bir-ikki kundan beri ko‘ngillari nima uchundir xijil bo‘lib yuribdi.

— O‘zing-chi? Sen nimaga tumshug‘ingni osiltirib olgansan? Nimaga odamlar ko‘rinmaydi? To‘y bugunmi yo ertagami?

— To‘y... to‘yni qoldirdik, oshna.

— Nima uchun?

— O‘tgan kuni Quvasoyda janjal chiqqan.

— O‘zbeklar bilanmi?

— Ha. Pivoxonada boshlanibdi.

— Fedya o‘sha yerda ekanmi?

— U ko‘rinmay qoluvdi. Ammo...

— Oxiri nima bo‘ldi?

— Bir yigitni otib qo‘yishibdi.

— Yigit kim, o‘zbekmi, otgan — turkmi?

— Otganni o‘zimiz ushlab topshirdik. Tez sud qilib hukm chiqaringlar, deb talab qilib turibmiz. O‘zbeklar orasida g‘alati gap-so‘zlar tarqalyapti.

— Qanaqa?

Ahadbey jimgina o‘tirgan Elchinga bir qarab olib, past ovozda dedi:

— Turklarning vahshiyliги haqida.

— Demak, boshlanibdi... — dedi Zelixon, xuddi o‘ziga o‘zi gapirganday. — To‘yni to‘xtatib to‘g‘ri qilibsiz. Elchin, sen uyingga qaytaver.

— Siz bilan birga qolsam-chi?

— Xohishing... Qani, Ahadbey, o‘rningdan tur, ketdik.

— Qayoqqa?

— Selimnikiga.

Selim ularni xushchaqchaqlik bilan kutmadi. Uning qarashida xavotir ham sezilmadi. Aksincha, kutilmagan mehmonlarga hushi yo‘qligini yashirmadi. Uyga kirishlari bilan Zelixon shart orqasiga o‘girilib, uni yoqasidan oldi.

— Otgan bola kim? — dedi g'azab bilan.

— Tanimayman.

Selim so'zini tugatmay, qornidan musht yedi.

— Cho'pchagingni enangga aytasan, — dedi Zelixon ikkinchi mushtni tushirib. — Kim deyaqman, sening odamingmi?

— Yo'q, bu janjalga biz aralashmadik. U bola hech kimning odami emas.

— Qaerda o'tiribdi, Farg'onadami?

— Yo'q, shu yerda.

— Hozir olib borasan, uchrashtirasan.

— Milisaga gapim o'tmaydi.

Qorniga tushgan uchinchi musht zarbi kuchliroq bo'ldimi, harholda Selim milisaga so'zi o'tishi mumkinligini eslab qoldi.

Milisaxonadagilar Selimning iltimosini rad etolmay, «qotilning amakisi bo'lmish»

Zelixonga besh daqiqalik uchrashuvga ruxsat berishdi. To's-to'polonda uyidan miltiq chiqarib o'q uzgan yigitni ko'rgan odam uni birov bilan urushadigan holi bor, deb o'ylamas edi.

Muk tushib yotgan yigit Zelixonni tergovchi deb o'ylab, erinibgina qaddini ko'tardi. Yigitning yuz-ko'zida ko'kargan yoki tirnalgan joy yo'q edi. Ko'zlarida ham azob uchqunlari sezilmasdi. «Nahot, urib-tergashmagan bo'lsa...». Zelixon tik bostirib borib, dahani ostiga mushtini tiradi.

— Mening umrim qamoqda o'tgan, — dedi u dabdurustdan.— Shu sababli sen bilan pachakilashib o'tirmayman. To'g'risini aytmasang, ichagingni boshingga salla qilib o'rab ketaman. Miltiqni senga kim berdi?

— O'zim oldim. Uyda turgan edi.

— Nimaga otding?

— Quvlab kelishdi.

— Tergovchiga shunday dedingmi?

— Ha.

— Men tergovchi emasman. Menga to'g'risini aytishing kerak, tushundingmi?

— To'g'risini...

Yigit qorniga musht tushib, bukchayib qoldi. Zelixon kekirdagidan chimchilab, uni qaddini rostlashga majbur etdi.

— Nasha chekasanmi?

— Yo'q.

— Nashani kimdan olding o'sha kuni?

— Chekmayman, dedim-ku?

Zelixon uning qorniga yana bir musht urdi. Bukchaygan qaddini bu safar rostlamadi.

— Kim berdi, Selimmi?

Yigit og'riq zo'ridan ingradi, ammo javob bermadi. Zelixon uni qulog'idan cho'zib, boshini ko'tardi. Yigit qo'rqib ko'zini olib qochdi. Zelixon ikki barmog'ini ombur qilib uning kekirdagini qim- chidi.

— Selim berdimi?

— Ha...— yigit shunday deb o'qchib yubordi.

Zelixon boplab bir tepsammi, deb xezlandi-yu, «buni urgandan nima foyda», deb o'zini tiydi.

2

Elchin Zelixonga qo'shilib milisaxonaga bormadi. U Ahadbey bilan birga eski «Zaporojets» yonida qoldi. Ikkovlon bittadan chekishdi. Ahadbey katta shahardagi ob-

havoni surishtirgan bo'ldi. Tabiatan kamgaproq Ahadbey Zelixon ta'rifidagi «zo'r ashulachi» bilan nima haqda suhbatlashishini bilmas edi. Bir paytlar lashkari shonu shuhratdan iborat bo'lgan Elchinning nomi avvaldan tanish, uning keyingi umri esa, tabiiyki, unga qorong'i edi.

Elchin Ahadbeyni sirtdan bilardi. Zelixon qamoqdaligida ham, ozodlikka chiqqanidan keyin ham u haqda gapirgan edi. Biroq Elchin Vatan hajrida dillari vayron bu odamlarning qismati haqida o'ylab ko'rmagandi. Hozir unga qarab turib, kam aytgan ashulalaridan birini eslamoqchi bo'ldi:

«Sen ey, bedard, naylaykim, ko'ngul dardini bilmaysan...»

Shuhrat bulutida suzgan choqlarida, dili qayg'uga begona, maishatga oshno damlarda ko'ngul dardi haqida qanday kuyladi ekan? Ajab, qo'shiqning ohangini ham unutibdi. Endi u dil azobi nima ekanini biladi. Lekin bu odamga dardkash bo'la oladimi? Eski «Zaporojets»iga suyanib turgan Ahadbey dardini tushunish, boshi uzra to'planayotgan hasrat balolarini haydashga kimning qurbi yetadi? Xo'rlik ko'chasidan o'tib kelgan Zelixon ham uning dardini to'laligicha his qila olmas... Bu dunyoda qasos jomini sipqorib lazzatlanish uchungina tirik qolganman, deb hisoblovchi Elchin Vatandan quvilgan, begona tuproq uzra tariqday sochilgan xalqi taqdiridan kuyayotgan odam dardiga qanday sherik bo'lishi mumkin? Ahadbey yuragi jahannam azoblarining yaqinlashayotganini sezib behalovat tepadi. Hademay «Vatani yo'qning imoni yo'qtur», degan tillarning, Vatan tomon termilib, nuri qochgan ko'zlarning gulxanda kuyajagini bilmasa-da, qalbini o'sha bo'lajak alanga tafti kuydira boshlagan.

Ahadbey mezbonning hadeb jim turaverishi odobdan emas, degan qarorga kelib, yonidan Zelixon bergan pulni chiqardi-da, Elchinga uzatdi:

— Mendan olmaydi, siz berib qo'ying...— dedi.

Elchin uning maqsadini tushundi — yo'q to'yga to'yona olishni istamayapti. Balki Zelixonning «bitta buqa topib, ag'darasan...» degani malol kelgandir? Mol so'yishga qurbi yetmagan odam to'y boshlamaydi. Zelixon sof ko'ngilda to'yona bergan bo'lsa-da, gaplaridagi ohangda bir oz manmanlik, minnat sezilgan edi. Elchin Ahadbey shundan og'ringan, deb o'ylab, bosh chayqadi:

— Mendan ham olmaydi. Fe'lini bilasiz-ku? Sal qo'polroq gapirgani bilan ko'ngli toza. Ahadbey kulimsirab, bosh chayqadi. «Men uning gapidan xafa bo'lmadim», demadi. Shuni aytsa, «demak, baribir qo'pol gapi dilini og'ritgan ekan-da», degan fikr chiqishi mumkin edi.

— Sizdan iltimos uka... Otam aytdilar. Gaplarini qaytara olmayman. Xudo xohlasa, zamon tinchisa, to'yni qoldirmaymiz. — Ahadbey shunday deb, Elchinning tisanishiga qaramay, pulni pidjagining cho'ntagiga solib qo'ydi. — Xudo xayringizni bersin, uka... Ko'p o'tmay ularning yonida Selimning mashinasi kelib to'xtadi. Selim ish bitdi, degan maqsadda xayrlashish uchun Ahadbey sari qadam qo'yganida Zelixon uni to'xtatdi:

— Uyingga yur, — dedi g'azab bilan.

Ahadbey do'stining avzoyi buzilganini bilib, unga yaqinlashdi-da, bilagidan ushladi.

— Zeli, ketdik, — dedi qat'iy ohangda.

— Sen nari tur, — Zelixon bir siltanib, qo'lini bo'shatdi-da, bezrayib turgan Selimga o'shqirdi: — Uyingga kir, xunasa!

Selim ahvol chatoqligini sezib, qafasdagi qush holiga tushdi. Bir Zelixonga, bir xotirjam Elchinga qaradi. Elchini Zelixonning kallakesar shogirdlaridan deb gumon qilib, oyoqlariga qaltiroq yugurdi. Zelixon uni bo'yniga chang solib, sudradi.

— Zeli og'a, sizga nima bo'ldi? Sizga nima yomonlik qildim...

Selim darvozadan ichkari kirguncha yalinchoq ovozda shu gaplarni takrorlayverdi. Ostona hatlashi bilan Zelixonni oyog'i ham ishga kirishdi. Go'shtdor odamning to'rt-besh qadam uchib tushganini orqadan kelayotgan Elchin ham, Ahadbey ham sezmay qolishdi. Selim o'rnidan turishga harkat qilib tipirchiladi. Zelixon unga yaqinlashib, sochini tutamlab ko'tardi-da, jag'iga musht urdi. Elchin Zelixonning mushtlashishini ko'p ko'rgan. Bunaqa paytda uni to'xtatib qolish juda mushkul. Ajratmoqchi bo'lganlar ham uning mushtidan yoki tepkisidan benasib qolmaydilar. Elchin, Selimning kimligini, kaltakka loyiqmi yo yo'qmi, bilmasa-da, Zelixonga erk berish noma'qul ekanini fahmlab, orqasidan quchoqladi. Ahadbey chaqqon yurib kelib, Zelixon bilan Selim orasida turib oldi.

— Ahadbey, qoch, — dedi Zelixon, tishini g'ijirlatib.

— Zeli, o'zingni bos, foydasi yo'q.

Bu orada oshxona tomondan ayol kishining faryodi eshitildi. Bir nafas o'tmay, semiz xotin «voy-dod, erimni o'ldirib qo'yadi», deganicha lopillab yugurib kela boshladi.

— Qayt, — dedi Zelixon unga qarab o'shqirib. — Qayt, deyaqman! Joyingda damingni chiqarmay o'tir!

Xotin uning po'pisasiga parvo qilmay, erini to'sdi. Ahadbeyning ro'parada turishi, xotinning qalqon bo'lib olgani ham foyda bermadi. Zelixon bir siltanib Elchinning quchog'idan chiqdiyu Selimni tepdi. Xotin er bilan ovora, Elchin bilan Ahadbey esa Zelixonni mahkam ushlashdi.

— Guli, milisaga tilpon qil! — deb baqirdi ayol, oshxona tomon qarab.

— Zeli, qo'y uni, ketdik, — dedi Ahadbey.

— Yo'q, qo'ymayman, — dedi Zelixon. — Hammasini shu boshlagan. Qo'yvor meni, — Zelixon shunday deb siltandi. — Qo'yvor, bu xunasaga tegmayman. Sen chiqib mahalladagi turklar bilan o'zbeklarni chaqirib kel. Men buning aybini bo'yniga qo'yaman. O'zbeklar buni toshbo'ron qilishsin.

Ahadbey itoat bilan chiqdi. U odam to'plashga ulgurmay Selimning darvozasi ro'parasida milisaning mashinasi kelib to'xtadi. Undan ikki milisa yigit tushdi. Ular ostona hatlashlari bilan Zelixon:

— Orqaga qaytlaring! — deb buyurdi.

Milisa yigitlar avvaliga buyruqqa itoat etib, to'xtadilar. So'ng «kim ekan bu, bizga buyruq beradigan?» deganday yana bir-ikki qadam qo'ydilar.

— Qaytinglar! — deb baqirdi Zelixon, so'ng Selimga o'girildi. — Kimligimni bilasan, a? Aytib qo'y, qaytishsin!

Selim Zelixonga qo'rqibgina qarab olib:

— Qaytinglar, — dedi.

Milisa yigitlar ko'chaga chiqishdi-yu, ammo mashinalariga o'tirishmadi. Bu orada o'nga yaqin odam to'plandi. Ahadbey ko'pchilikni aytgan bo'lsa ham, cho'chibmi, mulohaza qilibmi, chiqishmadi. Zelixon oq yaktak ustidan mayda qaviq to'n kiyib, belbog' bog'lagan, bir tutam oq soqoli o'ziga yarashgan cholga yaqinlashib, qo'sh qo'llab so'rashdi-da:

— Ota, — dedi, — mana bu odamni taniysizlarmi?

— Ha, taniymiz, bolam, — dedi chol, yuzi qontalash Selimga ajablanib qarab.

— Bu odam emas, shaytonning urg'ochisi, buni ham bilasizmi?

— Unday demang, bolam, bu ham Xudoning bir bandasi.

— Xudoning bandasi bunaqa bo'lmaydi-da, ota. Bu odam tuzingizni ichib, tuzlig'ingizga tupurdi. Kechagi to's-to'polonni shu boshlagan. Otgan bola bilan o'zim gaplashib chiqdim. Men chechenman, ota. Ammo o'zbekning nonini yeganman, suvini ichganman. Turklar bilan qismatim bir. Bu barmog'imni tishlasam ham og'riydi, bunisini tishlasam

ham og'riydi. Orada qon to'kilishini istamayman.

— Xudo xohlasa nizo chiqmaydi, bolam. Qirq yil bir gap oralamagan, endi oralaydimi? Yoshlar...

— Yo'q, ota, kalta o'ylamang. Bularning oyoqlari zulmga qarab yetaklayapti. Begunoh inson qonlari to'kiladi.

— Astag'firulloh, deng, bolam. Yomon nafas qilmang.

— Bu xunasani toshbo'ron qilib o'ldiringlar. Javobini men beraman. Toshbo'ron qilmasalaring o'zim o'ldiraman. Shu savobni deb qamoqda chirib keta qolay.

Chol Zelixonga yaqinlashib go'shtsiz barmoqlari bilan uning g'azabdan yonib turgan yuzini siladi. Zelixon seskanib ketdi. Bobosining barmoqlarini esladi. Bobosi o'lganidan beri bu yuzlarni birov mehr bilan silamagan edi...

— Bolam, shaytonga hay bering. Gunohi bo'lsa, ana, milisa turibdi. Olib borsin, so'roq qilsin...

Cholning barmoqlari Zelixon vujudiga hukm o'tkazayotgan g'azabini yengdi. G'azab, nafrat chekindi-yu, birdan xo'rlik buluti bosib kelib, ko'zlari namlandi.

— Ota, ko'ngilchanglik qilmanglar. Bunaqalarning mingtasini yig'ishtirib kelsangiz, bitta pichoqqa sop bo'lmaydi-yu, ammo hammayoqni qiyomat qilib ketish qo'llaridan keladi. Siz milisaga ishonmang, ota.

— Bolam, menday nodon cholga xo'p, deya qoling, yuring, — chol shunday deb uni yelkasiga qoqdi. Shundan so'ng hozirgina sher kepatasidagi Zelixon qo'y holiga tushdi.

— Ketaylik, — dedi Elchin, — ota to'g'ri aytyaptilar.

— Men bu xunasaga yaxshilikcha aytgan edim, — dedi Zelixon, xuddi o'ziga o'zi gapirganday. — Arining uyasini kavlama, ko'chib ket, devdim... Bu ko'r, men soqov ekanman. Ko'r bilan soqov ikki dunyoda bir-birining gapiga tushunmaydi... — Zelixon shunday deb, bo'shshagan holda darvoza tomon yurdi. Milisa yigitlarning oldidan o'tayotganida to'xtadi: — Oborib tiqib qo'yish qo'llaringdan keladimi? — Yigitlar javob o'rniga bir-birlariga savolomuz qarab oldilar. Zelixon ulardan tasdiq javobini kutmagan ham edi. Agar Selimning adolatli jazo olishini bilganida uni do'pposlamas, odam to'plab «toshbo'ron qilinglar», demas edi.

— Haqiqiy erkak bo'lish uchun o'g'il bola bo'lib, tug'ilish kifoya emas, — deb to'ng'illadi Zelixon, «Zaporojets»ning orqa tomoniga o'tirib. Bu gapni kimga qarata aytganini Ahadbey ham, Elchin ham anglamadi.

— Bekorga bo'g'ilyapsan, — dedi Ahadbey. — Gapingga kirib toshbo'ron qilishganida battar bo'lardi. Chol to'g'ri qildi.

Elchin suhbatga qo'shilmadi. Uning nazarida ham oqsoqol eng to'g'ri yo'lni tanlagan edi. Elchin bu voqeani bir necha kundan so'ng yana eslaydi. Ana o'shanda «Chol to'xtatmay, Selimni toshbo'ron qildirganida balki bu qiyomat sodir bo'lmasmidi», deb o'ylaydi.

Tabiatga hukm o'tkazgan qish yer sathini bezaydi. Odam yuragida ko'z ochgan qish esa dilni muzlatadi, insonga husn bermaydi. Ko'ngilni o'z hukmiga olgan muz odam olasiga xos mehr-shafqatni mahf etadi. Oqibatda esa yirtqich hayvonlarni ham lol qoldirishi mumkin bo'lgan vahshiyliklar sodir bo'ladi.

Zelixon, cholning barmoqlari yuziga tegishi bilan ko'ngli yumshagan bo'lsa ham, alamdand tushmagan edi. «Agar bir itni o'ldirsang, odamlar sendan nafratlanishadi, — deb o'yladi u. — Oldin «bu it quturgan» deb ishontirib, so'ng o'ldirsang, rahmat aytishadi. Selim itdan battar maxluq edi, quturgan itni balki davolash mumkindir. Pul quturtirgan odamni-chi? Uni faqat o'ldirish kerak. Nimadan qo'rqishdi?..»

— Ahadbey, aeroportga hayda, — dedi Zelixon buyruq ohangida. — Elchinni kuzatib qo'yaylik.

— Bir-ikki kun qolaman, — dedi Elchin, e'tiroz bildirib. — Oshna-og'aynilar bilan

otamlashib ketay...

— O'zing bilasan. Men bular tinchiguncha Ahadbeynikida bo'laman. Ahadbey, Farg'onaga hayda. Fedyani topaylik.

Elchin shaharni kesib o'tgan soy bo'yida tushib qoldi. Eski «Zaporojets» mashinalar oqimiga qo'shilib burilib ketgunicha orqasidan tikilib turdi. «Zeli og'a hozir gap ko'tara olmaydi, — deb o'yladi u. — Tashlab ketsam ham bo'lmaydi. Jigarlarim do'zaxda kuysa, men jannatda yayrab yashay olamanmi, dedi. Ko'ngli yomonlik sezyapti. Nahot, arzimas janjaldan katta fojia tug'ilsa?! Ilgari yigitlar urishmaganmi, bir-biriga pichoq tortmaganmi? Nimaga endi qiyomat boshlanishi kerak? Qorabog'dagi ahvol ma'lum. Til boshqa, din boshqa, dil boshqa. Tili bir, dini bir, urf-odati bir odamlar bir-birlarining qonlarini nimani bahona qilib to'kadilar? Zeli og'a oshirib yuboryapti shekilli? Har nima bo'lganida ham, bir-ikki kun shu atrofda yuray-chi... «Raqib kula boshlar, yaqin do'sting ahvolingga chekmasa qayg'u...» Elchin shu to'xtamga kelib, soy bo'yidagi samovarxona tomon yurdi.

Elchin yaqindagina bo'yoqdan chiqqan so'riga borib o'tirdi. Soyning loyqa suvi ayqirib, beton qirg'oqni yalab o'tadi. «Odamning umri ham shu soyga o'xshaydi, — deb o'yladi Elchin. — Dam mana shu loyqa suvday zardob to'lib oqadi. Dardini qayoqqa singdirishini bilmaydi... Hayot ikki qirg'og'i betonlangan soyning o'zi. Bir qarich chetga chiqmaysan. Ayniqsa loyqa damlarda qiyin. Bu soy ham bora-bora tinchiydi, tinadi. Shunga majbur, boshqa iloji yo'q...»

— Assalomu alaykum, Hofiz aka...

Qiroat bilan berilgan salom uni xayol dunyosidan qaytarib, ovoz kelgan tomonga o'girilishiga majbur etdi. Marg'ilonnuxsa do'ppini boshiga qiyshiq qo'ndirgan, qaldirg'och mo'ylovi o'ziga yarashliqli, ko'zlari kulib turuvchi yigit Elchin o'girilgach, yana bir marta salom berdi-da, qo'shqo'llab so'rashdi.

— Omonmisiz, aka, bugun quyosh qayoqdan chiqdi, deb tursam, sizning kelishingiz ekan-da, — yigit ko'rpachaning bir chetiga o'tirib, yuziga fотиha tortgan bo'ldi. — Sizni ko'rib avval ko'zimizga ishonmadik. Aka, bir lutf ko'rsatib, bizning so'riga o'tsangiz, bir cho'qimgina oshimiz bor edi.

Elchin bu yigitni tanimagani uchun taklifini qabul qilishga ikkilandi.

— Siz hech xijolat bo'lmang, aka, — dedi yigit. — San'at shinavandalari yig'ilganmiz. Men teatruda ishlayman. Xizmatga endigina kirgan vaqtimda bir kelgan edingiz. Shu-shu ko'ngilni egallab qo'ygansiz. Ismim Tolibjon, aka, marhamat qiling.

Elchin ko'pam noz etmay, o'rnidan turdi. Tengqur hamkasblar ichkarida davra qurishgan ekan. Ularning ayrimlari Elchinni avval ham bir-ikki ko'rgan, ayrimlari dovrug'ini eshitgan edi. Elchin shuhrat otidan barvaqt tushib qolmaganida bunday davrani mensib qo'shilmamidi, yo'qmi — Xudo biladi. Amaldorlar mansabdan tushgan kunning ertasiyayoq yolg'izlanib qoladilar. O'zini do'st tutib yurganlar yuz burib ketaveradilar. Shuhrati so'ngan san'atkorlarni esa bu achchiq qismat kutmaydi. Ularning muxlislari saqlanib qoladi. Ayniqsa hamkasblar yuzaki bo'lsa-da, qulluq qilib turadilar. Insofi bor san'atchi «osmonda suzib yurganimda buni mensimay durust ish qilmagan ekanman», deb xijolat bo'lishi mumkin. Otdan tushsa ham egardan tushmaydigan xili esa, «meni izzat qilishga majburlar», deb yo'nilmagan tayoqday o'tiraveradi. Elchin Farg'onada ko'p bo'lgan, ko'p ziyofatlarning to'rida o'tirgan. Ko'p odamlar bilan qo'l berib so'rashaverish ham erish tuyilgan. Hozir o'sha qiligi esiga tushib odamlarni mensimay ranjitgandirman, deb bir oz uyaldi.

Davradagilar Elchinning tashrifidan astoydil quvondilar. Mehmonni xijolatga qo'yishi mumkin bo'lgan gaplardan gapirmadilar, xotiralarni tilga olmadilar. Elchin bilgan odamlarni bir-bir eslab, so'rab-surishtirdi. Davradagilar dam hazil bilan, dam afsus bilan

javob qaytardilar. Osh suzilishidan oldin Elchin:

— Farg'ona tinchmi, o'zi? — deb so'radi.

— Tinch bo'lmay qayoqqa borardi. Qizil poshshomizni Maskovga deputat qilib saylab qo'yganmiz. Do'ppini boshga chamberak qilib yuribmiz, qizil poshsho davrida Farg'onamiz bi-ir gullaydigan bo'lib turibdi.

— Tolibjon erta-saharda birinchi ovoz bergan, — dedi davradagilardan biri. — Nima bo'lsa Tolibjon javobgar.

Askiyaga suyagi yo'q yigitlar Tolibjonni bir-bir «olishgach», Elchin yana boshlab qo'ygan gapiga qaytdi.

— Turklar tinchmi?

Kutilmagan bu savoldan hamma bir-biriga qarab oldi.

— Turklarga nima bo'libdi, — dedi Tolibjon ajablanib. — Bir gap bormi?

— Har xil mishmishlarni eshityapmiz.

— Bu mishmishlar yetib kelmadi bizga. Bir gap bor bo'lsa eshitardim. Qo'shnim turk.

Kunda bo'lmasa ham kun ora bir kosa ovqatni biz ularga ilinamiz, ertasiga ular bizga ilinishadi. Shavkat tog'a deganimiz meni «o'g'lim-o'g'lim», deb boshiga ko'targuday qiladi. Bugun ertamatan chiqib ikkita qo'yimning junini olib berdilar, deng. Agar ularga tegishli noxushroq gaplar bo'lsa, men eshitardim. Shavkat tog'a hamma dardlarini menga aytadilar.

Elchin oraga noo'rinroq savol tashlaganini fahmlab, gapni teatrda burib yubordi.

— Bugun Vodilda kontsertimiz bor, aka, oshdan keyin jo'namiz. Biz bilan borib ikkitagina ashula qilib bersangiz, jannatni hadya etganday bo'lardingiz-da...

Elchin bu taklifga ko'ndi. Uni tamoshaning ikkinchi bo'limida chiqaradigan bo'lishdi.

Tamoshaga to'planganlar Elchinning kelganini eshitgan, dam-badam «Elchin chiqsin!» deb hayqiriqlar eshilib qolar, bu xitoblar unga do'vruqli kunlarini esiga solib, yuragini hapriqtirar edi. Elchin torni sozlab turganida Tolibjon bashang kiyingan bir yigitni boshlab keldi. Elchin uning ko'zlarida tashvish uchquni ko'rdi.

— Ha, Tolibjon, bahay? — dedi hazil ohangida. Tolibjon javob berolmay, ko'zlarini olib qochdi. Uning o'rniga yigit javob qaytardi:

— Men obkomdanman, mafkura bo'limidan, — u shunday deb yon cho'ntagidan qizil guvohnoma chiqardi.

— Qo'yavering, ishondim, — dedi Elchin, guvohnomaga qaramay.

— Siz bugun sahnaga chiqa olmaysiz.

— Nimaga endi?

— Kontsert — mafkuraviy tadbir. Repertuarini obkom tasdiqlagan. Siz nima aytasiz, biz bilmaymiz. Madaniyat ministrligidan ruxsatingiz bo'lishi shart.

— Jon aka, bu kishini biz taklif qilganmiz. O'zlaricha kelganlari yo'q, — dedi Tolibjon bo'g'ilib. Elchin bu masalada ancha gap-so'z bo'lganini anglab, jilmaydi:

— Tolibjon, akangizni qiynamang.

— Ha, ana, tushunar ekansiz-ku! Men bularga tushuntiraman, deb jigarim qon bo'lib ketdi. O'tgan hafta Dadaxon deganlari kelib «qo'zg'aling», degan ashula aytibdi.

Partbiletimni qo'yishga sal qoldi.

— Tashvishlanmang. Aytmasam aytmabman-da. Sibirning sovug'ida tomoqni oldirib qo'yganman. Ilgarigi ovoz yo'q. Qamalganimni eshitgansiz, a? — dedi Elchin, obkom vakiliga sinovchan tikilib.

— Ha... yo'q... shunaqamidi? — dedi yigit. Keyin Tolibjonga o'girildi. — Men joyimda bo'laman.

U nari ketishi bilan Tolibjon bo'ralab so'kdi.

— Kimdir chaqibdi. Darrov yetib kelibdi-ya! O'zini go'llikka solishini qarang...

Bilmasmish... Aka, uzr, endi...

Elchin bag'rida g'azab o'ti alanga olayotganini yashirib, hazin jilmaydi-da, uning yelkasiga qo'lini qo'ydi.

— Uning joyi qaerda ekan?

— Birinchi qatorda. Qoqqan qoziqdek o'tiradi.

— Siz xijolat chekmang, Tolibjon. Agar xo'p desangiz, bir ish qilamiz. Bu nusxa kontsertda chiqmasin, dedi-a? Men tanaffusda ikkita ashula aytib beraman. Siz tanaffus e'lon qiling-u, darrov pardani yopmang. Chiqqanimdan keyin yopasiz. Xiralik qilsa, men bilmadim, deb turavering.

Tolibjon picha o'ylangach, tavakkal, deganday qo'l siltadi.

— «Paxta raqsi»dan so'ng tayyor turing.

Tanaffus e'lon qilinib, besh-o'n odam o'rnidan qo'zg'olishga ulgurmay, sahnaga Elchin chiqib keldi. Uni taniganlar birdaniga qiyqirib, hushtak chalib yuborishdi. Shu zahoti shoshqich ravishda parda yopilib, Elchin sahna chekkasida tamoshabinlar bilan yuzmayuz qoldi. O'rinlaridan turganlar «tanaffus e'lon qilinishi hazil ekan-da», degan xayolda qayta o'tirdilar. Birinchi qatordagi obkom vakili esa shart turib, sahna ortiga olib boruvchi zina tomon yurdi.

Muxlislar hayajoni tingach, Elchin yengil ta'zim qilib, so'z boshladi:

— Meni unutmaganingiz uchun qulluq, azizlarim. Urushdan oldin Yusufjon qiziqqa «siz ramkadan chiqib ketyapsiz», deb tanbeh berishgan ekan. Shundan so'ng usta keyingi tomosha paytida bo'yinlariga bir rasmning ramkasini solib chiqibdilar. «Menga shunday deyishgan edi, endi ramkadan chiqmay gapiraman», debdilar. — O'tirganlar kulib, qarsak chalishgach, Elchin o'zini yengil sezdi. — Men bu tomoshaga mehmonman. Shu sababli tanaffus paytida ramkadan chiqmay ikkitagina ashula qilib beraman. Bu ashulalar Vatandan uzoqda, ozodlikni qo'msab yurgan paytlarda tug'ilgan. Men haqimda siz turli gap-so'z eshitgansiz. Gapning to'g'risi shuki, gunohim uchun jazolashgan. Haqli jazoni o'tab, huzuringizga qaytdim.

Elchin torning sozini bir tekshirib olgach, titroq ohang yangradi. Yakka torda, g'ijjaksiz, doirasiz qo'shiq aytish rasmdan chiqqani uchun avvaliga muxlislar bir garangsib olishdi. Elektrga ulangan Ovrupo cholg'u asboblarning shovqiniga ko'nika boshlagan quloqlarga torning ingrashi g'alati tuyuldi. So'ng... Elchinning bo'g'iq, dardli ovozi taraldi...

O'ksir ko'ngil qushi —

Tushdi qafasga.

Sira yetolmaydir

Erkin nafasga

Qaro kunlar tushdi mening boshimga...

To'planganlar qo'shiqni nafas yutib tinglashayotganda birdan mikrofon uzib qo'yildi.

Elchin buning sababini darhol angladi-da, ovozini biroz ko'tarib, qo'shiqni davom ettiraverdi. Orqaroqdagi muxlislarga ovoz yetib bormay betoqat bo'lib hushtak chala boshlashdi. Elchin «tinchlanning», deganday qo'l ko'tardi-da, pastga tushdi. U keng davra o'rtasida turganday ashulasini davom ettirdi.

Ey! Sen meni haqir ko'rgan, tuban degan afandi!

Ey! Ustimda bir umrga xo'ja bo'lmoq istagan.

Ey! Bo'ynimga kishan solib, halokatga sudragan,

Ko'zlaringni zaharlatib o'ynatmagil, bas endi!

Qo'shiq shu yerga kelganida sahnaga bir yigit chiqib mikrofoniga yaqinlashdi-da: — Elchin aka, bu yoqqa chiqing, chiroqni uladik, — dedi uzrli ohangda. Elchin torni chalishni to'xtatmay, sahnaga qaytdi.

*Kishanlaring zang bosgandir, sergak bo'lkim, uzilur,
Tomirida qo'zg'alishning vahshiy qoni gupirdi.*

Eski fikr, an'analar endi butkul uzildi.

Yo bitarman, yoki sening saltanating buzilur!

Elchinni avval bilganlar ham, bilmaganlar ham qo'shiqlarni hayrat bilan tinglar edilar. Ilgari yor vaslini kuylashdan boshqasini bilmagan bu xushovoz hofiz ularga butunlay o'zga ko'rinishda ko'rinmoqda edi. Bir juft qo'shiq ikki-uch juft bo'ldi hamki, muxlislar uni qo'yib yuborishmadi. Qo'shiqdan qo'shiqqa o'tgani sayin Elchinning o'ziga nisbatan ishonchi orta bordi. Hosilboyvachcha xorlaganidan beri ko'ngli cho'kib yurgan edi. Bu izdihomda onadan qayta tug'ilganday bo'ldi.

XXIV b o b

1

Sharif Namozov shahar markazidagi uch qavatli qadimgi bino yerto'lasida shunday saroy joylashganini yetti uxlab tushida ko'rmagan edi. «Asadbek idorasida kutib o'tiribdi», degan xabar kelganida idora deganning shunday hashamdor bo'lishini o'ylamagandi. Shu paytgacha bunaqa odamlar pinhona ish yuritishadi, degan fikrda edi. Shunday saroymonand joyda o'tirishibdimi, demak, o'zlariga ishonishadi. Davlat ham ayshingni suraver, deb ularga qo'yib beribdimi, demak, hazillashib bo'lmaydi.

Kesakpolvon Sharif Namozovni qanday kutib olish xususida Bo'tqaga aniq ko'rsatma bergan edi. Bo'tqa xo'jayinning topshirig'ini a'lo darajada o'rinlatdi: Namozov ostonada ko'rinishi bilan peshvoz chiqib, salom berdi:

— Bek akam hozir bo'shab qoladilar, okaxon, ungacha bir piyola choyimiz bor.

Sharif Namozov Bo'tqaning izidan yurib, shinam bir xonaga kirdi. Mehmon o'rnashib o'tirib olgach, kaftdek qutichani qo'lga olib, televizor tomon to'g'rilab tugmachani bosgan edi, ekran yorishdi.

— Siz bahuzur o'tira turing, — dedi Bo'tqa unga iltifot ko'rsatib.

Televizorda xorijning tamoshasi ko'rsatilayotgan edi. Namozov shunday behayo tamoshalar mavjudligini eshitgandi-yu, ammo ko'rishga ishtiyoqi ham, vaqti ham yo'q edi. Hozir qaramay desa ham, ko'zi tamoshaga tortib ketaverdi. Shu zaylda xonaga do'ndiq bir qiz kirib kelganini sezmay qoldi. Kalta ko'ylakli do'ndiq qo'lidagi patnisni kursiga qo'yib, nozli jilmayib qo'ydi.

— Qahva olib keldim, — dedi-da televizorga qarab oldi. So'ng devon yonboshidagi kursida turgan shishani olib ikkita billur qadahga konyak quyib birini Sharifga uzatdi-da, o'zi ikkinchisini olib, pastga gilam ustiga o'tirdi.

— Oling, — dedi ishva bilan.

Sharif tush ko'ryaptimi yo kino tamosha qilyaptimi, bilmay garang bo'ldi. Uning gangib qolganini sezgan do'ndiq tirsagini tizzasiga qo'yib yana nozlandi. Sharifning ko'zi yarim ochiq ko'krakning ariqchasiga tushib, yuragi entikib ketdi. Konyakni ichib yuborganini o'zi ham bilmay qoldi. Do'ndiq qadahni bir xo'plab, kursi ustiga qo'ydi-da, Sharifning tizzasini quchoqladi. Sharifning ehtirosi jilovini uzib, qo'llari o'ziga bo'ysinmay qoldi. Bu dunyoda shunday maishat borligiga endi ishona boshlaganida eshik ochilib, Bo'tqa kirib

keldi. Sharif uni ko'rib cho'chib tushdi. Bo'tqa esa hech nima ko'rmaganday, xotirjam ohangda:

— Bek akam kutyaptilar, — dedi.

2

Kesakpolvon Sharif Namozovning shu yerda ekani, Bo'tqaga topshirgan vazifasi haqida gapirgach, Asadbek uni jerkib berdi:

— Bu qilig'ingni boshqa yerda qilmayсанmi?

— Kimligimizni bilib qo'ysin. Hayot qanaqaligini bi-ir ko'rsin. «Haqiqat, haqiqat!» deb nima ko'ribdi. Ana endi bugundan boshlab bor haqiqatga tupuradi. O'zimizning odamga aylanadi. Haqiqat deganning yarmiga amal berib, «Volga»ga o'tqazib qo'y, yarmining qo'yniga bittadan jononni solib qo'ysang, kimligini bilasan. Bugun uni maishatga olib qolaman.

— Haddingdan oshma. Chaqir uni, — dedi Asadbek.

Sharif bu xonaga yuragi dukuri bosilmagan holda kirib keldi. Asadbek o'rnidan turmay, o'tirgan yerida unga qo'l uzatdi. Asadbekning qarashi jiddiy, Kesakpolvon esa ayyorona jilmayib boqib turardi. Chuvrindi unga e'tibor bermay, qandaydir qog'ozlardagi yozuvlarni diqqat bilan o'qirdi.

— Ishlar qalay, o'rtoq direktor? — dedi Asadbek, kinoya bilan. — Planlar oshig'i bilan ado etilyaptimi?

— Ha, bajarmasak bo'ladimi?

— Bu akangiz aytmaganmidi? — Asadbek shunday deb Kesakpolvonga qaradi.

— Aytgandilar.

— Xo'sh? Nima uchun planni bajaraman, deb zo'r beryapsiz?

— Yuqoridagilar qo'yishmayapti.

— Siz uchun yuqori biz bo'lamiz. Biz aytdikmi, tamom! Bajarishga majbursiz. Sizga kim buyruq berdi, ministrmi?

— Yo'q, Farhodov degani...

Asadbek Kesakpolvonga qaradi:

— Haydar, bilarmiding?

— Yo'q, hozir... — Kesakpolvon shunday deb telefon go'shagini oldi-da, kerakli raqamini terdi.

— Farhodovmi? Ha, men, Haydar akangman. Namozoving nima deyapti? Planni bajarasan, deb sen zo'rlaganmishsan-ku? Majlisda aytdingmi? Unga tegishli emasmi? Shuni sekin o'ziga aytib qo'ysang o'lasanmi, he so'tak. Ha, aytish kerak, qozoqning to'qqiz pulidek tushuntirib, beliga tugib ham qo'yish kerak. Duoyi salomni oldingmi, endi o'chir ovozingni...

Kesakpolvon go'shakni joyiga qo'yib, Sharifga qaradi:

— Eshitdingizmi? Direktor degan bunaqa lalaymaydi.

— Bu oy yetmishdan oshmasin, — dedi Asadbek. — Keyingi oylarda ishchilar maosh olmaydi. Kerakli odamlarga pul-mul berib turing. Boshqalar bo'shab ketaversin.

— Buning iloji yo'q, bankda zavodning puli ko'p.

— Ko'p bo'lsa ham maosh yo'q, — dedi Kesakpolvon tahdid ohangida. — Lalaymang, dedim-ku?

— Portugaliyadan javob yo'qmi hali ham? — dedi Asadbek, birinchi masala hal, degan ohangda.

— Jimjit bo'lib ketishdi.

— Borib kelish kerak. Ularga yoqmasa boshqalar bilan gaplashamiz.

— Borish uchun ular chaqirishlari kerak. Dollar kerak.

Bu gapdan so'ng Chuvrindi qog'ozdan bosh ko'tardi:

— Bu yog'ini bizga qo'yib bering.

Asadbek «gap tamom» deganday o'rnidan turdi. «Shu ikki og'iz gapni telefonda aytib qo'yishsa ham bo'lardi-ku», deb o'yladi Sharif, eshik sari yurib.

— Meni kutib turing, gap bor, — dedi Kesakpolvon.

— Jamshid qaerda? — dedi Asadbek, Sharif chiqib ketgach.

— Ertalabdan beri ko'rganim yo'q. Maishat qilib yotgandir, — dedi Kesakpolvon. — Yangisini topgan ekan, o'sha bilan ovora.

— Maishat, deyaverib hammani buzding. Endi bichib qo'yishim qoldi.

— Erkaklar bilan ishlagandan keyin chidaysan, oshna. Yosh yigitlar vaqtida maishatini qilib olsin. Vaqtida o'zing ham...

— Bo'ldi, aynima. Jamshidni top. Bugun Maskovga uchsini.

— Nimaga?

— Xongirey bilan uchrashib kelsin. — Asadbek shunday deb Zelixon bilan ikki kun avval bo'lgan uchrashuv mazmunini aytdi.

— Jamshidni yubormang, — dedi Chuvrindi. — O'zingiz borib kelganingiz ma'qul. Ish jiddiyga o'xshaydi.

— Jamshidni top, birga boramiz.

3

Qiziga qarab turib, Manzuraning ko'ngli o'ksidi. Zaynab turmushidan nolib, hasrat qilmadi. Biroq ko'zlarini shodlik uchqunlari tark etgani onaning ziyrak nazaridan chetda qolmadi. Zaynab singari kelinchaklar bunaqa damlarda yayrab-yashnab yuradilar. Yuzlariga tushgan dog', barmoqlarining to'lishib, uzuklarning sig'may qolishi ular husniga husn qo'shadi. Zaynab esa xuddi so'liytgan gulga o'xshaydi. Onasiga dilini yormaydi. Manzura uning dardli nigohiga qarab turib, ichida «qiz tug'mayin men o'lay», deb qo'yadi. Yotarida ham, turarida ham, duo qilsa Yaratgandan qiziga baxt tilaydi. Xudoga shukr qilishi kerak, kuyovi beo'xshov emas. Yoshi kattaroq bo'lsa ham xushro'ygina. Zaynabi qaynonaning tergab-tergashlari-yu, qayin egachi, qayin singillarning dimoq-firoqlaridan holi. Bir juvonning baxtli turmushi uchun hamma narsa yetarli. Lekin baxt faqat yemoq-ichmoqdan iborat emasligini u ham yaxshi biladi. Asadbek bilan turmush qurib och, yalang'och qolmadi. Eri ichib kelib, uni do'pposlamadi, ko'chaga haydab chiqarmadi. Birin-ketin bolalar tug'ilishdi. U erining «qimor o'ynamayman», degan so'ziga ishona bordi. Eri kech qolsa joynamoz ustida kutmaydigan bo'ldi. Uyda hamma narsa to'kin edi. Ammo unga nimadir yetishmayotganday bo'laverardi. Baxtsizlik faqatgina kambag'alni ta'qib etmaydi. Boylar baxtsizlikni o'zlari sezmagan holda chaqirib oladilar. Kambag'al baxtsizlikdan ko'pam kuymaydi, unga ko'nikib qolgan. Ammo boylarning baxtsizlikka chidashlari qiyin. Kambag'al uchun arzimas bir gap bo'lib ko'ringan har bir narsa boylar uchun beqiyos baxtsizlikday tuyuladi...

«Qizimning eriga ko'ngli yo'q, — deb o'yladi Manzura. — Farzand ko'rsa balki dili yumshar... Hozirgi qizlarda sabr degan narsa yo'q, tavba...»

Qizi o'qishga bormayotganini aytganida Manzura «o'zing bilasan», deb qo'ygan edi. Bugun kelib indamay o'tiraverishini ko'rgach, «o'qishingga borganing durust ekan, qizim, dugonalaringni ko'rib ko'ngling yoziladi», dedi. Zaynab bu gapni eshitmaganday javob qaytarmadi. Ayvonning o'ymakor ustuniga suyanib, hovliga o'ychan tikilib turaverdi. Zaynab shu hovlida Kumush bo'lib yashagan edi, xayolidagi Otabegi uni shu hovlida

quchgan, yonog'idan bo'sa olgan edi... Endi nazarida bu hovlidan nur qochgan, g'unchalari to'lib erta-indin ko'z ochaman, deb turgan atirgullar ham xunuk, marmar favvora ham o'lik... Quyosh bor-u, fayz yo'q, xonadon qorong'u. Xonalarda hayot kezib yuribdi, ammo baxt yo'q...

Faqat boloxona... Baxt o'sha yerda berkinganmi?... Uning ko'ngil qo'ygani o'sha yerda. Orzulari dafn etilgan bu xonadonga faqatgina uni ko'rgani keladi. Ko'rish nasib etsa, ko'ngli battar ezilib, uyiga qaytadi. Homiladorligini bilganidan beri eri uni boshida ko'tarib yurguday bo'ladi. Elchin uni suyib-quchgani sayin u Jamshidni ko'proq o'ylaydi. Yolg'iz qolganida to'lishib borayotgan qorniga qarab, hali tug'ilmagan boladan nafratlanadi. Nazarida uni baxtsiz qilgan, umidlarini chil-chil sindirgan — shu bola. Xayriyatki, nafrat qo'zigan paytda onalik mehri ham uyg'onib, uni yomon xayollardan qaytaradi.

Manzura qizidan ko'z uzmay, xo'rsindi.

— Yotib qola qol, qizim, — dedi o'ksik ovozda.

Zaynab onasining dili pora-pora bo'lib ketayotganini sezmedi. Hovli uzra bemaqsad kezib yurgan nigohini yig'ib, unga qaradi.

— Buguncha qola qol, — deb takrorladi Manzura.

— Yo'q, ketaman, — u shunday deb hovliga tushdi. Chiqib ketgunicha boloxonaga ikki-uch qarab qo'yganini Manzura sezdi.

Zaynab uyiga qaytdi-yu, bepoyon sahroda yolg'iz tashlab ketilgan bechora holiga tushdi. Kunni erinchoqlik bilan o'tkazgan quyosh endi ufqdagi bulutlar chetini qizartirib botmoqda edi. Osmonni bezagan bu manzara aldamchi, bulut chetlari qizil esa-da, bag'ri qora edi.

Hayot ostonada kutmaydi. Quyosh botishi bilan bu bag'ri qora bulutlar chaqin chaqib, bostirib keladi. Dov-daraxtni savalab o'tib ketgach, yulduzlar charaqlaydi. So'ng yana quyosh chiqadi. Barglarda ilinib qolgan tomchilar javhar singari yaltillaydi. Ammo Zaynabning xufton dili bundan yorisharmikin? Ayriliq dardi yengilib, umid guli ochilarmikin?

Quyosh botmay turib, ko'z o'ngida borliq xira tortdi.

Yolg'iz... Nido yo'q... Go'yo quyosh barchani o'limga mahkum etib, vidolashib ketayotganday. Tor ko'kragiga bandi yuragi behalovat tepadi. Tepib-tepib ko'krak qafasini sindirib qochib ketgisi keladi. Bu vujudini tark etmoqni istaydi. Tark etolsa o'tli hasratlarning fig'onlari mangulikning sukutiga g'arq bo'la olarmikin?

Bu xonadonga qadam bosib kelganidan beri uning hayoti puch xayollar zindoniga berkildi. Berkildi-yu, qulf-kaliti birovning qo'lida qoldi. Topishgan taqdirilarida to'lin oy va osmon singari bo'lar edilar. Endi osmon to'lin oysiz tund bo'lib olgan. Dil qorong'i. Dil og'riydi. Ko'z yoshi xuddi yomg'ir... Ko'zlarni yosh kuydiradi...

Uning dardiga kim sherik bo'lishi mumkin?

Zaynab bu tun yolg'iz qolishini, yolg'izlikning temir tirnoqlari orasida azob chekishini bilardi. Elchin «bir-ikki kun uyingizda turing», deb ketdi. Shu gapga binoan uyga borgan edi. U yerga ham sig'madi. Yolg'izlikdan qo'rqqani holda yolg'izlikni istadi. Hozir esa qayoqqadir borgisi keldi. Kim bilandir gaplashgisi keldi. Tanish-bilishlari ko'p. Ostona hatlab kirib borguday bo'lsa, quchoq ochib kutib olguchi yaqinlari ko'p. Ammo qay biri uning dardini tushunadi? Qay biri «qo'y, o'sha otarchi erni, suyganing bilan bo'l», deydi. Hech kim aytmaydi. Aksincha, «Sabr qil, shayton yo'lga kirma», deyishadi. Nasihat qilishadi. «Kimga hasratingni aytsang, dardingni olish o'rniga, birdaniga donishmandga aylanadiyu bisotidagi nasihatlarini sochib tashlaydi, — deb o'yladi Zaynab. —

Nasihatgo'y aqli butunlar muncha ko'p bo'lmasa, bu dunyoda. Dardkash muncha kam...» Zaynab o'zini o'zi chalg'itish uchun oshxonaga kirdi. Bir o'zi uchun ovqat qilg'isi kelmay,

hovliga chiqdi. Darvozaga qaradi. Eshik qiya ochiq. Kimdir kirib kelganday... Kim keldi? Uyga kirdi. Televizorni yoqdi. Yumshoq o'rindiqqa o'tirdi. Umid bilan avval darvozaga, keyin telefonga qaradi. Nima uchun uyiga qaytganining sababini u hatto o'zidan ham yashirmoqchi bo'ladi.

Yolg'izligida bir martagina ko'cha eshigi ochilib, U kirib keldi. Shundan beri necha marta ko'z tikadi. Kutgani kelmaydi. Bu kech kelarmikin? Uning ilinji shu.

— «O'zicha kelmaydi, bir bahona bilan chaqir».

— «Sharmanda... Sharmanda...»

— «Yoshlik va gul... Ikkovining umri qisqa bo'ladi. Buni bilganlar yurishibdi yallo qilib. Sen-chi?»

— «Sharmanda... Sharmanda...»

— «Mening erim bormi? Kim u? Nomusimni bulg'agan odammi? Agar endi men unga xiyonat qilsam, uning nomusi bulg'anadimi? Falonchining xotini...»

— «Voy, sharmanda... voy, sharmanda-e...»

— «Men uning nomusini o'z ko'z o'ngida bulg'ayman, deb qasam ichganman. Xudo uni shol qilib qo'ysin. Ana o'shanda ko'chadagi daydi itni bo'lsa ham boshlab kelaman, ko'z oldida...»

Zaynab shu qasamini eslasa rostdan ham umidi ushalganday etlari jimirlashib ketadi.

«Shu ish qo'limdan kelarmikin?» deb ikkilanadi.

Ayol qasam ichmasin. Qasd qildimi, shayton to'riga o'raladiyu oqibatda unga Xudo ham bas kelolmas.

— «Chaqir uni...»

— «Nima deb chaqiraman?»

— «Bahona top».

— «Uyalaman».

— «Birpas gaplashib o'tirish mumkin-ku? Masalan... Aka-singil singari. Uni chaqir, sen yolg'izsan. Seni qo'riqlashi lozimmasmi?»

Shu tarzda uzoq olishuvdan so'ng uning qo'li telefon sari uzatildi.

4

Jamshid ko'ngliga yoqqan juvon bilan bir kecha-kunduz qolib ketdi. U jannat hurlari bilan yashayotganiday lazzat qilib, Bek akasining yo'qlab qolishi mumkinligini ham unutdi.

Asadbek yo'qlatgan paytda u o'ynashini tark etib, yo'lda kelayotgan edi. Boloxonaga chiqishi bilan yigitlar xo'jayin yo'qlaganini aytishdi. Shu paytda telefon jiringladi.

Jamshid «Bek akamdir», deb go'shakni ko'tardi. Qo'ng'iroq qilgan odam darrov gapira qolmadi. Jamshid uchinchi-to'rtinchi marta «allo!» degach, Zaynabning hazin ovozi eshitildi:

— Zaynabman... Hovlida birov yuribdi. Qo'rquyapman...

Jamshidning shoshilib o'rnidan turishi uchun shu xabar kifoya edi. Keyin aytilgan gaplarning mag'zini u yo'lda ketaturib chaqmoqchi bo'ldi. «Ko'cha eshigi ochiq turibdi... Moshinangizni katta ko'chaga qo'yib keling...» Bu gaplarga tushunish unchalik qiyin bo'lmas-da, Jamshid haq javobni olishni istamadi.

U Zaynabning qarashlaridagi sirni bilmas edi, desak, sizni aldagan bo'lamiz. Ayol zotining qarashlarini tushunmaydigan erkak bormi o'zi bu dunyoda. Jamshid qamoqdan chiqqanidan beri ayol zotining turli toifasini ko'rdi. Ularni ko'zlariga qarab, chindan suyib erkalayaptimi yo ersirab qolganmi, yo dardi pulmi, darrov bilib oladi. Zaynabning qarashlari esa... boshqacha edi. Zaynabning muhabbatini tili tish hatlab oshkor eta

olmasdi, biroq ko'zlari «sevaman!» deb dod solardi. Jamshid bu dodni ko'zi bilan ko'rib, yuragi bilan eshitardi. Ammo bu faryod uning qalbini larzaga solmasdi. Chunki uning yuragidagi muhabbat tuyg'usini o'smirlik chog'idagi ayolning o'sha nayrangi bo'g'ib o'ldirgan edi.

U Bek akasiga sodiq edi. Bek akasi uchun, xususan, shu qiz uchun joni lozim bo'lsa, berardi. Ammo qizning bu sirli qarashiga bandi bo'la olmasdi.

Shahar ko'chalaridan mashinani uchirib haydab «balki bormaganim ma'quldir. Hali ham qaytib, Ravshanni yuboraymi» deb ham o'yladi. «Eri qayoqda ekan? Balki borgunimcha kelib qolar...» degan fikrda iziga qaytmadi. Elchinning Farg'onaga ketganini bilganida balki qaytar, shu bilan tashvishlardan qutulib qolarmidi...

5

Asadbek, Sharif Namozov chiqib ketgach, uyiga qaytmoqchi edi. Chuvrindi eski mahalladagi «amri ma'ruf»ga taklif etilganlarini eslatgach, noiloj ko'ndi. Jalil boshlab kelgan chollar «mahallani buzdirishga yo'l qo'ymayotgan emishsan», deb ketishganidan beri eski mahallasiga o'tmagan edi. «Bormasam arazlabdi, deyishmasin», degan fikrda yo'lga chiqdi.

Bolaligi o'tgan uydan ikki eshik narida odamlar to'planib turishgan edi. Mashinani beriroqda to'xtatib, tushishlari bilan to'pdan bir kishi ajralib, ular tomon yurdi. Asadbek Jalilni tanidi.

— Qarab tur, hozir sasishni boshlaydi, — dedi Chuvrindiga.

— Xo'p deyaverasiz-da, — dedi Chuvrindi kulimsirab.

— Bu mahallada ham odamlar turishini bilarmiding? — dedi Jalil salom-alik qilmay. — Kuttirish ham evi bilan-da. Besh yarimga kel, degandan keyin kel-da. Omonmisan o'zing ishqilib?

— Aka, xizmatchilik-da, ish chiqib qoldi, — dedi Chuvrindi, Asadbek o'rniga javob berib.

— Yaxshi hamki «ish-sh-sh» deydi. «Xih!» desa dumingni tutqazmas ekansan-da, a? — dedi Jalil, gapni hazilga burib. — Yuraqol, Sobitxon ma'ruza qilyapti. Qo'qonga ketishi kerak ekan, zo'rlab olib qoldik.

— Qo'qonda nima qilar ekan? — dedi Asadbek.

— Ota-onasi hozir o'sha yerda turarkan. Otpuskaga chiqibdi. Bir oy uyida turar ekan.

— Imomlar ham otpuska qilar ekanmi? — deb kuldi Asadbek.

Asadbek hovliga o'rnatilgan tovush kuchaytirgichdan kelayotgan mayin ovoz egasini Jalil aytmayoq tanigan edi. Asadbekni voiz o'tirgan uyga emas, «nozik odamlar» uchun ajratilgan xonaga boshlashdi. Jalil bilan Chuvrindi unga hamroh bo'lishdi.

— Zo'r gapiradi-da, — dedi Jalil, choy qaytarib.

Sobitxonning ma'ruzasini Asadbek ikki-uch eshitgan, taklifini rad etgani uchun uni yomon ko'rib qolgan bo'lsa-da, nutq so'zlashiga tan bergan edi. Shu sababli hozir Jalilga e'tibor bermay, qorining so'zlariga quloq tutdi:

— Shunday qilib, hazrat Ali, Roziyallohu anhu, qilich ham taqmay, sovut ham kiymay, oddiy kiyimda Zubayr tomon yurdilar. Borib qarasalarki, Talxa hazratlari ham mukammal qurollangan hollarida tayyor turibdilar ekan. Har ikkilarining yaqinlariga borib, ularga qarab: «Umrimga qasamki, sizlar odamlarni, otlarni jangga tayyor holga keltirib qo'yibsizlar. Biroq, qiyomat kuni Olloh tabaroka va taolo huzuriga borganingizda unga aytadigan uzrlaringizni ham tayyorlab qo'ydingizmi? — dedilar. So'ng ularni shayton yo'lidan qaytarmakni istab yana shu gaplarni aytdilar: — Ollohdan qo'rqinglar, bunday bema'ni urushga bel bog'lashdan tiyilinglar. O'zi avvalda mahkam etgan arqonni o'zi chuvalab tashlaydigan kimsa kabi bo'lmanglar. Buyuk islom jamoatini barpo etishda

benihoya xizmat etgan edingiz. Endilikda uni parchalab tashlovchi kishilardan bo'lib qolmangiz. Sizlarning bu ishingiz Islom jamiyatini qiyomatga qadar birlasha olmaslik fitnasiga giriftor etmasun, o'zimizdagi ichki adovatga barham bermasak, tashqi dushmanlar bizni tezda mag'lub etajak. Biz mana shunday mag'lubiyat alamiga uchramasligimiz darkor. Biz ichki tortishuvlarni hal etmay, o'zaro birodarkushlik olovini yoqib yuborsak, kelajak avlodlarimiz uchun g'oyatda ulug' xiyonat qilgan bo'lamiz. Kuch faqat birlikdadir. Qaysi millat birligini yo'qotsa, o'sha millat kelajagi uchun qayg'urmagan, o'ziga halokatni lozim etib olgan bo'ladi. Oradagi ixtilofni Ollohning ulug' kitobiga hamda Ollohning muborak payg'ambarining ko'rsatgan yo'llariga amal qilgan holda bartaraf etmog'imiz darkor...»

Sobitxon muloyim ovozi bilan barchaning xayolini o'g'irlagan edi. Xizmatchilar sharpasiz yurishga urinadilar. Zarur gapi borlar bir-birlari bilan pichirlashib muomala qiladilar. Asadbek Sobitxonning shu fazilati uchun o'zi qurdirayotgan masjidga imom bo'lishini istagan edi. Bu «manman qori» esa rad etdi. Asadbek faqatgina imomning shirali ovozigina mahliyo bo'lmay, aytayotgan gaplarining mazmunidan mast ham edi. Xuddi birov kelishidan avval imomga «Asadbekning yuragida shunday yashirin dard bor», deganu Sobitxon atayin shu mavzuda ma'ruza boshlagan. Suhbat nihoyasiga yetgandan so'ng ham izdihom ahli voizning so'zlari ta'sirida bir oz jim o'ltirdi. Asadbek sovub qolgan choyiga qarab o'yga botdi. «Birligini yo'qotgan millat kelajagi uchun qayg'urmagan bo'ladi... Biz-ku, birlasha olmaymiz. Siyosatchilarga nima balo bo'lgan? Biz pul talashamiz. Dardimiz ham, imonimiz ham pul. Ularning imoni — amal. Haydarning gapi to'g'ri. Haqiqat, millat, deb valdirayotgan xunasalarga bittadan «Volga» berilsa ovozi o'chadi. Bittasi o'zimizning deputatmi...»

— Choyingni yangilab beray, — dedi Jalil, Asadbekning xayolini to'zitib. — Vaqtiliroq kelganingda zo'r gaplarni eshitarding. Endi hammaning Xudo deydigan vaqti kelibdi, oshnam.

— Vaqt o'tdi, desang-chi... Biz-ku, Xudo dermiz-a, lekin... Xudo endi bizni bandam dermikin?

— Deydi, nimaga demas ekan? Besh vaqt namoz o'qiganning hamma gunohidan kecharkan.

— Besh vaqt namoz yetarli bo'lsa zo'r-ku? — Asadbek shunday deb hazin jilmaydi. — Sobitxonning gapiga qaraganda menga o'xshaganlar kuniga ellik mahal namoz o'qisa ham gunohini yuvishga kifoya qilmaskan.

— Qanaqa gunohing borligini bilasanmi? — Jalil «shu gaplarnigni dildan chiqarib aytyapsanmi?» deganday unga tikildi.

Ketma-ket ovqat kiritilaverib suhbatning beliga tepdi. Hozirgina mazmunli ma'ruzaga mahliyo bo'lib o'tirganlar bir necha nafas ichida qorin bandalariga aylandilar...

Asadbek uyiga xuftonga yaqin kirib keldi.

— Ertalabki samolyotda ketamiz, — dedi u hovliga kirib kelgach. — Chiqib so'ra-chi, Jamshidni topishibdimi?

Chuvrindi boloxonaga chiqib, dam o'tmay qaytib tushdi.

— Kelgan ekan, Zaynab chaqiribdi.

— Nimaga chaqiribdi?

— Sababini bilishmaydi.

— Ketmay tur, — Asadbek shunday deb uy tomon tez-tez yurdi. Ro'parasidan chiqqan Manzuraning salomiga alik olmay, savolga tutdi. — Qizing qani?

— Uyida, — dedi Manzura, xavotirlanib. — Nimaga so'rayapsiz? Hali kelib ketuvdi.

— Kuyoving yo'qligini bilarmiding?

— Yo'q... aytmadi-ku?

— He, noshud. — Asadbek shunday deyishga dediyu ketidan o'zicha «men aytmagan bo'lsam, qaerdan bilsin», deb uni oqlab ham qo'ydi.

Jamshid Zaynabnikiga ketdi, deganda dastlab ko'ngliga xavotir oralagan edi. Hozir kuyovi yo'qligini eslaganida birdaniga shubha uyg'ondi. Xotiniga boshqa gap aytmay, uyiga kirib, telefon go'shagini ko'tardi-da, raqam terdi. Narigi tomondan anchagacha javob bo'lmadi. Go'shakda eshitilayotgan uzun du-dudlash uni dam xavotir, dam shubha chohi sari tortardi. Nihoyat, javob bo'ldi. Qizi yig'lamsirab, ozgina zarda bilan «Ha» dedi. Asadbek gapirmay turaverdi.

— Ha, gapiring! — dedi Zaynab zarda bilan. Keyin go'shak qo'yildi.

Asadbek yana raqam terdi. Yana shu hol takrorlandi. U qiziga nima deyishni, shu topda nima qilishni bilmasdi. Miyasi qizib uni fikrlash quvvatidan mahrum etgan edi. U qayta-qayta raqam teraverdi. Beshinchi yo oltinchi martasida go'shakni Jamshid oldi! Shundan keyingina Asadbek xayolini jamladi. Shoshilib hovliga chiqdi-da, sigaret chekib turgan Chuvrindiga qisqagina buyruq berdi:

— Ketdik!

Chuvrindi qayoqqa, deb so'ramadi.

Jamshidning mashinasini Elchinning uyi oldida emas, tor ko'cha burilishida ko'rgan Asadbek ajablanib «To'xta», dedi. Pastga tushib mashina atrofida bir aylanib chiqdi-da, Chuvrindiga «Sen shu yerda tur», deb, o'zi kuyovining uyi tomon yurdi.

Ko'cha eshik qiya ochiq edi. Asadbek xuddi o'g'ridek ichkariga bosh suqib chiroq nuri tushib turgan derazaga qaradi-da, o'zidan o'zi uyaldi. Yoshlik kezlari Kesakpolvon bilan birga o'g'rilikka borgudek bo'lsa ham bunaqa ishlarni Asadbek sira uddalay olmas edi. Hozir uni tashqaridan kuzatgan kishi o'g'rilik olamida atak-chechak qilayotgan bola bo'lsa kerak, deb o'ylashi mumkin edi.

Ko'nglida dastlab uyg'ongan xavotir endi yo'qolgan, aksincha shubha kuchga kirib sharmandalik sirtmog'i bilan bo'ynini bo'g'a boshlagan edi. Qizi yo'qolganida, so'ng topilganida, so'ng homiladorligi oshkor bo'lganida sharmandalik olovi uni kuydirmagan edi. U damda ko'proq o'zini ayblagan edi. Qizining yuzini shuvit qilmaslik uchun shu otarchini kuyov qilib edi. Shu masalada yanglishdimi? Qizi shunchalik... Bu fikrning o'ziyoq yuragini muzlatib qo'yganday bo'ldi.

Shubhaga bandi bo'lgan holda iziga qaytishni istamadi. U o'zini majburlab, hovliga kirdi. «Yomon niyati bo'lsa eshikni ochiq qoldirarmidi?» degan fikr ko'ngliga sal yorug'lik olib kirmoqchi bo'lganida «esidan chiqqandir...» degan gumon yana qora chodirga o'radi. Asadbek asta yurib kelib derazaga yaqinlashdi. Bo'y cho'zib ichkariga qarashga yuragi dov bermadi. Ichkaridan dam Zaynabning, dam Jamshidning ovozi kelib turar, qo'shqavat deraza oynaklari ichkaridagi gaplarni o'g'ri mushukday poylab turgan odam qulog'iga yetishiga yo'l bermas edi. Deraza qiya ochiq bo'lganida balki olam guliston edi. Asadbek bo'y cho'zib mo'ralamas, o'zicha bir xulosaga kelib, mash'um hukmni chiqarmas edi.

U derazadan mo'ralagan onda Jamshid o'rnidan turdi. Zaynab esa uning bo'yniga osildi... Asadbek bu manzaraga qarab tura olmadi. U avvaliga bostirib kirmoqchi ham bo'ldi. Ammo o'z qizining sharmandaligini fosh etish uning uchun og'ir edi. U sharmandalik yukini yelkasiga ortib, hovliga qanday sharpasiz kirgan bo'lsa, shunday chiqdi. Eshik og'zidan darrov uzoqlasha olmadi. Besh-o'n qadamni yurak to'lg'og'ida bosdi. So'ng bir qarorga kelib, tez-tez yurib ketdi.

Chuvrindi tor ko'chadan ko'z uzmay turgan edi. Asadbekning asta ichkari kirgani, bir necha daqiqadan so'ng chiqib, og'ir qadamlar bilan yurganini ham ko'rdi. Bek akasi qadamini tezlatgach, mashina motorini o't oldirib, yurishga tayyor bo'lib turdi. Asadbek mashinaga o'tirishi bilan «uyga» deb buyruq berdi. Chuvrindi noxush voqea yuz

berganini sezdi-yu, biroq «nima gap ekan?» deb so'ramadi.

Asadbek hovliga kira solib, Manzurani chaqirdi:

— Qizingga telefon qil, tayyor tursin, borib olib kel, — dedi.

— Siz... bormadingizmi? — dedi Manzura o'smoqchilab.

— Men nima qilaman u yerda? Boshqa tashvishim yo'qmi?! — dedi Asadbek, o'dag'aylab, Manzura shoshib chiqmoqchi bo'lganida to'xtatdi: — Telefon qil, dedim.

Manzura «shartmi» deganday qarab qo'ydi-yu, ammo buyruqqa itoat etdi. Boshqa payt bo'lganida shart emasdi. Asadbek Jamshidning tezroq chiqib ketishini istab shunday deb buyurdi. Holbuki Jamshid u bilan izma-iz uydan chiqqan, Asadbek mashinaga yetay deganida orqasidan ko'rgan, «Bek akammi yo boshqa odammi?» deb tusmol qilgan edi. Manzura bilan Chuvrindi ketgach, Asadbek boloxonaga chiqdi.

— Haydar akangni top. Narigi dunyoda bo'lsa ham hozir yetib kelsin.

Yarim soatdan so'ng hovlida Manzura ovozi eshitildi. So'ng Chuvrindi boloxonaga chiqdi. Bir soat deganda Kesakpolvon paydo bo'ldi. Asadbek ikki a'yonini boshlab pastga tushdi. Maydalab yomg'ir yog'a boshlagan edi. Osmonga qarab, yuzini yomg'irga tutdi.

— Haydar, Shilimshiq o'ldirilgan joy esingdami? — dedi osmonga qaragan holda.

— Esimda, — dedi Kesakpolvon.

— Qanday o'ldirilgani-chi?

— Esimda.

— Shu ishni takrorlash kerak, qo'lingdan keladimi?

— Kimni?

— Ertalabgacha bajarasan. Kimligini aytganimda «nima uchun?» degan savol bermalaring. Kavkazliklaring tayyormi?

— Ha.

— Ikkala o'limni bo'yniga olsin.

— Kimni?

— Jamshidni...

Kesakpolvon hayratlanib Chuvrindiga qaradi. Chuvrindi hukmga nima sabab bo'lganini taxminan bilardi. Shu bois Kesakpolvonning savol nazariga javob bermay yuzini burdi. «Balki ablahlik qilgandir. Lekin dunyoda undan beshbattar ablahlar yashab yurganida u ham tirik qolsa bo'lardi», deb o'yladi. Ammo fikrini tiliga chiqarib oshkor etmadi. Yigitlar ichida sadoqati bilan ajralib turuvchi Jamshidning o'limga mahkum etilishini Kesakpolvon hazm qila olmadi. Bunaqa paytda qarorning muhokama etilishi man qilingan bo'lsa-da, so'radi:

— Nimaga?

— Ishing bo'lmasin, aytdim-ku...

— Bek, ertalabgacha o'yla.

— Ertalabgacha buyruqni bajar.

6

Jamshid tor ko'cha boshida ketayotgan odamni Asadbekka o'xshatib, yuragi bir hapriqdi. Hayajonini bosish maqsadida cho'ntagidan sigaret chiqarib chekdi. Shu payt hovli tomondan qadam tovushlari eshitildi. «Ergashib chiqyaptimi?» deb o'ylab orqasiga o'girildi. Eshik zichlab yopilib, kalit buraldi. «Bu yog'i qiziq bo'ldi-ku?» Jamshid shu fikrda darvozadan asta uzoqlashdi. Tor ko'cha boshiga yetganida orqasiga o'giril-di — ko'cha kimsasiz edi. Mashinasiga o'tirib darhol yurgizmadi, o'yga toldi.

U uchun Zaynabning ruhiy holati begona edi.

Zaynab qo'ng'iroq qilib chaqirishga chaqirdi-yu, uyatdan yonib ketdi. Darrov hovliga

chiqib ko'cha eshikni qulfladi. Bir necha nafasdan so'ng uyat alangasi pasayib, yana shayton yo'rig'iga kirib eshikni qiya ochib qo'ydi.

Jamshid odati bo'yicha indamay kirib keldi.

— Tinchlikmi? — dedi uyga kirib.

— Tinchlik... birov yurganga o'xshadi, qo'rqdim.

— Hofiz akam qaerdalar? To'yga ketdilarmi?

— Hofiz akangiz... — Zaynab «akangiz» degan so'zga piching bilan urg'u berganini o'zi ham sezmay qoldi, — Farg'onadagi to'yga ketganlar.

— Kennayimni olib kelaymi yo o'zingni olib ketaymi?

«Qani edi olib ketsangiz... uzoqlarga... faqat ikkalamiz yashaydigan joyga... Atrofimizda hech kim bo'lmasa...»

— Birpas o'tiring, choy iching.

— Mayli, bir piyola ichay.

Jamshid o'zini majburlab o'tirdi. U Zaynabning asl maqsadini bilmas edi. Aniqroq aytilsa, gumonining haqiqatga aylanib qolishini istamadi. Bir piyola choyga ikkinchisi, uchinchisi... ulandi. Jamshid kamgap, ko'zlari ham xotirjam boqardi. Bu chiroyli ko'zlarda ishrat uchqunlari yonmas edi. Erkak tomon tashabbus ko'rsatmagandan so'ng ayol kishiga qiyin ekan. Zaynab — qizlik orzulari toptalgan ma'suma — iffatini o'zi toptamoqqa ojizlik qilmoqda edi. «Olov temirni eritgani kabi oshiq yurak tafti tosh qalblarni eritgay», deyishardi. Nahot Jamshidning qalbi toshdan ham qattiqroq bo'lsa?..

«Ilon chaqsa menga uning zahri kor qilmaydi, ammo jonimning chiqishi uchun bir qiyo boqishing kifoya»... Qaysi bir kinoda yigit kuyib shunday ashula aytgan edi. Ajab, yigitlar qizlarning birgina qiyo boqishi uchun o'lib-tiriladilar. Bu toshyurak esa... Yo bu «Yor azobi men uchun farog'at», deydigan toifadanmi? Zaynab uni suhbatga qanday tortishni bilmay, xayoliga kelgan mayda-chuyda gaplarni qaytarmasdan aytaverdi.

Jamshid juvonning harakatini kuzatib, gaplarini eshitib, onda-sonda bir javob aytib o'tiraverdi. Yaxshi hamki bu yerga kelishidan oldin bir kecha-kunduz aysh qildi. Yo'qsa, shaytonga hay berolmay qolsami... «O'zingni bos... Sinayotgan bo'lsa-chi?.. Balki akasiday ko'rar meni... Ayol kishi chaqirsa maqsadi faqat... Shu bo'ladimi?»

— Nima uchun meni shu odamga berishdi, bilasizmi? — Zaynab shunday deb qattiq tikildi. Shu paytgacha ko'zlarning to'qnashuvidan cho'chiyotgan edi. Bu safar hech tap tortmay tikildi.

Jamshid darrov javob bermadi. So'ng gapni hazilga burmoqchi bo'ldi:

— Bek akam «nimaga?» degan savolni yomon ko'radilar. Akamga «xo'p bo'ladi» degan ko'proq yoqadi.

Bu hazildan Zaynabning zardasi qaynadi:

— Siz... qulmisiz?

Mazkur savoldan Jamshidning ham zardasi qaynadi. Ammo o'zini majbur qilib kuldi:

— Qul emasman. Ishimiz shunaqa. Hamma «nimaga?» deb so'rayversa, aql o'rgataversa ish yurishmaydi.

— Adamdan so'ramagan bo'lsangiz, o'zingizcha o'ylamadingizmi?

— Bu gaplarni qo'zg'ama. Bek akam yanglishmaydilar.

— Ha... yanglishmaydilar... Meni kim o'g'irlagan, bilasizmi?

Jamshid «Ha», desa yana savollar o'qiga duchor bo'lishini bilib, indamadi.

— Bilmasmidingiz?

— Qo'ysang-chi shu gaplarni.

— Bilmasmidingiz?.. Siz.. pismihsiz!.. Siz mening odam ekanimni bilasizmi? — Zaynab shunday deb turib yig'lab yubordi.

Ayni paytda telefon jiringladi. Zaynab telefon tomonga bir qarab, qo'lini siltab qo'ydi-da,

gapini davom ettirdi:

— Mening o'rnimda hayvon bo'lganida xo'rlanishiga chidolmay, hech bo'lmasa o'kirardi. Egasining rahmi kelardi, egasi xo'r-latib qo'ymas edi.

Telefon jiringlashini qo'ymagach, go'shakni zarda bilan ko'tarib «Ha!» dedi. U tomondan javob bo'lmadi. Bu hol bir necha marta takrorlangach, Jamshid «To'xta, birov maynavozchilik qilyapti shekilli», deb go'shakni ko'tardi. Uning bu xonadonga kelishi hukm sari qo'yilgan birinchi qadam bo'lsa, bu ikkinchisi bo'ldi. Uchinchisi, eng asosiysi edi...

Zaynab hasratlaridan bir chimdimni aytib yengil tortgach, jim bo'ldi. Uning o'ksib, xo'rsinib yig'lashi Jamshidga onasini eslatdi. Hakam hukmni o'qib, Jamshid qo'lga kishan solinganida onasi dodlab yuborgan edi. Temir panjarali mashinaga olib chiqishayotganda milisa yigitlar ko'ngilchanlik qilib qoidani buzishsa ham ikki-uch daqiqaga ularni xoli qoldirishgandi. O'shanda onasi xo'rsinib-xo'rsinib yig'lagan edi...

— Zaynab... men hammasini bilaman, — dedi Jamshid boshini egib.

— Men ayol bo'lsam ham undan o'ch olaman.

— Sen singlimsan... Sen uchun men o'ch olaman... Qasam ichaman... Agar seni himoya qiladigan erkak zoti qirilib bitsa o'zing o'ch olasan...

Ana shu gapdan keyin Zaynab o'rnidan turib kelib, Jamshidni bo'ynidan quchib, o'pib qo'ydi... Uchinchi hal qiluvchi qadam shu edi...

Xotima

Yoxud ikkinchi kitobning debochasi

ZOHID

1989 yil 29 may

O'sha joy, o'sha daraxt, o'sha manzara. Faqat murda boshqa. Mashina boshqa.

— Bizning go'lligimizni ta'kidlamoqchi bo'lishganmi? — dedi mayor Soliev.

Zohid qotillik haqidagi xabarni eshitib yo'lga chiqqanida aynan shu yer, aynan shu daraxt deb o'ylamagan edi. Manzarani ko'rib, hayratda turganida mayor shu savolni berdi. Zohid unga javob bermay murdaga tikildi.

— Aynan o'shanday emas, — dedi o'ychan. — Hozircha ikkita farq bor. Birinchisi moshina yonmagan. Buning o'rniga murdani yoqishgan.

— Buning ham boyligiga tegishmabdi, — dedi mashina ichini titayotgan Hamdam Tolipov. — Ancha-muncha pul. Bezaklar bor ekan. Yigitlar hisoblashyapti.

— O'zaro urushning boshlanganimi bu? — deb so'radi Zohid mayordan.

Soliev yelka qisib qo'ydi.

— Hali vaqt bor edi. Qaydam?

— Bizning ishimizni osonlashtirishmi yo chalkashtirishmi maqsadlari?

Bu savolga mayor Soliev javob bera olmas edi...

ELCHIN

1989 yil 1 iyun

Jamshidni Chuvrindining uyidan chiqarishdi.

Zaynab uning o'limi haqidagi xabarni eshitdi-yu, esi og'ib qolayozdi. U otasining poylab kelganini, fojia uning amri bilan yuz berganini tasavvur ham qila olmas edi. Zaynab tuni bilan mijja qoqmadi. Tuni bilan Jamshid unga hamsuhbat bo'ldi. Jamshid ilgari gidek jingalaksoch emas, sochlarini oldirib boshiga do'ppi kiyib olgan, yanada xushro'ylashgan Otabek edi. Ular qilvir sochlari mayin titrayotgan majnuntol panasida, to'lqinchalari oy nuri bilan o'ynashayotgan hovuz bo'yida bir-birlariga roz aytdilar...

Oizini poylab Manzura ham bu tun uxlamadi. Zaynab hovli o'rtasida harakatsiz turib qolganida Manzura ziyrak edi. Oiziga tikila-tikila ko'zi toliqdi. Shoshqaloq xo'rozlar qichqira boshlaganida g'aflat bosibdi. Necha daqiqa ko'zi ilindi, bilmaydi. Cho'chib ko'zini ochsa — Zaynab yo'q. Manzura o'tirgan yerida «Zaynab!» deb chaqirdi. Javob bo'lmadi. U «Voy, sho'rim!» deganicha hovliga oyoqyalang holda yugurib chiqdi. Oshxonaga olib boruvchi usti berk yo'lakda osilib turgan odam qorasini ko'rib dod soldi. Yaxshi hamki Yaratgan uning hushini olmadi — yugurib borib qizining oyoqlarini quchoqlaganicha yuqoriga ko'tardi. Bu orada boloxonadagi sergak yigitlar tushib, arqonni yechishdi. Oradan bir necha soat o'tgach, hovliga Elchin kirib keldi. Uyida Zaynabni ko'rmagach, «onasinikidadir», deb shu yerga kelgan edi. Subhi sodiqdagi dahshat to'ridan qutilmagan Manzura uni dardli nigoh bilan qarshi oldi.

— Zaynab shu yerdami? — degan savoliga «Ha», dedi-yu, ichkariga taklif qilayinmi yo yo'qmi, deb ikkilandi. Oxiri bir qarorga kelib: — Yotibdi, tobi yo'qroq, — dedi.

Zaynab karavotda sochlari parishon holda, ko'zlarini bir nuqtaga qadab yotar edi.

Manzura qiziga qarab turib xo'rliigi keldi. Pastki labini tishlab, yig'lab yubormaslik uchun tashqariga chiqdi.

— Nima bo'ldi? Tuzukmisiz? — dedi Elchin.

Zaynab unga bir qarab olgach, ko'zini shiftdagi yana o'sha nuqtaga qadadi:

— Men... o'zimni o'ldirmoqchi edim... — dedi Zaynab xasta ovozda.

Elchin nima deyishini bilmay gangib qoldi.

— Men... yashashni istamayman... Jamshid akamning yonlariga borishni xohlayman...

— Jamshid? Qaysi Jamshid?

— Jamshid akamni o'ldirishdi. Men Jamshid akamni yaxshi ko'rardim. Xudodan yashirmaganni sizdan yashirmayman... Xudo jonimni olmadi. Bolangiz tug'ilganidan keyin... meni o'ldiring!.. Men... Sizga xiyonat qildim...

— Yo'q! — dedi Elchin titrab.

— Erkak bo'lsangiz, meni o'ldirasiz...

— Yo'q! — Elchin bu safar qattiq baqirdi. Zaynab shiftga qadagan nigohini uzib unga qaradi.

— O'ldirasiz... — dedi pichirlab.

Manzura kirib, Elchinning yengidan asta tortdi.

— Sizni chaqirishyapti.

— Zaynab, bu gapni miyangizdan chiqarib tashlang, ishonmayman! — dedi Elchin, orqasiga tisarilib.

Katta xona o'rtasida Asadbek bilan Kesakpolvon tik turgan holda gaplashishardi. Elchin kirib kelgach, Asadbek darg'azab ko'zlarini unga qadab, tik bosib keldi.

— Jamshidda nima qasdingiz bor edi?! — dedi u titroq ovozda.

— Jamshidda? — Elchin dovdiradi. — Nima bo'ldi o'zi, hozir eshitdim...

Gapini tugatishga ulgurmasdan Asadbek uni giribonidan oldi.

— Jim yurgin deganmidim? Qasosingni olgan eding-ku?

— Bek aka, avval gapimni eshiting. Hozir Farg'onadan kelyapman, axir.

— Haydar, Shilimshiq qanday o'ldirilganini ko'rganmiding? — dedi Asadbek uni qo'yib

yubormay. — Ayt bunga, ko'rganmiding?

— Ko'rgandim.

— Jamshidni-chi?

— Ko'rdim. O'sha daraxtga osib, haligisi kesib tashlanibdi.

Asadbek Elchinning giribonidan qo'lini oldi-yu, o'sha zahoti jag'iga musht tushirdi. Elchin gandraklab ketdi. O'zini o'nglashga ulgurmay Kesakpolvonning tepkisini yedi. Asadbek g'azab otiga minib tomosha ko'rsatmayotgan edi. U Jamshidning o'limida Elchini chindan ham aybli deb sanadi. Nazarida Elchin daydib ketmay uyida o'tirganida, xotiniga yaxshi qaraganida bu ko'rgiliklar yo'q edi...

ASADBEK

1989 yil 6 iyun

Asr namoziga azon aytilgan damda Asadbekka deputat qo'ng'iroq qildi:

— Aka, ahvol chatoq, men bilan Farg'onaga borib kela olmaysizmi? — dedi hovliqib.

— Nima gap o'zi? — dedi Asadbek.

— Yo'lda tushuntirib beraman. Aeroportga kelavering.

Asadbek samolyotga chiqmay turib, Farg'onada nimalar bo'layotganini eshitgach, Zelixonning gaplarini esladi.

— Bu janjallarga mening nima aloqam bor? — dedi Asadbek.

— Siz u tomonlarda ko'p odamlarni taniysiz. Meni o'sha yerdan saylashgani bilan hech kimni tanimayman. Yonimda bo'lsangiz...

Asadbek unga qarab turdi-da, qo'l uzatdi:

— Yaxshi borib keling...

* * *

Har bir tog'ning cho'qqisi bo'lganidek, shaytanat olami voqealarining bayoni ham shu nuqtada cho'qqisiga boradi. Bu demak, Ollohning madadi ila birinchi kitob nihoyasiga yetdi. Omin va Robbil olamin.

© [Tohir Malik](#)

[Islom.uz](#) ma'rifat markazidan olindi.

[www.ziyouz.com](#) - 2007